

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXII ԳԻՐԲ

1912 թ. № 1.

Ք Ի Յ Լ Ի Ս

Էլեկտրատպարան օր. Ն. Աղանեանցի, Պոլից. 7

1912

4 91

**Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ
Кавказа.**

Издание Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.
Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 6 р.
Подписка принимается въ концеляріи Общества (Москва,
Политехнический Музей, на Любянской площади)

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE

in-8 mensuel Paris

Abon. 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

**REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLOGIE
DE PARIS**

Abonnement, France et Etranger, 10 fr. Le Numéro 1 fr.

JOURNAL ASIATIQUE

Publié par la Société Asiatique.

Abonnement pour l'étranger 30 fr.

REVUE

DES

TRADITIONS POPULAIRES

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse M. P. Sebillot, 80 Boul. Saint—Marsel. Paris.

ANTHROPOS

Revue internationale d'Ethnologie et de Linguistique

Abon. 20 frs.

Adresse: A l'Admiration de l'Anthropos, st
Gabriel-Mödling près Vienne (Autriche).

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XXII ԳԻՐԲ

1912 թ. № 1.

Թ Ի Յ Լ Ի Ս•

Էլեկտրատպարան օր. Ն. Ս. զանեանցի, Պոլից. 7

1912

THE NATIONAL ARCHIVES

RECORDS SECTION

U.S. DEPT. OF JUSTICE

RECORDS SECTION

RECORDS SECTION

RECORDS SECTION

RECORDS SECTION

RECORDS SECTION

RECORDS SECTION

RECORDS SECTION

RECORDS SECTION

RECORDS SECTION

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ՀԻՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ. Ա Ղլտշեանի	5— 60
ԱՆԻ ՔԱՂԱՔ ԹԷ ԱՄՐՈՑ. Թ. Թօրամա- նեանի.	61— 84
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՎԱՆՔԵՐ.	
Ե. Լալայեանի.	85—100
ԿԵԶԱՌԻՍԻ ՎԱՆՔԸ. Ե. Լալայեանի.	101—112
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԼԻ ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅ ՃԱՐ- ՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ. Թ. Թօրամա- նեանի.	113—116
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԱՆԱՀԻՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	
Ե. Լալայեանի.	117— 197
ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ. Ատըր- պեանի.	198—231
ՍԻՄԲՈԼԸ ՀԱՅ ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐՈՒՄ.	
Սամուէլեանի.	132—245
ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. Դիւան Հայոց պատմու- թեան Թ. գիրք. Ս. Տէր-Աւետիսեանի.	246—248
+ ՊՐ. ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԱԹԵԱՆ. Ա. Շահնա- զարեանի.	249—264
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.	

Azgagrakan Handess

Revue Ethnographique

trimestrielle, illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

XIV ANNEE

1 9 1 2.

SOMMAIRE

Droit des anciens arméniens. par Dr. A. Kiledjian.

La capitale d'Ani était-elle ville ou forteresse, par T. Toromanian.

Le monastère de Daradjitchac, dans le dist. de Novo—Bayazet, gouv. d'Erivan, par E. Lalayan.

Constructions cyclopéennes dans le gouv. d'Erivan, par T. Toramanian.

Les monastères du gouv. de Van, (Turquie-d'Asie) par E. Lalayan.

L'épopée populaire de Van, (Turquie d'Asie) par E. Lalayan.

Les monnaies des rois arméniens, par Atrpet. Symbol dans les coutumes arméniennes. par Samouélian.

Bibliographie. *Դիւան Հայոց պատմութեան*, par S. Ter-Avetissian.

Necrologie.—Prof. G. Chalathiantz, par A. Chahnasarian

Adresse: Rédaction de la revue Azgagrakan Handess, Tiflis, (Gaucase).

Բարեյիշատակ Աղէքսանդր Յ. Մանթաշեանի մեծարգոյ ժառանգները նրա՝ ազգային հաստատութիւններին կտակած երկու հարիւր հազար ռուբլի գումարից Հայոց Ազգագրական Ընկերութեանս մասն հանեցին մի հազար ռուբլի:

Ազգագրական ընկերութեան խորհուրդը շնորհակալութիւն յայտնելով մեծարգոյ ժառանգներին, այդ գումարով հրատարակում է Ազգագրական Հանդիսի ներկայ գիրքը և նուիրում բարերար Աղէքսանդր Մանթաշեանի անմոռանալի յիշատակին:

Հ. Ա. Ը. Խորհուրդ,

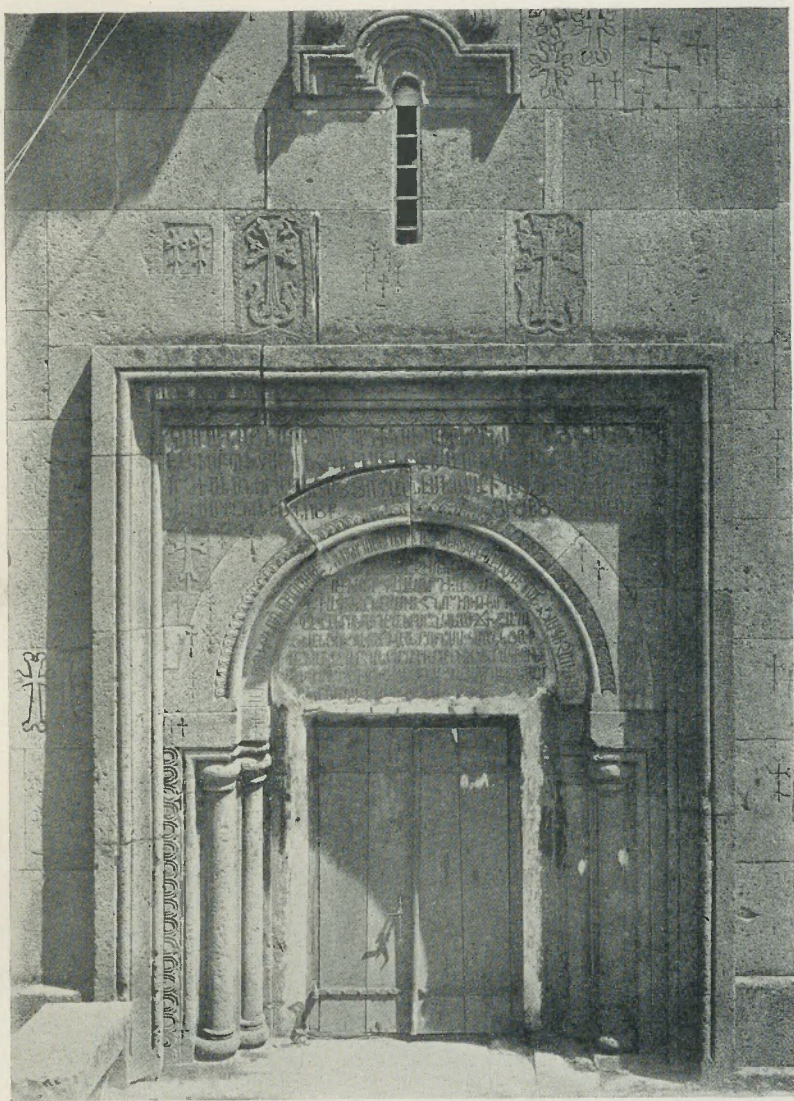
Arzgraker Handes

502

Die erste Art der Arzgraker Handes ist die
die zweite Art der Arzgraker Handes ist die
die dritte Art der Arzgraker Handes ist die

die vierte Art der Arzgraker Handes ist die
die fünfte Art der Arzgraker Handes ist die
die sechste Art der Arzgraker Handes ist die

Die siebte Art der Arzgraker Handes ist die

Գարաշիչակ. Կեչառիսի ս. Գրիգորի գաւրի արեւմտեան դուռը.
Daratchichag. Nartex de sourp Grigore. Portail occidental.

Դարաչիչակ. Կեչառիսի ս. Գրիգորի գաղիքը ներքուս
Daratchitchag. Nartex de l'église sourp Crigore. aspect intérieur.

Դարաշիշակ. Կեչառիսի ա. Կաթողիկէ. հիւսիս-արեւմուտքից
Daratchitchag. Sourp Hathoughiké. Vue du côté N. O.

Դարաշիշակ. Կեչառիսի ս. Կաթողիկէ. հարաւից
Daratchitchag. S. Kathoughiké du S.

Դարաշիջակ. Կեչառիսի ս. Նեան.—հարաւ-արեւմուտքից
Daratchitchag. S. Nechan. du S. O.

Դարաչիչակ. Ս. Նշան.—Արեւմտեան դուռը.
Daratchitchag. S. Nshan. Portail occidental

Դարաշիշակ. Նրե՛ք եկեղեցիների ընդհանուր տեսքը.
Daratchitchag. Vue générale des trois églises,

Դարաչիչակ. Երեք եկեղեցիների արեւելեան պատերը.
Daratchitchag. Murs orientaux des trois églises,

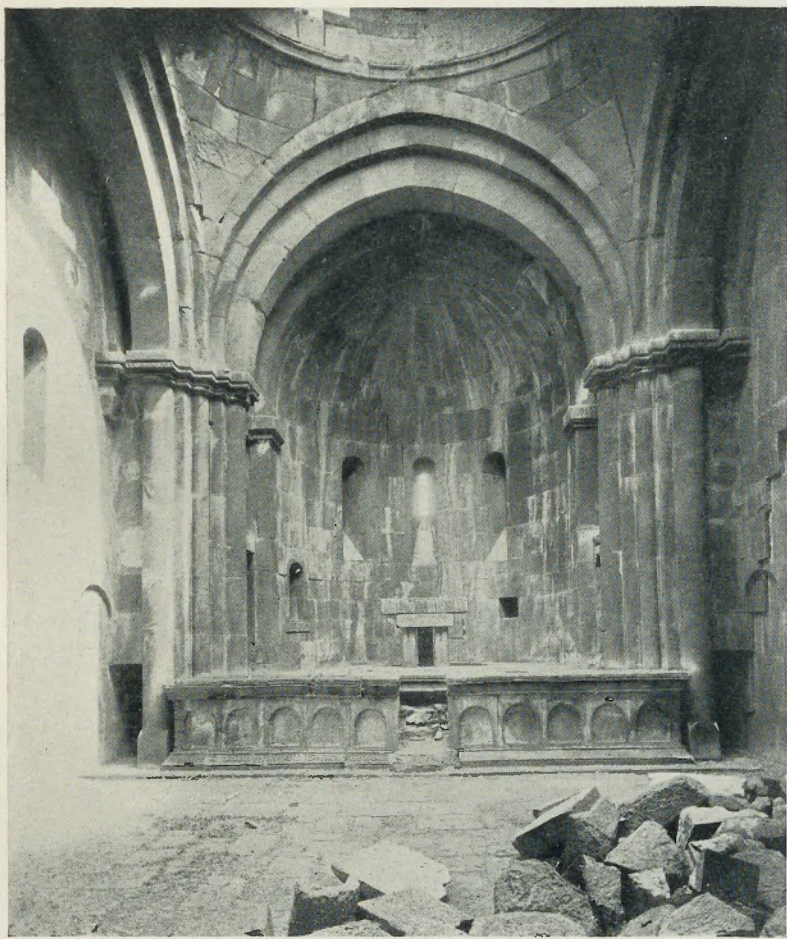
Դարաչիչակ. ս. Գրիգոր. հարաւից
Daratchitchag. sourp Grigore du côté sud.

Դարաշիշակ. Կեչառիսի ս. Գրիգոր. հիւսիս արեւմտեան պատերը.
Daratchitchag. sourp Crigore. Murs du N. O.

Դարաչիչակ. Կաթողիկէ. արեւմեան մուտք.
Daratchitchag. S. Kathoughiké. Entrée de l'ouest.

Պարաշիշակ. Կեչառիսի ա. Գրիգոր. սեղանը.
Daratchitchag. Sourp Crigore. Autel.

ՀԱՅ ՀԻՆ ԻՐԱԽՈՒՆՔԸ

ԱՐՄԷՆ ՂԼՏՁԵԱՆԻ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Պեռ սրանից 12 տարի առաջ, երբ ներկայ տողերը գրողը ձեռնարկեց Հայ իրաւունքի և Հայ եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրների մի ժողովածու հրատարակելու գործին, նա միաք ունէր, այն ամենն ինչ որ կարող էր նիւթ ծառայել այդ իրաւունքների ուսումնասիրութեանը՝ ի մի հաւաքել: Դա մի շատ ծանր աշխատանք էր: Միայն հայ եկեղեցու իրաւունքի նիւթերը, որ դեռ 1905 թւին պատրաստ էր հրատարակութեան համար, բացի կանոններից, կազմում են ձեռագիր մի մեծ տետր: Այստեղ ամփոփուած են սոյն բոլոր հատ ու կտոր տեղեկութիւնները, որ պիտանի և կարեւոր են հայ եկեղեցու իրաւունքի զանազան ինստիտուտները ուսումնասիրելու և բնորոշելու համար: Այդ գործը, որ ահագին նշանակութիւն ունի հայ եկեղեցու իրաւունքի էութեան, առանձնայատկութիւնների և նրա պատմութեան համար, մնաց առանց հրատարակութեան: Դա մասամբ լաւ էր. դժբա յետոյ գտան այլ լուսարանութիւն և այդ իրաւունքի հիմնական խնդիրները բնորոշելու գործի մէջ նաև այլ գործադրութիւն:

Միևնոյն ժամանակ, պրոֆ. Յ. Կոլերի «Հայոց իրաւունք» աշխատութեան հայերէն թարգմանութեան նախընթաց ծանօթութիւնը զրդեց ինձ նիւթեր հաւաքել հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեան համար:

Թէ Միսիթար Գօշի իմ ծանօթութիւնը և թէ գանձածս նիւթերը ձգիցին ինձ տարակուսութիւնների մէջ, որոնց լուծումն ինձ համար այն ժամանակ անհնար էր: Ինձ ակներև էին հակասութիւններ, որոնց բացատրութիւնը զուր էի փնտրում Կոլերի աշխատութեան մէջ. այդ բացատրութիւնը չէր կարողանում տալ ինձ նաև իմ կրթութիւնը: Ու այդպէս, գործը մնաց մինչ ի 1910 թիւը: Այդ նիւթերին վիճակուած էր վճռական դեր խաղալ ոչ մի-

այն հայ իրաւունքի ընդթը պարզելու համար, այլ նաեւ լուծելու մի շատ կնճռոտ խնդիր—Հայ իրաւունքի աղբիւրների խնդիրը: Եթէ ընթերցողը կը մտածի ներկայ աշխատութեանս մէջ հայ իրաւունքի աղբիւրների վերջնական ուսումնասիրութիւնը գտնել, դա միանգամայն զուր է: Աղբիւրների խնդիրը պարզելու տեղն այս չէ, ու այստեղ մենք չենք կարող երկար կանգ առնել զրա վրայ: Հայ իրաւունքի աղբիւրների մեր ուսումնասիրութիւնը լոյս կը տեսնի իբր ներածութիւն «Հայ հին իրաւունքը» մեր աշխատութեան առաջին հատորի: Այնուամենայնիւ, քանի որ մեր այն աշխատութիւնը դեռ չի լոյս ընծայուած, չենք կարող խուսափել կարևոր, համառօտ տեղեկութիւններ տալ հայ իրաւունքի աղբիւրների, բայց նամանաւանդ այդ հիմնական հարցի վրայ մեր ունեցած հայեացքի մասին: Համապատասխան ցուցումները կգտնէ ընթերցողն սրան յաջորդող ներածութեան մէջ:

Հայ իրաւունքի ուսումնասիրութիւնը կատարուել է մինչ ի այժմ բացառապէս գերմանացի գիտնականների ձեռքով. որքան էլ տողերիս գրողն անհամաձայն լինի դոցա եզրակացութիւնների հետ, այնուամենայնիւ չի կարող իր զարմանքը չյայտնել այն մեծ ոչ միայն ուշադրութեան համար, որ նորքա—գերմանացի գիտնականները—ցոյց են տուել դէպի հայ հին իրաւունքի ուսումնասիրութիւնն ու հետախուզութիւնները, այլ նաեւ գերմանացուն յատուկ այն առկուն յամառութիւնը, որով նորքա նուիրուած են իրենց ուսումնասիրութեան այդ նիւթին:

Այստեղ համառօտ կերպով յիշենք կարևորագոյններն այն հեղինակներից—թէ եւրոպացի և թէ հայ—որոնք աւել կամ պակաս յաջողութեամբ զբաղուել են հայ հին իրաւունքի խնդիրներով:

1. Փերդինանդ Բիշօֆ. Լեհահայոց հին իրաւունքը. Լեմբերգի քաղաքային գիւանատան վաւերագրերի հիմամբ. (Das alte Recht der Armenier in Polen. Aus Urkunden des Lemberger Stadtarchiv. von Dr. Ferdinand Bischoff), 1857 թ.

2. Յովսէփ Կոլեր. «Հայոց իրաւունքը» (Das Recht der Armenier Dr I. Kohler). 1888 թ. տպուած համեմատական իրաւաբանութեան հանդիսի մէջ. հատոր VII. Թարգմանուած, ինչպէս և նախընթացը, Վիէնայի Միթթարեան Հ. Գ. Վ. Գալիմքարեանի ձեռքով և հրատարակուած 1890 թ. Վիէննա.

3. Բ. Վ. Լայստ. Հին արիական ցեղական իրաւունք (Alt-arisches ius gentium) 1889 թ. և Հին արիական քաղաքացիական իրաւունք (Alt-arisches ius civile) 1892 թ. von Dr. B. W. Leist.

4. Յովսէփ Կարստ. Փոքր Հայոց դատաստանագիրք. Դատաստանագիրք Սմբատ Գունդատարի. (Klein-armenisches Rechtsbuch. գերմաներէն թարգմանութեան հետ հրատարակեց Dr. G. Karst. գրքին կից հրատարակուած է երկրորդ հատորով մի ընդարձակ և հմուտ Kommentar Սմբատի դատաստանագրքի մասին):

5. Դատաստանագիրք Մխիթար Գօշի, ընդարձակ առաջաբանով. հրատարակեց Վ. վարդ. Բաստամեան:

6. Հանդէս Ազգադրական, ուր ամփոփուած է անսպառ նիւթ հայ սովորոյթի իրաւունքի ուսումնասիրութեան համար:

Մնացած մանր աշխատութիւնները զանց եմ առնում այստեղ առաջ բերել մէկից աւելի պատճառներով, որոնց բացատրութեան տեղն այս չէ:

Բիշօֆի աշխատութիւնն, ինչպէս ընթերցողն անունից էլ կկռահէ, Լեհաստան գաղթած հայերի իրաւունքին է նուիրուած: Լեհահայոց իրաւունքի լրիւ ուսումնասիրութիւն չի կարելի համարել Բիշօֆի այդ գործը. նա իր ձեռքի տակ եղած նիւթը չի սպառել. նա չի լուծել աղբիւրների խնդիրը: Բայց հայ հին իրաւունքի ուսումնասիրութեան իբր առաջին փորձ, շատ ուսանելի է, ու դժբախտաբար յետնորդների կողմից անուշադրութեան մատնուած: Լեհահայոց իրաւունքի լուրջ հետախուզութիւնները շատ օգտակար կարող էին լինել հայ հին իրաւունքի շատ խնդիրներ պարզելու գործում: Առանձնապէս ուշադրութեան արժանի է ժառանգական իրաւունքը: Բայց ամենից առաջ հարկաւոր էր, որ Լեհահայոց իրաւունքի վերաբերեալ գոյութիւն ունեցող բոլոր վաւերագրերը հրատարակուէին:

Կոլերն, այդ անսպառ եռանդը, «Հայոց իրաւունք» իր աշխատութեան մէջ ձգտում է վերականգնել Հայ իրաւունքի սիստեմը—համադրութիւնը: Գերագոյն կերպով օգտագործելով իր ձեռքի տակի նիւթը—Բիշօֆի աշխատութիւնը, Մխիթար Գօշը և այլն լուսաբանում է հայ հին իրաւունքի հիմունքները և աշխատում է ուրուագծել այդ իրաւունքի զանազան հիմնարկութիւնները—ինստիտուտները: Որքան և աջողի՝ ձեռքի տակ եղած նիւթերի օգտագործելու տեսակէտից, այնուամենայնիւ, չի կարելի ասել, որ հայ հին իրաւունքի շէնքը Կոլերը կարողացել է կառուցանել: Եւ այս միշտ էլ այսպէս կը մնայ, քանի որ ուսումնասիրողները հայ իրաւունքի վերականգնելու գործում իբր նիւթ գործ կածեն Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը:

Կոլերի արածի նշանակութիւնը, սակայն, դրանով չի նսեմանում. նա կը մնայ միշտ առաջինը, որ փորձ է արել հայ ի-

րաւունքի շէնքը կառուցանելու: Եթէ ատաղձը լաւ չէ եղել, դա ամենից քիչ Կոլերին է վերաբերում:

Կոլերը, սակայն, չի մնացել կանգնած իր արածի, խօսքս հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեանն է վերաբերում, մակերեւոյթի վրայ: Հետախուզող, որոնող ու միաժամանակ սուր միտքը կանգնել, քարանալ չգիտէ: Եւ ահա համեմատական իրաւաբանութեան իր հրատարակած Հանդիսի XIX գրքում (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft B. XIX.) խորհրդածութիւնների նիւթ շինելով հին ասորական և հայ իրաւունքների խնդիրները, յոյս է յայտնում որ դոքա ուսումնասիրութիւն ժողովրդագրական և այլ բուն տեղական-ազգային նիւթերի տւեալներով:

Նա իրաւամբ շեշտում է, որ Z. von Lindenthal-ի աշխատութիւնից յետոյ միանգամայն մտադուրկ պիտի հաշւել Bruns-ի պնդումները, թէ Syrisch-römisches Rechtsbuch-ի (Ասորահռոմէական դատաստանագրքի) մէջ ահագին տեղ է բռնում յունահռոմէական իրաւունքի զօրեղ ազդեցութիւնը: Ասորահռոմէական դատաստանագիրքը փոքր-ասիական ժողովրդների, գլխաւորապէս ասորական ժողովրդի իրաւունքն է պարզում մեր առաջ:

Կոլերի արածն յատկապէս այն է, որ նա գրողում է հիմնաւորապէս զբաղուել հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեամբ ու յունական ազդեցութեանն այնքան մեծ նշանակութիւն ու տեղ չըտալ, ինչպէս այդ արել են ծայրայեղ կերպով Bruns, Mitteis ու վերջինիս ազդեցութեամբ նաև Karst պրոֆեսսորները:

Մխիթար-Գօշի մասին իմ ունեցածս կարծիքի մասին երբես մասնաւոր նամակով յայտնեցի պրոֆեսսոր Koler-ին, նա դեռ աւելի քան մի տարի սրանից առաջ ինձ գրում էր, որ ինչպէս իրեն թւում է, Մխիթար-Գօշը շատ քիչ է հայ իրաւունքին համապատասխանում. (1910 թ. 8 նոյեմբ. ն. տ. Բերլին):

Այս մասին դեռ ստորևում:

Պրոֆեսսոր Լայստի արածն հայ իրաւունքի մասին շատ չէ: Մի քանի տւեալներ ի նկատի առած, նա հայ իրաւունքը հաշւում է մի ճիւղ հին արեւական իրաւունքի:

Կարելի է ապահով կերպով ասել, որ հայ հին իրաւունքն իր լաւագոյն ուսումնասիրողը գտած կը լինէր, եթէ նրա տւեալները Կոլերի կամ Լայստի ձեռքն ընկած լինէին:

Հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեան մէջ առաջին տեղն է բռնում պրոֆեսսոր Յ. Կարստը, որ Շտասբուրգի համալսարանի հայագիտութեան ուսուցչապետն է, և որն արդէն մի շարք ուսումնասիրութիւններ է տուել բանասիրութեանն ու հայագիտութեանն ընդհանրապէս:

Հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեան գործում Կարստը կանգնած է ամենաուղիղ ճանապարհի վրայ: Նա, նախքան թէ այդ ուսումնասիրութեանը կը դիմէր, ձեռնարկում է հայ իրաւունքի աղբիւրների հրատարակութեանը: Զիշտ նոյն ժամանակում իրարից անկախ ձեռնարկել էինք պ. Սիր. Տիգրանեան ու ես ևս հայ եկեղեցական իրաւունքի աղբիւրների—հայ ժողովների կանոնների հրատարակութեանը, որ լինելու էր նաև հայ աշխարհիկ իրաւունքի աղբիւր: Մեր գործը, չորս*) կանոնախումբ հրատարակելուց յետոյ, կիսակատար մնաց, մինչ դեռ պրօֆ. Կարստն իր աշխատանքը նոյն թւին 1905-ին լոյս ընծայեց երկու երկձալ մեծ հատորներով:

Առաջին հատորում ամփոփուած է Կիլիկեան իշխան Սմբատ Գունդստարլի կազմած դատաստանագիրքը, դէմ առ դէմ հայերէն բնագիրն ու գերմաներէն թարգմանութիւնը, ստորևում Սմբատի դատաստանագրքի իւրաքանչիւր յօդուածի աղբիւր կազմող Մխրթար-Գօշի դատաստանագրքի համապատասխան կանոնը: Թարգմանութիւնը կատարուել է սքանչելի կերպով. թէ Սմբատի և թէ Գօշի բնագիրը հասկացել է Կարստը լիովին: Այդ աշխատութեան երկրորդ հատորը կազմում են աշխատասիրողի բացատրութիւնները: Երկրորդ հատորում աշխատում է հեղինակը վերականգնել Սմբատի և Գօշի տւեալներով հայ հին իրաւունքն ու հայ եկեղեցական իրաւունքը: Դոքա մի մի փոքրիկ ուսումնասիրութիւններ են հայ իրաւունքի զանազան մասերի: Այդ ուսումնասիրութիւններն ու առհասարակ ամբողջ գործը ոչ միայն անխոնջ, լուրջ աշխատանքի արդիւնք են, այլ նաև հայ դատաստանագրքերի սքանչանալու չափ հիմնաւոր ծանօթութեան ու սպառած հետախուզութիւնների արդիւնք: Հեղինակի աչքից վրիպած կէտ չէք գտնիլ, ու եթէ այդ հսկայական աշխատանքը մի պակասութիւն, ըստ իս, սկզբունքային ու հիմնաւոր մեծ պակասութիւն ունի, դա պէտք է վերագրել ոչ միայն աղբիւրների թերութեանը, այլ նաև այն ազդեցութեան, որ ունեցել է նրա վրայ Mitteis-ն ու ուրիշներ:

Այդ ազդեցութիւնն իրեն շատ խիստ կերպով զգալ է տալիս պրօֆ. Կարստի մի այլ աշխատութեան մէջ: Վերևում մոռացայ յիշել, որ Կարստը չորս տարի յետոյ համեմատական իրաւաբանութեան հանդիսի XIX և XX-րդ գրքերում ի լոյս ընծայեց իր մի այլ աշխատութիւնը—հայ իրաւունքի պատմութիւնը (Die Geschichte des armenischen Rechtes), Այս աշխատութեան մէջ

*) Դրանցից երեքն իմ հրատարակածներն են:

յարգելի գիտնականն ուրուագծում է հայ իրաւունքի պատմութիւնը*) նրա կրած ազդեցութիւնները և այլն:

Ինչքան էլ որ մերժենք, և այն էլ կտրուկ կերպով, յունական իրաւունքի զօրեղ ազդեցութիւնը հայ իրաւունքի վրայ, այնուամենայնիւ չենք կարող առանձնապէս չշեշտել այն ծառայութիւնը, որ ցոյց է տուել պրօֆէսօր Կարստը հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեան գործին:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է հայ իրաւունքի գիտութեան մէջ այն ուղղութիւնը, որ ձգտում է հայ իրաւունքի մէջ, որքան որ խօսքը վերաբերում է Գօշի իրաւունքի սխտեմին, ասորական իրաւունքի մեծ հետքեր գտնել: Այս ձևով աշխատում են պրօֆէսօրներ Դաւիթ Միլլեր և Ապտովիցեր Վիէննայում: Ինչքան որ խօսքը վերաբերում է Գօշին և Սմբատի Դատաստանագրքին, իրաւունքը Դաւիթ Միլլերին ու նրա աշակերտ պրօֆ. Ապտովիցերին է: Դորքա—հայ դատաստանագրքերը—կրում են Ասորա-հռոմէական դատաստանագրքի ազդեցութեան հետքեր: Իսկ ինչքան որ խնդիրը վերաբերում է բուն հայ հին իրաւունքին, դա պէտք է ազատ համարել Ասորա-հռոմէական դատաստանագրքի իրաւունքի սխտեմի ազդեցութիւնից: Իմ ուսումնասիրութիւնների մէջ ես գնում եմ այնքան հեռուն, որ Ասորա-հռոմէական դատաստանագրքի մէջ հայ հին իրաւունքի հետքեր եմ ընդհանրում: Այս հաւաստումներս ապացոյցները պատրաստում է առանձին յօդաւորով գերմաներէն, համեմատական իրաւաբանութեան հանդիսի համար, ուստի և մանրամասնութիւնների մէջ մտնելն այստեղ աւելորդ եմ հաշուում և գուր: Մի քանի խօսք, այնուամենայնիւ, չեմ կարող այստեղ չասել Հայ իրաւունքի մի հիմնարկութեան մասին, որ հիմնապէս տարբերում է ասորական իրաւունքից և իր հիմքում, արիական լինելով հանդերձ առանձին ազգային-հայկական գունաւորումն ունի: Այս մասին ես խօսք չէի բաց անիլ այստեղ, եթէ հայ գրականութեան մէջ հաւաստողներ չլինէին, թէ հայ իրաւունքի այդ ինստիտուտը խորապէս ազդւած է ասորա-հռոմէական դատաստանագրքի իրաւունքից և հռոմէական իրաւունքից: Խօսքս հայ ժառանգական իրաւունքի մասին է:

Հայ ժառանգական հին իրաւունքը մէկն է հայ իրաւունքի ինստիտուտներից, որ լինելով արիական իր արմատում, ունի ցեղական յատուկ գծեր, որոնք հայկական ժառանգական իրաւունքի առանձնայատկութիւններ կարող են նկատուել: Այդ առանձնա-

*) Այս աշխատութեան մասին տես իմ յօդաւորները Գործ լրագրի 1908 թ. № 47, 48.

յատկութիւններն, ինչպէս ասացի, ազգային գունաւորումն ու կնիք ունին:

Մեր ներկայ աշխատութեան մէջ ժառանգական իրաւունքը ամենից քիչ տեղ պիտի բռնի, այնուամենայնիւ, մենք հարկադրուած ենք համառօտ ցուցումներ անել այդ առթիւ:

Դա իսկապէս մի շեղումն է մեր յառաջադրած նպատակից, բայց, ինչպէս ընթերցողն իր տեղում կը տեսնի, այդպիսի մի շեղումն անելը խիստ բանաւոր է: Այն քիչ տեղեկութիւններն ու դիտողութիւնները, որ մենք այդ առթիւ կանենք, մասնագիտօրէն պարապողին ցոյց կուտայ, թէ հայ ժառանգական իրաւունքն հիմնականում որքան տարբեր է Ասորա-հռոմէականից և ինչպիսի՞ ազգային գունաւորութեամբ հեռու է հռոմէականից: Մասնագէտ ընթերցողը միաժամանակ կը գտնի, որ հայ ժառանգական հին իրաւունքը արիական է իր հիմնական գծերով: Նա նաև կը համոզուի, որ այդպիսի մի իրաւական հիմնական ինստիտուտ ունեցող մի ժողովուրդ չի կարող իր ծագմամբ արիական չլինել: Զէ՛ որ սեփականութեան ծագումը և դրան կից ժառանգական իրաւունքի ծագումը ամենահինն են իրաւական ինստիտուտներից:

Այստեղ ասեմ որ, հայ ժառանգական իրաւունքի մեր ուսումնասիրութիւնները նիւթ են «Հայ հին իրաւունք» մեր աշխատութեան մի այլ բաժնի: Բայց անցնենք:

Հայ իրաւունքն ուսումնասիրելուց առաջ, պէտք է այդ իրաւունքի աղբիւրները հրատարակել: Այդ բանը լաւ էր հասկացել իր ժամանակում էջմիածնի միաբան Վահան ծ. վարդապետ Բաստամեանը: Ուստի և նա մի քանի ձեռագրերի համեմատութեամբ 1880 թւին հրատարակեց Մխիթար-Գօշի Դատաստանագիրքը, դրան կցելով մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն-առաջաբան: Աղբիւրների հրատարակութեան իբր առաջին փորձ, դա մի մեծ քայլ էր դէպի առաջ, դա մի լուրջ վերաբերմունք էր հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեան գործում: Կրթութեամբ ոչ իրաւաբան, բնական էր, որ Բաստամեանը չդարձնէր կամ չկարողանար լուրջ ուշադրութիւն դարձնել Մխիթար-Գօշի վրայ իբր իրաւական մի վաւերագրի վրայ: Նրա համար շատ բան պարզ չէ եղել, նա մինչև անգամ չի մտածել Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի մէջ իրաւունքի որոշ սխտեմ նկատել և այլն: Նրա ընդարձակ առաջաբանը մի պատմական լուսաբանութիւն է հայ իրաւունքի և Մխիթար-Գօշի և նրանց յարակից խնդիրների: Նրա յայտնած մտքերն այնքան միամիտ և այժմ այնքան հնցած են, որ լուրջ քննութեան չեն դիմանայ: Նրա ամենամեծ պակասութիւնն, ինչպէս ասացի, նրա իրաւաբան չլինելն է: Ինչքան էլ պա-

կասաւոր, այնուամենայնիւ հայ իրաւունքի գիտութիւնը նրան շատ բան է պարտական Գօշի հրատարակութեամբ: Եթէ ես Գօշի նկատմամբ ժխտողական կարծիքի եմ, եթէ ես երկար հետախուզումներից ու ուսումնասիրութիւններից յետոյ եկել եմ այն եզրակացութեան, որ նրա Դատաստանագիրքը հայ իրաւունքի աղբիւր չի կարող լինել, և այդ, մէկէն շատ աւելի պատճառներով, այնուամենայնիւ Գօշի նշանակութիւնը դրանով չի նսեմանում: Գօշի նկատմամբ այդպիսի մի ցուցումն մատնանշում է նրա տեղը հայ իրաւունքի աղբիւրների մէջ: Ինչ և լինի, Գօշի Դատաստանագիրքը հայ իրաւունքի պատմութեան մէջ ունի իր առանձին տեղը՝ Սմբատ Գունդստաբլի Դատաստանագրքի հետ միասին:

Ասել թէ Գօշի Դատաստանագրքի մէջ, ինչպէս և Սմբատի Դատաստանագրքի մէջ հայ իրաւունքի աղբիւրներ կամ հետքեր չպիտի փնտռել, դա կը լինէր մի մեծ սխալ ու մի մեծ անարդարութիւն դէպի պատմական այդ վաւերագրերը: Այդպիսի անարդարութիւն և ապերախտութիւն ոչ մի ուսումնասիրող իրաւունք չունի թոյլ տալ թէ Գօշի և թէ Սմբատի իր թողած սքանչելի այդ յուշարձանների նկատմամբ:

Իմ հիմնական միտքս կայանում է նրանում, որ ով ուզում է հայ հին իրաւունքը վերականգնել, նա չպէտք է դիմէ ոչ Գօշին և ոչ էլ Սմբատի Դատաստանագրքին: Եւ այդ այն հիմնական պատճառով, որ նրանց իրաւունքի սխտեմը օտար է, փոխառած: Եւ երբ մարդ նոցա տւեալներով է հայ հին իրաւունքի կառուցուածքը գլուխ բերել ճշնում, նա—այդպիսի ուսումնասիրողը բնականաբար ընկնելու է մոլորութիւնների մէջ: Գօշի մօտ ամէն իրաւունքի հետք կարող ես գտնել—և յունական, և հռոմէական, և իսլամական և հրէական և ասորա-հռոմէական դատաստանագրքի և այլն, ու այս բոլորի հետ նաև հին հայկական իրաւունքի:

Այն ուսումնասիրողը, որ հայ հին իրաւունքը չի ճանաչում և այն խիստ կարևոր, վճռական նշանակութիւն ունեցող զուտ ազգային աղբիւրների տւեալներով, նա, շատ բնական է, որ չբարկտի կարողանայ ջոկել թէ Մխիթարի մօտ ռին է բուն ազգային և որը օտար:

Ասածներիցս պարզ է, որ հայ իրաւունքի ուսումնասիրողն, եթէ դիմում է Գօշին, պէտք է նախապէս գիտենայ, թէ նրա մէջ լինչն է ազգային և լինչն է այնտեղ օտար: Ուրիշ կերպ ասած, Գօշի Դատաստանագիրքն հայ հին իրաւունքի վերականգման գործում միայն երկրորդակարգ, երրորդակարգ աղբիւր կարող է ծառայել, և միայն այդքան:

Հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեան համար խիստ կարևոր

է, որ Գօշի դատաստանագիրքը նորից հրատարակուի և այն բոլոր յայտնի ձեռագրերի համեմատութեամբ: Բաստամեանի գործն իբր բնագրի վերականգնումն անասելի պակասաւոր է. նա չի տուել իսկապէս լրացրած մի բնագիր, այլ հրատարակել է մի ձեռագիր նոյնութեամբ, ստորև դնելով մի երկու ձեռագրի տարբերութիւնները. իսկ դա բաւարար չէ:

Այդ պարտականութիւնն ընկնում է Էջմիածնի վրայ, ուր այդ գործը գլուխ բերելու համար և ուժեր կան և յարմարութիւններ: Նոյնը պիտի ասենք և Սմբատի և ասորա-հոմէական դատաստանագրքերի նկատմամբ: Յատկապէս մեծ նշանակութիւն ունի վերջին դատաստանագրքի բնագրի հայերէն նոր հրատարակութիւնը, քանի որ Բրունսի և Զախաուի 1880 թուին հրատարակած արաբական և այլ բնագրերի հետ նաև հայ բնագրի հրատարակութիւնը պակասաւոր է: Մի նոր—եղած բազմաթիւ ձեռագրերի համեմատութեամբ վերականգնած բնագիրը կարող է շատ օգտակար լինել թէ հայ վերսիայի նկատմամբ և թէ բոլոր բնագրերի համեմատութեան և լրիւ մի բնագիր վերականգնելու համար: Այդ գործերի նոր հրատարակութիւնը մի պիւլս է, անկասկած, հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեան կարևոր գործում:

Բաստամեանը, սակայն, ունի նաև մի այլ աշխատութիւն նոյն թուականին լոյս ընծայած: Դա «Փորձ» ամսագրի մէջ դուրս եկած «Ամուսնական իրաւունք» աշխատութիւնն է, որը դժբախտաբար լրիւ չէ: Նոյն խնդրին են նուիրուած Սեդրակեանի «Ամուսնական խնդիրները», Առաքելեանի «Ամուսնական տարակուսանքները», Մեղաւորեանի բաւականին լուրջ աշխատութիւնը «La famille et le mariage armenien», Ա. Վ. Դլտճեանի «Ամուսնութիւն, Ամուսնալուծութիւն և Քաղաքացիական պսակ» հրատարակութիւնը և այլն: Դրանց հետ միասին յիշեմ նաև Խ. Սամուելեանի յօդուածների շարքը հայ իրաւունքի խնդիրների մասին:

Առաջիկայ աշխատութեան մէջ, ինչպէս ընթերցողը կը տեսնի, սկզբում ուրուագծելու ենք հայ ընտանիքի կազմակերպութեան հիմունքները և ապա անցնելու ամուսնական իրաւունքին: Որքան և համառօտ, դրանց նախընթաց է լինելու մի ներածութիւն և աղբիւրների մասին քանի մի ակնարկներ: Ընթերցողն ինքն անձամբ կը տեսնի, թէ նիւթի այնպիսի գոտաւորութիւնը, որ նա կգտնի ներկայ աշխատութեան մէջ, որքան համապատասխան է նիւթի ամբողջութեանը:

Կարևոր եմ հաշուում նաև յիշել, որ այս աշխատութեան գերմաներէն բնագիրը կազմում է հեղինակի իրաւաբանութեան դոկտորութեան տիտղոս ձեռք բերելու համար ներկայացրած և

ընդունուած գիտական շարադրութիւնը — դիսսերտացիան: Այդ աշխատութիւնը տպագրուել է առաջ համեմատական իրաւաբանութեան հանդիսի XXV զրքում ուր տեղ է գտել մեծ գիտնական Կոլերի յատուկ ցանկութեամբ, այն Կոլերի, որ հայ իրաւունքի մասնագէտ է հաշուում գիտնական աշխարհում: Թուում է թէ, այս հանգամանքը ամենալաւ վկայութիւնն է ներկայ աշխատութեան համար:

ԱՂԲԻԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Աղբիւրները

- 1) Հայոց կանոնգիրքը (ձեռագիր).
- 2) Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը, հրատարակութիւն Վ. ծ. վարդ. Բաստամեանի. Վաղարշապատ. 1880 թ.
- 3) Սմբատ իշխանի Դատաստանագիրքը, թարգմանութեան հետ հրատարակեց Յ. Կարստ, Շարասբուրգ 1905 թ.

Բ. Գրականութիւն

1. աղգայինք

- 4) Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց. Վաղարշապատ. 1909 թ.
- 5) Առաքելեան Գ. Ամուսնական տարակուսանքներ. Բագու 1894 թ.
- 6) Բաստամեան Վ. ծ. վ. Ամուսնութիւն հայոց, կիսակատար. Փորձ ամսագիր. Թիֆլիս 1880 թ.
- 7) Հանդէս Աղգագրական I—XX զրքեր. Թիֆլիս.
- 8) Ղլտճեան, Ա. վ. Ամուսնութիւն, Ամուսնալուծութիւն և Քաղաքացիական պսակ. Ալեքսանդրապոլ, 1904 թ.
- 9) Նոյն. Կանոնք Ներսիսի Հայոց կաթողիկոսի. Հանդէս Ամսօրեայ. 1908 թ. V—VІ. Վիէննա.
- 10) Մելիք-Թանգեան Ն. վ. Հայոց եկեղեցական իրաւունք. Շուշի, 1903 թ.
- 11) Մովսէս Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց. գերմաներէն թարգմ. Լաուերի, Բեզենբուրգ 1869 թ.
- 12) Սեբէոս. Պատմութիւն Հայոց. Պետերբուրգ 1880 թ.
- 13) Սեդրակեան. ա.-եպ. Ամուսնական խնդիրներ. Մոսկվա 1890 թ.

14) Փաւստոս Բիւզանդ. Պատմութիւն հայոց գերմ. թարգմ. Լուսերի. Կեօյն. 1879 թ.

2. Արտասահմանեան

15) Rernhöft, Gesetze von Gortyn. Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft Bd. VII.

16) Bruns und Sachou, Syriarch—römisches Recht-sbuch. Leipzig.

17) Dernburg, Pandekten, B. III. Berlin 1892.

18) J. Jolly, Die juristischen Abschnitte aus dem Ge-setzbuch des Manus. Zeitschr. für vergl. Rechtswissen-schaft Bde. III. IV.

19) Karl Geldner. Überzetzung aus dem Avesta. Zeitschr. der morgenländischen Gesellschaft, XXI.

20) Karst, J. Grundriss der Geschichte des armenis-chen Rechtes. Zeitschrift für vergl. Rechtswissen. Bde XIX und XX.

21) Kohler, J. Indisches Ehe—und Familienrecht. Zeitschr. f. vergl. Rechtswissen. Bd. III.

22) Նոյն. Die Ehe ohne und mit Mundium. Zeitschr. f. vergl. Rechtswissen. Bd. VI.

23) Նոյն. Altsyrisches und armenisches Recht. Zeitschr f. vergl. Rechtswissen. Bd. XIX. 1.

24) Նոյն. Das Recht der Birmanen. Zeitschr. f. vergl. Rechtswissen. Bd. VI.

25) Նոյն. Das Recht der Armenier. Zeitschr. f. vergl. Rechtswissenschaft. Bd. VII.

26) Leist, B. W. Alt-arisches ius gentium. Jena 1889.

27) Նոյն. Alt-arisches ius Civile. Jena. 1892.

28) Նոյն. Graeco—italische Rechtsgeschichte. Jena 1884.

✓ 29) Mègavorian, A. La Famille Armenienne. Lau-sanne, 1894.

✓ 30) Mitteis. Reichsrecht und Volksrecht. Leipzig, 1891.

31) Sohm, R. Das Recht der Eheschliessung. Wei-mar 1875,

Տ Ե Ր Մ Ի Ն Ո Ւ Ռ Գ Ի

Այր=մարդ, տղամարդ, ամուսին.

Տիայր=Տանուտէր, ամուսին, տան հայր.

Այրի=կինը մեռած մարդ, մարդը մեռած կին, ժողովրդական բարբառով որբեւերի.

Ամուսնանալ=կին առնել, մարդու գնալ.

Աներ=կնոջ հայր.

Աղջիկ տեսնել=mentio.

Բաժինք=Աղջկայ մասը, բաժինը որ նա տանում է ամուսնանալիս հօր տանից.

Ջեհեզ=նոյնը (զաւառաբառ).

Երեստես, երեսաց տես, երեստեսուկ=այն ընծան, որ տալիս են նշանած աղջկան և հարսին նրան տեսնելու գնացած խնամիկները—փեսայի կողմի ազգականները:

Հարս=տղի, եղբոր, հօրեղբոր կինը, նշանածը.

Հարսնառ=հարսը բերելու գնալ.

Հարսնկոր=հարսը բերելու գնացողներ.

Հարսնեղբայր=հօրանց տանից հարսին ընկերացող պատանին, որ մնում է փեսայենց տանը մինչ ի հարսնիքի վերջը.

Հարսնքոյր=հօրանց տանից հարսի հետ հարսնիք գնացող հասակաւոր, հարսին ազգակից, կինը, որ մնում է փեսայենց տանը մինչ ի հարսանիքի վերջը: Այս երկուսի նշանակութեան մասին տես իր տեղում.

Հարսանեաց ճաշ=պսակից յետոյ հարսնկորներին տուած ճաշը:

Հարսնտես=հարսին տեսնելու գնալու ուրախութիւն.

Խնամի=հարսի և փեսայի կողմի ազգականներ.

Խնամենալ=աղջիկ տալ առնել.

Կանչ=հարսանեաց ճաշի ժամանակ և պսակից յետոյ փեսայի գլուխնը կանգնած նորապսակ զոյգին արուած ընծաների բարձրաձայն յայտարարելը.

Կին=կնիկմարդ, ամուսին.

Կին առնել=ամուսնանալ.

Մակար=պսակին փեսայի ընկերներ.

Մարդ=տղամարդ, ամուսին.

Մարդու գնալ=ամուսնանալ, մարդ առնել.

Նշան=այն առարկան կամ առարկաները, որ տրուած է փեսի կողմից հարսին իբր ապացոյց նշանադրութեան.

Նշանել—նշան գնել, նշան տալ, նշան առնել, նշանադրութիւն,
նշանախօսութիւն.

Նու—զաւառաբարբառի մէջ գեռ ևս հարս, եղբոր, հօրեղբոր կիներ
Օժիտ—ընծայ, տղայի կողմից աղջկան տուած պարգև.

Փեսայ—փեսայ, աղջկայ մարդ.

Փեսատես—փեսին տեսնելու գնալու ուրախութիւն, քէֆ.

Պսակ—պսակադրութիւն.

Պսակել—պսակի արարողութիւնը կատարել տալ, ամուսնացնել.

Պսակուիլ—ամուսնանալ.

Սկեսրայր—մարդու հայրը՝ հարսի համար, կեսրար, սկեսուրի
(կեսուրի) մարդը.

Սկեսոյր—մարդու մայրը՝ հարսի համար, կեսուր.

Ջոնքանչ—կնոջ մայրը.

Քենի—կնոջ քոյրը.

Քաւոր—պսակի ժամանակ անհրաժեշտ վկան:

Ն Ե Ր Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

§ 1

Ընդհանուր դիտողութիւններ

Համեմատական իրաւաբանութեան տեսակէտից, հայ իրաւունքն ու նրա ուսումնասիրութիւնը ոչ միայն պակաս արժէքաւոր չէ, այլ նաեւ խիստ կարեւոր է, իբր արիական մի ժողովրդի*) իրաւունք: Ձեռքի տակ եղած բոլոր հնարաւոր նիւթերի օգտագործութեամբ կատարուած հայ ցեղական իրաւունքի մանրագնին և լիակատար մշակուած մի ուսումնասիրութիւն դեռ պակասում է: Այնպիսի մի աշխատութեան մասին է մեր խօսքը, որ մի կողմից յենուած և հիմնաւորուած լինի սովորոյթի իրաւունքի, հայ կանոնադրքի և հայ հին մատենագիրների տւեալների, ասել է ազգային աղբիւրների մատակարարած նիւթերի վրայ, միւս կողմից պատմական այլ յիշատակարանների, փորուածքների արդիւնքների և հայ հեղինակների կողմից թողած, և խօսակցութեան շատ

*) J. Kohler. Das Recht der Armenier. Zeitschr. f. vergl. Rechtswissenschaft. VII. «Թէ հայ ժողովուրդը հնդկա-եւրոպական (արիական) ժողովուրդների, դա ստոյգ է, բայց թէ իրենց լեզուն հնդկաեւրոպական լեզուների մէջ ինչ տեղ է բռնում, կամ մասնաւորապէս արդեօք իրանական և կովկասեան լեզուներին մօտ ազգականութիւն ունի, մեծ հարցասիրութեան առարկայ է: Տես, Z. Müller Ethnographie s. 527., Hiibschmann. Zeitschr. f. vergl. sprachforschung. N. F VII. s. 411, Brugmann, Grundriss der vergl. Grammatik. s. 5.9

նիւթ եղած, Դատաստանագրքերի տւեալների վրայ: Անտեղի կը լինէր հիմնաւորել, թէ ինչո՞ւ այդպիսի մի ուսումնասիրութեան երևան գալը խիստ կարևոր է հայ հին քաղաքակրթութեան այդ խոշոր և գլխաւոր մի կողմը պարզելու համար: Առանց չափազանցութեան կարող ենք ասել, որ հայ իրաւունքի նման մի ուսումնասիրութիւն առաջ կը բերէր և կնշանակէր հայ իրաւունքի գիտութեան մէջ մի յեղաշրջում:

Ներկայ աշխատութիւնն զբաղուելու չէ հայ իրաւունքի ուսումնասիրութեամբ՝ իր ամբողջ ծաւալով, այլ այդ իրաւունքի մի մասնակի խնդրով: Սա նուիրուած պիտի լինի հայ ամուսնական իրաւունքի հետազոտութեանը միայն, որին նախընթաց պիտի լինի հայ ընտանիքի կազմակերպութեան բնորոշումը:

Ինչպէս յետագայ շարայարութիւնից երևալու է, հայ ամուսնական իրաւունքն ըմբռնման հիմնական նշաններ ունի, որ միւս արիական ազգերի իրաւական ըմբռնողութեանց հետ հիմնաւորապէս ցեղակից են: Կասկածից դուրս է, որ հայ իրաւունքի և արիական ազգերի իրաւունքի սիստեմների զօրեղ շփման կէտերը չեն կարող այլ կերպ բացատրուել, քան այդ իրաւունքների մի ընդհանուր աղբիւրի գոյութեան իրողութեամբ: Այս ակնարկածս պէպքերում մենք գործ չունենք, այսպէս կոչուած, շրջիկ իրաւական հասկացողութիւնների ու սովորոյթի իրաւունքի թափառող երևոյթների հետ: Այս բանն ընթերցողը թող լաւ ի միտ առնի:

Երկար ժամանակներից ի վեր Bruns, Mitteis, Karst և ուրիշ գիտնականներ խօսում են այն մեծ ազդեցութեան մասին, որ ունեցել է յունա-հռոմէական, բայց նամանաւանդ սկզբնական շրջանում յունական իրաւունքը Առաջաւոր Ասիայի ժողովուրդների, դոցա հետ միասին նաև հայ իրաւունքի վրայ:

Հայ իրաւունքի վրայ յատկապէս յունականի ունեցած ազդեցութիւնը, պէտք է ասել, խիստ շատ է չափազանցրած: Ինչպէս վերևումս էլ ասեցինք, այդ ազդեցութեան եղած լինելու կողմնակից է նաև պրօֆեսոր Յ. Կարստը, որի աշխատութեան մասին խօսելիս, պրօֆ. Յ. Կոլերը ընդհանրապէս հաւանութիւն տալով, ասում է. «Միայն դէմ ենք այն բանին որ Կարստը Միտտայսի աշխատանքի ազդեցութեան տակ, յունական իրաւունքի արևելքի վրայ արած շատ մեծ ազդեցութիւն է ընդունում»^{*)}:

Յունական իրաւունքի հայկականի վրայ, ըստ իս, ենթադրական այս ազդեցութեան մասին ասուածին հարկ ենք համարում կտրուկ կերպով նկատել, որ օտար իրաւունքի ըմբռնողութեանց ազդեցութեան մասին ամենաչնչին խօսքն անգամ չի

^{*)} Zeitschr. f. vergl. R. wissen. XIX. 1. s. 114 f.

կարող տեղի ունենալ, երբ խօսքը մի ընդհանուր արիական հիմնարկութեան է վերաբերում, ու երբ այդպիսի իրաւական մի ինստիտուտի գոյութիւնն հայ իրաւունքի մէջ ապացուցուած է: Արդ, երբ հայ իրաւունքի մէջ այդպիսի մի ընդհանուր արիական իրաւական ըմբռնողութիւն կայ, արիական ամեն նշաններով, այն ժամանակ հայ իրաւունքի մէջ այդպիսի իրաւական մի հասկացողութեան գոյութիւնը փոխառած չի կարելի համարել, ու հիմք չունինք փոխառած համարել: Չենք կարող դա նաև արիական որևէ ազգի իրաւունքի արած ազգեցութեամբ բացատրել: Ընդհանուր արիական—հնդ-եւրոպական իրաւական մի հասկացողութիւն, մի ինստիտուտ, եթէ այդպիսին հայկական իրաւունքի մէջ լինելն ապացուցուած է, նոյնքան հայկական է, որքան և նոյն ինստիտուտը յոյների մօտ յունական, հռոմայեցոց մօտ հռոմէական, հնդիկների մօտ հնդկական, գերմանների մօտ գերմանական, սլաւօնների մօտ սլաւօնական, իսկ բոլորը միասին վերցրած իր արմատում հին արիական, որ աղբիւրն ու մայրն է բոլոր արիների իրաւական հիմնական ու սկզբնական հասկացողութիւնների:

Հայ իրաւունքի արիական իրաւունքի մի ճիւղը լինելու համոզմանն ենք մենք, ու նոյնն ամեն հնարաւոր միջոցներով ապացուցանելու եռանդով ու համոզմամբ տոգորուած: Ուստի և ամեն մի ազգեցութիւն ու փոխառութիւն օտար իրաւունքից, որ իր հիմքում կունենայ հայ իրաւունքում եղած արիական որևէ իրաւական ըմբռնողութիւն, մենք պիտի կտրուկ կերպով մերժենք: Այդպիսի իւրաքանչիւր դէպքում ոչ միայն պիտի անապացոյց համարենք հայ իրաւունքի վրայ եղած որևէ ազգեցութիւն, այլ և միանգամայն ժխտելի, գոյութիւն չունեցող: Անցնենք.

Կարստի այն կարծիքը, որ իբր թէ հայկական իրաւունքը յունականի ազգեցութեան շնորհիւ ստացել է արեւմտեան ժողովրդների իրաւունքի բնոյթ*), ես մերժում եմ: Որքան և այս կարծիքը լաւ հիմնաւորուած լինի, այնուամենայնիւ այդ կարծիքը իր ծագմամբ պարտական է այն հանգամանքին, որ այսպէս կոչուած «հայկական» դատաստանագիրքը առանց այլ և այլութեան հայ իրաւունքի աղբիւր են ճանաչուած: Մարդիկ իրենց նեղութիւն չեն տուել հայ իրաւունքի աղբիւրները մի խիստ քննադատութեան ու ուսումնասիրութեան տակ ձգելու: Նոքա աղբիւրների խիստ կարևոր խնդիրը չլուծած, մասնաւոր մարդկանց կազմած դատաստանագիրքն անուանել են հայոց դատաստանագիրք, ու նրանցից առանց դժուարութեան օգտուում են

*) Zeitschr. f. vergl. Rechtsw. XX. 1 s. 107 f.

հայ հին իրաւունքի շէնքը կառուցանելու համար: Խիստ զարմանալի վերաբերմունք:

Որ թէ Մխիթար Գօշի և թէ Սմբատ իշխանի դատաստանագիրքը իրեն բովանդակութեան ամենամեծ մասով օտար իրաւունք են ներկայացնում, այդ մասին չի կասկածում և ոչ ոք: Բայց թէ մասնաւոր անհատների կողմից զանազան օտար աղբիւրներից իրար հետ կարկատած այդ դատաստանագրքերը ինչպէ՞ս կարելի է հայ իրաւունքի վերականգման գործին իբր նիւթ ծառայեցնել, ինձ համար մնում է ցարդ անհասկանալի: Չեմ վարանել ասել, որ սա մի մեծ սխալ է, ու այս սխալն արել են— թող ներուի ինձ բացարձակ ասել— հայ իրաւունքի բոլոր ուսումնասիրողները: Այդ սխալի պարզ հետեանքն այն է, որ առանց խտրութիւն դնելու, այդ դատաստանագրքերի տուած նիւթը նկատուել է հայազգային իրաւունք:

Որ հայերը ունեցել են ազգային իրաւունք, և որ այդ իրաւունքը դեռ այսօր էլ մասամբ շարունակում է ապրել այդ ժողովրդի կեանքում, այդ մասին մեր հայրենի իրաւունքի աղբիւրները մատակարարում են բաւականին ապացոյցներ:

Շատ հասկանալի է, որ մեր ներկայ աշխատութեան մէջ մշտադրութիւն չունինք հայ իրաւունքն իր ամբողջութեամբ հարցասիրութեան նիւթ շինել՝ ինչպէս այդ մի անգամ արդէն ասել ենք: Բայց հայկական իրաւունքի առանձնակի հիմնարկութիւնները որքան որ ազգային ամուսնական իրաւունքի հետ կապ ունին, պէտք է համապատասխան հարցերին պատասխանելու համար կարևոր խորհրդածութիւններ անեմ և առաջներս դրուած այդ մասին աղբիւրների նիւթերը ճշգրիտ ու մանրազնին քննութեան ենթարկեմ:

Այստեղ հետևեալն ենք կարևոր հաշուում առաջ բերելու.

a) Մարդու կողմից յօգուտ անպարտ կնոջը լինելիք, իբր ամուսնալուծութեան հետևանք, տուգանքի հայկական իրաւակարգը տարբեր է, ինչպէս մենք կը տեսնենք, ցայտուն կերպով, Bortyn-ի օրէնքի տրամադրութիւնից, ինչպէս և «հռոմէական և ֆռանկո-արևմտական իրաւունքի իրաւական նորմերից»*) Այս խնդրում առաջ բերածս իրաւունքների որևէ ազդեցութիւն հայ իրաւունքի վրայ կտրուկ կերպով ետ է մղուելու:

b) Հայկական բաժինքի (dos) և ամուսնալուծութեան տուգանքի (donatio propter nuptias) հիմունքները յատուկ են հայրենի իրաւունքին և ազգային կնիք ունին:

*) Karst. Rechtsbuch, II. s. 100 f.

ց) Առանձնապէս մեծ նշանակութիւն ունին հայկական ժողովրդական իրաւունքի ղեկավարող սկզբունքները: Իր հիմքումն արիական-հնդո-եւրոպական, հայկական ժողովրդական իրաւունքը, աղջիկների ժողովրդական նկատմամբ, բերում է այնպիսի յատկանիշներ հանգէս, որոնք պէտք է նկատուին իբր հայ-աղգային իրաւունքի իրաւաբանական նշաններ: Այդ նշաններն այնքան տիպիք են և նախնական արիական, որ այլ կերպ բացատրելու կամ օտար աղղեցութեամբ մեկնելու հնարաւորութեանը տեղ չեն թողնում: Այս խնդրի վրայ աւելի մանրամասն կանգ առնել չենք կարող, դա մեզ շատ հեռուն կը տանէր: Սակայն, հայկական այդ ինքնուրոյն ինստիտուտի մի թէկուզ ստուերական ուրուագիծը տալու համար պատմական քանի մի ապացոյցներ չեմ վարանիլ առաջ բերել: Այդ էլ անում ենք, որպէս զի մասնագէտների առաջ անապացոյց չերևայ մեր ներկայ յայտարարութիւնը:

Այստեղ խօսքը վերաբերում է ի մասնաւորի հայ աղջիկների ժողովրդական իրաւունքին և այդ յատկապէս Յուստինիանոսից առաջուայ շրջանին, այսինքն Քրիստոսից յետոյ վեցերորդ դարից առաջուայ շրջանին: Եւ այդ այն պարզ պատճառով, որ Յուստինիանոս մեծը օրէնսդրական իր կարգադրութիւնների մէջ թողել է իր, շատ յայտնի, *Քսանումէկերորդ Նովելլը*:

Նախքան թէ կանցնէինք մեր մտքերի շտապարութեանը, խիստ կարևոր է, որ այստեղ թարգմանաբար առաջ բերէինք պատմական այդ վաւերագրերը:

Քսանումէկերորդ Նովելլա.

De Armeniis, ut et illi per omnia Romanorum leges sequantur

(Հայերին, և որ նոքա բոլոր բաներում հռոմէական օրէնքների համեմատ պէտք է վարուին):

Կայսր Յուստինիանոսը Հայաստանի պրօկոնսուլ Ակակիոսին.

Ներածութիւն.—Որովհետև մեր կամքն է, որ հայոց աշխարհը հնարաւոր եղածին չափ լաւ օրէնքներ ունենայ, և մեր հպատակութեան տակ գտնուած երկրներից և ոչ մի բանում չտարբերուի, դրա համար այդ երկիրն էլ հռոմէական իշխանութեան տակ դրինք, նրանում, որ մենք դրա նախկին անուանումները վերացրինք և սովորեցրինք հռոմէական հիմնարկութիւններից օգտուել. և նոյնպէս կարգադրեցինք, որ ոչ մի այլ, քան հռոմէական օրէնքներ նոցանում գործադրուին: Բացի դրանից, մենք մի կարգադրութիւն արինք, որ այն, ինչ որ մինչև այժմ նոցա մօտ անթոյլաբերելի բան էր տեղի ունենում, լաւացնել, այսինքն որ անքաղաքակիրթ աղգերի ձևով ու եղանակով միայն տրամադրուէր իրենց ծնողներին, որդոցն ու եղբայրներին այլ ևս

չժառանգեն, ու կանայք այդ ժառանգութիւնից դուրս ձգուին, նոյնպէս որ վերջիններս առանց բաժինքի ամուսնանան, և կամ մարդկանց կողմից փողով գնուին, ինչ որ մինչ ի օրս նոցա (հայերի) մօտ բարբարոսների արածի ձևով տեղի է ունենում, այնպէս որ ոչ միայն իրենք այսպէս կոպիտ ձևով են վարւում, այլ նաև ուրիշ ժողովուրդներ բնութիւնն այնպէս են արհամարհում և կանացի սեռը արատաւորում, կարծես թէ նա (այդ սեռը) ամենէնին Աստուծոյ ստեղծածը չէ, և մարդկային սերունդը աճեցնելու համար իր մասը չի մատուցանում, այլ ասես թէ իբր արհամարհելի և յարգանքի անարժան մի բան ամենէնին պատուի արժանի չէ:

Առաջին գլուխ.— Ներկայ օրէնքովս մենք սահմանում ենք, որ ինչ կանանց սեռի ժառանգելուն է վերաբերում, հայ ժողովրդի մօտ նոյնը ի կատար ածուի, ինչ որ մեզանում է գործադրւում, և որ ոչ մի տարբերութիւն չպէտք է տրուի տղամարդոց և կանանց սեռերի մէջ, այլ, ինչպէս որ մեր օրէնքների մէջ կայ, ինչ ձևով որ ծնողները ժառանգելիս իրար յաջորդում են, հայրը և մայրը, պապն ու մամը, հաւասար կերպով և աւելի հեռու ազգակիցները, կամ նոյնպէս ցած իջնող գծի անդամները, ինչպէս որդին և աղջիկը և նոցանից շառաւեղած անձինք, այնպէս որ այս օրէնքը հայերի մօտ ևս գործադրուելու է, ու հայկական օրէնքները այս մտքով հոռմէականներից չպէտք է տարբերուին: Նոյնպէս, որովհետև նոքա մեր պետութեանն են պատկանում և միւս ազգերի հետ մեր իշխանութեանն են ենթակա՝ ուստի և այն ամենը պիտի մեզ հետ վայելեն, ինչ որ մերն է, իրենց կանայք ևս պէտք է այն հաւասարութիւնից, որ մեզանում գոյութիւն ունի, չմերժուին. ընդհակառակը, մեր օրէնքները պէտք է հաւասարապէս բոլորի վրայ տարածուին, ինչպէս այն օրէնքները, որ մենք հին ժամանակների գրութիւններից ենք հաւաքել տալիս ու մեր օրէնքների մէջ (Institution—հիմնական օրէնքները, Digesten, Pandekten—քաղաքացիական օրէնքներ կամ օրէնքների ժողովածու) իրար մօտ տեղաւորում, ինչպէս և այն օրէնքները, որ կայսերական կարգադրութիւններից և ինչպէս մեր նախորդների նոյնպէս և մեր վարչութեան ժամանակ են շարադրուած:

Երկրորդ գլուխ.— Դրա համար մենք կարգադրում ենք, որ այս ամենը յետագայ բոլոր ժամանակների համար կիրառուի և այս տասնչորսերորդ ինդիկցիօնի*) սկզբից, երբ մենք այս օրէն-

*) Իւրաքանչիւր ինդիկցիօնը ունի տասն և հինգ տարուայ մի շրջան: Առաջին ինդիկցիօնի սկիզբն է Քրիստոսի թուականից երեք հանած: Մի արեւել թուական իմանալու համար թէ որ երրորդ ինդիկցիօնն է, հանած 3 մնացածը պէտք է բաժանել 15-ի վրայ:

քը սահմանում ենք, մտնելու է զօրութեան մէջ: Քանի որ վախով հնի ետեւից ընկնելը և դէպի հինը ետ դառնալը կը բերէ խառնաշփոթութիւն, քան թէ որ այդ օրէնսդրի պահանջն է: Բայց (ինչպէս մենք ասինք) տասնչորսերորդ ինդիկցիօնի մուտքից և բոլոր յետագայ ժամանակների համար պէտք է ժառանգելու կարգը հաւասար լինի, և ինչ որ դրան է վերաբերում, պէտք է ապագայում ինչպէս տղամարդոց, ճիշտ նոյնպէս և կանանց վերաբերմամբ նոյն ձևով տեղի ունենայ: Ինչ որ առաջ է տեղի ունեցել, մենք թոյլ ենք տալիս, լինի ամենն այնպէս ինչպէս որ նախկին կարգն է տրամադրում, ինչպէս կայքերի նկատմամբ, որոնք *genearchica* են (ցեղական), այնպէս էլ մնացածների նկատմամբ, և կանանց սեռի անձինք պէտք է մասն չունենան կայքերից, որոնք *genearchia* են, նոյնպէս, եթէ նոքա արդէն բաժանուած են, այնպէս և ժառանգութեան նկատմամբ, որ մինչ ի տասներեքերորդ ինտիկցիօնն արդէն մուտք են գործել, այլ միայն այս ժամանակից սկսած, որ է տասնչորսերորդ ինտիկցիօնը, պէտք է, ինչպէս մենք սահմանում ենք, այն, ինչ որ մեզնից կարգադրուած է իր զօրութեան մէջ մտնի:

Վերջ.—Մեր այս կամքը և ինչ որ ներկայ օրէնքով պարզել ենք, դու և քո յետնորդները պէտք է ամեն ժամանակ ուշադրութեան առնելու աշխատիք: Տրուած է Կոստանդնուպօլսում, 18-ին մարտի (536 թիւ):

Յուստինիանոսի այս նովելլի համաձայն, յամենայն դէպս արեւմտեան Հայաստանում, իբր այդ կայսեր ժամանակ հայ աղջկերք անշարժ կայքեր ժառանգելու իրաւունքից զրկուած են եղել:

Սրա հակառակ, ինչպէս մենք կը տեսնենք, պատմական փաստերը ցոյց են տալիս, որ հայ աղջկերք իրենց հօր կարողութիւնից մասն, նոյնիսկ անշարժ գոյք, ստանալու իրաւունքն ունեցել են Յուստինիանի օրէնսդրութիւնից շատ առաջ: Ահա այս հանգամանքը խիստ կերպով հակասում է ինչպէս № 21 նովելլին, այնպէս էլ հայ իրաւունքի գիտութեան մէջ տիրող կարծիքին: Պրօֆ. Kohler-ը այն համոզման է, որ «հայ աղջկերքը, առնուազն ժառանգական անշարժ կայքերի նկատմամբ, ժառանգելու կարգից դուրս էին ձգուած Յուստինիան շրջանից առաջ»: Karst-ը գտնում է, որ այս կարծիքը տեղին է (*Rechtsbuch*, II. s. 169.): Այս հաւաստումը հերքելու յարմարաւոր տեղը չէ այս, միայն թէ կուզէի առ այժմ յիշել, որ լեհահայոց դատաստանագրքի հետեւեալ նախադասութեան մէջ (c. 116)—«*equalis divisio debet cedere et venire tam ad tilios quam ad filias aequali sorte et successione*»,

որը Karst-ը (Rechtsbuch, II, s. 169) «վերջին ժամանակների նորութիւնն է» հաշուում, հայ ժողովրդի հին իրաւաւմբոնողութիւնն է որոշ չափով վերարտադրուած:

d) Հայկական բաժինքն իսկապէս է աղջկայ մասը, բաժինը հօր կարողութիւնից: Այստեղ պէտք է տարբերել երկու բան, մէկ՝ բաժին շարժական գոյքից և մէկն էլ՝ բաժին ժառանգական կալուածքներից:

e) Յիշածս գատաստանագրքերի ուսումնասիրութիւնից յետոյ ես այն համոզմանն յանգայ, որ դոքա, հայ իրաւունքի հիմնական պրինցիպները որոշ ձևակերպելու համար, պէտք է միմիայն իբր երկրորդակարգ աղբիւր տուաջ քաշել:

Հայ իրաւունքի հետախուզողին հէնց սկզբից պէտք է պարզ լինի, որ նա այդ իրաւունքի աղբիւրների մէջ հայ-ազգային նիւթը օտար իրաւունքի նիւթերից որոշելու է: Ուսումնասիրել է նա հայ իրաւունքն առանց այդ յիշածս գատաստանագրքերի գործածութեան և նրա հիմունքները որոշել, այն ժամանակ նա եկած կը լինի այն համոզման, որ բազմաթիւ իրաւական ինստիտուտներ կան, որոնք ազգային կնիք ունին: Միմիայն այսպիսի նախընթաց լուրջ աշխատանքը կը հասցնէ հետազոտողին այն կէտին, որ նա վստահօրէն կասի, թէ Մխիթար-Պօշի մէջ, Սմբատի դատաստանագրքում ինչն է ազգային հայկական և ինչը հայ իրաւունքին օտար:

ի) Որքան որ ես հայ իրաւունքի գրականութեանը ծանօթ եմ, ուսումնասիրողները վերագրում են յունա-հռոմէական իրաւունքին մի մեծ ազդեցութիւն հայկականի վրայ, և մինչև իսկ հաւաստում են, որ հայ իրաւունքի որոշ շատ ինստիտուտներ հասարակ փոխառութիւններ են յունական իրաւունքից: Karst-ը դեռ աւելի հեռուն է գնում. այդ բոլորն ընդունելով հանդերձ՝ նա բացի դրանից, հայկական մի քանի ինստիտուտների գոյութիւնը ֆրանկօ-լատինական իրաւունքով է մեկնում ու վերջնիցս ծագած լինելն ենթադրում. (Rechtsbuch, II, s. 173):

Հայ իրաւունքի ուսումնասիրութիւնն, ինչպէս ստացի, վերջին ժամանակներս ստացել է մի այլ ուղղութիւն, գլխաւորապէս, պէտք է ասել, իմ ջանքերով: Այս գործում Kohler-ը մատնանշել է, թէ պէտք է հայ սովորոյթի իրաւունքն ու հայկական իրաւունքի ազգային աղբիւրները նկատ առնուին: Իսկ ես ձգտել եմ ցոյց տալ և այն ոչ առանց աջողութեան, որ զուտ հայկական աղբիւրների շարքում Պօշի և Սմբատի դատաստանագրքերը տեղ չունին բռնելու ու նոցա աւեալները իբր ազգային իրաւունքի նիւթ ոչ կարելի է ընդունել և ոչ էլ օգտագործել:

Չնայելով այս մերժողական ուղղութեանն, այնուամենայնիւ անժխտելի է, որ այդ գրքերը ազգային իրաւունքի հետքեր պարունակում են իրենց մէջ, միայն հետքեր: Բայց որովհետեւ հայ իրաւունքի հէնց այդ փնտրողները յիշածս դատաստանագրքերի իրաւունքի սխտեմի հետ հակասութեան մէջ են գտնուում ու նրանց հետ չեն մերուում, ուստի և մարդիկ թեքում են այն կարծիքին, որ հենց այդ իրաւական ըմբռնումները օտար իրաւունքներից արւած փոխառութիւններ են:

Այս առթիւ հետեւեալ օրինակն առաջ կը բերէի.—

Ընդհանուր արիական իրաւական մի հիմնարկութիւն կայ, որ նաև Հայ իրաւունքին էլ է յատուկ: Դա հին արիական putrika-putran է, որ Հայ ազգային իրաւունքի ցեղային գունաւորումն ունի և կոչւում է Տնփեսայութիւն *): Իրաւական այս ըմբռնողութեան համաձայն, եղբայրագուրկ աղջիկը իր հօր ընդհանուր ժառանգն է: Հայկական Տնփեսայութիւնը, որի մասին յետագայ շարայարութեան մէջ դեռ խօսք է լինելու, հայ ժողովրդի կեանքի մէջ խոր արմատներ ձգած մի հիմնարկութիւն է, և որը դեռ գոյութիւն ունի ու գործում է Հայաստանում: Արիական այս հիմնարկութեան հայկական իրաւունքի մէջ գտնուելը ունի ի միջի այլոց հայկական ազգային ժառանգական իրաւունքի համար ևս մեծ նշանակութիւն:

Սմբատի Դատաստանագրքի մէջ տեղ է գրաւել հայկական տնփեսայութիւնը—putrika, putra,—որը, նրա աղբիւր կազմող Գօշի Դատաստանագրքի մէջ պակասում է: Այս հանգամանքը հորկադրել է Կարստին ենթագրութիւններ անել, թէ Կիլիկիան Դատաստանագրքի հեղինակը որտեղից է փոխ առել և իր դատաստանագրքին միացրել այդ ինստիտուտը: Նա գրում է, ինչ որ զարմանալի պիտի թւի, դա այն է, որ դրա մէջ (Տնփեսայութեան) հայկական իրաւունքին մի օտար գիծ կայ, որը ոչ Դատաստանագրքի (Գօշի) և ոչ էլ յունա-բիւզանդական իրաւունքին է յատուկ... Ընդհակառակը թերևս կարելի լինէր Ֆրանկո-Լատինական սովորոյթի իրաւունքի ազդեցութեան վրա կանգ առնել. (Rechtsbuch II, S. 173.):

Բայց բանի էութիւնը շատ աւելի հասարակ է, քան կարծւում է: Հարկաւոր էր որ մարդ ծանօթ լինէր արիական putrika-putra ինստիտուտի հայկական իրաւունքի մէջ գոյութիւն ունենալուն. այսինքն հայկական Տնփեսայութեանը:

*) Տնփեսայութեան ինստիտուտը չպէտք է, այսպէս կոչւած, մայր իշխանութեան հետք հաշւել. այն ի աւական յարաբերութիւնը, որ կայ Տնփեսայի և նրա կնոջ մէջ, ոչ միայն մայր իշխանութեան հետ ոչ մի կապ չունի, այլ նաև նրան միանգամայն խորթ է:

Ինչո՞ւ պէտք է զարմանալի լինի, որ հայ աղջկերք ժառանգելու իրաւունք կարողանային ունենալ: Ինչո՞ւ պէտք է հայկական իրաւունքին աղջիկ ժառանգների իրաւունքները օտար լինէին, քանի որ մենք ապացոյցներ ունինք, որ դեռ նախուստինեան ժամանակում հայ աղջկերքը ժառանգելու կարգից չեն դուրս ձգուած եղել: Կարստն իսկապէս չէ հիմնաւորել տնփեսայութեան ինստիտուտի հայկական իրաւունքին օտար լինելու հանգամանքը, մինչև իսկ նոյնը հիմնաւորել չէ էլ փորձել: Նա պէտք էր իսկապէս, առանց ենթադրութիւններ անելու, դատաստանագրքին (Սմբատի, յօդ. 90) հաւատ ընծայէր ու դրա մէջ հայերի մի իրաւական հասկացողութիւնն ընդնշմարէր:

Յամենայն դէպս ուզում եմ ես այստեղ վրաբերել, որ ոչ միայն այս դէպքում, այլ նաև առհասարակ հայկական իրաւունքի փրանկո-լատինականից ազդուելը միանգամայն տարամերժ է:

ց) Մխիթար Գօշն իր Դատաստանագրքի մէջ (յօդ. 121) ասում է հետեւեալը մահմեդականների սովորութիւնների մասին «որ նոքա ամենից առաջ, ամուսնացող կնոջ գինն են որոշում, որին նոքա մահր են անուանում, և որը հռոմայեցիների մօտ դուար է կոչւում, յետոյ նոքա որոշում են նաև աղջկայ մասը հայրական կարողութեան մէջ, որին պոռոյգ են կոչում»... Դրան կից նա աւելացնում է. «Մեզ մօտ սա այսպէս չէ, մարդը ոչ մի գնման վճար իր կնոջ անձի համար չի տալիս, միմիայն սակաւ իրեր, որը երեսաց—տես անունն է կրում. և կինն իր բաժինքով գնում է իր մարդու տունը և մտնում է նրա իշխանութեան տակ»:^{*})

^{*}) Խիստ կարևորութեան համար, այստեղ առաջ ենք բերում Գօշի այդ յօդածի բնագիրն իր ամբողջութեամբ: Մասն տռաջին.—ձխա.Յազագադառաստաւանաց առնակնոջ մսեուտն եւ անդրէն դառնալոց բաժնի նորա, որ կօջի պոռոյգ. 12: «Այլապէս լինի առ մահմետականն զուգուցն ամուսնութեան. զի հատանեն նախ գին անձին կնոջն, որ կսչի մահր. նոյն և այս առ հռոմայեցիսն տուայր կոչի. սորա սահմանեն և դրաժին կնոջն ի հայրենի իրաց. որ կոչի պոռոյգ: Եւ ի տիրելն առն ամուսնութեամբ անձին կնոջն յայնմ հետէ մահրն անդառնալի կնոջն մնայ: Իսկ յորժամ մանուկ ծնանի, յայնժամ ապա հասանեն ձեռք առնն ի պոռոյգ կնոջն, բայց չ մահրն բնաւին ոչ. վասն այնր սահմանեցին որ՝ թէ ծնցի կինն և զձայն նորա լիէ որ, յայնմ հետէ պոռոյգն մնայ ի կամս առնն, զի թերեւս ոռնիցի փոխարէն մահրին և տուայրին, զոր ետ կնոջն: Իսկ առ մեզ ոչ է այդպէս. այլ այրն ոչ տայ գին անձին կնոջն, բայց սակաւ իրս, զոր և երեսաց տեսոյ անուն կոչեն, և կին իւր բաժնին գայ ի տուն առնն և լինի ի ձեռս առնն: Վասն որոյ պատշաճ համարեմք զի ի մահուան՝ թէ մնայցէ զաւակ՝ հողասցի հողաւոյ նորա պէտք և մնացեալն զաւակին լիցին: Իսկ թէ զաւակ չիցէ մնացեալ, թէև երկուս կամ երկու ծնեալ իցին, դարձցի անդրէն բաժինն ի ձեռս ծնողացն կամ եղբարցն նորա. և ըստ նորին պատուելիլոց հողասցի զհողի գիտութեամբ առնն, և որ սակաւ մնայ նոցա լի-

Սուրբն այստեղ, ինչպէս մասնագէտ ընթերցողը կտեսնի, donatio propter nuptias-ին է վերաբերում: Գօշին յայտնի է եղել, որ «մեղանում» (հայերի մէջ) դրա նկատմամբ այլ կարգեր են եղել և որ այդ կարգերը մահմեդականների և հռոմայեցիների սովորութիւններին չեն համապատասխանել: Գօշին յայտնի է եղել, որ մեղանում donatio propter nuptias-ը նշանադրութեան խօսք տալ առնելիս չեն կտրում վերջացնում: Բայց որովհետեւ նա զանազան ինստիտուտներ իրար է խառնում, ու donatio-յի էութիւնն ու նշանակութիւնը պարզ կերպով չի հասկացել, ու չի ճանաչել, շփոթում է այն բաշլղ կոչւած (գնման միջոցով ամուսնութեան ժամանակ) վճարի հետ:

Գօշի համար մի բան էլ պարզ է եղել,—որ հայ աղջկերք ամուսնանալիս հետները քաժինք էին տանում. այս բանը նա դուրս է բերել իր 121-րդ յօդուածի երկրորդ հատուածի առաջին մասում: Շատ բան, ինչ որ Գօշը նրա երկրորդ մասումն է բացատրել ձգտում, յենում է Դատաստանագրքի հեղինակի հայկական իրաւունքի ոչ այնքան տգիտութեան վրայ, որքան նաև այն բանի վրայ, որ նա չի կարողացել իր տեսած, իր ժամանակում գործող իրաւական սովորութիւնները ձևակերպել ու իրենց բնորոշիչ գծերով, իբր ամբողջական իրաւական ինստիտուտներ, գրի առնել: Դրա համար, նա պէտք է աւելի ոչ միայն պատրաստութիւն ունենար, այլ նաև տեսած լսածը վերլուծելու ու որոշ կոնկրետ ըմբռնողութիւնների տակ համախմբելու մտաւոր մեծ կարողութիւն. այդ զանը նրա մօտ չենք տեսնում: Ուստի և այդ յօդուածի մէջ իրար խառնուած են հայ և օտար իրաւական ըմբռնողութիւններ:

Այդ 121-րդ յօդուածն, յամենայն դէպս, ինչքան որ նա հայ իրաւունքի հետքեր է պարունակում, հետևեալ երեք զխաւոր հիմունքներն է պարզ որոշում.—1. որ հայ իրաւունքին յատուկ չէ ամուսնութեան ժամանակ donatio propter nuptias-ը կտրել վերջացնել, այդ իրաւակարգն երբէք գոյութիւն չի ունեցել հայ ժողովրդի մօտ այդ ձևով. իսկ թէ ի՞նչ բնոյթ ունի Հայոց այդ ինստիտուտը, դա կտեսնենք մենք իր տեղում, 2. Որ փեսան իր

ցի: Իսկ վճար պտուղացն այսպէս լիցի. ոսկեղէն կամ արծաթեղէն—նոյն իբրն դարձցին կամ գինք նորին. իսկ կենդանիք—կամ անաճ և անմահ համարեցին, և կամ թէ անեալ իցէ և ոչ պակասեալ՝ զգլուին առցէ և զկէս անին, և կէս անին առնն լիցի: Իսկ հանգերձեղէն իբք, զոր ք միասին մաշեալ են, նոյն այն դարձցի. բայց օժիտ, զոր արարեալ իցէ, մի յիշխցի: Եւ եթէ ի միասին յամալ իցեն ժամանակս, պարտ է առնն յիւրմէ իրաց քաժինս հանել ի վերայ մահու նորա իբրև տան տիկնոջն:

Եւ զայս այսպէս վարկաք լինել դատաստանս:

հարսնացուին գնման միջոցով է ձեռք բերում. 3. որ հարսնացուն իր հետ տանում է փեսայի տունը մի բաժինք: Հայկական բաժինքի հետ մենք կծանոթանանք զրան նուիրուած յատուկ հատւածում:

Խնդիրն աւելի լուսարանելու համար կարող է նաև հետեւեալը ծառայել:—Գօշի համար պարզ չէր այն բանը, որ փեսացուի իր հարսին կամ ձիշտն ասած իր ապագայ կնոջը տուած ընծաները ամուսնութեան դաշն կնքելիս ունին վերջնիս անձի գրնման վճարի նշանակութիւնը: Մինչդեռ իսկական գնման միջոցով ամուսնութիւնը Հայաստանի միայն գիւղերումն էր և է պատահում, քաղաքներում և իշխանազն ընտանիքներում թէ առաջ և Գօշի ժամանակում և թէ յետագայում ու մեր օրերում անյայտացել էր: Թէ Գօշի ժամանակում ամուսնութեան ներկայ ձևը— ամուսնութիւնն առանց ըէալ գնման— քաղաքացիութիւն ստացած մի իրաւակարգ է եղել, դա երևում է, ինչպէս տեսանք, դատաստանագրքի 121-րդ յօդուածից: Սա մի նշանաւոր քայլ էր դէպի առաջ. բայց այդ իրաւակարգն ու իրաւաւմբոնոցութիւնը, ինչպէս շատ փաստեր մատնանշում են, գոյութիւն է ունեցել հայերի մէջ Գօշից շատ դարեր առաջ:

Ամուսնութեան բոլոր սովորութիւնները, սակայն, որքան և նորա մերժէին ուղղակի գնման ձևը, այնուամենայնիւ, ամուսնութեան, իբր առևտրական մի ձեռնարկութեան, սովորութիւնների մէջ, նոյն իսկ նրա ամենապարզ ձևերի մէջ մնացել են իր նախկին—տուր և առի— որոշ, պարզ հետքեր: Այդ հետքերն այն ընծաներն են, որ փեսացուի կողմից հարսնացուին է տրուում թէ ամուսնութեան դաշնը—նշանադրութիւնը—կնքելիս և թէ յետոյ, Դատաստանագրքի մէջ ահա, խօսքը վերաբերում է ամուսնութեան դաշնը կապելու այդ իրաւակարգին: Այդ կողմից մենք Գօշին խիստ շնորհակալ պիտի լինինք, իր մեղ թողած անդեկութիւնների համար:

Արիական ազգերի իրաւունքին ծանօթ մէկը կտեսնի, որ այս խնդրում հայկական իրաւունքը իր հիմնական գծերով արիական է. այդ մենք կտեսնինք նաև մեր յետագայ խորհրդածութիւնների մէջ, երբ կխօսինք ամուսնութեան նշանադրութեան մասին:

h) Հայկական Օժիտը, միանգամայն «խալ է կարծել, որ հռոմէական *donatio propter nuptias*-ն է: Հայ իրաւունքին յատկանիշ մի գիծ է նաև, որ ամուսինների մէջ եղած ընծաները հաշի չեն, դրա համար և չի կարող ամուսինն իր կնոջը, թէ նշանադրութեան և թէ պսակից յետոյ, տուած ընծաները ամուսնալու-

ծովեան զէպքում ետ պահանջել: Նոյնն է և մահուան զէպքում: Այս բանը պարզ յայտնի է եղել Դատաստանագրքի հեղինակին, որ մենք տեսնում ենք 121-րդ յօդուածի վերջնութեւ հատուածի մէջ: Այնտեղ կարդում ենք.—«քայց օժիտ, զոր արարեալ իցէ, մի յիշեսցէ»:

Գօշի Դատաստանագրքի մեր առաջ բերած իրաւանորմերը ազգային—հայկական են: Դոցա նկատմամբ յատկապէս կարելի է իսլամական կամ յունա-հռոմէական իրաւունքների ազդեցութիւնն ինչ ամենից քիչ խօսել: Այդպիսի մի ենթադրելի ազդեցութիւն հայկական իրաւունքի վրայ միանգամայն անընդունելի է:

Միաժամանակ, կարելի է այստեղ յիշել, որ իսլամական իրաւունքը հայկական ամուսնական իրաւունքի վրայ յիշատակելու արժանի մի ազդեցութիւնն չի ունեցել: Այդ առթիւ խօսուում է *) հայկական նշանադրութեան գրաւոր անելու իբր փոխառեալ սովորութեան մասին: Այստեղ պէտք է դրական կերպով յիշուի, որ բոլոր ժամանակների համար այդպիսի մի սովորութիւն մնացել է հայ իրաւունքին միանգամայն օտար:

Այս խնդրի առթիւ Դատաստանագրքի (121—123 յօդ.) մէջ գտնուած տեղեկութիւնները, որոնց վրայ և Հայ իրաւունքի ուսումնասիրողները մատնանշում են, օտար են, Գօշի կողմից իր կազմած Դատաստանագրքի մէջ ներս առած:

Այստեղ պէտք է առանձնապէս շեշտել, որ Գօշի համար միանգամայն պարզ է եղել, որ այդ, իր առաջ բերած, իրաւանորմերը օտար են, իր յիշած ազգերի սովորութիւններից փոխառած:

Նոյնը պէտք է ասել նաև Դատաստանագրքի առաջ բերած տերմինօլօգիայի վերաբերմամբ, պոռոգ, տուայր, մահր՝ հայ իրաւունքին բոլոր ժամանակներին օտար մնացած տերմիններ են:

§. 2.

Հ Ա Յ Ի Ր Ա Ի Ո Ի Ն Ք Ի Ա Ղ Յ Ի Ի Ր Ն Ե Ր Ը

(համառօտ ակնարկ)

ա) Ինչպէս Միխիթար Գօշի՝ այնպէս էլ Սմբադ Գունտստարքի՝ Կիլիկեան Դատաստանագրքերը հայկական-ազգային կողեկաններ չեն, ուստի և այս հիման վրայ, ինչպէս արդէն մի անգամ ասել ենք, դրանց հայ ցեղային իրաւունքի աղբիւր չի կարելի համարել ու այդ իրաւունքի սիստեմը վերականգնելուն իր ամբողջութեամբ

*) Karst Zeitschr f. vergl. Rechtswiss. I. G. 26.

չի կարելի գործ զնելու Ու եթէ երբէք դրանց այդ կառուցուածքի նիւթ մէկը ծառայեցնել ցանկայ, այդպիսի մէկը պէտք է խիստ զգոյշ լինի:

Այդ առթիւ տեղի է, որ մի քանի խորհրդածութիւններ ա-
նենք:

Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը կազմուել է ազգային քաղաքական իշխանութեան կործանումից աւելի քան հարիւր հ-
րեանու տարի յետոյ, 1184 թ.ին:

Մխիթար Գօշին չէր փրկել նաև այն հանգամանքը, որ եթէ իր Դատաստանագիրքը ոչ միայն գրուած լինէր հայկական անկախ պետութեան գոյութեան ժամանակ, այլ նաև հայ պետական իշ-
խանութիւնից իրօք գործադրուած լինէր իբր կողքէս: Նորից եմ կրկնում, Նոյնիսկ այս հանգամանքը չէր դարձնիլ Գօշի գործը ազգային—հայկական: Այստեղ խնդրի լուծողը ոչ թէ Դատաս-
տանագրքի կազմելու և գործադրուելու ժամանակն է, այլ միայն ու միայն նրա բովանդակութիւնը: Այդ բովանդակութեան իր ստուարագոյն մասով օտար լինելու փաստը ճանաչուած է բոլորի կողմից: Դրա մասին բոլոր ուսումնասիրողներս համաձայն ենք: Արդ, այսպիսի մի ատաղձով կարելի է ազգային—հայկական ի-
րաւունքի շինուածքը գլուխ բերել: Ի հարկէ ոչ:

Վերցնենք մի յայտնի օրինակ: Պատմական փաստ է, որ Գերմանիայում երկար ժամանակ գործում էր հռոմէական իրա-
ւունքը: Դրան կից գոյութիւն ունէին գերմանական առանձին պետութիւնների մէջ ազգային-ցեղական դատաստանագրքեր: Արդ, եթէ ներկայ ուսումնասիրողը գերմանական իրաւունքը հե-
տադօտել ուզենայ, նա կարող է հռոմէական իրաւունքի Գերմա-
նիայում կիրառող նորմերը իբր գերմանական ազգային իրաւա-
ւորողութիւններ ընդունի: Այդպիսի մի ուսումնասիրողը օտար այդ տեւաներով կարող է և իրաւունք ունի գերմանական իրա-
ւունքի սիստեմը հիւսել, և այդ հիւսուածքն իբր ազգային-գերմա-
նական ընդունել տալ: Սա արսուրդ է: Գերմանական իրաւունք կարող է կոչուել միայն գերմանական ծագումն ունեցող իրաւուն-
քը: մի իրաւունք, որ գերմանական ժողովրդի իրաւամբունողու-
թեան արդիւնքն է, և իբր այդպիսին գերման ժողովրդի ազգային
կնիքն է կրում իր վրա բացորոշ կերպով:

Նոյնն է և հայկական իրաւունքի նկատմամբ: Հայաստա-
նում գործած օտար իրաւունքը հայկական չէ ու լինել էլ չի կա-
րող: Ինչպէս գերմանական իրաւունքի համար հռոմէականը, այն-
պէս էլ հայկականի նկատմամբ Գօշի Դատաստանագրքի իրաւա-
կան սիստեմը՝ օտար են, փոխառած: Իբր այդպիսին, այդ օտար

իրաւունքների ներկայութիւնն ու գործադրութիւնը մի ժողովրդի կեանքում ունեն միայն պատմական նշանակութիւն. նոքա տեղ կրօնեն այդ ժողովրդի ազգային իրաւունքի պատմութեան մէջ, բայց բուն ցեղական իրաւունքի սիստեմի մէջ իրր ազգային իրաւունք, երբէք:

Այս խնդրի առաջ երկար կանգ չառնենք. այսքանն էլ բաւական է հայկական իրաւունքի աղբիւրների վրա ունեցածս համոզումը պարզելու համար:

Այդ դատաստանագրքերի խնդիրը, որքան և թուցիկ կերպով, թոււմ է թէ, պարզուեց: Այդ աղբիւրներից ներկայ աշխատութեան համար կօգտուենք այն չափով, ուրեմն, որքան նոքա ազգային իրաւունքին համապատասխան են:

Յատկապէս նոցա բովանդակութեան մասին մենք ասելիք չունինք. հետաքրքրուողներին յղում ենք պրօֆ. Կարստի փայլուն աշխատութեանը: Նրա հրատարակած Սմբատի Դատաստանագրքը ու նրա կոմմենտարները մի խիստ աչքի զարնող աշխատութիւն են, որ նրա աշխատասիրողի այդ Դատաստանագրքի, ինչպէս և նրա աղբիւր կազմող Գօշի Դատաստանագրքի սքանչանալու արժանի խորը ծանօթութիւնն է ցոյց տալիս:

Բ) Ալաւկի որդի Դաւթի դատաստանագիրքը (12-րդ դարի, Գօշից առաջ), որ միայն մի փոքր մասով է ցարդ հրատարակւել, մինչի այժմ իր ամբողջութեամբ մնացել է անծանօթ: Դրա մասին մանրամասն տեղեկութիւններ, բայց ոչ մասնագիտական ուսումնասիրութիւն, հրատարակուեց Աղգազրական Հանդէսի մէջ (XIV և XV գրքեր): Յօդուածագիր Կ. Կոստանեանը իր դիտողութիւնների հետ տուել է նաև հատուածօրէն այդ պատմական նշանաւոր վաւերագրից քանի մի կանօններ: Ամբողջ գործը խիստ հետաքրքրական պիտի լինի ոչ միայն իրր պատմական նիւթ, այլ նաև Հայ իրաւունքի և Հայ եկեղեցական իրաւունքի ուսումնասիրութեան նիւթ:

Այն չափով, որքան ես այդ նշանաւոր վաւերագիրը ճանաչում եմ, նա իր մեծ մասով կանոնների և կանոնական կարգերի մեկնութիւններ են, ինստրուկցիաների ձեռով գրուած:

Դժբախտաբար չկարողացանք մենք այդ վաւերագիրը մեր ներկայ աշխատութեան համար օգտագործել, և այդ շատ հասկանալի պատճառով:

Դրա, եթէ չսսեմ ուսումնասիրութեան, գոնէ քնազրի հրատարակութեան պարտքը ընկնում է էջմիածնի վրայ:

Գ) Հայոց Կանոնագիրքը և ի մասնաւորի Հայոց ազգային ժողովների կանոնները.—Հայ անկախ պետութեան անկումից յե-

սոյ նրա տեղը որոշ չափով բռնում է Հայ ազգային եկեղեցին՝ իր հայրապետութեամբ: Հայաստանի օտար նուաճողներն հայ ժողովրդին նկատել են միշտ իբր կրօնական մի համայնք ու այդ կրօնի ներկայացուցիչներն—հայ եկեղեցու բարձր հոգևորականութիւնը—ընդունուել են իբր հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Բացի զուտ կրօնական—եկեղեցական խնդիրներէ, Հայաստանի այդ նուաճողները հոգևոր իշխանութեան իրաւասութեանն ու կարգադրութեանն են թողել նաև ամուսնական ամեն կարգի խնդիրների լուծումն ու դատաւարութիւնը: Մինչի օրս էլ Ռուսաստանի, Պարսկաստանի և Օսմանեան պետական օրէնքները ամուսնական և ամուսնալուծական գործերի ամբողջական կարգադրութիւնը ճանաչել և թողել են հայ եկեղեցուն ու եկեղեցական վարչութեանը:

Մենք հիմքեր ունինք ենթադրելու, որ հայ քաղաքական իշխանութեան ժամանակ ամուսնական և ամուսնալուծական խնդիրներն ամբողջովին, ազգային եկեղեցական վարչութեան իրաւասութեանը չէր ենթարկուում: Այդ երկու հիմնարկութիւններն էլ որոշ մասնակցութիւն ունէին այդ խնդիրները կարգադրելու մէջ. այդ մասնակցութիւնն երկուսի միաժամանակ գործակցութեամբ էր պայմանաւորուում:

Հայկական անկախութեան վերանալուց յետոյ ազգային հոգևորականութիւնը, ինչպէս արդէն ասուեց, պիտի այդ խնդիրները ինքնագլուխ լուծէր: Թէ առաջ և թէ յետոյ, ինչպէս պատմական փաստերը ցոյց են տալիս, եկեղեցին և այդ գործերը կառավարող վարչութիւնը ունեցել է իր գործունէութիւնն ու նամանաւանդ ամուսնական կնճառտ խնդիրների դատաւարութեան համար մի ուղեցոյց: Առանց այդպիսի մի ուղեցոյցի հնարաւոր չէր եկեղեցու վարչութեան գործունէութեան մէջ որոշ մի օրինակութիւն պահպանել: Առանց այդպիսի մի ուղեցոյցի, վարչութեանց ենթակայ խնդիրների լուծումը կախում կ'իյնէր առանձին անհատ պաշտօնեաների բարի կամեցողութիւնից ու նրանց անհատական հայեացքից: Այդպիսի մի ընդհանուր ուղեցոյց անհրաժեշտ է իւրաքանչիւր կազմակերպուած հաստատութեան համար, լինի այդպիսի մի պետութիւն, մի եկեղեցի թէ մարդկանց աւելի փոքր խմբակցութիւն: Ճիշտ է, մի երկիր, մի եկեղեցի կարող էր կառավարուել և օրէնքի ոյժ ստացած սովորութիւններով, սակայն, պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ մարդկային կուլտուրայի սկզբնական աստիճաններում իսկ գործող սովորոյթի իրաւունքին կից կարիք է զգացուել գրաւոր հաստատուն օրէնքների:

Նոյն բանը տեսնում ենք նաև մեզ մօտ: Որքան և հայ ժողովրդի պատմական կեանքում սովորոյթի իրաւունքը թէ պետական և թէ ազգային եկեղեցու կեանքում մի զօրեղ ու ղեկավարող հիմնարկութիւն է եղել, այնուամենայնիւ, դեռ Ք. ծ. յ. չորրորդ դարում ազգային ժողովներ են գումարուել գրաւոր օրէնքներ դնելու համար: Մենք հիմք չունենք ենթադրելու, որ այդպիսի օրէնսդիր ժողովներ դրանից առաջ, աւելի հին դարերում, գումարուած չեն եղել:

Օրէնսդիր ժողովներ եղել են և հինգերորդ և յետագայ միշարք դարերում:

Ինչպէս յայտնի է, մեր յիշած Դատաստանագրքերը—Մխիթար Գօշի (XII դարի վերջերքը), Ալաւկի որդի Դաւթի (նոյն դար), Սմբատ Գունդստաբլ արքայազնի (XIII դար)—պարունակում են ոչ միայն աշխարհիկ գործերի, այլ նաև հոգևոր գործերի համար կանոններ: Բայց այդ դատաստանագրքերը կազմուել են շատ ետ ժամանակներում: Եթէ հայոց եկեղեցու վարչութիւնը դատական իր գործերի համար կարիք ունենար և ուզենար մի ուղեցոյց Դատաստանագիրք ունենալ, նա պիտի բաւական երկար ժամանակ սպասէր: Նա պիտի մինչի 12-րդ դարն սպասէր, որ Գօշն եղած ազգային և օտար եկեղեցիների կանոնները հաւաքէր, միմեանց մօտ դնէր ու դրանով մի Դատաստանագիրք կազմէր:

Բարեբախտաբար այսպէս չէ եղել. հայ եկեղեցին ոչ սպասել է, և ոչ էլ կարիք է ունեցել մինչև 12-րդ դարն սպասելու, որ իր ձեռքը մի Դատաստանագիրք տրուի: Այդ Դատաստանագիրքը կար հատուած հատուած. գոթա էին ազգային ժողովների կանոնախմբերը և տիեզերական ու տեղական ժողովների ինչպէս և հայ և օտար եկեղեցիների հայրերի կանոնները:

Այդ կանոնախմբերը կարող էին գործել և գործել են նաև առանց որ նոքա բոլորը միասին մի ժողովածու, մի օրէնսգիրք կազմէին: Հետևաբար, ազգային հոգևոր վարչութիւնը Գօշից և Սմբատից շատ առաջ ունէր իր պէտքերի գործադրութեան համար կանոնական կարգեր: Այս տեսակէտից ինչպէս առաջ, այնպէս էլ յիշածս Դատաստանագրքերի հրեան գալուց յետոյ կարիք չունէր մի այլ օրէնսգիրք որոնելու, քան թէ ինքն ունէր: Իսկ իրա ունեցածը մենք տեսանք:

Հայոց կանոնագիրքը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ վերը թուած կանոնախմբերի ժողովածուն: Ասել թէ այդ կանոնագիրքը կոտիֆիկացիայի ենթարկուած մի օրէնսգիրք է, դա սխալ կլինէր: Այդ խիստ հետաքրքրական ժողովածուի մէջ իրար կողք կողքի շար-

ւած են մինչի ութերորդ դարը տեղի ունեցած հայ ազգային ժողովների կանոնները, ինչպէս և այլ բազմաթիւ հայ և օտար կանոնախմբեր: Ութերորդ դարը պէտք է հաշուել այն վերջնական կէտը, երբ կանոնագիրքն իր բովանդակութեամբ լրացել է: Յետագայ դարերի և ոչ մի կանոն տեղ չէ գտել կանոնգրքի մէջ, եթէ չհաշուենք Յակովբ Ղրիմեցու կանոնական մի գրութիւնը, որ մի շարք նամանաւանդ Ղրիմեան ձեռագրերի մէջ է տեղ բռնում, և որ ամենաշատը XV-րդ դարում կարող է կանոնգրքի մէջ մտած լինել:

Կանոնագրքերը միեւնոյն լրիւ բովանդակութիւնը չունին. նոքա բաժանւում են չորս գլխաւոր խմբերի: Ամենալրիւ կանոնագրքերն ունին մօտ 60 գլուխ և շուրջ 15—20 կանոն: Նրա — հայ կանոնագրքի — կազմուելու ամենաշուտ ժամանակը չի կարող ութերորդ դարուց առաջ լինել, քանի որ Պարտաւի ժողովը կայացել է 768 թւին: Սա վերջին ժողովն է, որ մտել է կանոնգրքի մէջ: Բոլոր նշանները ցոյց են տալիս, որ ամենաուշը, տասներորդ դարու սկզբում նա կազմուած է եղել իր ներկայ բովանդակութեամբ, իսկ հաւանօրէն դեռ իններորդ դարում նա յայտնի պիտի հղած լինէր՝ իբր մի կողեկս: Թէ թվ է կազմել կանոնգիրքը, դա ներկայ մեր ունեցած ծանօթութիւններով դժուար է ասել: Յամենայն դէպս դա մի մարդու գործ չէ և ոչ էլ բոլոր կանոնագրքերը կամ աւելի ճիշտ կանոնագրքերի խմբերը մի ծագումն ունին:

Հաւանօրէն այսպէս է կանոնագիրքը կազմուել — ժամանակի ընթացքում հետզհետէ, նոյն իսկ երբեմն առանց ժամանակագրական կարկ պահպանելու, որոշ ձեռքի տակ եղած մի կանոնախումբ կցուել է արդէն գոյութիւն ունեցող մի կանոնախմբի, ու այսպէս յաջորդաբար: Յետագայ ժամանակներում որոշ աշխատանք է գործ դրուել, — դա ցոյց են տալիս կանոնգրքի շատ ձեռագրեր — կանոնախմբերի մէջ ժամանակագրական կարգ պահպանել, սակայն ապարդիւն: Աշխատանք է թափուել, որ կանոններն ըստ բովանդակութեան իրար յաջորդեն, և այլն: Աւելի երկար այս խնդրի վրայ կանգ չեմ առնիլ, քանի որ կանոնգրքի կազմուելու հանգամանքի ու նրա բովանդակութեան խնդիրներն ինքնին մի լուրջ աշխատութեան նիւթ են:

Թէ որքան պատմական նշանաւոր մի վաւերագիր է հայոց կանոնգիրքը, դա ինքնին հասկանալի է: Նա պարունակում է իր մէջ ոչ միայն հայ եկեղեցու իրաւունքի, դաւանութեան և այլն խիստ կարեւոր ու երբեմն շատ խնդիրներ ուսումնասիրելու համար վճռական նշանակութիւն ունեցող նիւթեր, այլ նաև հայ իրաւունքի համար մեծարժէք վաւերագրեր: Ուրիշ ոչինչ որ չլինէր, Շահապիվանի

ազգային ժողովի (447 թ.) կանոնախումբը բաւական էր, որ այդ կանոնախումբը հաշուէր մի անգնահատելի աղբիւր հայ իրաւունքի բազմաթիւ խնդիրների ուսումնասիրութեան համար:

Հայ կանոնագիրքն եղել է հայրենի եկեղեցու համար նոյնը, ինչ որ կաթողիկ եկեղեցու համար «Corpus iuris canonici»-ն:

Սոյն աշխատութեան մէջ, բնական է, որ առաջնակարգ տեղ պիտի բռնէ ազգային այդ վաւերագրի բուն ցեղային իրաւունքին վերաբերեալ նիւթը. այդ նիւթը մենք պիտի օգտագործենք գերագոյն կերպով: Ինչպէս ընթերցողը տեսնելու է, ազգային այդ աղբիւրը հայ իրաւունքի որոշ ինստիտուտների բնոյթը որոշելու գործում ղեկավարող դեր են խաղալու:

Այսքանը բաւական է այս մասին:

ձ) Հայ հին դպրութիւնը, յատկապէս հայ պատմագրերը. — Գանի որ մենք հայ հին իրաւունքի վաւերագրերը չունենք, խօսքս վերաբերում է առանձնապէս օրէնքների մի ժողովածուի մասին, ուստի և այն ամենն, ինչ որ մենք կարող ենք գտնել մեր հին գրականութեան մէջ, պէտք է առանձին ուշադրութեան արժանացնենք: Այս առմամբ առանձին մեծ գին են ստանում հայ հին պատմագրերի մօտ մնացած հատ ու կտոր տեղեկութիւնները հայ ժողովրդի իրաւաւրմբունողութեան մասին:

Պատմական այդ փշրանքներից ես մտածում եմ ի միջի այլոց օգտուել հայ տանուտիրութեան և հայ ընտանիքի կազմակերպութեան հիմունքները ուրուագծելու և լուսաբանելու համար: Մի քանի վիճելի խնդիրներ ի նկատի առած, նամանաւանդ ժառանգական ընտել ռենցող խնդիրներ, մենք օգտուելու ենք հնագոյն նիւթերից, որպէսզի յունաբիւզանդական և այլ ազդեցութիւնների խնդիրը միանգամայն չեզոքանայ: Այստեղ առանձնապէս արժեքաւոր են Փաւստոս Բիւզանդն ու Մովսէս Խորենացին:

բ) Հնագիտութիւնը նոյնպէս կարող էր ահագին նիւթ մատակարարել հայկական իրաւունքի ուսումնասիրութեանը: Սակայն, անցեալի նամանաւանդ գեանի տակ թագնուած յիշատակաւորանների փորուածքներն այնքան դեռ առաջ չեն գնացել, որ նոցա միջոցով հնարաւոր լինէր հին կեանքի որոշ ըմբռնողութիւնների հուրիւնը նոցա մէջ ևս ընդնշմարել:

գ) Սովորոյթի իրաւունքը. — Այս իրաւունքը խիստ զօրեղ է եղել մեր ազգային կեանքում: Հին սովորութիւնները դեռ կենդանի են մեր ժողովրդի մէջ, դժբա մեր ցեղային հին կուլտուրայի համար անսպառ զանձ լինելու հետ միասին, նաև ահագին նշանակութիւն ունին ազգային իրաւունքի ուսումնասիրութեան համար:

Սովորոյթի իրաւունքի ուսումնասիրութիւնը պէտք է համարել դեռ նոր սկսուած գործ, մինչդեռ նրա ամբողջական հետազօտութիւնը խիստ կարեւոր նշանակութիւն ունի ցեղային հին իրաւունքի համար: Էականը նիւթեր հաւաքելն է, այդ մասում շատ ու շատ բան է արուած արդէն, շնորհիւ Ազգագրական հանդիսի և Ե. Լալայեանի: Բայց դեռ բան կայ անելու, յատկապէս ընտանեկան և ամուսնական ինչպէս և ժառանգական իրաւունքների նկատմամբ:

Սովորոյթի իրաւունքն ես պիտի օգտագործեմ ներկայ աշխատութեանս համար այն չափով, որքան նորա իրաւական նորմերը պէտքական կլինին մեզ զբաղեցնող խնդիրների լուսարանութեան համար:

Աւելի մանրամասն բացատրութիւններ համարում եմ աւելորդ, այս աշխատութիւնն. իբր օրինակ, պիտի ցոյց տայ թէ սովորոյթի իրաւունքը հայ իրաւունքի շէնքը կառուցանելու գործում որքան պէտքական նիւթեր կարող է մատուցանել:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻ ԳԱԶՄԱԿԵՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ.

§ 3.

ՀԱՅ ԻՐԱՒՈՒՆՔԻ ՀԻՄՆԱԳԾԵՐԸ

Ամսւնական իրաւունքը մի ճիւղն է ընտանեկան իրաւունքի, ուստի և նախ քան թէ հայկական ամուսնութեան և նրան յարակից խնդիրների ուսումնասիրութեանը կանցնէի, կարևոր եմ համարում այստեղ տալ Հայ իրաւունքի ամուսնական իրաւունքի և կազմակերպութեան մասին անհրաժեշտ հետազոտութիւններ: Եւ այդ այն պատճառով, ինչպէս կտեսնենք, հայկական ցեղական իրաւունքի գունաւորումն ու առանձնայատկութիւնները ոչ միայն պարզելու, այլ նաև պաշտպանելու համար: Հայ Տանուտիրութեան կազմակերպութեան նախընթաց այս պատկերը և հիմունքները կարևոր են և այն պատճառով, որ մեր ամբողջ աշխատանքի մէջ մի ամբողջութիւն, մի միութիւն լինի. իսկ այդ հարկաւոր է ամբողջ պատկերի պարզութեան համար:

Այսպէս ուրեմն, անցնենք մեր մտքերի շարայարութեանը և կէտ առ կէտ հետազոտենք հարցասիրութեան նիւթ կազմող յատուկ խնդիրները:

Հայ տունը մ'արմատորող հիմնական գաղափարը.— Երբ հարց է ծագում մի ազգի ցեղական իրաւունքի մասին, ուր արդէն զեկաւարող հիմնարկութիւնն ընտանեկան իրաւունքն ու ընտանեկան կամ տանուտիրական կազմակերպութիւնն է, պէտք է ամենից առաջ պատասխանենք այն հարցին, թէ այդ ազգի ցեղական իրաւունքի մէջ ի՞նչ է այն հիմնարկութիւնը, որի շուրջն ընտանիքն է կազմուում: Եթէ հետազոտենք, դիցուք, հռոմէական իրաւունքը, ի մասնաւորի նրա ընտանիքի կազմակերպութիւնը, մենք կտեսնենք, որ այնտեղ ընտանիքի մէջ ամեն բան տնօրինող և ամեն բանի վրայ իշխող մի կենդրոնական սկզբունք, աւելին, մի կենդրոնական հիմնարկութիւն կայ: Այդ կենդրոնական

ինստիտուտն ունի մի բարձր կամք, որին հպատակում է ամբողջ ընտանիքը: Այդ ինստիտուտը հռոմէական Patria potestas-ըն է:

Հայ իրաւունքն, ինչպէս յետոյ մեզ համար պարզ կլինի, հռոմէական Patria potestas-ը չունի. արդ, հապա ճրն է Հայ ընտանիքի այն կենդրոնական հիմնարկութիւնը, որ տան և ընտանիքի կազմակերպութեան հիմունքն է:

Հայ իրաւունքի ուժեղագոյն աւելումը կպտնի, որ ինչպէս հին արիական իրաւունքի մօտ, այնպէս էլ հայ ցեղական իրաւունքի մէջ, ընտանիքի կենդրոնական տեղը տունն է, կամ աւելի շուտ յերդը (օճախը): Այդ տունն ու օճախն են, որ առաջին մարմնացումն է, որ իրենց շուրջն ունին ընտանիքի բոլոր անդամներին, ամուսիններին, օրինաւոր զաւակներին ու ամբողջ տունն ու տեղը:

Այս մտքով վերցրած, տուն—յերդ—օճախ և ընտանիք իրար հետ կազմում են մի ամբողջութիւն, մէկը լրացնում է միւսը, բայց հիմը, սկզբնականը, ղեկավարող զաղափարը օճախն է. նա է, որ համապատասխանում է հռոմէական Patria potestas-ին և բռնում նրա տեղը: Այս մասին դեռ խօսք կլինի յետագայում:

Ինչպէս արիական բոլոր ազգերի ընտանեկան և ազգակցութեան հիմը, ղեկավարող սկզբունքն ազնատական սիստեմն է, այնպէս էլ հայկական հին ընտանիքին է. այդ են ասում պատմական մեր ձեռքն հասած բոլոր տեղեկութիւնները: Այդ տեղեկութիւնների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ ազնատական ազգակցութեան սկզբունքը հայկական իշխանական ընտանիքի մէջ աւելի խիստ բնոյթ է ունեցել, քան մնացած դասակարգերի մէջ: Այսինքն նոքա աւելի սերտ արիւնակցական—ազգակցական հիմունքներով էին ղեկավարւում իրենց ընտանեկան խնդիրներում, յատկապէս ժառանգական խնդիրներում: Սակայն ազնատական այդ սիստեմը ունեցել է իր ազգային-ցեղական բնոյթն ու գունաւորումը, ինչքան էլ նա իր հիմքում արիական է: Հայկականի մէջ հակառակ հռոմէական արիւնակիցների—ազնատների մէջ աղջիկը ոչ թէ յետին գծումն է ժառանգում, այլ նա էլ հաւասար ժառանգ է ըստ ամենայնի: Բայց որովհետեւ անշարժ կայքերի բաժանումը ցեղի նւազումն ու աղքատանալը կնշանակէր, ուստի և աղջկայ ժառանգութիւնը կամ ժառանգելն արտայայտւում էր այլ կերպ: Նա ստանում էր «բաժինը», բայց ոչ միշտ նաեւ անշարժ կայք. յամենայն դէպս, այն, ինչ որ նա ստանում էր, կոչւում էր և է «բաժինը», որ հաւասար է նրան հօր կարողութիւնից իրեն հասանելիքին: Բայց անցնինք. այդ առթիւ մենք ունինք դեռ մի շարք խորհրդածութիւններ:

Յատկապէս ազնւականների կողմից ազնատական սխառմին հաւատարիմ մնալը ժառանգական նամանականդ խնդիրներում, ինչպէս և ամուսնական, ունի ահագին տնտեսական-քաղաքական նշանակութիւն. դրանով նոքա առնում էին ոչ միայն ցեղային ստացուածքի մասնատրուելուն, կտրատուելուն, այլ նաև ամուսնութեան միջոցով ցեղի անխառն, հարազատ մնալուն: Ազգակցական ակնատական սկզբունքը, ինչպէս տեսնում ենք, ցեղի անխառնութիւնն ու ընտանեկան անշարժ կայքի միութիւնը ապահովելու հիմնական դերն ունէր: Սակայն, ինչպէս վերջը տեսանք, դա հայ ցեղական իրաւունքի մէջ իր ուրոյն կնիքն ունէր:

Ամուսնութեան միջոցով ժառանգելու այդ կարգը կարող էր իրականանալ, երբ ամուսնութիւնը մօտիկ արիւնակիցների շրջանում կատարուէր: Չորրորդ դարից մեզ հասած պատմական մի տեղեկութիւն մեզ իրաւունք է տալիս հաւաստելու, թէ դեռ այդ դարում մերձաւորների հետ ամուսնութիւնը տիրապետող մի սովորութիւն է եղել, յատկապէս մեր առաջ բերած մտքով:

Պատմական այդ տեղեկութիւնը մեզ հասած հայ օրէնսդրութեան մի փոքրիկ բեկորն է, բայց խիստ ուշագրաւ ու հայ իրաւունքի համար խիստ նշանակալից: Պատմական իրողութիւն է, որ 365 թ. Ք. յ. Աշտիշատ քաղաքում գումարուել է հայ ազգային մի մեծ ժողով: Այդ օրէնսդիր ժողովը զբաղուել է շատ բաներով, ի միջի այլոց և ամուսնական հաս ու չհասի խնդիրներ կարգադրելով: Իւրաքանչիւր օրէնսդիր պիտի բացատրէ, թէ ինչու համար այս ու այն օրէնքն է տրւում կամ մի հին օրէնք փոփոխուում, պործադրութիւնից հանւում: Ներկայ օրէնսդրութիւններին էլ յատուկ այդ պիծը, գտնում ենք մենք Աշտիշատի ժողովի որոշման մէջ: Այստեղ մենք կարդում ենք.—

1) «Եւ ինքն երթեալ հասանէր ի կողմանս Տարօնոյ գաւառին... Ժողովեցան ի գիւղն Աշտիշատ, ուր զառաջին եկեղեցին էր շինեալ զի նա էր մայր եկեղեցեացն, և ի տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց Սիմիոողոսին: Ի ժողովի հաւանութիւնս եկեալ ամենեցուն, և խորհուրդ բարեաց ի մէջ անկանէին, կատարել անդ զաշխարհական կարգս եկեղեցւոյն և ժողովն հաւատոցն հաստատութեան: Յայնմ ժամանակի կարգեցին, կանոնեցին... Եւ զի լիցին յամուսնութեան օրինաւորք, մի ստեղ և մի դաւ բերել իւրեանց ամուսնութիւն ընկալեալ կողմանց. և փախչել աւելի 'ի մերձաւոր և յազգին տոհմակից խառնակութեան ամուսնութենէն. և նամանաւանդ 'ի մերձաւորական 'ի նուոց, և որ զամ մի այսմ նման լեալ էր ինչ.» (Փաւստոս Բիւզանդ 63, 64 երես.):

2) «Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եպիսկոպոսապետ հայոց մեծն Ներսէս... ի Բիւզանդիոյ դարձեալ ի Կեսարիայ, և եկեալ ի Հայս, զամենայն կարգս ուղղութեանց, հարցն իւրոց նորոգեաց... ժողով արարեալ եպիսկոպոսաց, և համօրէն աշխարհականօք, կանոնական սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմածութիւն, խլելով և զանգթութեանն արմատ, որ բնարար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում:... Եւ զերկուսս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ մի՝ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վասն ազահելից սեպհական ազատութեանն առնէին»... (Մովսէս Խորենացի. III. Ի 281, 283 երես):

Այստեղ հիմնականը Փաւստոսի մեզ թողած հատուածն է. Մովսէս Խորենացու տուածը, սակայն, կրկնութիւն լինելով Փաւստոսի տուածի, ունի նաև բացատրական մի մասը, որ վերաբերում է այն բանին, թէ ինչո՞ւ է ամուսնական այդ օրէնքը դրուած, ու նա յատկապէս հում դէմ է ուղղուած: Այս խնդրի վրայ աւելի երկար կանգ առնելը մեզ հեռուն կտանէր, ու մեզ դուրս կբերէր մեր իսկական աշխատանքի սահմաններից, ուստի և հետեւալ համառօտ ակնարկներով բաւականանանք:

Պատմական այդ փաստը ցոյց է տալիս, որ ազնատական սիստեմի *) հայ կարգերը խախտուել էին. որ նոքա կեանքի մէջ արդէն քայքայման վիճակի մէջ են եղել չորրորդ դարում արդէն: Մինչ այն աստիճան անժողովրդական, որ յատկապէս իշխանական տների ներկայացուցիչներից կազմուած մի ժողով հին այդ կարգերը վերացնելու ոչ միայն դէմ չէ եղել, այլ և ընդհակառակը, ձայնակցել է:

Պատմական այս հանգամանքն ունի նաև ուշադրութեան արժանի մի մեծ կողմ: Յուստինեանի օրէնքը—536 թւին տրուած մենք տեսանք, մենք տեսանք նաև վերևում առաջ բերուած հայ աղբիւրների պատմական փաստը՝ 365 թւից, այսինքն Յուստինեանոսի օրէնքից ուղիղ 171 տարի առաջ Հայաստանում, հայ ժողովի դրած օրէնքը: Ինքնին սրանով հերքւում է, գոնէ մեծ Հայաստանի համար Յուստինեանոսի օրէնքի դրդապատճառը: Բայց անցնենք, այս խնդրի մանրամասն հետազոտութիւնը այս էջերի մէջ հնարաւոր չէ անել. նա իր տեղը կգտնի մի այլ աշխատութեան մէջ: Յամենայն դէպս հայ մի այլ ուսումնասիրողի այդ խնդրի առթիւ մատնանշած Յուստինեան № 21 նովելի դր-

*) Հայկական ազնատական սիստեմի մասին տես Karst, Zeitschr. f. vergl. Rechtsw. XX 1. S. 22, 24, 40. 41. Թէև իմ անձնական եզրակացութիւններն ու հայեցակէտը նրանից տարբեր են, ինչպէս այդ ուշիմ ընթերցողը չի վարանիլ տեսնել՝ երկուսիս ասածներն համեմատելուց յետոյ:

դապառճառի հետ միանգամայն համաձայն չենք: *) Մասնագետ ընթերցողի համար այդ բանը միանգամայն պարզ է մինչև այժմ մեր ասածներից: Մեր եզրակացութիւնն է—նախյուստինեան ժամանակներում ժառանգելու խիստ ազնատական սխտեմը խախտւել անփողովրդական էր դառել, ու կարելի է ասել, հոռմէական ազնատական կարգը հայ ցեղական իրաւունքին խորթ է եղել բոլոր ժամանակների համար: Թէ հայ աղջկերքն էլ ժառանգելու կարգի մէջ իւրեանց եղբարց կողքին իրաւատէր են եղել, դա ապացուցւում է Աշտիշատի օրէնքով: Նոյն բանի համար թող հետեւեալ պատմական փաստերն էլ կողմնակի կերպով իբր ապացոյց ծառայեն: Այստեղ ի միջի այլոց ասեմ, որ պատմական այս փաստերն ամենեւին յիշելու չէի արժանացնել, ի նկատ առնելով խորենացու ժամանակի խնդիրը (ըստ իս դեռ լիովին չվճռուած), եթէ նոքա պատմական ստուգութիւն (ըստ էութեան) չլինէին, որ հաստատուում և հիմնաւորւում է Աշտիշատի օրէնքով: Այլ կերպ ասած նոքա այլ բան չեն ասում, քան Աշտիշատի օրէնսդրութիւնը:

1. Հայոց թագաւոր է Արտաւազդ որդի Տիգրանայ: Սա ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և զքորս ի գաւառս Աղիովտի և Արբերանոյ, թողով ի նոսա զմասն արքունի որ ի շէնս այնմ գաւառաց, հանդերձ առանձին մտից և ոռճկաց, ըստ օրինակի ազգականացն՝ որ ի կոչման Հաշտենից» (Մովսէս Խորենացի. II. 22. 133 երես.):

2) «Եւ եկեալ առ նա (առ Տիրան արքայն Հայոց) կանխագոյն իւրոյ ազգին Արշակունեաց, որ էին ի կողմանս Հաշտենից. ասեն, ընդարձակեա մեզ զժառանգութիւնս, զի նեղ է. քանզի բազմացաք: Եւ նա հրամայէ ոմանց ի նոցանէ երթալ ի գաւառն Աղիովտի և Արբերանոյ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է մեզ, ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան. այլ հաստատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ նոցա, բայց զոր ունին հաւասար տրոհել յինքեանս: Զոր քաժաւնեալ ըստ մարդաթուի...» (անդ. II. 62. 196 երես.):

3. «Յաւուրս սորա ասեն լեալ զպատանի ոմն յազգէն Անձաւացեաց սէզ յամենայնի, Երախնաւու անուն կոչեցեալ. որ առնէ կին զվերջին կանանցն Արտաւազդայ, չոր ի Յունաց էր ածեալ: Եւ քանզի զաւակ ոչ գոյր Արտաւազդայ, արքայ թողու յԵրախնաւու զամենայն տունն Արտաւազդայ...» (անդ. II. 62. 196 եր.):

4) «... Ի նա (Երախնաւու) հաւատացեալ, առ նմա թողու զԴրուսապ ոմն պարսիկ զմտերիմ իւրս որ խնամացեալ էր ընդ նա-

*) Адонцъ.

խարարս Վասպուրականի, որում տուեալ էր զաւանն Տատեօնս հանդերձ ագարակօքն, և զայգին մեծ՝ յոր մտանէր առուն՝ գետ հանեալ ի ծովէն Գալատուայ»։ (անդ. II. 62. 196—7)։

5) «Տրդատ ոմն անուն յազգէն Բագրատունեաց, որդի Սըմբատունեայ դստեր քաջին Սմբատայ... զոր իւր փեսայացոյց արքայ Տիրան ի յուստր իւր յերանեակ։ Որ ատեալ զայր իւր... Ընդ որ զայրացեալ Տրդատ յաւուր միում գանէ զնա... Եւ ինքն գնաց ապստամբեալ ի կողմանս ամրութեանն Մարաց և հասեալ ի Սիւնեաց աշխարհն, ժամանէ նմա համբաւ մահուանն Տիրանայ, զոր լուեալ՝ դադարէ անդ»։ (անդ. III. 63. 197—8 երես)։

6) «... Իսկ Տրդատայ բունն հարեալ ի կինն յիւրն քառշեաց ի բազմականն... Եւ այսպէս յիւր վանսն եկեալ, իսկոյն ի ձի ելեալ հանդերձ հարճիւն ի Սպեր գնաց»։ (անդ. 63. 198 երես)։ Այս հատուածը միտք է ստանում նախընթացի հետ միասին, որոշելու համար Տրդատի բնակութեան տեղը Տիրան Հայոց արքայի քրոջ հետ իբր ամուսին կենակցելիս։ Տրդատն եղիլ է տընփեսայ, Տիրանի քրոջ Երանեակի տանն ու կալուածներում բնակւելիս։

7) «Աստանօր դարձեալ նորոգեն զնինգութիւնն Տիրիթ և Վարդան՝ ասելով, Գնելայ բազում էրէս քան զայն առնել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն, որ Շահապիվանն անուանի, որ ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Գնելոյ Գնունւոյ հասեալ էր ցնա»։ (Անդ. III. 23. 287 երես)։

8) «Փառանձեմը նախանձում էր Ոլիմպեատային և հնար էր փնտրում նրան թիւնաւորելու... այդ ժամանակ գտնուեց պալատում մի քահանայ Մրճիւնիկ անունով... որ հաղորդութեան հետ թոյն խառնեց, տուեց եկեղեցու մէջ Օլիմպեադային ու նրան սպանեց... իբր պարզեւ ստացաւ նա անաստուած Փառանձէմից այդ ոչ քահանան Տարօն գաւառի մէջ այն տեղը, որից էր նա, որ Գոմկունք էր կոչւում»։ (Փաւստոս Բիւզանդ. IV. 15 գլուխ. հայերէնը ձեռքիս տակ չունենալու պատճառով, օգտուեցի Լաուէրի գերմանական թարգմանութիւնից)։

9) «Ապանդարատ որդի Արշաւրի, քանզի ունէր երկրորդ կին Արշակունի, որ և բնակեցաւ ի նորին ժառանգութեան ի կողմանս Տարօնոյ և Հաշտենից, իբր տրտունջ զհօրեղբորէն իւրմէ եղեալ զներսիհէ, որոյ աղագաւ ոչ ի կոտորմանն նոցա դիպաւ»։ (անդ. III. 31. 300 երես. խօսքը Արշակ երկրորդի կամսարականներին կոտորելու մասին է.)։

Հայկական Տնփեսայութեան—putrika—putra ինստիտուտի մեր համառօտ ակնարկները ցոյց են տալու, որ Հայ աղջկերբը

(եղբայրագուրկ) միակ ժառանգն են եղել իրենց հօր ամբողջ կարողութեան. այսինքն ոչ միայն շարժական, այլ նաև անշարժ-տոհմային կալուածքների: Այդ ինստիտուտը դեռ մինչի օրս էլ գործում է հայկական կեանքում:

Հակառակ մեր առաջ բերած բոլոր փաստերին, ինչպէս Կոլերն, այնպէս էլ Կարստ այն կարծիքի են որ «Հայաստանում կանանց սեռի շտաւիղները առ սակաւն տոհմային կալուածքների ժառանգելու իրաւունքից զրկուած էին» (Zeitschr. f. vergl. Rechtswissenschaft. XX. 1. S 25—26): Բայց պէտք է միաժամանակ խոստովանել, որ այդ յարգելի գիտնականները ծանօթ չեն եղել մեր առաջ բերած պատմական նիւթերին, յատկապէս Հայ ազգային ժողովներին կանոններին: Ես չեմ վարանիլ տեսլու, որ նոքա եթէ ձեռքի տակ ունենային մեր տեղեկութիւնները, նոքա ևս նոյն հետեւանքներին հասած կլինէին, ինչին որ մենք ենք հասել:

Աղբիւրներից արուած քաղուածքները տեսանք: Չեմ կարծում թէ հարկաւոր լինի այստեղ այդ նիւթերի մանրագնսին քննութեանը դիմել, քանի որ այդ մասին մենք այս աշխատութեան երրորդ հատուածում առանձին, թէև խիստ համառօտ, խօսելու ենք: Այդ խորհրդածութիւնների փոխարէն, սակայն, չենք կարող հետեւեալների վրա կանգ չառնել, որոնք հայկական ժառանգական և բաժինքի իրաւունքների համար մեծ կշիռ և նշանակութիւն ունեն:

Ժողովրդագրական հին և նոր նիւթերի մանրագնսին հետազօտութիւնն ու ուսումնասիրութիւնը հնարաւորութիւն են տալիս մեզ հետեւալ դիտողութիւններն անել մեր առաջ բերած—ժառանգական և բաժինքի—հայկական ազգային իրաւամբոնողութեանց մասին:

Յատկապէս այստեղ պարտաւոր եմ ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրել մի շատ կարեւոր խնդրի վրայ. և այդ այն պատճառով, որ նա հայ իրաւունքի նորմերի առաջ երբ դոքա այլ ազգերի իրաւական ինստիտուտների նման լինին, չթերահաւատի: Ընթերցողը պէտք է գիտնայ, որ բացարձակ վերջրած, չկայ զուտ ազգային իրաւունք: Երկրագնտի վրայ չկայ մի ժողովուրդ, որ իր պատմական կեանքի ընթացքում մեծ կամ փոքր չափով չազատէր այլ ազգերի և ժողովուրդների ինչպէս նաև այլ իրաւամբոնողութիւններից: Նոյն իսկ հռոմէական այնքան զարգացած և խիստ ձևաւորուած իրաւունքը շատ հեռու է զուտ, անխառն հռոմէական լինելուց: Նոյնը պիտի ասենք նաև հայկական իրաւունքի մասին: Բայց սրա հակառակ կան իրարից զատ

ուրոյն յատկանիշներով՝ իրենց խոշոր գծերով՝ արիական ազգերի և սեմիտական ազգերի իրաւունքներ: Այս այսպէս:

Գալով ազգային իրաւունքին, այստեղ էականը նրանումն է թէ, մի որեւէ ազգ իր ընդհանուր ցեղական, դիցուք արիական (հնդաւրոպական) մի իրաւաւճարանողութեան իր ազգային ուրոյն կեանքի մէջ ինչ գունաւորումն, ինչ կնիք է տուել: Այն ուրոյն կաղապարն ու ձևակերպութիւնը, որ մի ազգ կտայ ընդհանուր ցեղական մի իրաւանորմի, այդ էլ կմասնէ այդ տուեալ իրաւաւճարանողութեան կամ իրաւական մի ամբողջ ինստիտուտի որոշ մի ազգի լինելը:

Այս աշխատութեան ծաւալը չպիտի թոյլ տայ, դժբախտաբար, որ մենք հայկական իւրաքանչիւր իրաւանորմ համեմատական իրաւունքի տուեալների բովից անցնելը ընթերցողի առաջ պարզէինք: Յամենայն դէպս խիստ կարեւոր դէպքերում չենք խուսափիլ անհրաժեշտ ցուցումներն անել և մօտաւոր եզրակացութիւնները ստուերագծել:

Այսպէս. այժմ անցնենք մեր մտքերի շարայարութեանը:—

Բաժինքի իրաւաւճարանողութիւնը իր հիմնականում, դեկավարող իր սկզբունքներով նոյնն է եղել և նոյնն է հայ պատմական մեզ յայտնի դարաշրջանում, որքան էլ նա իր արտայայտութեան արտաքին քանի մի նշաններով—գիւղական և քաղաքական կեանքերում—իրականութեան մէջ զանազան կերպ կիրառուի: Ըստ այդմ այլ կերպ էր քաղաքային և իշխանական տոհմերի աղջկերանց բաժինքի իրաւունքն ըստ բովանդակութեան արտայայտում և այլ կերպ շինական, գիւղական դասակարգի: Թէպէտ և յետագայում այդ իրաւունքները մինչի մի որոշ աստիճան մօտենում են ըստինք իրաւաւճարանողութեան ընդհանուր անուան տակ: Ինչպէս մենք գիտենք, բաժինք նշանակում է այն բոլորն ինչ որ հայ աղջիկը տանում է իր մարդու տունը, իբր մասն իր հայրական տանից կամ ժառանգութիւն—կարողութիւնից:

Մեր բերած պատմական փաստերը ցոյց են տալիս, որ հայ աղջկերքը—այստեղ պէտք է հասկանալ ազնուական տոհմերի աղջկերքը, և ըստ իս, նաև քաղաքացիների աղջկերքը—ոչ միայն տոհմային կալուածքներն ժառանգելու (այսինքն ըստինք ստանալու) իրաւունքից զուրկ չէին, այլ նաև կարող էին տնփեսայութեան ինստիտուտի միջոցով դառնալ միակ ժառանգը տոհմական ամբողջ գոյքի և շարունակողը հայրենի տան: Դրա հակառակ հայ շինականների աղջիկները միայն շարժական ստացուածք էին իբր բաժինք ստանում ու նաև ժառանգում: Թէև տնփեսայութեան

միջոցով նաև դոքա կարող էին հայրական հողաբաժնի և տանի տէրը և միակ ժառանգը դառնալ:

Այս, ըստ երևոյթին, միայն տարբեր, իրաւաւորոնողութիւնները լուսաբանուում են հետեւեալ հանգամանքով:—Մինչ իշխանական տները, մանր ազնուականութիւնն ու նաև քաղաքներում՝ քաղաքացիները կամ ամեն տեսակի ազատներն ունէին հողային—մեծ ու փոքր չափերով—կալուածքներ տիրելու և ժառանգելու իրաւունքներ՝ թէ իբր անհատ և թէ իբր մի տոհմ, ցեղ, այն իրաւահաւասարութիւնը չունէին հայ գիւղականները: Հայ գիւղական համայնքներում տիրում էր, սլաւօնականի նման, համայնական հողատիրութիւնը: Գիւղական համայնքի ձեռքը գտնուած մշակելու և այլ հողաբաժինները պատկանում էին ամբողջ համայնքին՝ իբր համայնական սեփականութիւն՝ յարատե օգտուելու պայմանով, քանի որ, ամբողջ գիւղն իբր մի կալածք իրապէս կազմում էր գիւղի կամ գաւառի իշխանի ժառանգական սեփականութիւնը: Այս բոլորի անհրաժեշտ եզրակացութիւնն այն է, որ շինականների աղջկերքը չէին կարող անշարժ կայքեր ժառանգել և ամուսնանալիս իրենց հետ իբրեւ բաժինք վերցնել: Այդ բանը տեղի կարող էր ունենալ միայն տնփեսայութեան դէպքում, ինչպէս արդէն ասել ենք:

բ) Մի տան հիմնելը համապատասխանում է տան կրակաւրանի (տան սրբազան սեղանի) հիմնելուն. իսկ իւրաքանչիւր տան, բայց նամանաւանդ կրակարանի, հիմնելը պայմանաւորուած է մի հարսանիքով, կամ աւելի ցայտուն կերպով արտայայտած, մի ամուսնութեան ակտով: Հայկական այս իրաւաւորոնողութիւնը զուտ արիական-հնդդերոպական է, ու մենք պատահում ենք արիական բոլոր ազգերի ցեղական իրաւունքների մէջ:

Իւրաքանչիւր ամուսնութեամբ հիմնւում է մի ընտանիք, իր մայր ընտանիքի կողքին:

Այստեղ մենք չենք անցնի անմիջապէս հայկական-արիական ընտանիքի կազմակերպութեանը, դա հետեւեալ գլխի նիւթն է, բայց այստեղ առաջ կբերենք մի փոքր խորհրդածութիւնից յետոյ հայկական տուն հիմնելու մասին մի շարք պատմական փաստեր:

Յայտնի իրողութիւն է, որ հայկական ընտանիքը բազմանդամ է. նոյնպէս յայտնի է, որ հին արիական ազգերի ընտանիքներն էլ բազմանդամ են եղել: Այն էլ է յայտնի, որ չինական ու սեմիտական ազգերի ընտանիքն էլ, որ նահապետական անունն ունի, բազմանդամ է: Սակայն այս զուգահեռ դրուած փաստերն ամենևին չեն կարող բուարար հիմունքներ տալ ոչ միայն հաւաստելու, այլ նաև ենթադրելու, որ այդ իրօք իրարից խիստ

հեռու ժողովուրդները միևնույն ընտանեկան կազմակերպութիւնն ունին, ու օրուայ տանուտիրութիւնը միևնույն իրաւանորմերով է ղեկավարւում:

Ընտանեկան իրաւունքն ուսումնասիրող իրաւաբանը տանուտիրութեան կամ ընտանիքի կազմակերպութեան տարրեր ցեղերի և ժողովուրդների մօտ պատահող ձևերն իրար նմանեցնելու և նոյնացնելու համար արտաքին ձևերին նշանակութիւն կամ ամենեին չեն տալիս և կամ առ առաւելն շատ քիչ, չնչին:

Իրաւաբանն իր որոնածը փնտռում է ընտանիքի անդամների փոխադարձ յարաբերութեան մէջ: Նրա համար, ինչպէս և ընտանիքի բնոյթը որոշելու համար, միանգամայն նոյնն է թէ տուեալ մի ընտանիք 2, 3, 5, թէ 1ւ, 15, 40, 60 և աւելի անդամներից է բաղկացած: Իրաւաբանը հետախուզում և ուսումնասիրում է մի ընտանիքի անդամների մէջ եղած իրաւական յարաբերութիւնը և այն իրաւաբանական թիւններն ու իրաւանորմեր, որի հիման վրա կառավարւում է կանգուն է մնում տուեալ որեւէ ազգի ընտանիքն ու ընտանեկան կազմակերպութիւնն առ հասարակ:

Արիական և սեմական ընտանեկան կազմակերպութիւնների իրաւական հիմունքները վերլուծելիս մենք կտեսնենք, որ սեմականը պատրիարխալ է, իսկ արիականը՝ ոչ: Պատրիարխալ կամ նահապետական են կոչւում ցեղական այն իրաւունքները, ուր ընտանիքի նահապետը կամ պատրիարխը, անկախ այն բանից նոյն իսկ, թէ ընտանիքի բաղկացուցիչ մասերն իրարից անջատ են թէ ոչ, գլուխն ու տէրն է այդ ընտանիքի. նրան են հպատակւում ընտանիքի բաղկացուցիչ բոլոր մասերը: Աւելի հեռուն չերթանք, բաւականա՞նք սրանով: Դրան հակառակ արիական բոլոր ազգերի, ինչպէս և հայերի մէջ, ընտանիքի մի անդամի ընտանիքից զատուելուց յետոյ, անջատ իւրաքանչիւր այդպիսի ընտանիքի հօր, ծնողների կամ նոցա մահուան դէպքում ընտանիքի մեծ, չափահաս անդամի (եղբօր, հօրեղբօր) իշխանութեան տակից դուրս են գալիս: Տարբերութիւնն ակներև է, որքան և մենք աշխատեցինք խնդրի վրայից համառօտ անցնել:

Այն հանգամանքը, որ հայկական ընտանիք բազմանդամ է, որ մի յարկի տակ ապրում են հայրն իր որդիներով, թոռներով և նոցա կանանցով ու նոցանից շառաւիղած հեռու արիւնակիցներով միասին, առանց որեւէ արժէք տալու ներքին իրաւական յարաբերութեանը, հայ իրաւունքի խնդիրներով հետաքրքրուող մէկը *) անուանել է Հայ ընտանիքը նահապետական (պատ-

*) Խ. Սամուէլեան «Հայ նահապետական գերդաստանը». Արարատ, 11. III. 1908 թ. Վաղարշապատ:

ընկալելու): Մինչդեռ, եթէ ընտանիքի կազմակերպութեան բնոյթը որեւէ անունով պէտք է յատկանշել, հապա ուրեմն նա, ինչպէս և արիական (հնդուիստական) բոլոր ազգերի ընտանեկան կազմութիւնը արեւնակցական է: Բայց այս մասին չեմ կարենք. դա ապարդիւն աշխատանք է. անցնենք:

Այսպէս ուրեմն, հայ ընտանիքը բազմամարդ է. այսինքն, մենք յետոյ էլ սրանով զբաղուելու ենք, իւրաքանչիւր նոր ամուսնացող զոյգ անմիջապէս չի բաժանուում հայրենական տնից, այլ մնում է նոյն յարկի տակ: Սա կարելի է ասել մի որոշ, բայց երկար դարաշրջանի տիրապետող դրութիւնն է: Բայց այդ դրութիւնը բացարձակ տիրապետողը չի եղել ոչ շատ հին ժամանակներում և ոչ էլ ներկայ ժամանակում: Այլ կերպ առանց ցեղական իրաւունքը թոյլադրել է մայր ընտանիքից բաժանուել, երբ և ինչ հանգամանքներով էլ լինին: Բայց այս մասին դեռ յետոյ: Այստեղ պարզ է, որ մենք գործ ունինք մի օրէնքի հետ, դա ընտանիքի ստորաբաժանման (դիֆֆերենցիացիայի) օրէնքն է:

Հայ իրաւունքի հիմնական մի իրաւամբոնողութիւն է, որ իւրաքանչիւր ամուսնութեամբ հիմնուում է մի տուն և տանուտիրութիւն, որքան և նոր պսակուածն իր հօր տանը մնայ: Սա երբէք չպէտք է մոռանալ. այդ, պէտք է և հին հնդիկների և արիական առհասարակ բոլոր ազգերի իրաւունքը:

Որ ըստ հայկական հին իրաւունքի կարող էր ընտանիքի բաղկացուցիչ մասերի ստորաբաժանումն նոյն իսկ հօր կենդանութեան ժամանակ և նրա ձեռքով իսկ տեղի ունենալ, այդ ցոյց է տալիս Հայ հին իրաւունքի աղբիւր կազմող պատմական նիւթը:

Այստեղ թող ամենքի համար առաջուց պարզ լինի, որ պատմական այն նիւթերը, որոնց մենք օգտագործում ենք, չենք հաշուում, իրենց մէջ յիշած պատմական անձնաւորութեանց նկատմամբ, պատմական անհերքելի ճշմարտութիւններ: Մենք չենք կարող և չենք էլ պնդի, որ հայ պատմագրերի յիշած անձնաւորութիւնները իրական անձնաւորութիւններին, որ Հայկ, Արամ, և այլն պատմական վաւերականութիւն ունին: Եթէ կուզէք, դա մեզ ագամ չի էլ հետաքրքրում այստեղ: Այս այսպէս լինելով հանդերձ Հայ պատմագիրների տուած տեղեկութիւնների որոշ մասը չի կորցնում երբէք իր արժէքը իբր ազգագրական նիւթ՝ իր լայն ըմբռնումով վերցրած:

Եւ իրօք, մեր լինչ գործն է ստուգել, թէ արդեօք Հայկի, Արամի, Արայի և նոցա յաջորդների պատմութիւնը ճիշտ է, թէ միայն առասպել: Թէ արդեօք, իրօք որ հայ ժողովրդի ցեղապետը Հայկ կամ Արմենակ էր կոչւում: Բայց երբ մենք մի հին պատ-

մագրի մօտ կարդում ենք, որ Հայկն իր կնոջ ու երեխաների հետ զաղթեց դէպի հիւսիս, որ ճանապարհին տուն շինեց և իր որդուն կամ թոռանը այնտեղ բնակեցրեց ու ինքը չուեց աւելի հեռուն, մենք չենք կարող անտարբեր անցնել այդ կտորի մօտով: Պատմագրի տուած այդ տեղեկութեան միջից մենք մի կողմ ենք դնում Հայկ և այլ անունները, ու վերցնում միայն բովանդակութիւնը: Այստեղ մենք խորհրդածում ենք, եթէ նոյն իսկ ենթադրուած Հայկի ժամանակի համար այդ պատմութիւնը, որի մէջ մի իրաւամբունդութիւն կայ, մեծ ստուգութեան կարօտ է. յամենայն դէպս այն ժամանակի համար, երբ գրող պատմիչն էր ապրում նա մի իրողութիւն է եղել: Սա, ասում եմ, ամենավատ դէպքում: Սրան արդէն, ոչ ոք հակաճառել չի կարող:

Այսպէս ուրեմն, որքան և պատմական այդ անձնաւորութիւններն առասպելական լինին, այնուամենայնիւ նոցա անուան հետ կցուած պատմութիւնն առական պատմագրի ժամանակի հայեացքների արտայայտութիւն է: Այսքանն արդէն ժխտել չի կարելի:

Անցնենք պատմական այդ քաղուածքներին.—

2. . . . Բայց ոմն Հայկ անուն նահապետ ազգացն ոչ հնազանդեցաւ 'ի ծառայութիւն նորա, և ոչ կանգնէր 'ի տան իւրում զպատկեր նորա»... (Սեբէոս. ա. դպր. 3 երես.).

3. Գայ հասանէ յերկիրս Արարատայ 'ի տունն որ էր նոցա հայրենի՝ զոր շինեալ էր 'ի լեռնատին...» (Անդ. 3 երես):

1. «Եւ ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգութեան կադմեայ թոռին իւրում, որդուոց Արամանեակայ»... Սեբէոս. Ա. դպր. 2 երես.):

4. «Եւ Հայկ... բնակեցաւ անդրէն ազգաւ իւրով մինչև ցայժմ: Եւ 'ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ զնա կալուած ժառանգութեան Կադմեայ թոռի իւրում, որդուոյ Արամանեակայ, եղբար Հարմայի»... (Անդ. 4 երես):

5. «Ապա զնաց անտի ևս Արմանեակ 'ի հիւսիսակողմն... և բնակէ անդ, և շինէ զերկիրն կալուած ժառանգութեան իւրոյ...» (Անդ. 5 երես):

6. «Զկնի Արամանեակայ որդի նորա Արամայիս շինէ իւր 'ի վերայ գետեզերն տուն բնակութեան...» (Անդ. 5 երես):

7. «Եւ որդիքն Բազարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց 'ի կողմանս արևմտից, այսինքն է Անգիդ տուն»... (Անդ. 6 երես):

Պատմական այս նիւթերին կից կրկնակի կարեւորութիւն են

ստանում Մովսէս Խորենացու մօտ գտնուած հետեւեալ հատուածները:

7. «Հայկ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայ 'ի ժառանգութիւն Կաղմեայ որդւոյ Արմենակայ: Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյցս»: (Մ. Խորենացի. 1. 10 գլ. 32 եր.)

8. «Զկնի այսորիկ դառնալ ասէ Հայկին 'ի տեղին բնակութեան, և Կաղմեայ թողին իւրում... Հրամայէ զնոյն տեղի բնակութեանն ունել նմա զառաջնոյ իւրոյ տանն»... (Անդ. 12 գլ. 37 երես):

9. «Իսկ նորա (Արմենակայ) թողեալ երկուս յեղբարց իւրոց զՍոռ և զՄանաւազ ամենայն աղիւիւն իւրեանց 'ի կոչեցեալն Հարք... առեալ զամենայն բազմութիւնն, խաղայ յարեւելս հիւսիսոյ և երթեալ իջանէ 'ի խորին դաշտավայրի մի... բնակեալ... շինէ զմասն ինչ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին»... (Անդ. 38—9 երես):

10. «Արամայիս շինէ իւր տուն բնակութեան... Եւ զորդին իւր զՇարայ, զյորովածին և զշատակեր, առաքէ ամենայն աղիւիւ իւրով 'ի դաշտ մի մօտաւոր»... (Անդ. 39 երես):

11. «Ամասիա բնակեալ յԱրմաւիր, յետ ամաց ծնանի զԳեղամ, և յետ Գեղամայ զՓառոս արի և զՅովակ: Եւ յետ ծնանելոյ զսոսա՝ անցանէ զգետովն մերձ 'ի լեռնն հարաւոյ, և շինէ անդ երկուս տունս... Եւ ետ զնոսա 'ի ժառանգութիւն երկուց որդւոց իւրոց, յորս բնակեալ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին... և ինքն դարձեալ յԱրմաւիր, եկաց ամս սակաւս և մեռաւ»... (Անդ. 40 երես):

12. «Իսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոց ծնաւ զՀարմայ յԱրմաւիր. և թողեալ զՀարմայ յԱրմաւիր՝ հանգերձ որդովք բնակէրն, և ինքն գնաց... Շինէ զեզր ծովակին և թողու անդ բնակիչս... Աստ ծնաւ զորդի իւր զՍիսակ, զայր սէզ և անձնեայ... Սմա զմեծ մասն յընչից իւրոց տուեալ... սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան»... (Անդ. 41 երես):

13. «Բայց ինքն Գեղամ զառնայ անդրէն 'ի դաշտ անգր, և առ ոտամբ նորին լեռինն 'ի ձորակի շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ անուն նորա Գեղամի, որ յետոյ 'ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի... Այս Գեղամ... հրամայեաց որդւոյ իւրում Հարմայ բնակել յԱրմաւիր», (Անդ. 42 երես):

Մեր առաջ բերած պատմական այս մնացորդները, առանց որ մենք ուրիշներէ հտեից ընկնենք, պարզում են ա) որ հայկական հին ցեղական իրաւունքի համաձայն ամուսնութիւնից յետոյ տեղի է ունենում ընտանիքի ստորաբաժանումն հօր ձեռքով. բ)

հայկական հին իրաւունքի այս տուեալները համապատասխան են հին արիական ազգերի ընտանեկան իրաւունքի տուեալներին, ք) հայ ընտանիքի բազմանդամ լինելը չի հակասում այս իրաւաւորւմը ընդհանրութեանը և այդ նաև այն պատճառով, որ նոյնպիսի երևոյթներ նկատուում են արիական ազգերի նաև հին ցեղական իրաւունքի մէջ:

Մեր առաջ բերած պատմական տուեալներից մի քանիսը խօսում են յատկապէս հօր կենդանութեան ժամանակ հայրական ժառանգութեան բաժանելու մասին: Առանձին կարևորութիւն է ստանում նաև հետեւեալը. — հօր (Հայկի) մահից յետոյ, նրա որդիները (Արմենակ, Քոռ և Մանաւազ) բաժանում են իրար մէջ հօր թողած ժառանգութիւնը. հօր բնակած տեղը մեծ որդին (Արմենակը) չի ստանում. նա թողնում է այն ու բնակւում այլ տեղ: Մի ուրիշ դէպքում, օրինակ Գեղամի, հայրն իր որդոցը տեղափոխելուց յետոյ իր ձեռքն է պահում հայրական տունը, որն և անցնում է իր մօտ մնացած որդուն: Եւ այլն:

Ի՞նչ պատմական այս տեղեկութիւնները նոյն իսկ յետին (5—8) դարերի իրաւաւորւմը ընդհանրութեան արդիւնք են, էլի նոքա արժէքաւոր են. էլ չենք խօսում, որ նոքա այդ ժամանակի համար նոր ծնունդ առած չէին լինիլ, այլ խոր հնութիւնից այդ դարերին անցած: Պոքա արժէքաւոր են և այն տեսակէտից, որ համապատասխանում են իրենց հիմնական սկզբունքներով նաև ներկայ տիրող կարգերին: Այս հանգամանքն արդէն ամենալաւ դրաւականն է ներկայ դեռ տիրող սովորոյթի իրաւունքի մէջ խոր հնութեան հետքեր ունենալուն:

Մի յարկի տակ բազմաթիւ արիւնակիցների ու թոռների կամ մի հօրից ծագած շատ եղբայրների ու թոռների բնակութիւնն ու առ հասարակ համակեցութիւնն այլ կերպ չպիտի հասկանալ, քան համակեցութիւնն մի քանի ընտանիքների, որ յաջորդաբար, ամուսնութեան միջոցով է կազմուել: Բազմաթիւ ընտանիքների մի յարկի տակն ու առ հասարակ իրար մօտ ապրելը կապ ունի մի ընդհանուր հողակտորի մշակման հետ, այսինքն գիւղական նստական կեանքի հետ: Այս հանգամանքն արդէն ինքնին ասում է, որ այդ տեսակ համակեցութիւն, այսինքն բազմաթիւ ընտանիքների մի յարկի կամ կից յարկերի տակ բնակուելը բացատրւում է ոչ միայն այդ ընտանիքների մի ծագումն ունենալով, այլ նաև 'ի միջի այլոց տնտեսական պայմաններով:

Նոյն երևոյթն, ինչպէս ասացինք, տեղի է ունեցել նաև հին արիական ազգերի մէջ. այս առթիւ խիստ շահեկան է համեմատել Leist-ի հետեւալ տողերն արդէն ասածներս հետ. — «Հին ա-

րիական կանոն է ամուսնացած տղաների համար նոր տուն ու տեղի հիմնելը հօր տուն ու տեղին կից. միայն շատ որդիների և թոռների տուն ու տեղն (ընտանիքների) իրար հետ երկար ժամանակեայ և անբաժան մնալու հնարաւորութեամբ։ Ապացոյցը, որ այս այսպէս է եղել, նրանումն է որ աներկբայ նմանողութեամբ բոլոր արիական գլխաւոր ժողովուրդների կեանքի մէջ ամուսնական կեանքի սկիզբը ցոյցի ձևով արտայայտուող միևնոյն *domum deductio*-ն (հարսնաւ) է, և որ դրանով տուն ու տեղի (ընտանիքների) մի բաղմութեան միմեանց հետ անբաժան ապրելն ու նստակեաց լինելն է մեր մէջ միացնում (*Jus Civile. II. S. 108*):

Հռոմէական *domum deductio*-ն նոյնն է, ինչ որ հայկական հարսնաւը։ Հարսնաւ նշանակում է հանդիսաւոր, տօնական ձևով ու աղմուկով գնալ հարսն առնել բերել փեսայի տունը, այսինքն *domum deductio*. *Domum deductio*-ն հին արիական մի իրաւամբաւորութիւն է, որին լիովին համապատասխանում է հայկական հարսնաւը։ Սրա մասին չենք երկարում։

Ե) Որ հայ ընտանիքի մէջ, ինչպէս այդ նաև արիական ուրիշ ազգերի իրաւունքների մէջ էլ ապացուցուած է, տանուտէրն իբր ամուսին և ընտանիքի հայր ընտանիքի բոլոր անդամների վրայ չունի անսահման իրաւունք և իշխանութիւն դա յայտնի է։ Հայ տանուտիրոջ և հօր իրաւունքները իր ընտանիքի անդամների նկատմամբ շատ մեղմ են. դա հայ իրաւունքի արիական գծերից մէկն է։ Նոյն իսկ հռոմէական *patria potestas*-ը, չնայելով իր խիստ դաժան բնաւորութեանն, այնուամենայնիւ արիական հայրական իրաւունքի հիմնական գծերից զուրկ չէ. դժուար չէ նոյն իսկ ասել, որ այդ խիստ գիծը փոխառութիւն է, դրսից ներս մտած հռոմէական իրաւունքի մէջ այդ *patria potestas*-ը որքան և անսահման, նրա ստորադրուած անդամը միանգամայն զուրկ չէր նրա դէմ պաշտպանուելու իրաւունքից. բայց այս մասին չը երկարենք։

Իրողութիւնն այս է, որ հայ հօր իրաւունքը սահմանափակ և մեղմ է։ Եւ ինչպէս մենք տեսնելու ենք, այդ իրաւունքը մեղմ և սահմանափակ է իր հիմքում բայց նամանաւանդ իր կնոջ— ընտանիքի մօր նկատմամբ։ Մենք կտեսնենք, որ հայ հարսը *dextrarum conjunctio*-ից, և նրա անմիջապէս յաջորդող *domum deductio*-ից յետոյ փեսայի իշխանութեան տակ տրուելուց յետոյ առագաստը մտնել դուրս գալու (առաջին գիշերն անցնելու) միջոցով գրաւում է ընտանիքի մէջ իր ամուսնուն հաւասար դիրք։ Ամուսինների փոխադարձ յարաբերութիւնների և պարտականու-

թիւնների մասին մենք դեռ կը խօսենք: Այստեղ միայն ասեմ հարեանցօրէն, որ հարսի հօր տանը աղջկայ ձեռքն առնել տղին տալը, հարսին փեսային յանձնելու գործողութեան ակտն է: Իր կատարուելու բոլոր ձեւերով և ներքին բովանդակութեամբ նա համապատասխանում է հին արիական ինչպէս և հռոմէական dextrarum conjunctio-ին (Hander greifung):

Ընտանիքի անդամների մէջ եղած իրաւական յարաբերութիւնների հետեւեալ համառօտ ուրուագիծը կարող ենք այստեղ տալ:—

Այն մեղմ գիծը, որ հայկական ընտանիքի կառավարուելու գործի մէջ կայ, արտայայտուում է ընտանիքի մէջ իշխանութեան զատման կամ բաժանման սկզբունքով: Այդ իշխանութիւնը—տուն ու տեղ կառավարելու ղեկավարելու իշխանութիւնը—սիմբօլիք կերպով միայն տանուտիրոջ՝ ընտանիքի հօր և ամուսնու անձնաւորութեան մէջ մարմնացած լինելով հանդերձ, իրականութեան մէջ այդ իրաւունքը ընկնում է հօր և մօր՝ զոյգ ամուսինների վրայ, առանց որ բաժանման որոշ գիծ անցկացրուած լինի:

Իշխանութեան այդ ստորաբաժանումը խիստ կերպով է արտայայտուում, երբ ընտանիքի մէջ մեծացած որդիներ և եղբայրներ կան արդէն: Մի այնպիսի ընտանիքում, ուր բազմաթիւ որդիներ և թոռներ իրենց կանանցով և զաւակներով կազմում են մի միացեալ ընտանիք, ընտանիքի հայրը տան ընդհանուր կառավարիչն ու վերադիտողն է, հայրական իշխանութեան իրաւունքը գործում է ըստ երեւոյթին: Իսկ իրականութեան մէջ չափահաս որդիներ ունեցող հօր ծնողական իշխանութիւնը խառնուում է տան մեծերի—մեծացած որդիների—իշխանութեան մէջ ու չքանում նոցա համագործակցութեան մէջ: Սրանից պարզ է, որ եթէ ծնողական—հօր ու մօր—իրաւունքն ու իշխանութիւնը, երբ տան մէջ հասած ամուսնացած որդիք ու թոռներ կան, փոխանցւում է ծնողներից որդոցը, յամենայն դէպս ըստ արտաքին նշանների նա կայ և մնում է ծնողների մօտ. պարզ ասած, այդ իշխանութիւնը նոցա մօտ միայն նիրհում է. նրա հանգումը տեղի կունենայ նոցա մահւամբ միայն:

Թէ՛ ըստ Հայոց հին իրաւունքի և թէ՛ ըստ գործող սովորութեան անհրաժեշտ չէ, և դա հայկական ընտանեկան իրաւունքի բնորոշիչ խոշոր գծերից մէկն է, որ ընտանիքի մեծի—հօր, մեծ որդու, մեծ եղբօր—ձեռքը լինի տան ամբողջ գործերի ղեկավարելն ու տնօրինելը: Տան մէջ իրարից խոշոր գծերով տարբերող երկու զերեր կան. մէկը զուտ ընտանեկան, այստեղ մշտնում են տան հոգացողութիւնը, տնտեսական խնդիրները, որդոց

սնուցանելն և ծնողների առ հասարակ ներքին ընտանեկան պարտաւորութիւններն ու իրաւունքները: Միւսն արտայայտում է ընտանիքի դիրքով դէպի շրջապատող միջավայրը, դէպի հարեւանութիւնն ու հասարակութիւնը, դէպի վերջապէս պետութիւնը: Այս առմամբ, ընտանիքը հասարակական մի երևոյթ է, աւելին, հասարակական մի խոշոր ինստիտուտ: Ըստ այսմ ընտանիքը մի ղեկավարող ձեռք պիտի ունենայ իր ներսում, և իր ներկայացուցչութիւնը դրսում՝ համայնական գործերում:

Ընտանիքի իրաւունքով զբաղուող մարդը, հայ ընտանիքի ու առ հասարակ որ և է ընտանիքի բնոյթը որոշելիս, չի կարող վերլուծութեան չենթարկել այն բոլոր փոխադարձ յարաբերութիւնները և պարտականութիւններն ու իրաւունքները, որ ունին ընտանիքն ու հասարակութիւնը մէկ մէկու դիմաց մի կողմից, և ընտանիքի անդամները իրար մէջ միւս կողմից: Առանց այս վերլուծութեան չի կարելի բնորոշել որևէ հիմնարկութիւն, լինի դա ընտանիք, համայնք, թէ պետութիւն:

Այս երկու տեսակէտից վերլուծելով հայ ընտանիքի ներքին և արտաքին—համայնական—կեանքը, կստանանք հետևեալ համոռտ պատկերը:

Հայ թէ հին կեանքի և թէ նորի տուեալները հնարաւորութիւն են տալիս ասելու, որ տան ընդհանուր կառավարութեան մէջ գործում է նպատակայարմարութեան սկզբունքը, որը բըղխում է հայկական ընտանիքի ոչ թէ միապետական բնոյթից, այլ հաւասարութեան (սահմանադրական—հասարակապետական) ղեկավարող իրաւամբնողութիւնից: Պարզենք մտքերս.—Տունը պէտք է ունենայ զուտ տնտեսական գործերը կառավարող մէկը. մէկը՝ որ համայնական գործերին մասնակցէ. և այլն: Պատմական փաստերը ցոյց են տալիս, որ մի եղբայր կարող է, նայելով իր ընդունակութիւններին, հասարակական—պետական կեանքի մէջ գեր խաղայ և բարձր դիրքի հասնի (Վաչէ զօրապետը Արշակ II-ի ժամանակ) և միւս եղբայր տան և տոհմի առաջաւորը լինի, իր նախարարութեան ներքին գործերը ղեկավարէ (նոյն Վաչէի եղբայր Վասակը): Անհրաժեշտ սկզբունք չէ, որ մեծ եղբոր որդին անպատճառ նախարարութեան կենդրոնական ժառանգը լինի. դա կարող է նաև որևէ մի եղբոր որդին լինի: Այստեղ խօսքը տան առաջաւորութեան մասին է, որն և արտաքուստ տան ու տոհմի շարունակողն է, բայց ոչ մայօրատի իրաւունքներով: Նոյն պատկերն է ներկայացնում և ներկայ ժողովրդական կեանքը: Իմ անձնական դիտողութիւններս շատ գիւղերում—Շիրակում—նոյնն են ասում: Օրինակ Դղլշախախ գիւղում Նազարեանց

տանը, անցեալ տարի ութսունական թուականների սկզբում, հօր՝ Պետոյ քեհեայի կենդանութեան ժամանակ մեծ որդին կառավարում էր տան գործերը, հանդ ու արտ. փոքր որդին մասնակցում էր տան կողմից համայնական գործերին. ասել է, տան առաջաւորը հասարակական գործերի մէջ էր փոքրը, իսկ տնտեսական— վար ու ցանքսի և այլն գործերի առաջաւորը մեծ եղբայրը: Նոյն գիւղում Ջանազանց տանը միջնեկ որդին (Յովհաննէսը) մասնակցում էր տան կողմից հասարակական գործերին, փոքր որդին կառավարում էր վար ու ցանքսը, իսկ մեծ որդին (Ադամը) տան մնացած գործերը, առևտուրը և այլն: Նոյն գիւղում Ալաշկերտցոնց տանը մեծ եղբայրը (Մարգարը) գիւղի առաջաւորների շարքում էր և հասարակական գործերի մասնակցողը. իսկ փոքր եղբայր Յակոբի ձեռքում էր տնտեսական կառավարութեան ղեկը. իսկ երբ Հափահաս եղաւ վերջնիս մեծ որդին (Անտօնը), նրա ձեռքն անցաւ տան առևտուրը: Այս նոյն պատկերն է և ոչ միայն այդ ամբողջ գիւղում, այլ նաև հարեան Ուզունքիլիսայ, Թիքնիզ, Բաշ-Շիրակ, Փիրվալի և այլ գիւղերում և ամբողջ Շիրակում, Ախալքալաքում. ուր ես բոլոր գիւղերը երկու ամսի չափ շրջել եմ. նոյնն ենք տեսնում և միւս հայ գաւառներում: Փաստերի շարքը կարող էի ամբողջ երեսներ լցնել, բայց դա դուր աշխատանք կը լինէր: Նոյնն ապացուցւում է և Ազգագրական Հանդէսի նիւթերով ու պ. Ե. Լալայեանի տուեալներով: Ինչ որ է, անցնենք մեր մշտքերի շարայարութեանը:

Ըստ այդ, տան գործերը բաժանւում են տան Հափահաս անդամների մէջ, ըստ նոցա ընդունակութիւնների: Բոլոր դէպքերումն էլ տան առաջաւորն ու տան մնացած Հափահաս բոլոր անդամները տան մէջ հաւասար իրաւունքներ ունեն ու հաւասար ժառանգներն են ամբողջ ընտանիքի և տոհմի: Տան կառավարելու սովորական ձևը խորհրդակցական է. ընտանիքի համար իւրաքանչիւր շուտով գործի կարգադրութիւն տեղի է ունենում ընտանիքի Հափահաս անդամների նախընթաց խորհրդակցութիւնից յետոյ, ու եթէ մեծերից մէկը որեւէ գործ է տնօրինել, դրա մասին ընտանիքի միւս անդամներին հաշիւ տալու պարտականութիւնն ունի: Ասել է, իւրաքանչիւր ընտանիքի առաջաւոր անդամը կառավարում է տան իր իրաւասութեան ենթակայ գործերը ոչ այլ կերպ, քան ընտանիքի միւս անդամների գործակցութեամբ: Իսկ այդ գործակցութիւնը, մենք տեսանք, թէ ինչի մէջ է արտայայտւում: Եթէ միայն դեռ մարդ ու կին են, Հափահաս որդիներ ու եղբայրներ չկան, տան կառավարելու մէջ մարդուն կից նրա գործակիցը նրա կինն է. հօր մահւան դէպ-

քում, ծնողական իրաւունքները փոխանցում են մօրը: Բայց անցնենք:

Տան առաջաւորի իշխանութիւնը ընտանեկան գործերի կարգադրութեան մէջ, տեսանք որ, սահմանափակուած է միւսնե-
րի հաւասար իրաւունքներով ու գործակցութեամբ. բայց այդ
իշխանութիւնը գործում է նաև տան իւրաքանչիւր անդամի
վրայ: Խօսքս գուտ ծնողական իշխանութեան մասին է, այն ստո-
րագրելութեան մասին, որ որդիներն ունեն դէպի ծնողը, բայց
յատկապէս դէպի հայրը: Այս դատելու և պատժելու իրաւունքը
գործում է, քանի որ որդիները դեռ անչափահաս են, քանի որ
դեռ նոքա չեն ամուսնացել, այսինքն քանի որ մի նոր ընտանիք
չեն կազմել: Բայց այս դէպքումն էլ ծնողի իրաւունքն անսահման
չէ. Հայ իրաւունքի համար հօր՝ իր որդու դիմաց կեանքի և մա-
հու իրաւունքը մնացել է բոլոր ժամանակների համար խորթ, օ-
տար: Ամենամեծ պատիժը որ մի ծնող կարող էր տալ իր որ-
դուն, նրան հայրենական տնից և օրհնութիւնից զրկելն է, բայց
ոչ պապիկական կամ մօրական ժառանգութիւնից:

Բոլոր ժամանակների համար էլ, ընտանիքի բարձրագոյն
դատաւորը եղել և մնացել է ընտանիքի հայրը, և այդ այն բոլոր
զանցառութիւնների և յանցանքների նկատմամբ, որ գործել են
ընտանիքի մէջ հօր իրաւասութեան շրջանում: Որդին դուրս է
գալիս հօր իշխանութեան տակից առհասարակ վերջնականապէս
այն ժամանակ, երբ նա բաժանւում է հայրական տանից և հիմ-
նում առանձին տուն ու տեղ:

Բայց երբ մի յարկի տակ են ապրում շատ ամուսնացած
եղբայրներ, ծնողն այս դէպքում լինելով ընդհանուր հսկողն ու
դատաւորն իր որդոց վրայ, անկախ այն բանից, թէ տան ընդ-
հանուր գործերն ինչպէ՞ս և ո՞ւմ ձեռքով են կառավարւում, իւրա-
քանչիւր ամուսնացած որդի կամ եղբայր կազմելով ընդհանուր
մեծ ընտանիքի մէջ առանձին մի ընտանիք, նա կառավարւում է
իր անձնական ընտանեկան նեղ գործերն անձնիշխան կերպով՝
իր կնոջ գործակցութեամբ: Այսինքն, այն բոլորն, ինչ որ վերա-
բերւում է ամուսնացած որդու անմիջական իր մասնաւոր ընտա-
նիքին—իր կնոջը, որդոցը, վերջինների ժառանգական և ստա-
ցուածքային իրաւունքներին—վերաբերեալ գործերն ու դատաւո-
րական իրաւունքներն ու ծնողական այլ պարտաւորութիւնները,
ամուսնացած այդ որդուն են վերապահուած. ընդհանուր ընտա-
նիքը կարող է միջամտել միայն այն ժամանակ, երբ այդ գոր-
ծերի այս կամ այն կերպ տնօրինելը շօշափում է և ընդհանուր
ընտանիքի շահերը: Մեծ միացեալ ընտանիքի իւրաքանչիւր բաղ-

կացուցիչ փոքր ընտանիքի առաջադրի, առաջին շարքում հօր կամ ամուսնու իրաւունքն ու պարտաւորութիւնն է, այն ամենն անել, ինչ որ իր անձնական ընտանիքի շահն ու բարեկեցութիւնն է պահանջում, մնալով պարտաւորութիւնների և իրանց այն սահմաններում, որ նա ունի գէպի ընդհանուր մեծ ընտանիքը:

Իրաւական այդպիսի յարաբերութիւն ընտանիքը կազմող բոլոր չափահաս անդամների մէջ յատուկ է արիական ազգերի ցեղական իրաւունքին, որոնց թւում և հայկական իրաւունքին: Պատրիարխալ կոչւած իրաւունքին, այսինքն սեմիտական իրաւունքին իրաւական փոխադարձ յարաբերութիւնների և ընտանիքի կազմութեան արեւակցական այս ձեւը յատուկ չէ:

Այստեղ հարկաւոր ենք համարում կցել, որ հայ իրաւունքին բոլոր ժամանակների համար հօր մահից յետոյ անդրանկի կամ ռամիօրէն ասած առջնեկի իրաւունքը և նրա նախապատուութիւնն ընտանիքի աւելի կրտսեր անդամների դիմաց մնացել է միշտ օտար: Այս առթիւ եղած պնդումները հիմնուած են տուեալների է որ սխալ հասկանալու և է որ իրաւաբանական և իրաւական խընդիրներին հարեանցի ծանօթութեան վրայ: Էականն այն չէ, որ մարդ կարողանայ մի երեւոյթ նկատել, այլ այդ երեւոյթը կազմող հիմնական սկզբունքները որոշել և դեկավարող մտքերը դուրս բերել: Առաջնեկի և կրտսերագոյն որդու իրաւունքներին մենք կրգառնանք յաջորդ պրակի մէջ:

ց) Հայ մեծ ընտանիքի ստորաբաժանումը միշտ տեղի չի ունենում ամեն մի որդու ամուսնութիւնից յետոյ, թէև, ինչպէս տեսանք, իւրաքանչիւր ամուսնութեամբ իրապէս հիմնւում է մի նոր ընտանիք, մի նոր տանուտիրութիւն: Ստորաբաժանումն կրնշանակէ և ժառանգութեան քաժանումն: Համաձայն տիրապետող հին սովորութեան, մի մայր ընտանիքի ստորաբաժանումն տեղի է ունենում բոլոր չափահաս որդիների ու եղբայրների ամուսնութիւնից յետոյ: Սա ունի նաև տնտեսական մի մեծ խորհուրդ:

Իւրաքանչիւր պսակւող որդու, նամանաւանդ գիւղական կեանքում, հայրենական տանից քաժանուելն ինքն ըստինքեան առաջ կբերէր ամբողջ ժառանգութեան քաժանումն, — քաժանումն շարժական գոյքի, մշակուող համայնական (գիւղերում) և սեփական — ժառանգական հողաքաժնի, տնային և երկրազործական գործիքների, անասունների, տան գլխի շինութեան հողաքաժնի և այլն: Ընտանիքը տնտեսապէս կթուլանար, շատ դէպքերում կքքայքայուէր. գրա հետ միասին համայնքի մէջ նրա հասարակական գիրքը համապատասխան չափով կթուլանար:

Աւելորդ եմ համարում այստեղ առանձնապէս կանգ առնել

այն բանի վրայ, որ Հայերն երկար դարերի ընթացքում, թուրք-թաթարական արշաւանքների ու հալածանքներին իբր անմիջապէս հետեանք, հարկադրուած են եղել իրար մօտ ապրել, ընտանիքի ստորաբաժանումը որքան կարելի էր ետաձգել, Բաժան-բաժան մանր ընտանիքների համար շատ աւելի դժուար կէինէր ապրուստն ու ապրուստի միջոցներ հայթհայթելը, քան միացեալ մի բազմանդամ ընտանիքի համար: Ու եթէ բաժանուէին էլ, թիւսը պիտի բաժանէին: Ինքնապաշտպանութեան և գոյութիւնը շարունակելու բնագործ նոցա կուտել էր իրար վրիժ, մի օճաղի շուրջը, հայրենական մի ընդհանուր յարկի տակ: Ու այսպէս կազմուել է Հայ մեծ, բազմանդամ ընտանիքը, որ Թիւրքիայում դեռ այսօր էլ ապրում է գիւղերում: Յամենայն դէպս սա ազդող պատճառներից մէկն է եղել:

Բաժանման ժամանակ հայրական և տոհմական կարողութիւնից պտանում են տանը գտնուած անբաժան բոլոր որդիներն հաւասար ժառանգութիւն, քանի որ հօր կենդանութեան ժամանակ բաժանուած որդին տանում է իր հետ այն, ինչ որ իրեն է համնում: Աղջկերքն ունին հայրական կարողութիւնից, ամուսնութեան դէպքում բաժինը պահանջելու իրաւունք, հաջորդականքներին նայելով այն իրաւունքը տարածում է նաև տոհմական ու հայրենական անշարժ կալուածքների վրայ ևս: Շատ մանրամասնութիւնների մասին հայկական ժառանգական իրաւունքի մէջ:

Անդրանկի ինչպէս և կրտսերագոյնի նախապատուութեան մասին, կարող ենք հետեւել դրութեան վրա ընթերցողի ուշադրութիւնը հրաւիրել, որից պարզ կերեայ, որ մենք այդպիսի նախապատուութիւն հայ իրաւունքի մէջ ոչ միայն իսպառ մերժում ենք, այլև չենք տեսնում: Այդ մասին խօսում է նաև պրօֆեսոր Karst-ը Սմբատի Դատաստանագրքին կից երկրորդ հատորում*):

Որդոց ժառանգելու ժամանակ ասածս այդ որդոց նախապատուութեան իրաւունքը պէտք է երեայ որևէ ստացուածքային մաս աւելի ստանալու կամ ժառանգելու մէջ: Անցնենք միառմի քննելու այդ առթիւ կարևոր հնարաւորութիւնները:

1. Բնակուելու հայրենական տան մեծ որդուն անցնելու խնդիրը. — Երբ մի ընտանիքի շատ որդիներ են բաժանուողները, ֆիզիքական անհնարաւորութեան սահմանումն է, որ ամեն որդի էլ հայրական տնից բաժին ստանայ. դա անհնար է հետեւել պարզ պատճառով: Հայ գիւղացու տունը շատ մասերից ու շէնքերից չէ կազմուած. սովորական գիւղական մեծ տունը բաղկա-

*) Karst. Rechtsbuch, II; S. 161.

ցած է մի մեծ տնից, որ միաժամանակ ամբողջ ընտանիքի նընշարանն ու հացատունն է կազմում. նրան կից կայ մի քիւարպահետի սենեակ. այդ տան անմիջապէս առաջը կայ մի սրահ, որից մտնում են և դէպի տունը և մի այլ դռնով դէպի գոմանոցը: Գոմանոցում լինում է մի սենեակ—գոմի յօդայ, որ ոչ այլ ինչ է, քան նոյն գոմից կտրուած մի մասը: Այդ սենեակը ընտանիքի գոնէ մի մասի, ոչ միայն ձմեռուայ ննջարանն է, այլև հարեանների ժողովատեղին: Եթէ աւելացնենք սրա վրայնաւ ոչ խորանոցը, եթէ միայն տուեալ մի ընտանիք ոչխար պահելու չափ հարուստ է, կլրանայ ամեն բան, ու մեր առաջ կանգնած է սրանից աւելի քան 2000 տարի առաջ Քսենոֆոնի նկարագրած հայ տունը: Մի այսպիսի տուն կարող է մի կամ երկու որդոց մէջ բաժանուել. իսկ եթէ նա միջակ կամ աղքատ մի ընտանիքի մի տուն է, միայն մէկին կարող է հասնել և ոչ աւելի:

Բաժանուելու ժամանակ, եթէ հայրենական այսպիսի մի տուն անցնում է մեծ եղբօրը կամ առհասարակ եղբայրներից մէկին, այն ժամանակ միւս եղբայրներն ստանում են համապատասխան մի բաւարարութիւն: Ղզլշախչախ գիւղում պատահած բաղձաթիւ օրինակներից կարող եմ հետեւեալն իբր պապացոյց բերել. Ալաշկերտոցոնց տան մէջ երկու եղբայր բաժանուելիս, մեծն ստացել է հայրենական տունը, իսկ փոքրն իր երկու որդոցով համապատասխան նիւթական բաւարարութեամբ հայրական տան կողքին կից շինել է մի նոր տուն: Այդ եղբօր երկու որդիքը Մակարն ու Յակոբը բաժանուելիս Յակոբն ստացաւ հօր տունը, մինչդեռ մեծ եղբայր Մակարը նրա կողքին շինեց մի նոր տուն, հին տան ախոռներից մէկն ու նրա յօդէն (սենեակը) միացնելով իր նոր շինած տան հետ: Նոյնը կարող ենք ասել և Դանիլենց մասին, և Սանթոյենց, և Իրիցանց և այլն: Օրինակները բերում եմ ուստաց տիրապետութեանն անցած Ղարսի նոր նահանգից ու յատկապէս պատերազմից յետոյ յաջորդող հնգամեակի օրերից: Այստեղ խօսք չի կարող լինել որևէ նոր ազդեցութեան մասին:

Հայրենական տան փոքրութեան պատճառով չբաժանուելու դէպքում, անցած եղբայրներն ստանում են կամ տաւար, կամ ոչխար, կամ փող, կամ ցորեն, գարի և այլն աւելի, և կամ բաժանուող եղբօր համար հաւաքական ուժերով մի նոր տուն են շինում: Հայկական գիւղական մի տուն շինելն իսկպէս մի մեծ բան չէ, եթէ ի նկատ ունենանք, որ շինող ձեռքերն էլ իրենք են ըստ մեծի մասին, իսկ պատերը ցեխից ու ծածքն էլ հասարակ. ու այսպէս քչով հայ գիւղացու տունը պատրաստ է:

Բայց բան է, եթէ տունը մի քանի բաժանմունք ունի,

մեծ է, այն ժամանակ նա բաժանուում է հաւասար կերպով եղած եղբայրների մէջ. այս դէպքում կարող է պատահել, որ կենդրոնական տունը, կամ հացատունը անցնի մեծ որդուն, բայց ոչ իբր «մեծի» բաժին, այլ իբր հաւասար մասն:

Նախապատուութեան խնդիրն ինքնին չքանում է:

2. Առջնեկն իբր այդպիսին չի ստանում ժառանգութեան աւելի մասն: Բայց պատահում է, որ մեծ եղբոր խնամքով մեծացած փոքր եղբայրները կամովի տալիս են հայրենական տունը իրենց մեծ եղբորն իբր վարձատրութիւն նրա արած խնամքների. բայց այս դէպքումն էլ մնացածների համար բնակութեան տեղեր չինւում է կամ հաւաքական ուժերով և կամ որևէ մասն աւելի վերցնելու միջոցով: Պատահում է և հակառակը, որ մեծ եղբայրը բաժանուելով հայրենական տանից ու հրաժարուելով տան իր բաժնից, այդ թողնում է նա փոքր եղբայրներին, եթէ նամանաւանդ այդ փոքրերը դեռ ամուսնացած չեն: Ինչպէս տեսնում էք, այս բոլոր դէպքերն էլ կոմպենսացիաներ են:

3. Մի առանձին նախապատուութիւն, երբ հայրական կարողութիւնն են բաժանում, չի վայելում և ամենափոքր եղբայրը:

Հայ իրաւունքի համաձայն, բոլոր որդիները պէտք է հօր տանն ամուսնանան. այսինքն ամուսնութեան ծախսը ընկնում է հօր տան վրայ: Եթէ մի եղբայր չի ամուսնացած, լինի դա մեծը, միջնակը թէ փոքրը ու տան բաժանումն է տեղի ունենում, այն ժամանակ ամուսնացած եղբայրները հրաժարւում են յօգուտ չամուսնացածի իրենց հասանելի ժառանգութեան մի մասից: Դա մօտաւորապէս այն մասն է, կամ համապատասխանում է այն ծախքերին, որ մի ընտանիք կարող է անել մի որդու ամուսնանալու դէպքում: Չամուսնացած որդուն հասանելի այդ մասը կարող է արտայայտուել 'ի միջի այլոց նաև հայրենական տնով կամ նրա մի մասով, ինչպէս և տաւարով, փողով, պատրաստի ցորենով և այլն: Պատահում է, որ չամուսնացածը ամենափոքր տղէն է լինում. այս դէպքում նրա այս ստացածը, ինչպէս և մի այլ չամուսնացած որդու նոյն ժառանգական բաժինն ստանալը չի կարելի, ինչպէս շատ սխալ կերպով բացատրում են, մի նախապատուութիւն հաշւել: Նախապատուութիւն տրւում է միայն այն ժամանակ, երբ հօր մահից յետոյ որդիքը բաժանւում են, ու մայրը գնում ապրում է որդոց որևէ մէկի մօտ: Այս դէպքում համապատասխան որդին աւելի բաժին է ստանում, քան միւսներէից ամեն մէկը: Բայց սա էլ, միայն առերեւոյթս նախապատուութիւն է, այստեղ աւել տրւածը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ այրիի կամ մօր բաժինը տան կարողութիւնից: Այդ մասը կարող է ստանալ

և մեծ որդին և փոքրը և միւսները, էականն այն է, որ եթէ ժամանակի ընթացքում մայրը դժգոհելով իր այդ որդուց, նրանից հեռանայ, այդ որդին պարտական է հեռացող մօրը տալ նրա մասը կամ մի բաւարարութիւն:

Այս բոլոր դէպքերումն ևս աւելի ժառանգութիւն ստանալու մասին խօսք լինել չի կարող:

ա) Արիական հին իրաւունքի putrika putra ինստիտուտի հայկական ցեղական իրաւունքի մէջ լինելը մատնանիշ է անում ամենապարզ կերպով, որ հայ ընտանիքի կազմակերպութիւնը զուտ արիական գծեր ունի: Սօսքս, ինչպէս ընթերցողը գիտէ, հայկական տնփեսայութեան մասին է:

ի) Հայկական ամուսնութեան հիմնարկութիւնն, ինչպէս մենք կտեսնենք, իր առաջին ակտից—նշանադրութիւնից սկսած, մինչի վերջին գործողութիւնը, մինչի առաջին գիշերը իր հիմնական գրծերով զուտ արիական-ինդոեւրոպական է:

(Շարունակելի)

ՔԱՂՈՒԱԾ

ԱՆԻ ՅՈՒՇԱՏԵՏՐԷՍ

Թ. ԹՕՐՈՒՄԱՆԵԱՆԻ

Ա.

ԱՆԻ ՔԱՂԱՔ ԹԷ՝ ԱՄՐՈՑ

Անին հակառակ պատմագրական վկայութեանց թէ բիրը-
բիրուց ժողովուրդ ունէր, հարիւր հազարաւոր զօրք և հազար
ու մէկ եկեղեցի, այսօր առեղծուածային երևոյթ է ստացէր: Պա-
րիսպներէն ներս, հազիւ չորս քիլոմէթր տարածութեան վրայ,
անկարելի էր որ այդքան ժողովուրդ տեղաւորուէր: Արդ, իրաւամբ
հարց կը ծագի որ, եթէ Անի քաղաքի ամբողջական տարածու-
թիւնը մեր տեսած պարիսպներէն ներս եղած մասն էր միայն,
ուրեմն ինչպէս այդքան փոքր տարածութիւն բաւականութիւն
կուտար այն բազմաթիւ բնակչութեան, որ թէև բերդ համարուե-
լու չափ փոքր չէ, բայց քաղաք ըսուելու չափ ալ մեծ չէ:

Զի հիմնուելով լոկ պատմագրական վկայութեանց վրայ,
այս առեղծուածը ըստ բաւականին կը պարզուի համեմատելով
Շիրակի թագաւորութեան պատմութիւնը Անիի և իր շրջակայ
յիշատակարաններու ֆնացորդներուն հետ:

Շիրակի թագաւորութեան սահմանը արեւելքէն Արագածոտն
էր, արեւմուտքէն Վանանդ (Կարս), հիւսիսէն Սանահին, հարաւէն
Երասխ գետը: Այս տարածութիւնը հազիւ կարելի է համեմատել
այսօրուան Երևանի նահանգին հետ, որուն մէջ երկու միլիոնէն
աւելի ժողովուրդ զօուար թէ կարենար իր տնտեսական կարիք-
ներուն բաւականութիւն գտնել:

Բովանդակ Շիրակի թագաւորութեան մէջ ալ, միայն մէկ
հատիկ քաղաք կար, այն է արքայանիստ մայրաքաղաք Անին:
Բազրատունեաց հարստութեան օրով, այլևս ուրիշ քաղաքի անուն
չենք գտներ Շիրակի թագաւորութեան սահմանին մէջ: Բազա-
րանը հազիւ թէ երբ և իցէ մեծ քաղաք եղած լինի, նախկին
Բազրատունի իշխանները աւելի իբրև ամրոց նստան այնտեղ քան

իբրև քաղաք. արքայական աթոռը Շիրակաւան փոխադրուելէն յետոյ բնականաբար Բագարանն ալ իր կարևորութիւնը պիտի կորսնցնէր: Անիի արձագրութիւններէն երբեմն պարզ կը տեսնուի որ Մրենն Անեցիներու մրգաստանն ու այգեստանն էր ինչպէս նաև Բագարանը: Շիրակաւանը, նոյնիսկ թագաւորանիստ եղած օրերուն աւան կամ գիւղաքաղաք անունը ունի պատմութեան մէջ. նմանապէս Արգիշան, հակառակ կաթողիկոսական աթոռը լինելուն:

Անին առաջին անգամ մեծ քաղաքի հռչակ ստացաւ երբ Աշոտ ողորմած աթոռը փոխադրեց այնտեղ (961 թուին) վերջնականապէս, իր նախորդներու անհաստատ աստանդական թափառումներէն յետոյ:

Անշուշտ, Աշոտ Անիի դիրքին և ամրութեան հետ ինկատի ունեցաւ նաև քաղաքին բազմամարդութիւնը, ուր վաղուց աճեր ու բազմացեր էին նախորդ Բագրատունի իշխաններու ջանքերով. թերևս կլիմայի և ուրիշ տնտեսական յարմարութիւններու պատճառաւ Անին թագաւորանիստ քաղաք շինելու ծրագիրը աւելի հին էր, սակայն Աշոտ ողորմածին միայն յաջողեցաւ առաջին անգամ իրագործել այդ ծրագիրը:

Թէ երբ սկսեր էր զէպի Անի ժողովուրդի հոսանքը, այդ ճշտիւ չի գիտցուիր, բայց յիշատակարաններու մնացորդներ կան, որոնք իրենց ոճով և արուեստագործութեամբ ցոյց կուտան թէ, նախքան Աշոտի աթոռը այնտեղ փոխադրելը արդէն քաղաքը ընդարձակուած էր այսօրուան պարիսպներէն ոչ նուազ տարածութեամբ: Աշոտ իր պարիսպը շինեց մզկիթի մօտէն մինչև Ծաղկոցաձոր, հին քաղաքին մէկ մասը միայն ներս առնելով: Վահրամ Պահլաւունի իշխանի հայրը Գրիգոր Պահլաւունի իշխանը, իր տոհմային եկեղեցին, Ապուղամբենց Ս. Գրիգոր շինեւ է Աշոտի պարիսպներէն դուրս՝ եթէ երբէք նախ քան Աշոտի պարիսպի շինութիւնը արդէն կանգնուած չէր Ապուղամբենց եկեղեցին:

Չորս տարի առաջ Սմպատաշէն պարիսպէն ոչ շատ հեռու, պր. Ն. Մառի պեղումներով երևան եկած առեղծուածային չորս հաստ բիւրնները 10-դ դարէն շատ առաջ շինուած լինելու ամեն հաւաստիք կը ներկայացնեն: Իգաձորի եղբրքին վրայ, Սմպատաշէն պարիսպին գրեթէ կից մի փոքր եկեղեցւոյ մնացորդ կայ, որուն հիւսիսային պատը միայն կանգուն է երկու աղեղներով և մէկ միջին որմասիւնով: Այս որմասեան քանդակագործ խոյակի ոճը, շատ բնորոշ կերպով 6—7 դ. դարերու հայ ճարտարապետութեան դրոշմը կը կրէ իր վրայ. Անիի մէջ, սկսեալ 10 դ. դարէն մինչև անկում, խոյակներու նոյն ոճին հետեւողութեան օրի-

նակներ տակաւին չէ պատահած ինծի, նոյն իսկ քանդակելու կերպը շատ կը զանազանի Անիի քանդակագործներու արհեստագործութիւնէն:

Սմպատաշէն պարիսպին կից, Իգաձորի եզերքին վրայ այս հնագոյն եկեղեցւոյ գոյութիւնը նախքան 10-դ դար քաղաքին մինչև այն տեղերը տարածուած լինիլը կապացուցանէ:

Ամենայն հաւանականութեամբ Սմբատ ևս իր շինած ընդարձակ պարիսպով ամրողջ քաղաքը չի շրջապատեց, այլ անոր մէկ մասը միայն միացուց Աշոտի ամրոցին հետ՝ որչափ որ անհրաժեշտ էր թէ ամրութեան և թէ պարիսպը ընդարձակելու դժուարատե՞ս եղող կարիքներու բաւականութիւն տալու համար: Ինչպէս ուրիշ թագաւորներ, նոյնպէս ալ Սմպատ բնականաբար պիտի մտածէր ամենէն առաջ ապահովել երկրին և թագաւորութեան ջիղը ու անոր զօրավիգ եղող դասակարգը—ազատանին ապահովել:

Յայտնի է որ, ի հնումն, հայ ժողովուրդը, օրէնքով երկու դասակարգի կը բաժնուէր, ազատ և շինական: Ազատներու դասակարգին կը պատկանէին, իշխանական և նախարարական տոհմերը, զինւորականները, բարձրաստիճան կղերականները և ազնուական ծագում ունեցող կալուածատէրերը, որոնք ընդհանրապէս մասնակից էին երկրին վարչական գործերուն և տուրքերէ միանգամայն ազատ: Իսկ շինական կը համարուէր հարկատու հասարակ ժողովուրդը որ կը բաղկանար սուտրականներէ, արհեստաւորներէ, երկրագործներէ, կայլն կայլն:

Անիի ամրութիւնն էր պատճառ թէ այնտեղ նստող թագաւորներու արժանաւորութիւնը, վերջապէս պարզ է, որ Բագրատունեաց ամենարարգաւաճ, հարուստ և միջազգային պատկառելի դիրք ստացած ժամանակամիջոցը Անիի թագաւորութեան շրջանն է: Շիրակը ոչ մի ժամանակ այնքան քաղաքական ազահովութիւն չի վայելեց որչափ Անիի թագաւորներու օրով մինչև վերջնութեւ թուլամորթ Յօհաննէս թագաւորը:

Այն ժամանակուան ռազմագիտական տեսակէտով որչափ անառիկ և անմատչելի էր Անին, այդ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է և ունի իր շատ հետաքրքրաշարժ կողմերը. ցաւալի է որ մինչև այսօր Անին այցելող բազմաթիւ զինւորականներ չեն փորձած մասնաւոր ուսումնասիրութեամբ մը Անիի հնագիտական գրականութիւնը հարստացնել:

Հանգուցեալ կոմս Լօրիս Մելիքով, շատ մօտէն քննած է եղեր Անին և շրջակայ քանի մը բերդեր, և թէ տեղի ընտրութեան, թէ ռազմագիտօրէն շինութեան տեսակէտով ամենէն աւե-

լի գնահատեր է Մաղաս բերդը, Անիէն 10—12 վերստ դէպի հա-
րաւ արեւմուտք: Այս բանը ինծի պատմեր է Խրիմեան կաթողի-
կոսը, բայց չեմ յիշեր թէ անձամբ խօսած էր թէ՞ ուրիշէ մը լսած
էր Լօրիսի կարծիքը. յամենայն գէպս Լօրիսի խօսակիցը, հակա-
ռակ նիւթին վերին աստիճան շահեկանութեան, կամ մանրա-
մասնօրէն չէ հետաքրքրուեր, և կամ եթէ հետաքրքրուեր ալ է,
գոնէ մամուլի սեփականութիւն դարձնելու բարեմտութիւնը չէ
ոչնեցեր, և այսպէսով կորսուեր է այդ մեծ ռազմագէտ զինւորա-
կանին նշանակալից կարծիքները հայկական հնագոյն բերդերու
մասին: Այժմ դարձեալ կարելի է և վերին աստիճան անյետա-
ձգելիօրէն կարեւոր, եթէ գտնուին նախաձեռնողներ, պատմական
բերդերու ուսումնասիրութեան մէջ հմուտ և ներկայիս մէջ փորձ-
առու զինւորականներէ բաղկացած գիտական արշաւախումբ մը
կազմելու: Այդ արշաւախումբի հետազօտութիւնները աւելի շատ
բան կը պարզեն մեզ համար, քան ուրիշ նիւթերու միջոցաւ մեր
ստացած տեղեկութիւնները, մասնաւորապէս հին հայոց պատե-
րագմական արուեստի մասին:

Անիի թագաւորներ, թերեւ մասնաւոր հեռատեսութեամբ,
բաւական չի համարելով մայրաքաղաքի բնական ամրութիւնը,
ամբողջ ազատանին ալ հաւաքեր են գահին շուրջը հաւանօրէն
անոնց վրայ շատ մօտէն հսկելու համար, որովհետեւ, անշատ բեր-
դերու մէջ բնակող իշխաններ և նախարարներ, անցեալին մէջ
շատ տխուր ապացոյցներ տուած են իրենց հպատակութեան և
տիրասիրութեան նկատմամբ: Իմ կարծիքով Անիի վերջին տա-
րաբաղդ թագաւոր, նորապսակ պատանի Գագիկ բ.-ի համար
շատ դժուար կը լինէր ապստամբ Վեստ Սարգսին իր ամրու-
թենէն դուրս հանել մէն մենակ, եթէ Վեստ Սարգսի Ապաստա-
նարան բերդը Անիէն դուրս ուրիշ հեռաւոր կէտի մը վրայ գըտ-
նուէր: Այն ատեն Գագիկ ստիպուած էր զօրքով կռուելու անոր
հետ. մինչդեռ Վեստ Սարգսի համար անխոհմտութիւն իսկ էր
գահի պաշտպան բազմաթիւ ազատանիներով և անթիւ ժողո-
վրդով անմիջապէս շրջապատուած նեղ սահմանի մը մէջ ինքզինքը
ապստամբ յայտարարելը:

Երկրին վարչական գործերուն տեսակէտով ևս նպաստաւոր
էր իշխաններու, զինւորականներու և բարձրաստիճան հոգևորա-
կանութեան անմիջապէս գահին շուրջը գտնուելնին. հարկը պա-
հանջած ժամանակ խորհրդակցութիւններ, և քաղաքական ձեռ-
նարկներ անմիջական կերպով կատարել հնարաւոր կը լինէր:
Ուստի այս ամենը կը պահանջէին որ թագաւորութեան բոլոր
ազատանին շրջապատէր արքայական գահը, և անոնց բնակու-

Թեան համար ալ տեղ էր հարկաւոր մասնաւորապէս Անիի ամբողջին մէջ:

Թէ որչափ մեծ թիւ կը կազմէր աղատանի դասակարգը Անիի թագաւորական շրջանին, և որչափ ընդարձակ տեղ պէտք էր անոնց բնակութեան համար՝ շատ դիւրին է ըմբռնել: Բազրատունի թագաւորագուններու բնակութեան համար բաւական չէր միմիայն միջնաբերդի փոքր տարածութիւնը. այնտեղ հազիւ բաւականութիւն կուտար արքայական ընտանիքին, անշուշտ արքունի ընտանիքին հետ անմիջական կապ չունեցող թագաւորագուններ և իշխանագուններ արքունիքի (միջնաբերդ) պարիսպէն դուրսը բնակութիւն հաստատելու էին: Գէթ եւ այսպէս կը բացատրեմ Գագիկ Բ-ի թագաւոր պաակուած ժամանակ անոր արքունիքէն դուրս գտնուելով Վեստ Սարգսին արքունիքին տիրանալու դէպքը: Որոնք անշուշտ ներս ճողոպրել յաջողած էր Յօհաննէս Սմպատի կեանքի վերջին օրերուն:

Իշխանագուն ընտանիքներէն զատ մի Պահլաւունի ցեղ կայ, որոնք ոչ նուազ ազդեցիկ դիրք ունէին Շիրակի և մասնաւորապէս Անիի մէջ, թէ իրապէս իրենց անօրինակ քաջութիւններով և թէ Լուսաւորչի սերունդ համարուելու չափ ցեղային առաւելութիւններով: Այսօր իսկ կը տեսնուի որ այդ Պահլաւունի ցեղը շատ ընդարձակ տեղ գրաւեր է Աշոտի և Սմպատի շինած պարիսպներէն ներս գտնուած տարածութեան վրայ: Աշոտի պարիսպներէն ներս, Ծաղկոցաձորի եզերքին վրայ կը գտնուի Գր. Պահլաւունի իշխանի կնոջ Տիկնանց Տիկին Շուշիկի սեփական եկեղեցին: Աշոտի պարիսպէն դուրս, գրեթէ երկու հարիւր քայլ պարիսպէն հեռու դէպի հիւսիս, նոյնպէս Ծաղկոցաձորի եզերքին վրայ է նոյն Գրիգոր Պահլաւունի իշխանի Սեփական եկեղեցին, (Ապուղամբենց ս. Գրիգոր) որուն հիւսիսային կողմը փոքր զամբարանին մէջ ալ թաղուած է ինքը իր Սեդա դստեր և մանուկն Համգէ որդւոյն հետ: Գրիգոր իշխանի եկեղեցիէն (Ապուղամբենց ս. Գրիգոր) դէպի արևելք Գլխձորի մօտիկ կանգնել է անոր տղան Ապղարիպ մարզպանը ս. Փրկիչ եկեղեցին: Դարձեալ Ապուղամբենց եկեղեցիէն դէպի հիւսիս կեդրոնական դիրք բռնած է Առաքելոց եկեղեցին որ բացառապէս Պահլաւունի եպիսկոպոսներու աթոռ և անոնց սեպհականութիւնն է: Թերևս դեռ կային ուրիշներ ալ, որոնք այժմ կորած են, բայց այժմ եղածներն ալ բաւական են ցոյց տալու որ Պահլաւունիներ ինչ ազդեցութիւն և դիրք ունէին Անիի մէջ և ինչ ընդարձակ տեղեր գրաւած էին պարիսպէն ներս: Անշուշտ այս եկեղեցիներու համար տրամադրելի աւելի գետին հարկաւոր էր զանազան յարակից կարևոր

շինութիւններ շինելու համար: Արդ եթէ հաշուենք աւանդաբար մեզ հասած Պահլաւունեաց պալատի մը գրաւած տեղն ալ, պիտի տեսնենք որ մինակ Բագրատունի և Պահլաւունի ցեղերուն հազիւ բաւականութիւն պիտի տար Սմպատի և Աշոտի պարիսպներէն էն ներս գտնուած տարածութեան մէկ երրորդը: Մնացածն ալ հազիւ պիտի բաւականանար բարձրաստիճան զինուորականներու և զինւորներու, նախարարներու, արքունի դիւանական պաշտօնեաներու, ազնուական կալուածատէրերու և բարձրաստիճան եկեղեցականներու: Բացառապէս մի ընդարձակ հողաբաժին կը կազմէն պարիսպէն ներսի հարիւրաւոր տոհմային եկեղեցիներու անմիջապէս կից ընտանեկան գերեզմանատները, բաղնիքները՝ որոնց չորսը յայտնի են ինծի, շուկայները և անշուշտ պատերազմական կամ զինուորական պէտքերու համար անհրաժեշտ, մօտաւորապէս 8—10 մէթր լայնութեամբ պարիսպին ներսի կողմէն շուրջանակի յատկապէս դատարկ թողուած մասերը:

Ուրեմն, ազատանիներու այս խիտ բազմութեան և անոնց քաղաքական կամ զինուորական պէտքերու յատուկ հողաբաժիններ յատկացուելու համար բնականաբար հետզհետէ պարիսպէն դուրս պիտի քշուէր հասարակ ժողովուրդը, եթէ կար Սմպատի պարիսպի հիմնարկութենէն առաջ:

Պարիսպէն դուրս անթիւ բազմութիւն ռւր և լինչպէս բնակութիւն հաստատեր էին, քննենք այժմ այդ հարցը:

Նախ պէտք է ինկատի առնել այն հազարաւոր քարայրերը, որոնք խտացած են Ծաղկոցաձորի, Ալաճա ձորի, Գլիձորի և Ախուրեանի ձորերուն մէջ: Այս քարայրերը ուսումնասիրելով մենք կը տեսնենք թէ բոլորովին աղքատ մարդիկ չէին անոնց բնակիչները, որովհետեւ որեւէ մեծութեամբ քարայր մը փորելու համար, գրեթէ նոյնչափ ծախք և աշխատութիւն էր հարկաւոր նոյնչափով հասարակ բնակարանմը հողէն դուրս շինելու համար: Մանաւանդ որ քարայրները ոչ նուազ ընտանեկան յարմարութիւններով բաժանուած են սրահներու, սենեակներու և ուրիշ կարևոր ստորաբաժանումներու. կան նոյն իսկ երկյարկանի և եռյարկ քարայրեր: Մեծամեծ քարայրեր կան որոնց մէջ այսօր երկու հազարէն աւելի ոչխար կը տեղաւորեն քուրդ հովիւներ, մէջը ունին բացի ընդարձակ սրահներէ սենեակներէ և նրբացքներէ, նաև եկեղեցի և տոհմային դամբարան: Ես կը կարծեմ որ միջնաբերդի մօտ, Ծաղկոցաձորի կողմի գիղիան գետլմազըսուածը դարձեալ մասնաւորի սեփականութիւն մի ընդարձակ քարայր է, որուն մուտքը խափանուեր է փլուզումով, ոչ թէ յատկապէս նեղ բացուած ինչպէս կը կարծեն ոմանք:

Այս տեսակ հսկայ քարայրեր փորել տալը երբէք հասարակ կամ աղքատ ժողովուրդի զործը չէ, անոնց համար հարըստութիւն էր հարկաւոր: Քարափոր եկեղեցիներ կան, որոնք ստորաբաժանումներով դրսի եկեղեցիներէն բնաւ չի զանազանուէին զատ նաև զարմանալի կերպով գեղարուեստական տեսք տալու ջանքեր եղած են անոնց ներքինին:

Ծաղկոցածորին մէջ նկարագարող մաստուռի մը մնացորդով քարայր—դամբարան մը կայ, որուն համար կըսուի թէ, Զաքարէ սպասալարի զօրավար Տիգրան Հոնենցի տոհմային դամբարանն է: Հոնենց Տիգրանի սնբաւ հարստութիւնը կարելի է չափել աւոր եկեղեցիներու տուած նուիրատուութեանց արձանագրութիւններէն. բացի ոսկեղէն և արծաթեղէն զարդերէ և անշարժ կայքերէ, քանի քանի գիւղեր է բաշխեր այս կամ այն եկեղեցիներուն:

Ի՞նչ բան կստիպէր Տիգրան Հոնենցին, փոխանակ իր տոհմային դամբարանը հողէն դուրս աւելի գեղարուեստականօրէն շինելու, մտնել քարայրերու մէջ: Անկասկած քարայրերը աւելի հաստատուն և տևական նկատուած էին քան դուրսը շինուած դամբարաններն ու բնակարանները, և աւելի ապահով բնութեան աւերիչ արկածներու դէմ: Նաև զարմանալի չի թուի եթէ ըսեմ աւելի առողջապահիկ քան հողէն դուրս շինուած բնակարանները՝ բացառապէս Անիի շուրջը գտնուած քարերու որակի և յատկութեան շնորհիւ, որոնց մէջ փորուած են այս քարայրերը: Քար ըսելէ աւելի եփած հողի նման է՝ հրաբլխային լաւայի շերմութեան մէջ աւազով ու խիճով ձուլուած և թրծուած: Ոչ ամառնային արեգական կիզիչ շերմութիւնը կարող էր թափանցել այդ քարափոր բնակարաններու մէջ և ոչ ալ ձմեռուան ցուրտն ու խոնաւութիւնը: Կ. Յ. Բասմաջեանի Բարիկ տարած 4—5 տարեկան փոքրիկ աղջկան մը մարմինը Հոնենց Տիգրանին վերագրուած քարափոր դամբարանին մէջ էր որ բնական մոմիայի փոխուած էր, անշուշտ միմիայն չորութեան պատճառաւ: Երէկուան մեռածի նման անարատ պահուած էր այդ փոքրիկ Անիցուհին մարմինը, նոյն իսկ ձեռքերուն մէջի ու ոտներուն ներքևի մորթի բնական ծալքերն ու գծերը չէին կորած, միայն գոյնը փոխուած էր բաց պղնձագոյնի: Դժբաղդաբար անգլուխ էր մարմինը, ականատեսներ կը պատմեն թէ, Պարսկաստանցի ոմն բժիշկ Թաշեան, նախ քան Կ. Յ. Բասմաջեանի Անի գալը, տեսնելով այդ փոքրիկ դիակը՝ հետաքրքրութեան համար անոր գլուխը կտրելով հետը տանելու բարբարոսութիւնը ունեցեր է, իր բնակարանին մէջ սեղանի զարդ շինելու համար: Որովհետև ինչպէս մարմինը, նոյնպէս ալ՝ դէմքը անարատ

պահուած է եղեր ճակատէն հիւսուած մազերով և հիւսքերը դէպի ետեւ տարուած ու ժապաւէնով մը իրարու կապուած: Ուրիշ դիակները ալ գտնուած են, որոնց՝ եթէ ոչ ամբողջովին, բայց մարմնոյն զանազան մասերը անփուտ պահուած:

Այս ամենէն աւելի, երբ ի նկատի ունենանք որ, թշնամիներու յարձակման ժամանակ, քարայրերը ամենէն ապահով ապաստանարաններն էին, այն ատեն պիտի համոզուինք որ աղքատներէն զատ հարուստներն ալ իրենց կեանքն ու գոյքը պաշտպանելու համար քարափոր բնակարաններ ունենալու ձգտումը պիտի ունենային:

Անիի պարիսպի հիւսիսային կողմը տարածուած ընդարձակ դաշտավայրին մէջ, քննական պտոյտ մը շատ բան կը բացատրէ պարիսպէն դուրս ապրող ժողովուրդի կեանքին և դիրքին վրայ: Աւագ դռնէն մօտաւորապէս կէս քիլօմէթր հեռու դէպի հիւսիս մեծ բաղնիքի մը կիսականգուն մնացորդը, մէկ քիլօմէթր աւելի անդին հովիւի եկեղեցին, անկէց աւելի հեռուն դէպի հիւսիս դարձեալ մի ուրիշ մատուռի ու անոր կից գեղեցիկ մահարձանի մը մնացորդները պատահական կերպով աննպատակ չէին շինուած: Եթէ մօտաւորապէս մէկ ու կէս քիլօմէթր դէպի հիւսիս կարելի է այսպէս բնակութեանց, մատուռներու ու դամբարաններու մնացորդներ տեսնել. նոյն բաները կարելի է տեսնել նաև դէպի արևելք, շատ քիչ ընդհատումներով մինչև Հոռոմոսի վանքը, և դէպի արևմուտք մինչև Անի գիւղի արևմտեան սահմանները:

Հակառակ հարիւրաւոր տարիներ այդ բաց դաշտին մէջ վարուցանքով հողը քարը մաքրուելուն, դարձեալ այսօր անթիւ բնակարաններու, կրաշաղախ թանձրամած հիմերու և մեծամեծ պարիսպներու հետքեր որոշ կերպով կարելի է տեսնել: Հիւսիսային արտաքին ցած պարիսպին կից ջրալից խրամին հետ զուգահեռաբար հասարակաց լայն ճանապարհ մը, ձգուած դէպի արևելք կամ արևմուտք: Այս լայն ճանապարհները եղբրուած են եղեր միւս կողմէն թանձրամած բերդանման որձաքարէ պատերով ընդհատուելով և ուղղանկիւնի շեղուելով դէպի հիւսիս միայն պարիսպի դռներուն առջև, նոյն ուղղութեամբ ճանապարհներ բանալու համար: Այս պարսպանման պատերէն ներս ընդարձակ դաշտավայրին վրայ հետաքրքրական է տեսնել բնակութեանց դասաւորութիւնը: Ամբողջ դաշտավայրը, շնորհիւ խրամները լեցնելու համար այնտեղէն անցնող վտակի պարգևած առատ ջրերուն, ծածկուած է եղեր ծառաստաններով ու մրգաստաններով, որոնց մէջ կղզիացած են եղեր առանձին թաղամասեր կամ արուարձաններ իրարմէ մէկ երկու

հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ: Նոյն իսկ կարելի է այստեղ զանազանել առանձին անհատական սեպականութիւններ, իրենց բնակարաններով, պարտէզներով, եկեղեցի և գերեզմանատնով: Դրսի մեծ բնօրինակը այս խտացած արուարձանները հաղորդակցութեան դնող լաւն ճանապարհի մը եզերքին վրայ է:

Ալաճա լեռան ստորոտէն խմելու համար բերուած ջուրը բնականաբար բաւական չէր այս ընդարձակածաւալ դաշտավայրը ոռոգելու, իմ կարծիքով Քէտիկլէրի վտակին մեծ մասը դէպի Անի կը հոսէր և անոր մէկ ճիւղն էր Հոռոմոսի վանքի սեփականութիւնը, որուն Հոռոմոսի գետ անունը տրուեր է մի ժամանակ: Եւ որչափ առատ է եղեր այս ջուրը որ բացի խրամներէն և դաշտային ոռոգումներէն, բաւական էր նաև Գլիձորին մէջ քանի մը ջաղացներ դարձնելու: Արդեօք տեղը չէ՞ կարծել որ Հոռոմոսի վանքին ջրի պատմութեան հետ կապուած արձանագրութեան մէջ Ականց գիւղ անուանուածը նոյն իսկ այժմեան Քէտիկլէր գիւղն է որուն մէջ կը գտնուին այս առատ ջրի ակունքները:

Ծաղկոցածորի սահմանին վրայ Անի գիւղի մօտ կայ մի մեծ հասարակաց գերեզմանատուն, որուն տարածութիւնը մէկ քառակուսի քիլօմէթրէն աւելի է: Այս գերեզմանատան ընդարձակութիւնը անվիճելի փաստ է պարիսպէն դուրս դնող բնակչութեան խիստ բազմամարդ լինելուն: Պարիսպէն ներս բնակող ժողովուրդը բնաւ չէ զիջեր հասարակաց գերեզմանի մէջ թաղուելու, ինչպէս տեսանք, իւրաքանչիւր քայլափոխի վրայ տոհմային եկեղեցիներ և անոնց կից գերեզմանատուներ լեցուն են ներսը:

Այս գերեզմանատան մէջ բացի աղքատիկ և հասարակ տապանաքարիւրէ կարելի է տեսնել նաև հոյակապ շիրիմներու մնացորդներ ալ, որոնցմէ մէկն է այսօր գրեթէ կանգուն Կիրակոս վարդապետի մը դամբարանը, գունագեղ քարերով շինուած:

Կիրակոս վարդապետի դամբարանէն դէպի հարաւ կը գտնուի մի ուրիշ փլատակ դամբարան, աւելի շքեղ և աւելի մեծ: Ուշադրութեան արժանի է այս դամբարանի մնացորդը իր ճարտարապետական աւելի հին ոճով քան Կիրակոս վարդապետի դամբարանը: Երկարութիւնը, հիւսիսէն հարաւ, բաժնուած է եղեր երկու մասի, արևելեան պատին վրայ պահուած են տակաւին աղեղնակալ խորշեր, որոնց մէջ խաչեր էին ադուցուած, նոյնպէս երկայարկանի էր այս դամբարանը ինչպէս Կիրակոս վարդապետին, և ասոր վրայ մէկէ աւելի էր մատուռներուն թիւը, որ կը յիշեցնէ Հոռոմոսի վանքին ս. Յօհաննէսի տաճարին կից տապանատուները: Մեծ ու փոքր այսպիսի դամբարաններու թիւը ամբողջ գերեզմանատան մէջ կարելի է տասնի մօտենայ, առանց

հաշուելու Իգաձորի վրայի քարափոր երկու դամբարանները, որոնք նոյնպէս այս գերեզմանատան մասը կազմեր են: Այլևս ինչ կասկած կարող է լինել որ պարիսպի հիւսիսային կողմի դաշտավայրն ալ միայն Անեցի հասարակ ժողովուրդին բնակութեան յատկացած չէր, համեմատաբար մեծ թիւ կը կազմէր այնտեղ ալ ազնուական դասակարգը որուն գոյութեան ապացոյցն են այս գեղակերտ մանր յիշատակարաններու մնացորդները, որոնց մէջ գլուխ գործոց կը կազմէ Հովիւի փոքրիկ եկեղեցին:

Անպայման Հոռոմոսի վանքը, Բագնայր (Ղողլիճա), Արջոյ առիճոյ (Ալաճա գիւղ) և ասոնց նման 4-էն մինչև 10 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ այժմ աւերակ գիւղեր Անիի արուարձաններն էին և անմիջական կապ ունէին քաղաքի ներքին վարչական և տնտեսական գործերուն հետ:

Անի քաղաքի սահմանը հարաւային կողմէն Ախուրեան գետով չէր վերջացած, հանդիպակաց ափը նոյնքան երկարութեամբ բնակելի էր որչափ որ Անիի կողմը մինչև Ղըզ-ղալա: Եթէ մի օր Անիի կամուրջը վերանորոգուի, այցելունքը առիթ կ'ունենան այն կողմն ալ ման գալ և տեսնելու եկեղեցիներու բնակարաններու բազմաթիւ աւերակ մնացորդներ և հասարակաց գերեզմանատներ: Գետի հանդիպակաց կողմի բնակչութիւնը քաղաքին և բերդին հետ անմիջական հաղորդակցութեան մէջ էր երեք կամուրջներով, որոնց մէկը քարաշէն կամարակապ, իսկ միւսները փայտաշէն, որոնց մասին առիթ կ'ունենանք աւելին խօսելու:

Պատմագրական վկայութեան մը նայելով, պարիսպէն դուրս ապրող բոլոր բնակչութիւնը թշնամու յարձակման ժամանակ իրաւունք ունէին ամբողջովին պարիսպէն ներս ապաստանելու: Պատահեցաւ միանգամ որ թշնամին յարձակեցաւ անակընկալ երեկոյեան ուշ ժամանակ և ժողովուրդին մեծ մասը դուրսը մնաց դռները փակուած լինելուն պատճառաւ, և անխնայ կոտորեց թշնամին դուրսը մնացողները:

Այս համառօտակի բացատրութիւններէն կարծեմ թէ բաւականին պարզուած կը լինի, որ այժմեան մեր տեսած պարիսպներէն դուրս էր բուն Անի քաղաքը և պարիսպը քաղաքին ամրոցն էր:

Բ.

ԱՆԻԻ ՄԷՋ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԵՒ ԱՆԿՄԱՆ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Պատմական ի՞նչ անցքեր անցեր են Շիրակի և մասնաւորապէս մայրաքաղաք Անիի մէջ, քաղաքական ի՞նչ յարաբերութիւններ կային դրացի երկիրներու հետ, թող գրեն այդ ճիւղին մասնագէտները: Այս յօդուածով ես պիտի ջանամ համառօտակի ցոյց տալ իւրաքանչիւր վարչական փոփոխութեանց շրջաններուն այնտեղ զարգացող կամ անկման ենթարկուող ճարտարապետութեան և գեղարուեստներու նկարագիրը, որով պիտի տեսնենք թէ ի՞նչ տեսակ, գեղարուեստասէր, ստեղծագործող, հանճարեղ և աշխատասէր ժողովուրդ մը ապրեր է Անիի կամ բովանդակ Շիրակի մէջ, որոնց թողած գեղակերտ յիշատակարաններու մնացորդները, թէև մեզ, ներկայ հայերիս, դեռ պէտք եղածին չափ չէ հետաքրքրած, սակայն կոչուած են պատմութեան անաչառ դատաստանի վճռով հին քաղաքակիրթ ազգերու շարքին մէջ պատուաւոր տեղը տալ զանոնք կերտողներուն և կերտել տուողներուն: Շատ երկար կը լինի միառմի մէջ բերել եւրոպացի նշանաւոր գիտնական և արուեստագէտ այցելուներու հիացման ու զարմանքի զգացումներով ներըողած գովեստները այս աւերակներու մասին, դեռ վերջերս մեծանուն գիտնական պ. Ն. Մառ Անին Կովկասի հնագիտական խոշոր մարգարիտը անուաներ էր:

Թէ ինչպէս կարողացեր է հազիւ երկու միլիօնի հասնող փոքրիկ Շիրակի ժողովուրդը այսօրուան քաղաքակիրթ աշխարհի զարմանքն ու հիացումը գրաւելու աստիճան փառաւոր և անջընջելի հետքեր թողուլ, ահա այդ է ամենէն մեծ ուսումնասիրելի հարցը պատմական հայու կեանքին մէջ և կարօտ է բազմաթիւ մասնագէտներու բազմակողմանի ուսումնասիրութեան: Ես կարող եմ միայն ներկայացնել արդիւնքներ, փաստեր անհամեմատ բարձր արժանաւորութիւններու և կորովի նկարագրի մը քան մեր ներկայ սերունդը, թող ամեն ոք դատէ ու վճռէ իր ուզած կերպով:

Կարծեմ անցաւ այն յոռետեսութեան ժամանակը, երբ ոչ ոք չէր ուզեր հաւատալ թէ, դեռ նախաքրիստոնէական դարերուն

մէջ իսկ, հայ ազգը ստեղծեր է իրեն յատուկ ինքնուրոյն արուեստներ և մասնաւորապէս ճարտարապետական մի ոճ, որ անհունապէս կը զանազանի զինքը շրջապատող մեծ ու փոքր ազգերու արուեստից ոճերէն:

Անին, Հայաստանի քաղաքակրթութեան բուն զարթոյնը վրայ ածած ու ուճացած մի պտղալից ոստ, չէր կարող ետ մնալ ընդհանուր մայր երկրին մէջ զարգացող արուեստներու հոսանքէն, նոյն իսկ Կամարականներու օրով, որոնց գեղարուեստասիրութեան և փափկաճաշակ մեծագործութեանց աննման կոթողներն են Տեկորի և Մրենի հոյակապ տաճարները, 5—7-րդ դարերէն մեզ հասած:

Կամարականներէ յետոյ Շիրակի վրայ իշխող տոհմերը, Բագրատունիք, Պահլաւունիք *) և Զաքարիանք, ոչ նուազ ապացոյցներ տուին իրենց նախորդներուն ջերմ հետևողներ լինելուն մէջ, և մեծագործ ու գեղարուեստական շինութիւններով ծածկեցին երկիրը: Այսպիսի կենսունակ և գերագոյն յատկութիւններով օժտուած ժողովուրդը չէր կարող քանդուիլ և իր ընդհանրապէս տարագրուիլ եթէ արտաքին թշնամիներու միջոցաւ երկրին կառավարիչներուն մէջ ատելութեան և մշտնջենական կռիւներու սերմեր չի ցանուէին անընդհատ: Խաղաղութիւն տեսնելէ յուսահատ երբ գաղթականութեան դիմեցին Շիրակեցիք և Անեցիք, գրկաբաց և լայն առանձնաշնորհումներով հիւրնկալուեցան իրենց գաղթավայրերուն մէջ իբրև քաղաքակրթութեան ալիւս խմոր:

Անին, ամբողջ երկու դար դիւցազնական կռիւ մղեց խաւարի և տգիտութեան դէմ, բայց վերջապէս չի կարողացաւ փոքր չափով իսկ փոխել տիրող բռնակալներու գազանային հակումները և ազնուացնել անոնց նկարագիրը. այն օրերէն իվեր մօտաւորապէս տասը դար անցեր է, աշխարհ ամբողջ յեղաշրջուել, բազմաթիւ ազգեր ու ցեղեր քաղաքակրթուել են, բայց այդ քաղաքակրթութեան իրական պատուհաս մահմեդականութիւնը նոյնն է մինչև այսօր, ինչ որ էր հազար տարիներէ առաջ:

Բաղրատունի հարստութեան անկումէն յետոյ շատ քիչ քաղաքներ այնչափ թալաններու ու կոտորածներու թատր եղաւ, որչափ Անին: Այնտեղէն բոլոր ոսկիի անսպառ աղբիւրները միշտ յոյնին, պարսիկին, արապին ու թաթարին կողոպուտի վայրենի

*) Պահլաւունիքն էր բացարձակ իշխանութիւններ չեն ունեցեր Շիրակի վրայ, սակայն թէ թագաւորներու օրով և թէ անիշխանութեան շրջաններու մէջ իբրև վարչական մարդիկ մեծ դեր ունեցեր են: Մասնաւորապէս կղերական դասը ունեցեր է առանձին աթոռ Անիի մէջ և երկրին վարչութեան հետ զուգահեռաբար գործեր է երկար ժամանակ:

ախորժակը գրգռեցին և քանի՞ քանի անգամ մինչև շապիքներն թալանուեցան Անեցիք, սակայն իրենց բնական կենսունակութեամբ, մեղուաշան ժրջանութեամբ շուտով կը մոռնային անցուցած զուրումնին և նոր կեանքով ու նոր գործունեութեամբ հրապարակ կուգային *)։ Բայց վերջապէս դանակը ոսկորին հասաւ այն ժամանակ երբ բռնակալները նիւթապէս անոնց մինչև կաշին քերթելէն յետոյ, ձեռնամուխ եղան խղճին, համոզման, եկեղեցւոյն և հայրենի դարաւոր նուիրական աւանդութիւններուն, այս դրութեան միակ ելքը գաղթականութիւնն էր, Շիրակեցին, Անեցին իր լեզուն, հաւատը և ազգային սրբազան աւանդութիւնները պահելու համար, քանդեց տուն տեղ, հայրենիք և միանգամ ընդմիշտ հեռացաւ իր ծննդավայրէն, բայց այս քանդումով քանդուեցաւ նաև թշնամին, աւերակներու վրայ սոված նստելէն յուսահատ ինքն ալանհետ կորաւ և երբեմնի փառաշուք պերճութեամբ աշխարհ հրապուրող մեծ Անին փոխուեցաւ այսօրուան նահատակ քաղաքակրթութեան մը վսեմ դամբարանին։

Շիրակի և անոր մայրաքաղաք Անիի բնակչութեան նիւթական և բարոյական բոլոր առաւելութիւնները իվիւր հանելու համար հատորներ պէտք են, նոյնպէս հետզհետէ ալլասեւոոյ, ստրկացող և տղրուկի նման ժրջան ու բարեպաշտ ժողովուրդին արիւնը ծծող իշխաններու և վարչապետներու շահատակութիւնները, եթէ այս վերջիններս լինէին, հեռատես, խոհեմ ու քաղաքագէտ վարիչներ, Անին, օրմը արևելքի Աթէնքը կամ Հռոմը պիտի լինէր Հայաստանի սրտին վրայ։

Աշոտի թագադրութենէն մինչև Չարմաղանին աղէխարշ կոտորածը, բացի Շէտտատեաններու շրջանէն յսրում շատ անբնական էր կացութիւնը, այնու ամենայնիւ վերականգման յուսով կը շարուակէր կենդանի ու գործունեայ կեանքը Շիրակի մէջ։ Չարմաղանի հարուածը աւելի խոր ազդեցութիւն գործեց Անիի վրայ ոչ միայն կոտորածով և աւարով, այլև Չաքարէ գորավարի յաջորդները այլևս չունէին անոր քաջութիւնը և աշխարհաշէն վարչաքիտական հազուադիւտ ազդանդը, որով, թէև մէկ դար ևս կեանքը շարունակուեց, սակայն, հետզհետէ երկիրը քայքայման ճանապարհին վրայ էր։ Անեցիք, պատուհաս Շետտատեաններու

*) Վասպուրականի մէջ, Արծրունի թագաւորութեան ժամանակ, ոչ նուազ ծաղկեր էին ճարտարապետութիւն և գեղարուեստ. և կարելի է ըսել որ շատ մը մասերու մէջ գերազանցած էր քան Անին և վառարան եղած էր Հայաստանի մէջ 10-դ դարէն սկսեալ ծաղկող զանազան ոճերու։ Շիրակի մէջ ճարտարապետական որոշ ոճերու նախատիպերը Վասպուրականի մէջ են և անկէջ փոխադրուած կերերն Արարատեան աշխարհը։ Այս մասին կանգնադառնամ ուրիշ յօդուածով մը։

վտարուելէն յետոյ մեծն Ջաքարէ սպասալարիւ մասամբ անոր Շահնշահ որդւոյն օրերուն, Բագրատունի շրջանէն ոչ նուազ զարգացած էին ամեն տեսակ արուեստներու մէջ և նոյնչափ ապահով կղզային ինքզինքնին: Ահա այս վստահութեան հետեանքն էր որ Անեցիք ամբողջային ցոյցերով սպանեցին Չարմաղանի դիսպանները. սակայն սխալուած էին, նոյն իսկ իրենց յոյս դրած քաղաքի իշխաններն էին որ ձեռնտու պիտի գտնուէին Չարմաղանին յաղթութիւնը ապահովելու: Բայց և այնպէս՝ թաթարաց արշաւանքէն յետոյ, անոնց տիրապետութեան տակ եթէ հայերը ճնշուած էին նիւթապէս, սակայն համեմատաբար Շէտտատեան շրջանէն աւելի ազատ էին իրենց կրօնական սրբութիւնները և խղճի ազատութիւնը: Այս պատճառաւ ալ մինչև Շիրակեցու և Անեցու համայնական գաղթը անընդհատ կը գտնենք գեղարուեստական յիշատակարաններ կանգնուած բովանդակ Շիրակի մէջ:

Քանի դեռ Անին և շրջակայքը ամբողջապէս ուսումնասիրուած չէ, և ամբողջական ուսումնասիրութեան համար ալ երկար տարիներ են հարկաւոր, և որ աւելին է առանց շրջակայ գաւառներու ուսումնասիրութեան առանձնապէս Շիրակի և Անիի ուսումնասիրութիւնը գոհացուցիչ արդիւնք չի կարող տալ, հետեաբար այժմէն շատ դժուար է այնտեղ զարգացող արուեստներուն իսկական նկարագիրը տալ ինքնուրոյնութեան և զուտ Անեցիներու վերագրելի ստեղծագործութեանց տեսակէտով: Սակայն հնարաւոր է գէթ խոշոր գծերով ուրուագծել նշանակելի արդիւնք մը, որնոր այդ երկրին յատուկ ժողովուրդի բացառիկ աշխատութեամբ յաւերժացած է:

Անիի կենդանի շրջանը կարելի է չորս մասի բաժնել: 1. Կամսարականներու շրջան: 2. Բագրատունի շրջան: 3. Շէտտատեան շրջան: 4. Ջաքարեան շրջան: Այս իւրաքանչիւր շրջանները իրենց որոշ դրօշմը դրին Անիի ու շրջակայից մէջ ծաղկող գեղարուեստին վրայ և իւրաքանչիւր շրջանէն ալ առաւել կամնուազ չափով մեզ հասած են յիշատակարաններ, որոնք պատմագրական տեղեկութիւններէ աւելի ճշմարտապատոււմ կը պատկերացնեն ժամանակի ոգին և քաղաքական ու տնտեսական կացութիւնը:

Գ.

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆ

Անին 4-դ. դարուն Կամսարականներու սեփականութիւն եղաւ, սակայն նոյն դարուն այնտեղ բնակչութիւն գտնուելուն վրայ շատ քիչ բան յայտնի է մեզի. բայց որ յետագայ դարերուն մէջ Անին և մօտակայ շրջակայքը շարունակ բնակելի էին, այդ մասին բաւական տեղեկութիւններ ունինք:

Դժուար է փորձել Անիի նախակամսարական շրջանի մասին վճռական կերպով ստոյգ տեղեկութիւններ գտնել. այնուամենայնիւ նախ քան Կամսարականաց շրջանի մասին գրելս աւելորդ չեմ համարիր աւելի հին շրջանի մասին ևս քանի մի խօսք ըսել՝ հիմնուելով աստանդական ցրուած մասնաւոր մնացորդներու վրայ, որոնք հեթանոսական դարերէն մնացած լինելու կասկածը կուտան:

Անի թրքաբնակ գիւղի մէջ նախընթաց տարիներ յայտնուեցան հին հեթանոսական գերեզմաններ, որոնց պեղումներով մեծանուն գիտնական Պ. Ն. Մառ, փոքրիկ բայց խիստ բնորոշ բաժին մը կազմեց Անիի հնագիտական թանգարանին մէջ: Անշուշտ այդ գերեզմանները, անմիջապէս իրենց մօտերը բնակող հասարակութեան մը կը պատկանէին: Դեռ այն ժամանակ, որ ռազմագիտական անհրաժեշտ պահանջ էր սեպածէ ժայռերու վրայ պաշտպանողական բերդեր կառուցանելը, անտարակոյս չէր կարող աչքէ վրիպած լինել այժմեան Ղըզ դալա կոչուած անմատչելի ժայռը, բերդի համար իր բոլոր յարմարութիւններով: Պատմական հատուկոտոր տեղեկութիւններ ալ կան որ 4—5-դ. դարերուն այնտեղ բերդ մը գոյութիւն ունէր Անի ամրոց անունով, բայց սկիզբը Թրք շինուած էր և հիւ շինած էր, այնպէս է:

Ջաքարէ սպասալար 13-րդ դարու սկիզբին Ղըզ դալայի բարձունքին վրայ իւր մօր Սահակադուխտի անունով մի եկեղեցի շինեց է և եկեղեցւոյ հարաւային պատի ընդարձակ արձանագրութեան մէջ յայտնեց է որ, ինք այդ եկեղեցին շինեց է վաղեմի լուսաւորչաշէն եկեղեցիի մը մօտը: Հետեւաբար նախքան Ջաքարէի շինելը այնտեղ մի եկեղեցի գտնուելը անկասկած է, և այնքան հին էր որ Անիի կենդանի ժամանակներուն իսկ ոչ ոքի յայտնի չէր անոր շինողը և աւանդաբար Լուսաւորչին կը

վերագրէին: Ուրեմն այդքան հին ժամանակ Ղըզ դաւայի բարձունքին վրայ եկեղեցւոյ մը գոյութիւնը ապացոյց պէտք է լինի մօտակայ բնակչութեան մը գոյութեան:

Անիի ձորերուն մէջ և անմիջապէս շրջակայքը շատ կան մանր մոնր մնացորդներ, որոնք հեթանոսական շրջանի պատկանելու կասկածը կուտան. սակայն անոնց մասին ենթադրութիւն կամ վճիռ կանխահաս համարելով, առ այժմ աւելորդ չեմ համարեր յիշատակել անոնցմէ մէկ հատը միայն, որ աւելի քան միւսները հաւանականութիւն կը ներկայացնէ նախաքրիստոնէական շրջանի պատկանելուն:

Անիի արեւմտեան կողմը 5—6 քիլօմէթր հեռաւորութեան վրայ, Ղօզլիճա գիւղէն (ի հսու մասնաւոր) դէպի հարաւարեւելք, Ալաճա լեռան ստորին գագաթներէն մէկուն վրայ, մեծածաւալ որձաքարով շինուած հետաքրքրական շէնքի մը մնացորդը կայ: Մօտակայ քուրդ գիւղացիներուն այս տեղը ծանօթ է Ղալա (բերդ) անունով: Երեք բոլորակ պատեր են շինուած մէջ մէջի, իւրաքանչիւր պատերու միջոցը դադարկութիւն կայ մօտաւորապէս 7—8 մէթր (*): Կրաշաղախ բնաւ գործածուած չէ, միջին բոլորակը, որուն տրամագիծը հապիւ 5—6 մէթրի հասնի, համեմատաբար աւելի փոքր քարերով շինուած է եղել: Բլուրը այժմ ալ անմերձենալի է գրեթէ բացի արեւմտեան կողմէն, ուր շինուած է եղեր մօտից դուռը հանդիպակաց մեծ բլուրը իրեն միացնող թևին վրայ:

Ի՞նչ շէնք էր այս, և մասնաւորապէս ի՞նչ բանի կը ծառայէր միջին փոքր բոլորակը, ի հարկէ վճռական բան չէ կարելի ըսել. ընդհանրապէս մեզի ծանօթ բերդերու հետ բնաւ չի համեմատուիր իր օտարօտի ձևով: Յամենայն դէպս իր շինարարական ոճով ալ քրիստոնէական շրջանի շէնքերէն շատ կը տարբերի:

Հսկայ որձաքարերով բերդեր, պարիսպներ և ուրիշ դանազան շէնքեր շինելու սովորութիւնը շատ հին է հայոց մէջ, գոնէ առնուազն 5-րդ դարէն անդին պէտք է փնտռել առանց կրաշաղախի որձաքարով շէնքեր կառուցանելու սովորութիւնը: 5-րդ դարէն մեզի հասած հրաբլիւային սրբատաշ քարերով կրաշաղախ շինուածքներու օրինակներ քիչ չեն: Նոյն իսկ 3-դ և 4-դ դարերուն ալ գրտնուելուն մեծ հաւանականութիւն կայ, այս պատճառաւ ալ ինձի հաւանական կը թուի որ Տեկորի, Բազարանի և Երուանդակերտի

*) Բոլորովին հողին հաւասարած են հիմերը և թափած մեծամեծ քարերը արգելք են ճշտել չափելու ոչ միայն պատերու մէջ եղող դադարկութիւնները, այլև պատերուն թանձրութիւնները:

առանց շաղախի հսկայ որձաքարերով շինուած բերդերը նախաքրիստոնէական դարերուն կը պատկանին:

Ալէքսանդրապօլէն դէպի հարաւ արեւելք 10—12 վերստ հեռու Ղափըլի գիւղին մէջ անշաղախ հսկայ որձաքարերով շինուած երկու բերդերէ զատ կայ նաև մի ընդարձակ քաղաքի մնացորդ, որուն մէջ գտնուած բնակարանները առանց բացառութեան միևնոյն ձևով ու ոճով շինուած են: Հիմնուած մի շատ բնորոշ ապացոյցի վրայ կը համոզուիմ որ Ղափըլուի բերդերը և քաղաքի մնացորդները նախաքրիստոնէական մնացորդներ են, թէև ի միջի այլոց պիտի ըսեմ, որ գիւղացիք միշտ կը գտնեն այնտեղ հեթանոսական դերեզմաններ և ուրիշ իրեղէններ. նոյն իսկ քարէ դագաղներ գտնուած են որոնցմէ մէկը անասնոց ջուր խմցնելու համար իբրև քարէ գուռ կը գործածեն հիմայ:

Պ. Մ. Նիկոլսկի իր հնագիտական արշաւանքներու ժամանակ որոշ կերպով նկատի է որ Ուրարտեան բեւեագիր արձանագրութիւնները առ հասարակ փորագրուած են անցորդներու աչքերէն վրիպող խուռ տեղերու վրայ: Ղանլիճայի բեւեագիր արձանագրութեան փորագրուած տեղը «պարփակուած չորս կողմից փոքր ժայռերով իրեն և մի բնական գաւիթ» խօսքով կը բնորոշէ:*)

Արդարև ժայռի մէջ յատկապէս խորացած սենեակի մը կը նմանի այդ տեղը, արևմտեան կողմէն նեղ անցքով մը հաղորդակցելով դրսի հետ: Բայց ինչպէս կերևի Պ. Մ. Նիկոլսկիի աչքէն վրիպեր է այդ գաւիթին հարաւային պատին արուեստական շարուածք լինելը: Իսկապէս ալ իրարու վրայ դրուած քարերը այնչափ խոշոր են և խառնուած մասամբ հողի հետ, որ առաջին հայեացքով դժուար է տեսնել անոր արուեստական շարուածքը և թէ յատկապէս չի քննուի:

Ղանլիճայի արձանագրութիւնը որ մեր թուականէն ութ դար առաջ Արկիշտի Ա.ի փորագրել տուածն է, անկասկած այդ արձանագրութեան անեղծ պահպանութեան համար նոյն Արկիշտին շարել տուեր է հարաւային պատը: Ահա այս պատի շինութեան ոճը երբէք չի գնահատուի Տեկորի, Բագարանի, Երուանդակերտի և Ղափըլի գիւղի բերդերու անյայտ ժամանակ շինուած պատերու շարուածքէն: Երուանդակերտի մէջ եթէ մի տարբերութիւն կայ, այն ալ քարերուն երկաթի կապերով (crampon) իրարու կապուած լինելն է, շատ մը քարերու վրայ անեղծ մնացած են կապերու տեղերը: Այս ոճը ես պիտի անուանեմ հայ արուեստի Կիկլոպեան շրջանի արուեստ:

*) Պրօֆ. Սաչատուր Յովհաննէսեանց: Բեւեագիր արձանագրութիւններ Ռուսահայաստանում: Վենետիկ 1897 Էրև 43:

Պ. Մ. Նիկողոսի կը հաւաստէ նախաքրիստոնէական շրջանի պատկանող սրբատաշ որձաքարերով պատերու գոյութիւնը որոնք ինծի յայտնի չին, սակայն, անշուշտ հսկայական անտաշ որձաքարով կիկլոպեան պատերու պարզացումն են սրբատաշ որձաքարով պատերը: Բայց սրբատաշ որձաքարի գործածութիւնը որ դարուն սկսած է, այդ մասին կարելի է մօտաւոր ենթադրութիւն միայն ընել:

Ինծի ծանօթ սրբատաշ որձաքարի գործածութեան ամենահին օրինակը համարեր եմ Ալէքսանդրապոլէն 7—8 քիլօմէթր դէպի արեւելք Տիրէկլէր գիւղի եկեղեցւոյ աստիճանները և շէնքի ստորին մասերը: Ամենայն հաւանականութեամբ այս եկեղեցին հեթանոսական ծագում ունի և առաջին անգամ եկեղեցիի փոխարկուած է 5-րդ կամ 6-րդ դարուն մէջ, եթէ ոչ աւելի կանոնաւոր:

«Տեկորի Տաճարը» աշխատութեան մէջ փաստացի կերպով ապացուցանելու ջանացեր եմ որ, հայոց հնագոյն եկեղեցիներու արեւելեան կողմին վրայ, դէպի հիւսիս և հարաւ ցցուած թեւեր և նոյն թեւերուն վրայ արտաքուստ abside-ներ շինելու սովորութիւնը 6-րդ դարէն այս կողմ չանցնիր:

Ծիշտ Տեկորի, ինչպէս նաև Երերուքի և այլ նմանօրինակ եկեղեցիներու պէս Տիրէկլէրի եկեղեցին ալ ունի արեւելեան կողմէն դէպի հարաւ դուրս ցցուած թեւ մը՝ դրսի կողմէն abside-ով *):

Բարեբաղդաբար այս շէնքին վրայ աւելի պարզ և անվիճելի նշաններով յայտնի է արեւելեան կողմէն որոշ մասի մը յաւելուած լինելը՝ դուրս ցցուած թեւով և abs de-ով միասին: Մինչդեռ Տեկորի և իր նմաններու վրայ հազիւ արուեստագէտին ըմբռնելի չափով պահուած են յետնագոյն յաւելումներու ապացոյցները՝ նոյն մասերուն վրայ: Արդ կասկած չիկայ որ այս յաւելումները կատարուելը են Տերէկլէրի եկեղեցիին վրայ 5—6-րդ դարերէն ոչ ուշ: Մանաւանդ աւելի հետաքրքրականը այն է որ ներսի կողմէն պատարագի խորան (abside) բնաւ չէ ունեցեր մինչև ասկէց 30—40 տարի առաջ: Տիրէկլէրցիք իրենք են շիներ հիմակուան խորանը, երբ եկեր են այնտեղ բնակութիւն հաստատելու և օգտուելով հին շէնքի գոյութենէն, նորոգեր են մասամբ և շիներ են գիւղական եկեղեցի: Այս յատկութիւնը անգամ մը ևս կուգայ հաստատելու իմ մէկ կարծիքս թէ, մինչև 5-րդ դարու վերջերը դեռևս հայոց մէջ պատարագի համար կիսաբոլորակ խորան

*) Հանդիպակաց հիւսիսային պատէն ցցուած թեւի մը գոյութիւնը շատ հաւանական է հակառակ այսօրուան բացակայութեան: Նախ որ մի փլատակ կայ հողին տակ ուսումնասիրելի, երկրորդ այդ կողմը աւելի յետնագոյն նորոգութիւններու նշաններ ունի:

(abside) ունենալը պարտաւորիչ չէր: Նոյն իսկ կիսաբոլոր խորաններու ընդհանրաճառ սկսած շրջանին մէջ իսկ, Տերէկլէրի եկեղեցւոյ դուրսը abside շինելով հանդերձ, ներսն ալ շինելու անհրաժեշտ կարիք չեն զգացեր, և այս յատկութեամբ ալ մնացեր է ոչ միայն 5-րդ և 6-րդ դարերուն, այլև մինչև 10—11-րդ դարերն ալ, յորում կարևոր նորոգութիւններ եղեր են շէնքին դրսէն և ներսէն, այնու ամենայնիւ պատարագի սեղանին տեղը մնացեր է միշտ քառակուսի: 10—11-րդ դարուն յատուկ նորոգութենէն յետոյ, ուրիշ ժամանակներու յատուկ նորոգութեան նշաններ չեն երևիր այնտեղ՝ բացի վերջին նորոգութիւնը գիւղացւոց ձեռքով: Ինչպէս կերևի երկար ժամանակ այս եկեղեցին անտէրութեան մատնուած էր:

Շէնքին ձևը երկար քառակուսի է, հանգչած եօթը բարձր աստիճաններու վրայ, տանիքը ծածկուած է սագաշէն, հակառակ իր փոքրութեան, հարաւային կողմէն ունի երկու դուռ, ինչպէս ունին Երերուքի և Քասաղի եկեղեցիները: Տեկորի տաճարին երկու դռները հիւսիսային պատին վրայ բացուած են: Տիրէկլէրի եկեղեցին, ուրիշ հին օրինակներու նման, արևմտեան կողմէն ալ ունի կանոնաւոր դուռ, սակայն այս դուռը ելևմուտի համար չէր շինուած, որովհետև դռան շէմը ամենէն բարձր աստիճանին վրայ է, և աստիճաններուն ուղղահայեաց բարձրութիւնները այնքան շատ, հորիզոնական լայնութիւնները այնքան քիչ են (հազիւ 4—5 սանթիմ.) որոնց վրայէն ելեջը անհնար է:

Շուրջանակի աստիճանները շինուած են կարծր որձաքարով, նմանապէս ամբողջ շէնքը ի սկզբան շինուած է եղեր մեծածաւալ սրբատաշ որձաքարով, սակայն պարբերաբար նորոգութեամբ փոփոխուելով, երկու կարգ որձաքար միայն մնացեր է շէնքին շուրջը աստիճաններէն անմիջապէս վերև:

Այս շէնքին քրիստոնէական դարերու ամենէն աւելի անսովոր յատկութիւնը, որ զինքը կը տանի դէպի հեթանոսական դարերը, հեթանոսական զերեզմաններով շրջապատուած լինելէն զատ, պատերուն վրայ բոլորովին պատուհան չունենալն է: Ոչ միայն առանց պատուհանի քրիստոնէական եկեղեցի երբեք չէ կարելի երևակայել, այլև 5-րդ և 7-րդ դարերու հայոց եկեղեցիներու վրայ պատուհաններ թէ քանակով շատ և թէ անօրինակ կերպով խռոր են: Այսօրուան տեսնուած փոքրիկ պատուհանները գիւղի քահանան բացեր է, անճաշակ կերպով պատի քարերը ջարդ ու փշուր ընելով:

Վերջապէս, երկար քառակուսի, սագաձև ծածկուած, եօթը աստիճաններու վրայ բարձրացած, պինդ որձաքարով շինուած՝

քրիստոնէական խորհրդանշաններէ զուրկ՝ հեթանոսական զերեզմաններով շրջապատուած և բոլորովին առանց պատուհանի շէնք մը, հայոց հեթանոսութենէն մնացած տաճար (cella) համարելով կարծեմ մեծ սխալ մը գործած չեմ լինիր 1)։

Տիրէկէրի եկեղեցին իր բոլոր առանձնայատկութիւններով եթէ վերագրենք հեթանոսութեան վերջին կամ քրիստոնէական առաջին դարերուն, այն ատեն պիտի ընդունինք որ, սրբատաշ որձաքարի գործածութիւնը նոյնքան հին է և աւելի հնազոյն ժամանակներու կը պատկանին անտաշ մեծամեծ քարերով շինուած շէնքերը ինչպէս Երուանդակերտի, Բագարանի, Տեկորի և Ղափըլիի մէջ եղող մնացորդները։ Գուցէ Երուանդակերտի մէջ գտնուող պատերը համեմատաբար աւելի ուշ շինուած լինին՝ նայելով իրենց երկաթի կապերուն՝ որ սովորութիւն՝ եղեր է հայոց մէջ մինչև 3-րդ 4-րդ դարերը, այնու ամենայնիւ այնտեղի քարերուն ալ բոլորովին անտաշ կամ շատ կոպիտ կերպով տաշուածքը, դարձեալ քրիստոնէական դարերէն հետու կը տանին զիրենք։ Երկաթի կապերով ամրացած, մաքուր սրբատաշ մեծամեծ որձաքարերով շինուած շէնքերու մեզ հասած ամենէն կատարելագործեալ օրինակն է Կառնիի մէջ Տրդատայ թախտ ըսուածը և թախտը շրջապատող բերդի պարիսպը։

Տրդատայ թախտը, ըստ Մ. Սորենացու 4 դ դարու շէնք է։ Թէև ըստ ոմանց պիտական քննութեան աւելի հին է։ Ուրիշ ապացոյցներով գիտենք արդէն թէ այս դարերուն, հրաբլխային աւազաքարով կրաշաղիս սրբատաշ պատեր շինելու սովորութիւնը մտած էր հայոց մէջ։ Տրդատի թախտով կապացուցուի նաև թէ զուգընթացաբար 3-րդ 4-րդ դարերուն առանց շաղախի որձաքար պատերու շինութիւնն ալ գոյութիւն ունէր, 2) և սա արդէն բնական է արուեստներու փոխանցման կամ վերածնութեանց սկզբնական շրջաններուն։ Հաւանական է որ 5րդ դարուն բոլորովին վերջ գտած էր արդէն որձաքարի գործածութիւնը բացի բացառիկ

1) Պ. Բ. Սալաթեանց այս գիտին մէջ բացած է երկու տարի առաջ հեթանոսական կուռքներ և բուական թուով իրեղէններ հանած է։ Գիւղացուց ձեռքով շատ մը հեթանոսական դարերու առարկաներէ զատ գտնուել է բրոնզեայ փոքրիկ ձուլածոյ եղ մը որնոր Եղիշէ վրդ. Մուրաթեանը գիւղացիներու ձեռքէն առեր է էջմիածնի թանգարանը տանելու համար։ Հետաքրքրական է գիտնալ թէ այդ եղը մինչև էջմիածին հասաւ, թէ ճանապարհին մնաց....

2) էջմիածնի մօտ Հովսէփմէի վկայարանին, Կոմիտաս կաթողիկոսի վերանորոգելէն առաջ, թէև շէնքը փոքր, սակայն ըստ Ազաթանգեղոսի, հակառակն մեծութեամբ տնտաշ որձաքարերով շինուած է եղեր, որոնց քարահանքէն տեղափոխուած և շէնքի մէջ գետեղումը Տրդատի առասպելական գերմարդկային ոյժին վերագրած էր աւանդութիւնը։

պարագաներէ, որպիսիքն են փայտեայ կամուրջներու հիմեր, ջրալից խրամներու պատեր, ձիթհանքներ կայլն: Անիի պարիսպի առջևի խրամին որձաքարէ պատերուն մեծ մասը կիսափուլ պահուած լինելէն զատ, դեռ բոլորովին հետքը չէ կորած այն պատուարներուն, որոնք իւրաքանչիւր 10—15 մէթր հեռաւորութեամբ, ամբողջ խրամի երկայնութեան վրայ շինուած են եղեր պարիսպի առջև: Չուրը լճացած պահելու համար: Թէև ծաւալով փոքր, սակայն դարձեալ որձաքարով են հիւսեր արտաքին փոքր պարիսպին հիմերը այնչափ բարձր որչափ որ կը հասնէր խրամի մէջ լճացած ջրի մակերևոյթի բարձրութիւնը:

Տրդատայ Թախտի մէջ սրբատաշ քարի արուեստագործութիւնը զարգացման գագաթնակէտին հասած է, Յունաստանի մէջ մարմարեայ քարերու վրայ փորագրուած զարդաքանդակներուն հետ ըստ ամենայնի մրցող մտքութեամբ քանդակուած են Գառնիի որձաքարերու վրայ ամեն տեսակ զարդաքանդակներ, և առանց բացառութեան իւրաքանչիւր քար իր տեղը զետեղեր են առանց կըրաշաղախի՝ միմիայն երկաթի հաստատուն կապերով ամրացած:

Թախտը շրջապատող պարիսպի դրան երկու կողմի վրայ կիսաբոլորակ բուրգերը պէտք է որ 10—11-րդ դարերուն շինուած լինին. նոյն իսկ մինչև 13—14-րդ դարերը այնտեղ հայկական սեփականութիւն լինելուն ապացոյցներ կան: Մաշտոց կաթողիկոսի գերեզմանին վրայ շինուած մատուռի բեկորներուն մէջ 13-րդ դարու ոճին պատկանող քանդակներ կան, հաւանական է որ մատուռը ուշ ժամանակ շիներ են Մաշտոցի գերեզմանին վրայ:

Անիի մէջ, Թէև համեմատաբար ծաւալով փոքր, բայց առանց կրաշաղախի երկաթէ կապերով ամրացուած կապոյտ որձաքարէ պատեր գոյութիւն ունեցեր են մի ժամանակ, փորձենք գտնել անոր հաւանական ժամանակը:

Ծաղկոցածորի եզերքին, միջնաբերդ մտնելու դրան երկու կողմին վրայ, այժմ կան երկու քառակուսի բուրգեր, որոնք շինուած են միջակ ծաւալով սրբատաշ կապոյտ որձաքարէ: Բայց քարերու անխնամ ու անկարգ շարուածքը, և արտաքին ճակատներուն վրայ երեսցող երկաթի կապերու վաղեմի գոյութեան յայտնի հետքերը ցոյց կուտան որ, անոնք հանուած են ուրիշ տեղէ և բերուած այդ բուրգերուն վրայ հիւսուած, և կամ նոյն տեղին վրայ գոյութիւն ունեցող հնագոյն բուրգերու քարերն են նորոգութեամբ քանդուած և վերստին գործածուած:

Փանի որ մեզի յայտնի են 5-րդ—7-րդ դարերու կամսարական տոհմի յիշատակարաններ, որոնք շինուած են կրաշաղախ հրա-

բղխային սրբատաշ աւաղաքարերով, նաև այդ դարերէն սկսած բնաւ չեն գտնուիր որձաքարէ հին ոճով շինուած պատերամբողջ Հայաստանի մէջ, բնականաբար պէտք է հետեցնել որ, Անիի մէջ այսօրուան մեր տեսած երկաթեայ կապերու նշաններով սրբատաշ որձաքարերը եթէ ոչ նախակամարական, գոնէ 4-րդ դարու կամսարականաց այնտեղ շինած շէնքերուն կը վերաբերին:

Նախնական որձաքարէ պատերու քանդումը և քարերու տեղափոխումը առաջին անգամ կատարուեր է հաւանականաբար Բագրատունիներու օրով, եթէ չեմ սխալիր Աշոտ Ողորմածի ժամանակ. որովհետև այժմ գոյութիւն ունի մի շատ հաստ պատ որ սկսած է Ծաղկաձորի դրան քովի քառակուսի բուրգերէն և ձգուած է դէպի հարաւ-արեւելք: Այս պատը անջատեր է արքունիքը քաղաքէն և միևնոյն ատեն անոր մէկ մասը պալատի հիւսիսային ճակատը կազմեր է:

Անկասկած Բագրատունիներ վերանորոգութեան ենթարկեցին այս պատը շինելով նաև արքունի պալատը՝ կամսարականաց բնակարաններու տեղին վրայ, հիմնովին քանդելով հիները: Այդ պատճառով ալ միջնաբերդ մտնելու դրան երկու կողմի քառակուսի բուրգերէն գատ, մենք կը տեսնենք վաղեմի պատերէ քանդուած սրբատաշ քարեր, խառնուած յետնագոյն ժամանակ կրաշագանով շինուած այս հաստ պատին՝ նաև պալատի հիմունքներու զանազան մասերուն մէջ, ինչպէս պալատի հարաւային դրան երկու կողմի փոքր բուրգերու խարխիւներուն վրայ: Հաստ պատի շինութիւնը կամ վերանորոգութիւնը Աշոտի վերագրելու պատճառը այն է որ, յետագայ թագաւորներ չեն բաւականացել նոյն պատի սահմանով և պալատը ընդարձակեր են դէպի հիւսիս յաւելուած մասեր միացնելով, որով այդ հաստ պատը ֆնացեր է այժմ պեղումներով յայտնուած հիւսիս արեւմտեան դահլիճին տակ՝ յատակէն զայն երկուքի բաժնելով: Այս յաւելեալ դահլիճին որմասիւններու և խոյակներու քանդակագործութեան ոճը ամենայն հաւանականութեամբ Գագիկ Ա.ի ժամանակակից արուեստագործութիւն է, որովհետև նոյն ոճը Սմպատի և Աշոտի վերագրուած շէնքերու մէջ բոլորովին անձանօթ է, այս մասին ապացոյցներ թուել շատ երկար կը լինի, այդ մասին աւելի ընդարձակօրէն պիտի տեսնուի այն ատեն, երբ պալատի առանձին ուսումնասիրութիւնս լոյս կը տեսնէ:

Անկասկած, Շէտտատեաններու օրով միջնաբերդի դրան ձևին և դիրքին վրայ զգալի փոփոխութիւններ կատարուեր են. այս ժամանակ դրան երկու կողմի քառակուսի բուրգերը վերստին քանդեր են և անոնց որձաքարերով դրան առջև ցած աստիճան-

ներով մայթանման սանդուխներ շինել են: Այս սանդուխները երեցան Ն. Մառի պեղումներու ժամանակ: Թէև միջնաբերդ գնացող ջրմուղին հետքը գտնելու համար դրան առջևը խոր փորուելով սանդուխի աստիճաններէն մէկ մասը քանդուեցաւ, սակայն կարծեմ տակաւին երկու կարգ մնացած պէտք է լինի շէմքին կից: Դրան առջևի փորումով երեցաւ նախկին դրան հետքերը, բայց շատ աղաաղբւած:

Առանձնապէս Կամսարականներու կը վերագրեմ Ղըզ զալա կոչուած բերդի հարաւային կողմը շրջապատող քառակուսի բուրգերով հնագոյն պարիսպի մնացորդը, որ գետին կողմէն խուլ և անմատչելի տեղի վրայ գտնուելով տակաւին բոլորովին ուշադրութեան առնուած չէ:

Քառակուսի բուրգերու ոճը հայոց մէջ աւելի հին է քան կիսաբոլորակը: Վերջին ժամանակ 10—14-րդ դարերուն քառակուսի բուրգեր շինել են բացառապէս անկիւն կազմող տեղերու վրայ. ուրիշ ուղղաձիգ մասերու վրայ առանց բացառութեան բուրգերը կիսաբոլորակ են: Տեկորի, Երուանդակերտի մէջ որձաքարէ բերդերու յայտնի մնացորդ բուրգերը ամենն ալ քառակուսի են, նմանապէս Տրդատի թախտը շրջապատող բերդի պարիսպին բուրգերը առանց բացառութեան քառակուսի են: Ասոր դրան երկու քովի բուրգերուն կիսաբոլորակ շինուելուն պատճառը յեանագոյն ժամանակի շինութիւն լինելուն մասին արդէն գրեցինք: Յայտնի թուականով 7-րդ դարու կէսին Զուարթնոց եկեղեցին շրջապատող պարիսպը քառակուսի բուրգերով ամրացած է և կապացուցանէ թէ դեռ նոյն դարուն ալ կիսաբոլորակ բուրգերը ընդհանրացած չէին:

Արդ Ղըզ զալայի հին բերդին կրաշաղախ քառակուսի բուրգերով շինուած լինելը ոչ մի կասկած չի թողուր որ 5—7-րդ դարերու Կամսարականներէն մնացած է նոյն պարսպամասը: Ղըզ զալայի հիւսիսային և արեւմտեան կողմերուն վրայ կան ուրիշ պարսպամասեր, կիսաբոլորակ բուրգ ինչպէս նաև բերդի մտից դուռը, բայց անոնք անհունապէս կը տարբերին թէ շինուածանիւթերու տեսակով և թէ արուեստագործութեամբ, կասկած չիկայ որ այդ մասերը վերանորոգութեան ենթարկել է Զաքարէ սպասալարը իր մօր Մահակադուխտի անունով այնտեղ եկեղեցին շինած ժամանակ:

Հնագոյն շինութեան մը երևոյթը ունի միջնաբերդի բարձունքին վրայ պալատի արեւելեան կողմին կից սագաշէն փոքր եկեղեցին որուն վրայի արձանագրութեան թուականը ըստ պր. Ն. Մառի ընթերցանութեան, 7-րդ դարուն կը պատկանի (622): Թէև

յետնագոյն նորոգութիւններով աւելի ուշ ժամանակի ոճեր մտեր են անոր մէջ: Մասնաւորապէս հարաւ արեւելեան անկիւնի կիսաբոլորակ խորշին ճակատը պսակող քանդակագործութիւնը 10-րդ դարու արուեստի յստկանիշը ունի:

Ուշադրութեան արժանի այս փոքր եկեղեցւոյ հիւսիսային պատին կից երկյարկանի դամբարան-մատուռին որմասիւնները որոնք կէտ առ կէտ իրենց ոճով նման են Զուարթնոց եկեղեցւոյ դրանց franton-ները կրող որմասիւններուն, չգիտեմ, այս միակ նմանութիւնը պէտք է Զուարթնոցի դարու հարազատ մնացորդ համարել թէ՛ պատահական նմանութիւն, այդ մասին կը դժուարանում վճռական կարծիք յայտնելու: Բայց եթէ հաստատուի որ իսկապէս 7-րդ դարուն կը պատկանին թէ եկեղեցին և թէ այս յարակից դամբարանը, այն ատեն հաստատապէս կը գիտնանք նաև որ հայոց մէջ երկյարկանի դամբարաններ շինելու սովորութիւնը մինչև 7-րդ դար կը հասնի՝ հակառակ 10—11-րդ դարերէն սկսած լինելու կարծիքին:

Այս թուածներէս դուրս առ այժմ չենք կարող գտնել ուէ մնացորդ Անիի մէջ որ կարելի լինի կամսարականներու ժամանակին վերագրել, և այս ամենը բացի պալատան կից եկեղեցիէն, այնպէս ողորմելի, քարուքանդ վիճակի մէջ մեզ հասած են որ, անոնց վրայ կամսարականաց շրջանի Անիի մէջ շատ դժուար է արուեստից զարգացման աստիճանի մասին վճռական կարծիք յայտնել: Բայց միևնոյն ատեն դատելով 5-րդ և 7-րդ դարերէն մեզ հասած հայ յիշատակարաններու գեղարուեստական և շինարարական գերագոյն կատարելութենէն, ընականաբար Անին իբրև Հայաստանի մաս, միևնոյն ատեն իրենց գեղարուեստասիրութեամբ հռչակաւոր տոհմի մը սեփականութիւն չէր կարող ետ մնացած լինել Հայաստանի ուրիշ մասերէն, այդ պիտի ապացուցանէ նաև պալատան կից եկեղեցւոյ շինութիւնն ու ոճը՝ եթէ հաստատ է անոր 7-րդ դարուն պատկանիլը:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Ե. ՀԱՀԱՅԵԱՆԻ

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

ԼԻՄ ԱՆԱՊԱՏ

Տեղադրութիւն.—Լիմ անապատը գտնւում է համանուն կղզու վրայ ¹⁾, բաղկացած է միայն մի տաճարից, որ ս. Գէորգ է կոչւում, բազմաթիւ խցերից և մի «դրսի տնից», որ զետեղուած է կղզու հանդէպ, լճի հարաւային ափին: Վանքապատկան նաւակը ²⁾—1 ժամում դրսի տնից հասնում է կղզին:

Պատմական տեսութիւն.—Լիմ անապատի սկզբնաւորութեան պատմութիւնը միանգամայն անյայտ է, աւանդութիւնը սրա հիմնադրութիւնը ևս վերագրում է ս. Գրիգոր Լուսաւորչին: Ամենահին պատմական տեղեկութիւնը վերաբերում է ԺԴ դարին. —Այս անապատում 1310 թուին գրուած մի Մայր Մաշթոցի յիշատակարանում ասուած է. «Եւ ի թվականութեանն հայոց եօթն հարիւրի երրորդի, յիսնեւորդի իննեւորդի ի յառաջնորդութեան սր Ուխտիս պատուական եպիսկոպոսիս տէր Յոհան. որ յառաջնորդութեան իւրում մեզ հանգիստ շնորհեաց... ընծայեցի զսա ի դունն սր Գէորգայ տաճարիս... զոր վերստին նորոգեաց բարի հովիւն և հովուապետն տէր Զաքարիա, որ է կաթուղիկոս ամենայն Հայոց»): Այս Զաքարիան Աղթամարի կաթուղիկոսն է եղել, պարոն Սեֆեղնի որդին, որ յաջորդել է իւր հօրեղբայր Սահփանոս Աղթամարի կաթուղիկոսին, որի մասին յիշատակուած է նաև Թովմա Արծրունու պատմութեան վերջում, ուր սակայն ասուած է ոչ թէ վերստին նորոգեաց, այլ «շինեաց... ի կղզին, որ Լիմն կոչի, զգեղեցիկ և լուսազգեաց գումբեթաձև տաճար սրբոյն Գէորգեայ զօրավարին և բազում սպասիւք զարդարեաց և տուն աղօթից շինեաց և զտեղիս բնակութեան և դարպասս և բազում կրօնաւորս կարգեաց և հաստատեաց ³⁾»):

1) Տես տեղադրութեան բաժնում:

2) Իմ վասպուրականի ձեռագիրնրի ցուցակը. Լիմի ձեռագիրնր № 27.

3) Թովմա Արծրունի պատմ. տանն Արծրունեաց. Պետերբուրգ. 1887 եր. 322.

Այնուհետև յիշատակութիւններ ենք գտնում զժրախտաբար միայն այն ժամանակ, երբ մի յարձակում, մի կոտորած է տեղի ունեցել, այսպէս, մի ուրիշ ձեռագրի մէջ էլ յիշատակուած է. «Յամի ութհարիւր երորդի քառասներորդի և երրորդի (=1394) յորում ամի աստուածասաստ բարկութիւն շարժեցաւ ի վերայ երկրի՝ ուրիւնարբու զօրքն Թաթարին՝ որոյ անուն զլիաւորին Լսնկթամուր կոչիւր... յորոյ սաստիցն զերծեալ մեր ապրեցաք առ ոտս երջանիկ վարժապետին Սարգսի ի Լման կղզիս», ուր և գրիլ է մի Գանձարան «ընդ հովանեաւ սրբոյն Գէորգեայ հոյակապ և հոչակաւոր քսրձրաշէն և գեղեցկաշէն տաճարիս ¹⁾»:

Թովմա Մեծօփեցին էլ պատմում է թէ 1428 թուին ինքը Ոքանդարի զօրքերի բռնութիւնից փախչելով Քաջբերունեաց երկրից «Մաղապուրծ եղեալ կամէաք մտանել ի կղզին Լմայն և իբրև մտաք... սիրով ընկալաւ զմեզ հոգևոր եղբայրն մեր վարդապետն և եպիսկոպոսն Յոհաննէս ²⁾»:

1534 թուին Շահ-Թամազի ասպատակութիւնների ժամանակ շատերը ապաստանել են Լիմ կղզում, ուր և սովով ու պանտխտութեամբ տառապել են, մինչդեռ Նրանցից մինը, Իգնատիոս գրիչը շարունակել է իւր արտագրութիւնները ընդ հովանեաւ «գեղեցկաշէն և զարդարեալ բարեձևութեամբ և բարձրակոտոյց շինութեամբ և հրաշագործ սուրբ տաճարիս որ յանուն սրբոյն Գէորգեայ զաւրեղ վկային կառուցեալ կայ ³⁾»:

Նաև Հայոց ԶԶԷ (=1538) թվականին Վանայ բերդի տիրող Գոգջայ սոլթանը ուղարկել է իւր զօրքը Ռշտունեաց երկիրը, որոնք կեղեքել, աւերել են և մտնելով Լիմ կղզին, «տեսեալ զգրեանս աստուածային, որ եղեալ էին յեկեղեցին, թալանեցին և գերեցին և շատ գիրք այրեցին և ծովն ձգեցին ⁴⁾»:

Ժէ. դարում, կոտորածներից ու աւերածութիւններից յետոյ, երբ սկսում են վերաշինուել անապատները՝ Տաթևի մեծ անապատից Մոկացի Ներսէս վարդապետը՝ Բեդլու մականունանուած, Յովհաննէս Խարազնազգեաց հաւատաւորի հետ 1621 թուին եկել են Լիմ և այստեղ վերահաստատել անապատ՝ հաւաքելով իրենց շուրջը 62 կուսակրօններ ⁵⁾։ Չորս տարուց յետոյ Ներսէս վարդապետը վախճանուել է և նրան յաջորդել է նախ շատախնեցի Ստեփաննոս վարդապետը, և ապա շատեր մինչև այժմ, որոնցից յիշատակու-

1) Ինճիճեան. Ստոր. Հին Հայ. եր. 228

2) Ինճիճ. Անդ. եր. 228.

3) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները. Լմայ № 21, ձեռագիր.

4) Անդ.

5) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները. Լիմի ձեռ. 64, 91, 93 և 251.

թեան արժանի են միւս Ստեփանոս վարդապետը, որ 1651 թուին Արծկէի ներքին Յիպան գիւղում Ճ. զուռուշով մի ջրաղաց է գնել ¹⁾ և Յովանէս վարդապետը, որ 1766 թուին քակել է փայտաշէն ժամատունը և շինել դարպասը ²⁾, այս միջոցներին Դանիէլ վարդապետը, Նախիջևանցի, մի քանի տարի շարունակ շրջել է և ժողովարարութեամբ բաւականաչափ դրամ և իրեր բերել վանքը:

Վերջին վանահայրերից նշանաւոր է Յակոբ Թոփուզեան վարդապետը, որ համարուել է իւր ժամանակի ամենալուսաւորուածաբաններից և քարոզիչներից մինը, և որ 1833 թուին արտագրել է Մեկնութիւն Երգ երգոցի ³⁾:

Աղթամար, մանաւանդ Կտուց և Լիւմ անապատները նոյն իսկ մինչև այժմ ունենալով համոզուած, կրօնասէր և բարոյական միաբաններ՝ ահազին ազգեցութիւն են ունեցել հայ լուսաւորչական հաւատը պահպանելու շրջապատող խաւմական ժողովրդների բռնութիւնների դէմ: Ափսոս միայն, որ Տաճկաստանի մտաւոր խաւարի մէջ այս վանքերը լուսաստիւռ բովեր չեն հանդիսացել և միայն աշխատել են հայ ժողովրդի կրօնական զգացմունքները վառ պահել: Եւ այս կէտում նրանք յաջողել են, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նրանց կոչման և դադափարների, կեանքի և քարոզութեան մէջ երկուորութիւն չի տիրել, նրանք հաւատացեալ կրօնաւորներ են եղել, քարոզել են ինչոր իրենք հաւատացել են, և աշխատել են իրագործել՝ ինչ որ քարոզել են:

Այսպէս՝ դեռ 1890-ական թուականներին Կտուց անապատում Յովհաննէս Մաժակունին ամբողջ օրը ճգնութեան և աղօթքի մէջ անցկացնելուց յետ՝ ցանկացել է փշեայ պսակով պսակուել, վերցրել է մի շորի վրայ փշեր շարել, դրել զլիւին և յանկարծ բաշել, որից ուշագնաց է եղել:

Մի ուրիշ միաբան էլ ցանկացել է խաչուել, վերցրել է մի բեռ, երկու ոտը դրել մի կոճղի վրայ և բեռնել, ուշագնաց ընկել վայր: Շատերը խարազան, բեռներով պատած շապիկ են հագել, քարերի վրայ շարունակ պարկել:

Միաբանները չափազանց պարզ կեանք են վարել, նրանց զգեստը եղել է այծի մազից խոշոր գործած շալ կտոր, և մի կամ երկու ձեռք սպիտակեղէն, այնպէս որ չափազանց ուշ ուշ գիտիւնու պատճառով մէջքերը միշտ քոր է եկել, որի համար և հնաբուսական փայտէ քերիչներ՝ երկար կոթով, որպէսզի կտրողա-

1) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները Լիւմ անապատի № 5 ձեռ.

2) Անդ. ձեռ. № 8 և 45. նաև նրա տապանագիրը:

3) Իմ Վասպուրականի ձեռագիրները. Լիւմի ձեռագիրներ № 126.

նախ քորել մէջքերը: Այս փայտէ քերիչները կոչուում են «իրից-կին», որովհետեւ կատարում են վարդապետների վերաբերմամբ այն ծառայութիւնը՝ ինչ որ անում է իրիցկինը՝ քահանային, երբ վերջինիս մէջքը քոր է գալիս կեղտոտութիւնից: Զարմանալի է, որ այսպիսի մի կեղտոտ նպատակի համար գործածուող իրը երբեմն շատ գեղարուեստական է լինում.—ես տեսայ Լիմում մինը, որի կոթը ներկայացնում էր շատ նուրբ քանտակուած մի առիւծ:

Միաբանների խցերը երկար, մութ նրբանցքի մէջ բացուող փոքրիկ, խոնաւ և մութ սենեակներ են, ամէն մի միաբանի միայն մի սենեակ է յատկացրուած, ուր թէ քնում է և թէ ամբողջ օրը անցկացնում. մահճակալներ բնաւ չկան, քնում և նստում են նոյն իսկ չյատակած գետին, փսեաթի վրայ, այս պատճառով և՛ գրեթէ բոլորը տանջւում են յօդացաւից:

Միաբանների սնունդը չափազանց պարզ է եղել. մսի և գինու գործածութիւնը միանգամայն արգելուած է. սովորաբար գործ են ւածում արմատեղէն և բանջարեղէն, իսկ նշանաւոր տօներին կաթ, մածոն և մանաւանդ թանապուր: Բոլոր պատերը խստիւ պահել են, և նոյն իսկ բացի չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերից պաս են պահել նաեւ երկուշաբթի օրերը, նշանաւոր շաբաթապատներին մի շաբաթ էլ աւելի են պահել: Սովորաբար օրը միայն մի անգամ են ճաշել ընդհանուր սեղանատանը՝ ուր մինը բարձրաձայն կարդացել է ս. Գրքից կտորներ: Ճաշը գրեթէ միշտ բաղկացել է միայն մի տեսակ կերակրից:

Ըստ հին կանոնադրութեան՝ օրը հօթը անգամ ժամերգութիւն է եղել և ութ կանոն սաղմոսը ծայրէ ի ծայր կարդացուել է, իսկ ուրբաթ օրերը՝ իննը կանոն, վերջին ժամանակներս միայն հինգ անգամ ժամերգութիւն է լինում:

Լիմ և Կտուց անապատների մէջ միևնոյն կեանքն ու կարգերը գրեթէ նոյնութեամբ տիրում են և՛ այսօր, իսկ Աղթամարում բոլորովին փոխուել է, այստեղ այս ծայրայեղութիւնից միւս ծայրայեղութեանն են հասել, տարին հազիւ մի պատարագ մատուցանեն:

Այս անապատները բացի իրենց սովորական եկամուտներից, իրաւունք են ունեցել նաեւ օգտուելու հետեւեալ արտօնութիւններից:

1). Գովթնի զուլարա.—Գիւղական բոլոր գութանները մի օր վարում էին անապատի հողերը ձրիաբար, ստանալով միայն ճաշ:

2). Յորնի զուլարա.—Գիւղի բոլոր տղամարդիկ մի օր

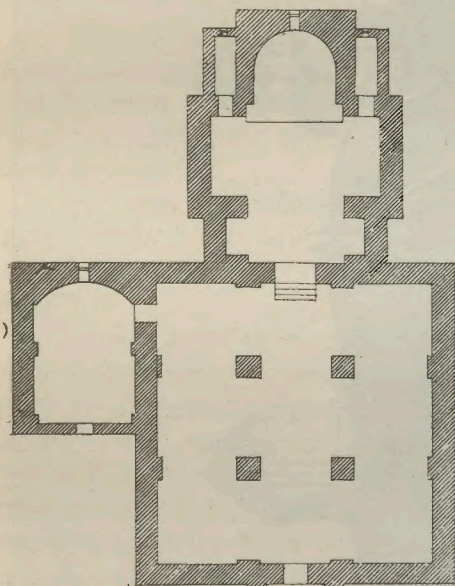
գնում էին անապատի ցորենի արտերը հնձելու, ստանալով միայն ճաշ:

3) Գարու զուլարաւ.—Գիւղի բոլոր կանայք մի օր գնում էին անապատի գարու արտերը քաղելու:

4) Կաթի տուրք.—Գիւղի բոլոր կովերի մի օրուայ կաթը տալիս էին վաճառ:

5) Պսակի տուրք.—Իւրաքանչիւր անապատ իւր թեմի պսակուող երիտասարդներին պսակի հրաման տալիս պահանջում է 1—3 մաճիտ:

6) Կողոպուտ.—Չափահաս ննջեցեալների ընտանիքներից պահանջում էին ոչ միայն ննջեցեալի հանդերձները, այլ և մի եղ, ոչխար և կամ գրամ:

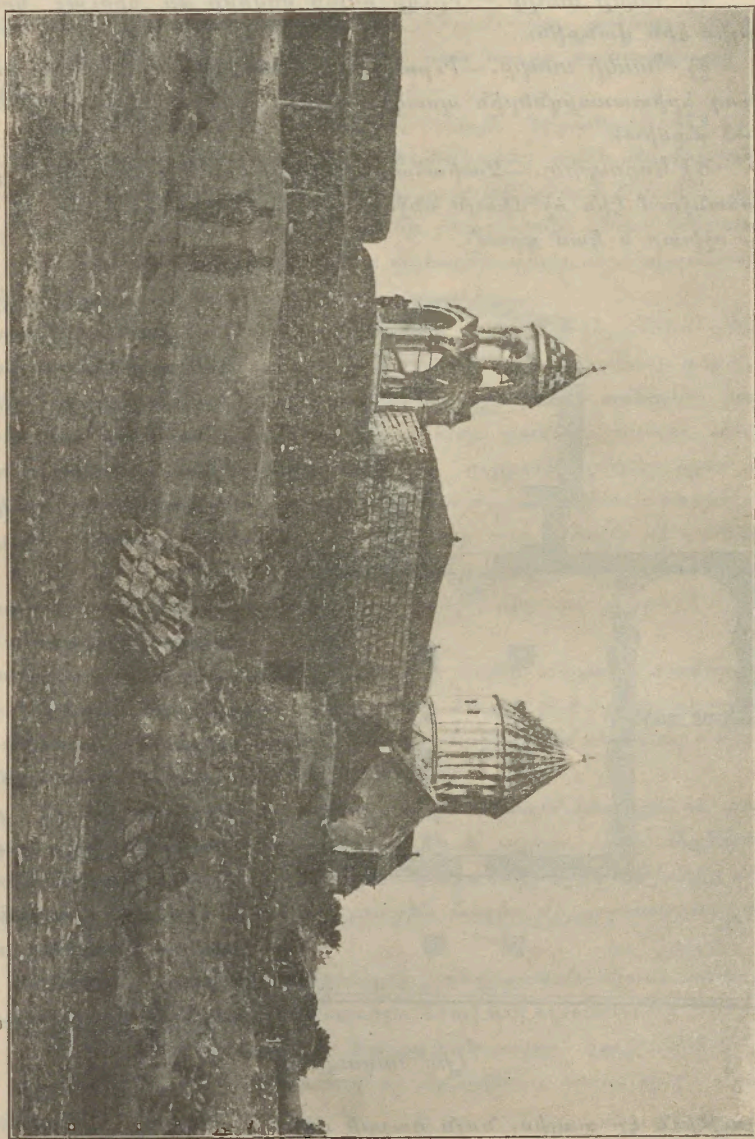
Այս տուրքերը մինչև այժմ էլ շարունակում են, սակայն ժողովուրդը նոյն ջերմեռանդութեամբ և ամենայն պատրաստականութեամբ չի կատարում, ինչ որ առաջ:

Հնումը երբ միաբաններից մինը գալիս էր գիւղ, հրաւիրելով անքի աշխատանքի, մի տեսակ ոգևորութիւն, ուրախ տրամադրութիւն էր յառաջ գալիս. ամբողջ գիւղը մէկից ոտի էր կանգնում և երգելով, կատակներ անելով գնում էր աշխատելու: Վաճառ էլ իւր կողմից հանդիսա-

ւորութիւն էր տալիս. նոյն գաշտի մէջ, ուր նրանք աշխատում էին, մորթում էին մի եղ կամ մի քանի ոչխար, և առաւ, ճոխ ճաշ տալիս խոտերի վրայ նստած մշակներին:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը բաղկացած է մի տաճարից և մի գաւթից կամ դարպասից և մի զանգակատնից: Տաճարը կոչւում է ս. Գէորգ, որովհետև վերջինիս մասունքից ամփոփուած է սրբ հիւսիսային պատի մօտ, ուր մի փոքրիկ խաչկալ է կապուած:

ՏՊԱՐՈՒ ՄԿԴ

Տաճարը շինուած է սպիտակագույն տաշած քարից: Պատերը պարզ են, միապաղաղ, դմբէթը ցածր և կոնաձև կաթուղիկէով-

Թմբուկի վրայ ձգւում են կլոր և քառանկիւնի կիսասիւններ, որոնց մէջ բացւում են ութ փոքրիկ պատուհան:

Եկեղեցին ունի երկու աւանդատուն և երկու խորշ՝ արեւմտեան կողմում, որ յառաջացել են արեւմտեան պատին կից և նրանից մօտ 2 մետր հեռու՝ մէկ ու կէս մետրաչափ յառաջացած որմնասիւնների և սրանց վրայ բոլորող ուղղանկյուն կամարների շնորհով: Միւս կամարները, որոնց վրայ յանկում է գմբէթը՝ պայտած են:

Կողակը բոլորածն է, պայտածն կամարով, և ունի մի փոքրիկ լուսամուտ: Մի հին խաչկալ ս. Աստուածածնի պատկերով զեղազարդում է սեղանը:

Եկեղեցին ունի չորս պատուհան և մի դուռն՝ արեւմտեան կողմում, որ բացւում է դարպասի մէջ:

Դուռը երեք համակենտրոն կամարներով զարդարուած է և մի լայն, բարձրաքանդակ երիզով պատած:

Դարպասը տաճարից մեծ է և նրանից մի մետրաչափ ցածր, այնպէս որ եկեղեցին մտնելիս երեք աստիճանի սանդուխտով պիտի բարձրանալ:

Դարպասը քառանկիւնի է. ունի չորս ամբողջական, քառանկիւնի սիւններ և ութ նոյնպիսի որմնասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են պայտածն կամարներ, իրենց միջև կրելով կիսաբոլոր ձեղուններ:

Դարպասի արեւելեան պատին կից, տաճարի դռան երկու կողմում կապուած են խաչկալներ ս. Ստեփաննոսի և ս. Կարապետի անուններին նուիրուած, իսկ դռան վերև կախուած է ս. Երրորդութեան պատկերը: Մի այդպիսի պատկեր ևս կախուած է դարպասի արեւմտեան դռան վերև: Թէ սիւները և թէ պատերը զարդարուած են իւզաներկ հին և նոր պատկերներով. դարպասը բաւական լուսաւոր է, որովհետև ունի 9 փոքրիկ պատուհան:

Այս դարպասի հիւսիսային կողմում բացւում է մի դուռ մի փոքրիկ մատրան մէջ, որ յայտնի է ս. Սիոն անունով:

Դարպասի արեւմտեան կողմում երկու ամբողջական և երկու կիսասիւնների վրայ բարձրանում է մի սիւնազարդ զանգակատուն, որի մէջ կայ նաև մի փոքրիկ սեղան Հրեշտակապետաց անունով. ուր միայն Համբարձման տօնին պատարագ է մատուցւում: Այս զանգակատունը փոքրիկ գաւթի է փոխուած, կողքերից աւելացնելով մի մի սիւն՝ թաղակապ ձեղունով:

Լիւմ անապատի կալուածները.—Վարելահող՝ 208 հալի.

Արօտատեղի, ուր կարող են 500 ոչխար արածել.

Սոտատեղի—ուր կարելի է 1000 խրձից աւելի խոտ հնձել:

Մի փոքրիկ անտառ.

Մի այգի.

Չորս ջրաղաց.

Վան քաղաքում 21 խանութ, Թիֆլիսում 2 արուխեանի
նուիրած խանութների 1/3-ը, Պոլսում մի խանութ, Ռոստոստոյում
մի խանութ:

150 ոչխար, 100 գլուխ տաւար, 3 ձի:

Բացի սրանից օգտուում է նաև ս. Սահակի վանքի հողերից,
որ կապալով է տալիս տարեկան 16 չափ ցորենով:

Տապանազարեր

Խժիշկի գերեզմանոցում, կապտագոյն մի քարի վրայ.

Զվարդան Փիլիսոփայն յըք ի Քս. Թվ. ՊՀԹ (=1430).

Մի սևագոյն մեծ քարի վրայ.

Ես Թումայ հէրպետս *) կանգնեցի զխաչս բարեխաւս
առ Ած ինձ և ծնողաց իմոց, որք երկրպագէք յիշեցէք
'ի Քս. ԶԺԲ. (=1463).

Բեղլու Ներսէս վարդապետի ահագին գերեզմանաքարի վրայ,
Ածազաւր սբ խաչս կառուցեալ է ի բարեխաւս առ
Ած հոգոյ... Ներս... վրդ հոգոյ... պրտ... որ ժ. ամի...
և Ներսէսա է Թվկին գնացի Տաթևի յանապատն դ. Ժամ
կացլ... և եկի... ատից աստ... և... Դ.ին տես ամաց... և
այս Ե. ամ... որք երկրպագէք տուք զողորմին:

Մի այլ խաչքարի ա. երեսին.

Կնգնցի զխաչս բրխաւս առ Ած հոգոյ իմոյ ես մղւր
Ստփնս բանի սպաւր. ի Լիմայ անապատս ընդ հովանեաւ
սբ Գէորգայ զաւրվրին ի Թվ. ՌՀԸ (=1629) որք երկըր-
պագէք յիշեցէք զիս և զմիաբան անապատիս ի Քս.

բ. երեսին

Ով քառանիշ զէն յաղթութեան
Ներկեալ արեամբ տէրունական,
Յորում հանգչի ի քեզ բնական,
Պատճառ եղեր մեր փրկութեան,
Ի յանեծիցն հինն աղամեան,

*) Վանահայր:

Յորժամ ծագիս փայլանման,
 Լնուս լուսով գերկիր լրման, |
 Փառօք կնգնիս ի Գողգոթայն,
 Երկրպագիս յազգէ մարդկան,
 Պայծառ ծագիս լոյս քո փայլման,
 Յոգիս մեղօք մեռեալ բնական.
 Ստփնսիս թշուառական,
 Հոգվ թախծեալ և անպիտան,
 Որ սպաւր եմ յայս մենաստան,
 Լիմ կոչեցեալ անապատեան,
 Կ. անձինք ճգնողական
 Փառաբանդաց ածութեան,
 Յետ Ներսէսի հօր սրբազան,
 Որ մեզ յանձնեաց զայս միաբան,
 Ինքն հանգեաւ ի գերեզման
 Մեզ սուգեթող անանցական
 Ի թվին ՌՀԴ (=1725) ընդ նմին եղև վախճան,
 Եւ մեք մնացաք ի տատանման
 Ի ներհակացն բնական
 Զոր և հայցեմք երկրպագութեան
 Խաչիս Տն իւր յանդիման
 Սիրով խնդրել մեզ թողութիւն
 Քսէ միշտ յաւիտեան.
 Թվին ՌՀԸ (=1629) գրեցաւ:

ԹԿ. ՌՀ. (=1721). Ած ողորմի ասացէք Ներսէս վարդապետին. Տր Աւուսին, Տր Պարսին, Տր Սարգս. Տր. Յիսէս, Տր. Մելքսեթ Տր. Դաւթ. Տր Նրսէս սբականց. Գրգր, Վրդն, Մրգր, Խսրով, Ոսկն, Վրդն, Մրկս, Սողմօն, Ծերուն, Գրգր Անդրս, Դգր, Ագատ, Գրգր... Խշտուր, Գրգր. Աւէտ. Ներսէս, Պարսմ, Սէնքրմ, Կրկս, Խշիկ, Սրգս. Մրգր, Աւէտ. Վրդն, Կրպտ, Գասպր, Թուամէն, Նհպտ, Դգր, Բարսղ, Միքէլ, Կրկս, Մրգր, Վրդն, Աւգալ, Խշտր, այս են առջնդն. յիշեցէք անապատիս ամ. ՌՀ Թվէն մինչև ՌՀն թվին. Դ.

ամ Ներսէս վրդպտն կցւ վախճնցւ և անտի մինչև ցայժն
ես Ստեփնս վրդպտ սպաւրեմ անապատիս. և թ. աթուլ (?)
վրկցութե և այժմ կամք է. եղբայր հաստատ. ով որ
վխճնի գայցէք ողորմի տայցէք:

Կանգնեցաւ Խաչս բարեխաւս առ Ած վասն հոգոյ Ա-
ռաքել վարդապետին ՌՃԲ. (=1653). որք հանդիպիք յի-
շեցէք ի Քս. և Ած ողորմի ասացէք. ամէն:

Կանգնցաւ սբ Խաչս բարխօ առ Ած բղջցի Դաւիթ վրդ-
պտին և ամ աշխատողաց. յիշեցէք ի Քս. թվ ՌՃԻԲ
(=1673):

Կանգնեցի սբ Խաչս գերահրաշ բրեխօս առ Ած Կրկոս
վարդապտին, յիշեցէք ի Քս և Ած ողորմի ասացէք. ա-
մէն. Թվ. ՌՃԻԴ (=1675).

Կանգնեցօ սբ Խաչս գերահրաշ բարեխաւս առ Ած
Եղիայ վրդպտին. յիշեցէք առ Ած. ողորմի ասացէք. ա-
մէն. թվ. ՌՃԼԳ (=1684):

Ով լուսազարդ նշան Փրկչին
Յորժամ երևիս ի ահեղին,
Լուսաւորեա լուսով քոյին
Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսին.
Որ է նվիրակ Աշխարիւսնու
Թփս ՌՄ (=1751).

Զար Աբրահամս յիշեցէք ի Քս. թվ ՌՄԺԳ (=1764).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վսն Ստեփաննոս ծայրագոյն
վարդապետին. թվ. ՌՄԺԵ (=1766).

Սբ Խաչս բրխս է առ Ած վսն Մովսէս Տր Յոնին. որ
է մեծ եղբայր Յփս վրդպտին. թվ. ՌՄԺԶ (=1767).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վսն փրկութեան հոգւոյ
Մարտիրոս վարդապետին Մովսէս թվ. ՌՄԺԷ (=1768).

Կնգնցւ սբ Խաչս վան փրկութեան հոգոյն Մոկացի Յովաննէս փլոսփայ աստուածաբան վարդապետին որ զբազում մեծամեծ եկեղեցիս կնգնեաց նաև սբ անապատիս դարպասն շինեաց թվ. ՌՄԺԹ (=1770) ձեռամբ քոթայեցի Սիօն վարդապետին կառուցաւ:

—

Կնգնեցաւ սբ Խաչս վան փրկութեան Տիարպէքրցի Պետրոս վրդպտին ձեռամբ Քօթայեցի Սիօն վրդպետին. թվ. ՌՄԺԸ (=1769).

—

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած վան Քօթայեցի Սիօն վարդապետին և իւր ծնողացն. թվ ՌՄԻ (=1771).

—

Կանգնեցաւ սբ Խաչս բարեխօս առ Ած Տր Կիրակոսին և իւր ծնողաց. թվ. ՌՄԻԵ (=1776).

—

Խաչս բարեխօս է առ Ած վան փրկութեան հոգոյն Պետրոս վարդապետին և իւր ծնողացն թվ. ՌՄԼ (=1781):

—

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած փրկութեան հոգոյն Պետրոս վարդապետին թվ. ՌՄԼ (=1781).

—

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած վան Տր Աւետիսին և իւր եղբար Ստփան վարդապետին. թվ. ՌՄԼ (=1781).

—

Խաչս բարեխօս է առ Ած վան Աւետիս վարդապետի հոգոյն. թվ. ՌՄԼԲ (=1783).

—

Խաչս բարեխօս առ Ած վան շուշէցի Ղազար վարդապետին ուր ծնողաց թվ ՌՄԾ (=1801).

—

Ով լուսազարդ նշան փրկչական
Յորժամ երեւիս ի ահեղին,
Բարեխօսեա առ Միածին,
Լուսաւորեա լուսով քոին
'ի Տէր հանգուցեալ Անանիա եպիսկոպոսին.
Թվ. ՌՄԿԹ-ին (1820).

Ով լուսազարդ նշան Փրկչին
 Յորժամ երեվիս ի անեղին
 Լուսաւորեա լուսով քոյին
 Առաջնորդ Յարութիւն արքեպիսկոպոսին.
 Թվ. ՌՄՀԵ (=1826).

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն փրկութեան հոգոյ
 Հնդկաց Բաբելացւոց նուիրակ Սիմէոն բազմարդիւն
 վարդապետին. Թվ. ՌՄՀԸ (1829).

Սբ Խաչս բարեխօս է առ Ած վսն փրկութեան հոգւոյ
 ըսպարկերացի Մարտիրոս վարդապետին որ փոխեցաւ
 առ Ած. Թվկն ՌՄՀԶ (1837).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վարդան եպիսկոպոսին և
 իւր ծնողաց Թվ. ՌՄՂ (1841).

Խաչս բարեխօս է առ Ած վասն հանգուցեալ բերկրեցի
 ծերունի Յակոբ վարդապետին, որ աստ եղեալ կայ ի
 շիրմիս. 1851.

Կանգնեցաւ սբ Խչս բարեխօս առ Ած վսն փրկութեան
 հոգոյ Պօլսեցի Ստեփաննոս վարդապետին և իւր
 ծնողացն որ էր լուսարար սրբոյս անապատիս. Թվ. ՌՅԵ
 (=1856).

Սիմէոն վարդապետ Թվ ՌՅԻ (=1871).

Յամի Տոն 1877.

Սբ ածամուխ և զէն կենսակիր
 Ով անեղակիրդ սբ Խաչ Փրկչակիր
 Զօրավիպ յաղթող հոգոյս թշուառի,
 Դու հարդիսացիր յահեղ ատենի.
 Վանցի Աւետիք հէգիս վարդապետի,
 Որ թաղեալ զնիմ ի յայսմ տապանի:

Սբ Խաչս անբարբառ բարեխօս է առ Ած վասն փրկութեան
 հոգոյն Լմա սբ անապատի առաջնորդ երանա-

շնորհ Յակոբ ծայրագոյն ըաբունապետին և դասատու հռետորին Թօփուզեան. ՌՅԻԶ (=1877) ծնունդ յամի Տոն 1800. մեռանի 1877.

Աստ հանգչին ոսկերք սբ հօրն Մեսրոբայ քաջ վարդապետին հայրենօք յԱկնայ. վարուքն ամբիժ յուսով հաստատուն սակս գործոց վանուց եղև ծովամոյն 1907.

Յիշեալ զիս Տէր ողորմութբ քով Խչտր հրպտ Մուկացի կանգնեցի սբ Խաչս բարեխօս առ Ած վսն փրկութեան հոգոյ և ծնողաց իմոց Տր Յովանսին. որք երկրպագէք յիշեցէք ի Քս:

ՓՈՒԹԿՈՒ Ս. ԳԷՈՐԳԻ ՎԱՆՔ.

Տեղադրութիւն.—Այս հոշակաւոր վանքը գտնուում է Արտաս լեռնաշղթայի եղերով լերան արեւելահայեաց լանջին: Սրա հարաւում ձգւում են Ծմէն, իսկ հիւսիսում Մերիկ ճիւղերը, որոնք պաշտպանում են վանքը խիստ քամիներից: Հիւսիսային կողմի ձորակում խոխոջում է մի առուակ, որից ջուր է բերուած վանքը: Ամառն այստեղ սքանչելի է, մինչդեռ ձմեռը սոսկալի: Սաստիկ բուքը շատ յաճախ փչում է սաստկութեամբ, ձիւնով պատում ձոր ու ճանապարհ: Եւ որովհետեւ Մոքսից գէպի Ռշտունիք տանող ճանապարհը անցնում է այս եղերով լերան վերայով, ուստի շատ անգամ ճանապարհորդներն ենթարկւում են բուքի ու փոթորկի, խեղդւում, սառչում: Այս արհաւիրքի առաջն առնելու համար շինուած է այս անշուք վանքը, ուր ճանապարհորդը երբեմն նոյն իսկ մի քանի շաբաթ ապաստան է գտնում, սպասելով լաւ եղանակի:

Պատմական տեսութիւն.—Փութկու ս. Գէորգի վանքը ամենայն հաւանականութեամբ փոխարինել է այն մեհեանին, որի նմանը Հայոց Վերջին Տիգրանը շինել է իւր եղբայր Մաթան քերմապետի գերեզմանի վրայ, «որպէսզի գոհերից բոլոր անցորդները վայելեն և հիւրերն ընդունուեն գիշերն անցկացնելու» *):

Այսպիսի իջևան մեհեան, վերջում վանքը, անհրաժեշտօրէն պիտի հիմնուէին Հայաստանի լեռնոտ մասերում, ուր Հափազանց խոր ձիւնը և սաստիկ փոթորիկները մեծ վտանգի էին ենթար-

*) Մ. Խորենացի. Բ. ԿԶ. Թարգմ. Խ. Ստեփանէի.

կում ճանապարհորդների կեանքը: Արդէն այս վանքի աքաղաղի հետ կապուած սնտրիապաշտութիւնները ցոյց են տալիս նրա խոր, հեթանոսական ժամանակի ծագումը:

Այս վանքի մասին գտանք միայն հետեւեալ յիշատակութիւնը, որ 1418 թուին այստեղ Կարապետ արեղան գրել է մի մաշտոց, վանքի Ստեփաննոս առաջնորդի ժամանակ, Սարգարէ քահանայի խնդրով*):

Վանքի այժմեան ս. Գէորգի մատուռը և սրա գաւիթը կառուցել է Աղթամարի Խաչատուր կաթողիկոսը 1887 թուին, ինչպէս երևում է արձանագրութիւնից:

Վանքի նկարագրութիւնը. — Փութկու ս. Գէորգի վանքը բաղկացած է մի անսիւն, հասարակ տաճարից և սրա առջևի գաւթից: Տաճարի հարաւային կողմը առանձին մուտքով կայ մի փոքրիկ մատուռ, ուր ամփոփուած են ս. Գէորգի ծնօտն ու աջը մի գերեզմանի մէջ, որի քարը հիւսիսից հարաւ է ուղղուած: Մատուռի առջև կայ մի փոքրիկ գաւիթ:

Տաճարի շուրջը կան բաւականաչափ սենեակներ և գոմեր, ուր ապաւինում են հարիւրաւոր մարդիկ իրենց զբոստներով:

Փութկու ս. Գէորգ վանքը ունի միայն 16 չափ վարելահող, 150 ոչխար, 10 կով, 2 ջորի, և 2 եզ, սակայն ոչ միայն բոլոր ճանապարհորդներին ձրիաբար ուտեստ է մատակարարում, այլ և Աղթամարայ կաթողիկոսութեան տարեկան 260 լիւրայ տուրք է վճարում, և այս՝ շնորհիւ այն մեծ հոշակին, որ Փութկու սուրբ Գէորգը ունի ոչ միայն ամբողջ Վասպուրականում, այլև Անատոլիայում, Պոլսում, Եգիպտոսում, Պարսկաստանում և Ռուսաստանում: Աղթամարի կաթողիկոսարանը աճուրդով յանձնում է վանքը մինին, տարեկան 250—300 լիւրայով, վերջինս՝ որ փութկապան է կոչւում, պարտաւորուելով նաև ձրիաբար կերակրելու այստեղ ապաստանող ճանապարհորդներին և նրանց զբոստներին, ժողովարարներ է ցրում ամեն կողմ, ս. Գէորգի անունով նուէրներ հաւաքելու:

Յաճախ ժողովարարութիւն անելու իրաւունքը որոշ տեղերի վերաբերմամբ աճուրդով ծախում է փութկապանը՝ լիազօրութիւն տալով շահագործելու ս. Գէորգի անունը ինչքան կամենան: Փութկապանը և ժողովարարութեան արտօնութիւն գնողները սովորաբար աշխարհական մարդիկ են լինում:

Վանքի մէջ պահւում է մի աքաղաղ, որ եղանակի ազդարար է համարւում: Բուքից բռնուած ճանապարհորդներն սպասում են այս վանքում մինչև որ մի գիշեր, առաւօտ լուսուն՝ աքաղաղը

*) Փերդալամեան նոտարք Հայոց եր. 54.

կանչում է, ազգարարելով որ այդ օրը բուք չի լինելու, և ճանապարհորդները հաւատալով ճանապարհ են ընկնում*):

Արձանագրութիւն.— Մատուռի գաւթի դռան կամարակալ քարի վրայ քանդակուած է մի աքաղաղ, և ներքեւ արձանագրուած.

Կերտեցան շինուածք սոյն մենաստանի,
Կից նմին մատուռն հանգստեան տեղի
Սրբոյն Գէորգայ քաջ զօրավարին,
Յար ազգիս Հայոց բարեխօս յերկին.
Ի ձեռն Սաշատուր կաթողիկոսի,
Եւ ածարեալ վեհ հայրապետի,
Ծախիւք և արդեամբք Արծրունեան մեծի,
Տանն Աղթամարայ յաւէտ պանծալի.
Յամի Տոն 1887 յուլիս 16.

ՄՈՒԿԱՅ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ՎԱՆՔԸ.

Տեղադրութիւն.— Մոկաց Ամենափրկիչ վանքը գտնուում է Մոքս աւանից գէպի արեւելք, Առնշոյ ձորում, Ատիճանց գիւղից 1½ ժամաչափ բարձր, մի լեռան լանջին. բաղկացած է երկու միմեանց կից եկեղեցիներից, որոնք կոչւում են ս. Աստուածածին և ս. Կարապետ:

Այս երկու եկեղեցիներն էլ շինուած են սրբատաշ քարերից, թաղակապ են, անգմբէթ: Ս. Աստուածածնի եկեղեցու հիւսիսային և հարաւային պատերին կից բոլորում են հնգական կամարներ, որոնցից հիւսիսայինի միջինի առջև փայտէ մի փոքրիկ խաչկալ է շինուած, ուր շարունակ կանթեղ է վառւում: Աւանդութեան ասելով այստեղ ամփոփուած է Գասպար մոզի մարմինը:

Պատմական տեսութիւն.— Ամենափրկիչ վանքի մասին Վարդան աշխարհագիրը գրում է. «Մոկաց գաւառն է իշխանանիստ՝ ուր կան բազում վանորայք, նախ Ամենափրկիչն, ուր կայ գերեզման թագաւորին մոզուց Գասպարայ:» **)

Յայտնուողքում և վանքի կոնդակում մանրամասն պատմւում է որ Գասպար մոզը Քրիստոսի գլխի մագերը բերել է այստեղ և երբ հրաշքով սրանք թռել ամփոփուել են մի վէմքարի

*) Տես մանրամասնութիւնները Հաւատքի բաժնում:

**) Հմմատ. Ինճիճ. Ստոր. 136.

մէջ, այդտեղ եկեղեցի է շինել, ինքն էլ վախճանուել է և նրա մէջ թաղուել ¹⁾։

Նոյն կոնդակի մէջ պատմում է մի ուրիշ աւանդութիւն էլ, թէ ինչպէս այս վանքի վանահայր Տէր Յովհաննէսը հրաշքով երեք օր կերակրում է Լանկթամուրի զօրքերը և իբր հատուցում ազատում 70,000 հայ գերիներ՝ ներփակելով նրանց այս Ամենափրկիչ եկեղեցում ²⁾։

Արձանագրութիւն.—Մոկաց Ամենափրկիչ վանքի ս. Աստուածածնի եկեղեցու պատի վրայ.

Շինեցաւ սբ եկղցս Թվ. Հայոց ի ՌԺԹ. յռջնդթե սբ ուխտիս Ներսէս եպսկպսին. Տր Սրգսին Տր Խէրպտին հաջ. Կրպտին, ուսթայ Յուսիին. Ած գկամս ի...

Նոյն վանքի ս. Կարապետ եկեղեցու լուսամտի վրայ.

Ի Հայկազեան մեծ թվականին և ի քսան և երեք յորելեանին եղև մոյ այլ ընմին (?) եղև շինումն այս տաճարին ձեռամբ մերոյ հայրապետին Դաւիթ և Յովհաննէս վարդապետին և որդի Խլղաթին. ՌՃԾԳ(=1704) Յիշեցէք ի Քս Ստեփանոս եպիսկպս և զմղտսի Ստեփանոս և զմղտսի Կոլամիրին և զԴբլոշնց Կարապետին և զմղտսի Նահապետին և զԴաւիթ և տէր Աւետիսին և Կրկանց Աւետիսին, Գրիգորին Թվ. ՌՃԾԳ(=1704)

1) Մանրամասնութիւնը տես Հաւատքի բաժնում։

2) Մանրամասնութիւնները տես Հաւատքի բաժնում։

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱՒԱՌ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՆՂԱՆԱՒՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

ԿԵԶԱՌԻՍ

Տեղադրութիւն.—Կեչառուի հռչակաւոր և ճարտարապետական տեսակէտից չափազանց նշանաւոր վանքը գտնւում է Նոր-Բայազէտի գաւառի այժմեան Ծաղկաձոր կամ Դարաչիչակ գիւղում, ամառանոցի արեւմտեան կողմում, հարթութեան վրայ: ($162^{\circ} 233' 23''$ — $40^{\circ} 32' 9''$). Վանքը բաղկացած է չորս եկեղեցիներից, չորսն էլ տեղաւորուած անտառապատ լեռների գոգաւորութեան մէջ: Եկեղեցիներից երեքը խմբուած են մի տեղ, իսկ մինը գտնւում է սրանցից մօտ 70 մետր դէպի արեւմուտք: Առաջինների տեղը ներկայացնում է մի փոքրիկ հարթութիւն, որի փեշերը, փոքր ինչ ներքեւում, տաշում է մի յստակ առուակ:

Հարթութեան հիւսիսային մասում տեղաւորուած է ամենամեծ եկեղեցին, որ սուրբ Դրիգոր է կոչւում, իւր արեւմտեան կողմում ունենալով մի գաւիթ: Հարաւային կողմում գտնւում են ս. Մշան և ս. Կաթողիկէ եկեղեցիները:

Բաւականաչափ խաչքարեր, գեղեցիկ դամբարաններ, հասարակ տապանաքարեր շրջապատում են այս երեք եկեղեցիներն էլ. իսկ սրանց հիւսիսային կողմն արդէն ընդարձակ գերեզմանատուն է:

Հիմնապատերից երկում է, որ այս երեք եկեղեցիները շրջապատուած են եղել պարսպով:

Նոր-Բայազէտից դէպի Երևան ձգւող խճուղին Ներքին Սխտա կայարանից անցնում է և՛ այստեղ, ուր միայն ամառները քացւում է փոստային հաղորդակցութիւն, որովհետև Դարաչիչակը Երևանի ամառանոցն է համարւում:

Պատմական տեսութիւն.—Կեչառուքի կամ Կեչառուսի քաղաքանշի վանքի մասին Վարդան Բարձրբերդցին իւր պատմութեան մէջ խօսելով Պահլաւունի Հասանի որդի Ապիրատ իշխանի մասին ասում է, որ ԺԲ. դարի սկզբին «Շինեաց զսուրբ ուխտս Կեչառուս»: Սակայն այժմեան եկեղեցիների շարքում Ապիրա-

տից շինուած տաճար յայտնի չէ: Գլխաւոր եկեղեցին՝ ս. Գրիգորի անուան նւիրուած, ինչպէս կարելի է ենթադրել նրա վրայի երկու արձանագրութիւնից, շինուած է 1033-1051 թւականների ընթացքում Հասանայ որդի Գրիգոր Մագիստրոսից, այնպէս որ հաւանական է թուում, որ Վարդանի վերոյիշեալ Հասանի որդի Ապերատ իշխանը նոյն ինքը Գրիգոր Մագիստրոսը լինի, որ իւր ժամանակի սովորութեան համեմատ կարող էր երկու անուն ունեցած լինել:

Ս. Գրիգոր եկեղեցին Գրիգոր Մագիստրոսից շինուած լինելը հաստատուում է ոչ միայն նրա վրայ եղած երկու արձանագրութիւնից, այլև Մագիստրոսի ինքնագիր մի յիշատակագրութիւնից 1051 թւականով, որ գտնուել է Հռոմի Հաւատաստիւթ ժողովի դիւանի մէջ, յայտնի չէ թէ ումից և երբ թարգմանուած իտալերէնի: Սէն Մարտէն հայագէտը այդ յիշատակարանը հրատարակել է իւր *Memoires historiques et geogparhiques sur l'Aménie* (հատոր ք. եր. 287) մէջ. հայր Ալիշանը վերստին թարգմանել է հայերէն՝ այսպէս «ի Շ (1051) թւականիս ի ժամանակս Կոստանդեայ Մոնոմախի թագաւորի Հայոց (Յունաց) դուքոս Վասպուրականի (և տէր) գաւառիս Ծաղկնոց, ես Գրիգոր Մագիստրոս, որդի Վասակայ հրովարտակաւ և հրամանաւ վերոասացեալ թագաւորիս՝ հիմնադրեալ շինեցի գեկեղեցիս ի տեղուշս որ կոչի Կեչառուս, ի նախասացեալ գաւառի Ծաղկնոց հանդերձ մատրամբս. և նուիրեցի զտաճարս և գեկեղեցիս՝ յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի մերոյ. և զարդարեցի զսա սպասուք արծաթեղինօք և ոսկեղինօք, զրովք և այլովք պիտոյիւք, որպէս վայել էր տաճարիս: Դարձեալ ետու եկեղեցւոյս գեօղս երկուս և այգի մի:—(Եւ) մեք շնորհիւն Աստուծոյ եպիսկոպոսունքս Բջնոյ Վանական և Համալար, սահմանեցաք և հաստատեցաք ի թիւս և կալուած վերոգրեալ եկեղեցւոյս՝ գեօղս քսան և հինգ և քաղաք մի, որք են, Բուժան՝ 1) Շոկաթն և այլն: 2) Եւ հաստատեցաք զվճիռս մերով ձեռնադրովս և կնքովս: Արդ եթէ ոք յետ մեր կամ յեկեղեցականաց կամ յաշխարհականաց իշխեսցէ հակառակ կալ վճռոյս մերոյ, նզովս առցէ ի սրբոյն Գրիգորէ մերոյ Լուսաւորչէ և ՅԺԸ հայրապետացն Նիկիոյ ժողովոյն, և մասն և բաժին նորա ընդ Յուդայի մասնչի և ընդ խաչահանական Գրիստոսի եղիցի, իսկ որ հաստատուն պահէ՝ օրհնեալ եղիցի ի Տեառնէ Աստուծոյ 3):

1) Թերևս Բուժկան, Բջնի:

2) Յաւալի է, որ Իտալացի թարգմանիչը կամ Սէն Մարտէնը բաց են թողել այստեղ յիշուած գիւղերի անունները:

3) Ալիշան, եր. 260, ուր կայ նաև իտալական թարգմանութիւնը:

Ս. Գրիգորի հարաւային կողմի փոքրիկ եկեղեցին, որ հաւանականօրէն ս. Նշանն է կոչուել, չի պահել իւր հիմնադրի անունը և հիմնարկութեան տարին, միայն դռան վրայի արձանագրութիւնը վկայում է, որ 1223 թուին «աստուածասէր պատրոն Վաչէն նորոգեաց վերստին զեկեղեցիս»:

Երրորդ՝ սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցին շինել է ԺԳ. դարի առաջին քառորդում Պոռ իշխանի հայր՝ Խաղբակայ որդի Վասակը, ինչպէս երևում է արեւմտեան դռան վերեւ գտնուած արձանագրութիւնից:

Չորրորդ՝ սուրբ Յարութիւն եկեղեցին շինուել է 1220 թուին «առ ի յիշատակ համաւրէն ննջեցելոց ի Բրիստոս»։ Այս շինութեան մասին վկայող արձանագրութիւնը չի յիշատակում հիմնադրին, այլ միայն տալիս է նրա ծնողներին՝ Հասանայ և Ռուզուքանայ՝ անունները:

Այս հրաշակերտ վանքի մասին պատմական տեղեկութիւններ շատ քիչ կան: Նրա վրայի արձանագրութիւնները միայն հետեւեալն են պատմում:

Ամենահին արձանագրութիւնը վերաբերում է 1116 թուին, որ պատմում է թէ Գրիգորիսի(Գ) Կաթողիկոսութեան և «ի թագաւորութեան վրաց Գէորգէ և մեր իշխանին», հայր Պետրոսը իւր Տէր Յովսէփ և Սարգիս կրօնաւոր եղբայրների և ուխտի միաբանների հետ հաստատել են Աղուանից Կաթողիկոս Ստեփաննոս Գ-ի համար պատարագել ամէն տարի Առաքելոց տօնին:

1204 թուին Վարդմբելը նուիրել է այս ուխտին իւր Երեւանում ունեցած Մեղիտինոյ այգու չարէքը:

1213 թուին Սարգսի որդի Վաչէն, Վաչուտի թոռը, իւր ամուսին Մամախաթունի և Բուրդ ու Վաչուտ որդիների հետ միաբանել է այս ուխտին և տուել նրան «ի գանձագին զեղն Շէնգաւիթ»:

1244 թուին Կախայբերի որդի Բուրդը եկել է այս ուխտը և կրօնաւորել Յոհաննէս անունով:

1248 թուին Խաչէնի Խոյախան բերդի տէր Մեծին Հասանայ թոռ և Վախթանգի որդի Հասանը իւր ամուսին՝ Բաղայ (Սիւնեաց) թագաւորի դուստր Մամքանի հետ միաբանել է «մեծ և հոգակաւոր սուրբ ուխտիս» և յաւերման նետողաց (թաթաւաց), «բազում զանձիւք» նորոգել է այս վանքը Մխիթար վարդապետի առաջնորդութեան միջոցին:

1272 թուին Վերապշահը Աթանասի առաջնորդութեան միջոցին միաբանել է «սրբոյ Նշանիս» և տուել «ի հալալ արդեանց»:

Երեք անթուակիր արձանագրութիւնից առաջինը կարելի է ժԳ. դարի առաջին կիսին վերագրել, եթէ միայն այս արձանագրութեան մէջ յիշուած ուխտի առաջնորդ Մխիթար վարդապետը համարենք Խոյախան բերդի տէր Հասանի արձանագրութեան մէջ յիշուած համանուն վարդապետը: Այս ենթադրութիւնը համապատասխանում է և՛ արձանագրութեան իմաստին, որ վկայում է թէ Մարասայ (Թերևս Ղարաբաղի Ամարասի) Տէր Սարգիս և տէր Վրթանէս եպիսկոպոսները միաբանել են Կիչառուաց ուխտին և նուիրել 200 դահեկան «յառաջնորդութեան Մխիթար վարդապետի», իսկ վերոյիշեալ Մխիթար վարդապետը եղել է «յուսեման նետողաց», ուստի և հաւանական է, որ վերոյիշեալ եպիսկոպոսները այս թաթարների աւերումներից ստիպուած թողել են իրանց վանքը և ապաւինել այս ուխտին:

Միև երկու արձանագրութիւնները պատմում են, որ «Պատուրոն Վարդ Երևանոյ» և «Մխիթարիչ որդի Գրիգորոյ» մի մի այգի են նուիրել այս ուխտին:

Եկեղեցիների շուրջը եղած գերեզմանների տապանազրերի մեծագոյն մասը հղծուած է. կարգացուած տապանազրերից ամենահինը վերաբերում է 2 (—1251) թուականին: Պատմական աղբիւրներից երևում է, որ այս մենաստանը Պահլաւունիների դամբարանն է եղած, և այս պատճառով էլ ժԱ. դարի վերջերը Վասակի որդի և Ապիրատի թոռ Գրիգորին, որ նահատակուել էր, Կաղզուանում, բերել այստեղ են թաղել: ¹⁾

Կիչառուաց վանքի վանահայրերը որքան որ կարելի եղաւ քաղել արձանագրութիւններից և պատմական յիշատակարաններից՝ եղել են.

Նախ հայր Բարսեղ, որ յիշատակուած է Ս. Գրիգոր եկեղեցու վրայի 1051 թուականի արձանագրութեան մէջ:

Ապա՝ Պետրոս Ա. որի մասին 1184 թուին գրուած «Մեկնութիւն Ղուկայ և Յովհաննու ի Կունդ Սարգիս վարդապետէ» վենետիկեան ձեռագրի յիշատակարանում ասուած է.

Ի՛ վանա հռչակաւոր և հրաշագան հանգիստարանիս Կիչառուս, ընդ հովանեաւ սուրբ Լուսաւորչիս Գրիգորի, որ և պայծառապէս ճոխացեալ ի սկզբանն՝ և դարձեալ խրթնացեալ՝ ըստ յաճախելոյ մեղացը քրիստոնէից, զոր նորոգեաց սուրբ Հայրս Պետրոս հանգեւած հարազատան իւրով Տեառն Յովսեփաւ: Բայց զերանաւէտ անձին Հօր Պետրոսի օրինակ բարեաց եղեալ՝ ով ոք բաւականացի պատմել զառաքինութիւնս. զի որպէս ճշմարիտ է ասել, վայել

¹⁾ Վարդան Բարձրբերդցի.

իսկ է խնամոցն Աստուծոյ այսպիսում քաւարանի լինել այսպիսի նորոգիչ...:

Այնուհետև գովարանելով հայր Պետրոսի առաքինութիւնը, ճգնակեաց կեանքը, որ դաժան ձմրան մի առաւելով էր մնում, առնաչառութիւնը, անարձաթորութիւնը, հիւրասիրութիւնը՝ աւելացնում է. Աղօթիւք՝ անշէջ ջահից նմանեալ էր, օտարսիրութեամբ և հիւրընկալութեամբ յաւէտ գերազանց էր... Ըստ Յորայն՝ հայր որբոց և հանգուցիչ պանտխտացելոց. Ըստ Մովսէսի՝ հեղ, Ըստ Դաթի՝ ողորմած, Ըստ Սողոմոնի՝ հանճարեղ քան զամենայն նմանիսն, Ըստ Երեմիայի՝ զթած, և ամենեցուն փարելի. և Ըստ Պաւլոսի՝ ընդ ամենայնի ամենայն, մինչև զամենեւին շահել. Ըստ Յիսուսի՝ վասն ամենեցուն չարչարեալ և բնաւից հանգուցիչ:

3). Հայր Պետրոսից յետոյ ԺԴ. դարի սկզբում յիշում է Գրիգոր Մոնոնիկը, որ 1205 թուին ներկայ է հղել Զաքարիա Սպասալարի հրամանով գումարուած Լօռուայ ժողովին, «որ և աստ զանհաւան իւր զԳրիգոր եպիսկոպոս Հաղբատայ ըմբռնեաց ի Կեչառուս և ետ դնա ի րանտի ¹⁾»:

4). Ներսէս Վարդապետ, առաքինի և ողջախոհ հոգևորականը, որին Զաքարիա Սպասալարից Անիում հաւաքուած ժողովականները պատգամաւոր ընտրեցին Մխիթար Գոշին ընդ առաջ դնալու և հրաւիրելու նրան, որ նախքան Զաքարիա Սպասալարի մօտ դնալը, գայ իրենց ժողովը: Սա բաւական կարճ միջոց է վանահայրութիւն արել, որովհետև արդէն 1223 թուին յիշում է

5). Պետրոս (Բ), որ ըստ արձանագրութեան՝ որդեգրուել է Պատրոն Վարդից և նրանից ստացած այգին նուիրել այս վանքին:

6). 1248 թուին յիշում է Մխիթար:

7). 1272 թուին՝ Աթանաս, իսկ սրանից առաջ գուցէ Մխիթարչի արձանագրութեան մէջ յիշատակուած հայր Համաղասալը:

8). Ամբողջ մի դար ոչ մի յիշատակութիւն չլինելուց յետ՝ 1364-ին յիշում է Տէր Յովհաննէս:

9). Ապա կրկին մի դարուց յետոյ՝ 1491 թուին յիշում է, որ այս վանքի առաջնորդը, որի անունը եղծուած է, արտագրել է մի աւետարան: Նոյն թուին մի ուրիշ Գալուստ արեղայ նոյնպէս արտագրել է մի աւետարան այս «գերահռչակ» վանքում, «ի բռնակալութեան Եազուր բէկի»:

¹⁾ Ալիշան. Այրարատ. եր. 267.

Մի դար ևս անց՝ 1578 թուին յիշուամ է Փիլիպպոս եպիսկոպոսը վերադիտող Կեչառուաց և քաջ փիլիսոփայ, որի աշակերտ Առաքել Սարկաւազը 1576 թուին նոյն ուխտում արտագրել է մի աւետարան ¹⁾:

Այնուհետև, դժբաղդարար, դարձեալ տեղեկութիւններ պակասում են, միայն Ոսկան վարդապետի եպիսկոպոսական թեմերի ցուցակից երևում է, որ ժէ դարի կիսին այստեղ ևս եպիսկոպոս է նստել, բայց թէ ինչպէս է վաճառքը ամայացել՝ ոչինչ յայտնի չէ:

ԺԹ. դարի երեսնական թուականների Կեչառիսը միանգամայն ամայացած է լինում և ոռւս կառավարութիւնը բնակեցնում է այստեղ ոռւս մալական աղանդաւորներ, սակայն երբ իշխան Բարսեղ Բեհրութեանը, նոր նուաճուած Հայկական նահանգի կառավարիչը, Ծաղկաձորը դարձնում է Երևանի պետական հիմնարկութիւնների ամարանոց, Երևանի հայերն էլ սկսում են այստեղ գալ ամարանոց, ուստիև՝ ո. Գրիգոր եկեղեցու գաւիթը փոքր ինչ վերանորոգելով դարձնում են աղօթատուն: 1862 թուին այս վանքի կառավարիչ կարգւում է Մկրտիչ ծայրագոյն վարդապետ Տէր Թադէոսեանը, որի անհողութեան շնորհիւ վանքը չի կարողանում ձեռք բերել իւր նախկին հողերից գոնէ այնչափ, որ հնար լինէր հոգալ մի վանահօր ապրուստը:

Մօտ տասնհինգ տարի առաջ մի երեւանցի կտակել է վանքի վերանորոգութեան համար 5000 ռ. սակայն մինչև այժմ էլ ոչինչ չէ արուած, չնայելով որ մի առանձին յանձնաժող էլ կազմուած է երեւանցիներից:

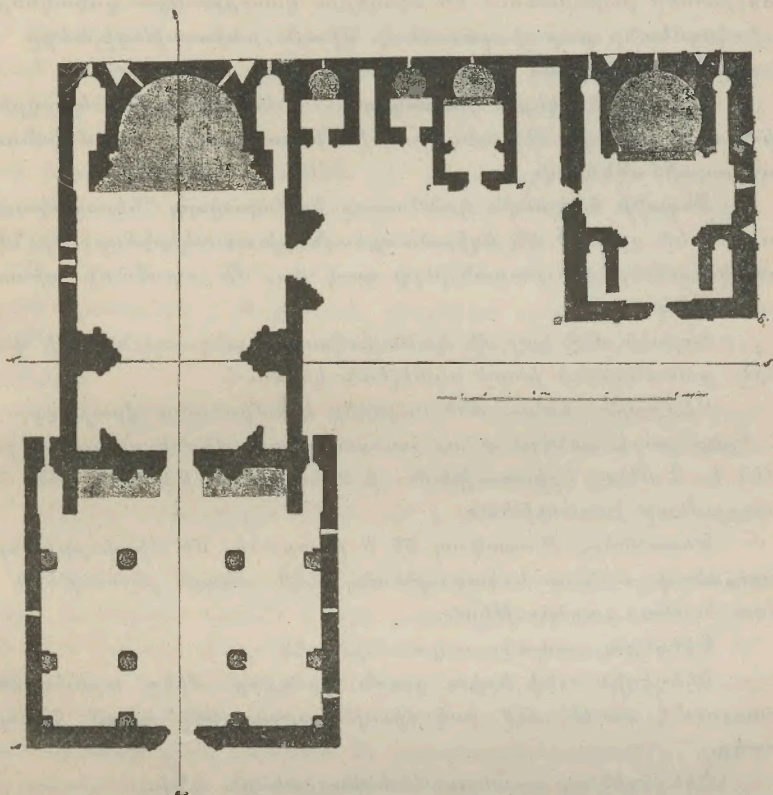
Վանքի նկարագրութիւնը. Ս. Գրիգոր եկեղեցին. — Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուան նուիրուած եկեղեցին ամբողջովին շինուած է սև, սրբատաշ քարից: Նրա երկարութիւնն է 13,70 մետր, լայնութիւնը՝ 10 մետր և բարձրութիւնը՝ մինչև կաթնուղիկէն մօտ 15 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է: Չորս որմնասիւններ կրում են իրենց վրայ կիսարոլոր երեքական, միմեանց կից կամարներ, որոնց վրայ բարձրանալիս է եղել գմբէթը:

Եկեղեցու արեւմտեան պատի մէջ ևս կան երկու նեղ որմնասիւն, որոնց վրայ բոլորում են միմեանց կից, պայտաձև կամարներ՝ հանգչելով մէջտեղի որմնասիւնների վրայ, որով և փոքրիկ խորշեր են կազմւում չորս մետր երկարութեան և 1,10 մետր լայնութեան, որոնք փոխարինում են բազիլիկային խո-

¹⁾ Գտնւում է Նոր Բայազետում:

րաններին: Երկու խորան էլ արևելեան կողմը, սեղանի կողքերին կան:

Կեչառիսի Ս. Գրիգոր (իւր գաւթով), Ս. Նշան եւ Կաթողիկէ եկեղեցիները:

Որմնասիւնները բաղկացած են երեքական կիսաբոլոր եւ նոյն-
չափ քառանկիւնի, միացած կիսասիւններից, քառանկիւնի խա-
րսի վրայ յանկած մի խոյակով պսակուած, որի եր-
կու երեսը կիսաբոլոր է, երկուսը՝ քառանկիւնի. կիսաբոլոր երե-
սի վրայ կան երեքական կիսաշրջաններ, որոնք կապ են ձեռքնում,
իսկ քառանկիւնի երեսների վրայ կան երեքական վարդաղարներ՝
պարզ. երեքական համակենտրոն շրջաններից բաղկացած:

Կողակը կիսաբոլոր է, և բացի որմնասիւնների վրայ բոլորող
կամարից՝ ունի նաև մի ուրիշ կամար՝ միայն առանց որմնասիւ-
նների: Այս երկու կամարների միջև, սեղանի երկու կողքերին, կան
1½ մետր բարձրութեան և 1/2 մետր լայնութեան դռնակներ,

սեղանից մօտ 4 մետր բարձր. որոնք տանում են խորանների վերև շինուած փոքրիկ սենեակները: Սյուտեղից էլ քարէ սանտուխներ բարձրանում են եկեղեցու կտուրը: Այս զոնակներից աջակողմեանը քարով պատած է. միայն լախտախնդիրները մի քարը հանել և գանձ են որոնել:

Սեղանը եկեղեցու յատակից $1\frac{1}{2}$ մետր բարձր է և կողքերի փոխարէն, միայն մէջ տեղից ունի մի սանդուխտ, այժմ քանդուած աստիճաններով:

Սեղանի ճակատին կան տասը կամարակապ ներսանկուած, ուր, երևի, գրուած են եղել առաքեալների պատկերները: Այս ներսանկուածներից իւրաքանչիւրի տակ կայ մի առանձին տեսակի օրնամենտ:

Կողակի մէջ կայ մի կամարակապ աւանդատուն և մի փոքրիկ, քառանկիւնի խորշ՝ արեւելեան կողմում:

Վէմքարն երկու մեծ սալերից է, միմեանց վրայ գրուած և երեք քարէ ոտների վրայ հաստատուած. վերևի սալքարը շատ մեծ է, 2 մետր երկարութեան, 1 մետր լայնութեան և 35 հարիւրամետր հաստութեան:

Սորանները թաղակապ են և բոլորածև. մի մի փոքրիկ պատուհանով. 4 մետր երկարութեան, 1 20 մետր լայնութեան և մօտ 5 մետր բարձրութեան:

Եկեղեցու յատակը սալատափած է:

Եկեղեցին ունի երկու դուռն, որոնցից մինը՝ արևմտեանը՝ բացուում է գաւթի մէջ, իսկ միւսը՝ հարաւայինը՝ դէպի հրապտւրակը:

Եկեղեցին արտաքուստ հետեեալ տեսքն ունի.

Արեւելեան պատի մէջ (տես նկարը) կան երկու եռանկիւնածև ներսանկուածներ՝ մօտ 5 մետր բարձրութեան և մի մետր խորութեան: Սրանց վրայով բոլորում են երեք կամարների՝ գեղեցիկ օրնամենտներով զարդարուած: Մէջտեղի կամարի մէջ բացուում է մի փոքրիկ, նեղ պատուհան. նոյնպիսի մի մի պատուհան էլ բացուում են ներսանկուածների մէջ՝ դէպի սեղանը: Փոքր ինչ ներքև, պատի երկու կողքերին ևս բացուում են մի մի կամարակապ, փոքրիկ պատուհան՝ դէպի խորանը:

Հարաւային պատը շատ պարզ է. գրեթէ մէջ տեղում 2 մետր բարձրութեամբ և 1,30 մետր լայնութեամբ բացուում է մի դուռ՝ հինգ կիսաբոլոր սիւներով եզրափակուած և երեք համակենտրոն կամարով պսակուած: Սրա կամարակալ քարը կրում է իւր վրայ հիմնադրի՝ Դրիգոր Մագիստրոսի արձանագրութիւնը՝ եկեղեցու շինութեան մասին: Դռան վերև, միմեանց կից բացուում

ին երեք պատուհան, մօտ 1, 20 մետր բարձրութեան, և 30 հարիւրամետր լայնութեան. սրանց վերև բոլորում են միմեանց կպած երեք կամարներ:

Արևմտեան պատն ունի մի կամարակապ դուռ, որ միանգամայն նման է հարաւային դռան, և որի կամարակալ քարի վրայ նկարուած է Յիսուսի մկրտութիւնը: Դռան վերև կան երեք հատ երկար ու նեղ պատուհան, իսկ սրանցից միջինի գլխին՝ պատի եռանկիւնաձև գագաթին մի քերուրաքանդակ, գեղեցիկ խաչքար, կողքին գրուած Նս քարի ծառայ Բ-սի. և ուրիշ ոչինչ, երևի չեն կարողացել աւարտել արձանագրութիւնը:

Այս պատի դուռն այժմ քարով ծածկուած է և միայն մի փոքրիկ պատուհան է թողնուած, որովհետև սրա առջև գտնուած գաւիթն այժմ իւր աղօթատուն է ծառայում այստեղ ամարանոց եկողներին:

Հրախոսային պատը թէև նման է հարաւայինին, սակայն նրանից աւելի պարզ է. այստեղ ևս կան երեք հատ, միմեանց կից, կամարակապ, փոքրիկ և նեղ պատուհան, իսկ դուռ՝ ոչ:

Գմբէթը ամբողջովին թափուած է 1827 թուի երկրաշարժի ժամանակ:

Դաւիթ. Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտեան կողմը գտնուում է գաւիթ, որ ինչպէս երևում է նոյն իսկ շէնքից, միաժամանակ շինուած չէ և նրանից փոքր ինչ լայն է: Սրա երկարութիւնն է 14. 20 մետր, իսկ լայնութիւնը՝ 16 մետր. բարձրութիւնը կը հասնի մինչև 15 մետրի: Շինուած է սև, արքաառաջ քարից: Չորս հսկայական սիւների վրայ բոլորում են արաբական կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է ութանկիւնի և հետզհետէ նեղացող գմբէթանման մի ձեղուն՝ թողնելով իւր մէջտեղում մի ութանկիւնի բացուածք, որի վրայ յանկում է մի խաչաձև երկաթ, կրելով երբեմն եկեղեցու զանգերը: Այս գմբէթանման ձեղունի բարձրութիւնը ընդհանուր ձեղունից կըլինի մօտ 3 մետր, և սրա իւրաքանչիւր կողմի լայնութիւնը՝ հիմքում 2 մետր, իսկ ծայրում՝ 40 հարիւրամետր:

Կենտրոնական կամարներից զատ, այս միենոյն չորս սիւների և տասերկու որմնասիւների վրայ բոլորում են նոյնպիսի կամարներ, ութը՝ սիւներից դէպի որմնասիւնները և տասերկուսը՝ որմնասիւնից՝ որմնասիւն, այնպէս որ իւրաքանչիւր պատի վրայ ձգւում են երեք կամար:

Չորս սիւներն էլ միատեսակ են. նախ ութանկիւնի և ապա

բոլորակ պատուանդանի վրայ բարձրանում է երկու մետր բարձրութեան և 3, 10 մետր շրջապատով միակտուր մի կլոր սիւն, կրելով նախ բոլորակ և ապա քառանկիւնի մի խոյակ:

Որմնասիւններն էլ միենոյն ձեւի և միենոյն բարձրութեան են, միակտուր քարերից շինուած. 1,80 մետր շրջապատի կլոր կիսասեան երկու կողքերին բարձրանում են մի մի ուրիշ, 40 հարիւրամետր շրջապատ ունեցող կիսասիւնի սների խարխախների նման խարխախներով և նոյնպիսի խոյակներով:

Գաւթի մէջ բացւում են 7 հատ փոքր, $\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան և 20 հարիւրամետր լայնութեան պատուհաններ, որոնք արտաքուստ զարդարուած են կամարներով: Արեւմտեան պատի մէջ տեղի պատուհանի կամարի վրայ քանդակուած է երկու սափորիկ և մի վարդազարդ, ինչպէս և հարաւային պատի մէջ տեղի պատուհանի կամարի վրայ երկու վարդազարդ և փոքր ինչ բարձր՝ արեւի ժամացոյց:

Ձեղունը թաղակապ է, միայն շատ ուշագրաւ է արեւմտեան դրան աջ և ձախ կողմերում կամարակապ տարածութիւնների ծածկը.— ութանկիւն, դրուակաւոր շրջանակի մէջ բոլորում է մի նոյնպիսի շրջանակ, իւր մէջ ունենալով միմեանց խաչաձև կլորող երկու քար, որոնց ընդհարման տեղում քանտակուած է մի վարդազարդ, իսկ խաչի թեւերի միջի տարածութիւնները ծածկուած են միայն մի-մի կտոր մեծ սալքարերով:

Միակ, արեւմտեան դուռը եզրափակուած է երկական կիսաբոլոր որմնասիւններով, որոնց վրայ բոլորում են պայտաձև երկու, համակենտրոն կամարներ. և այս բոլորը պարփակուած է մի քառանկիւնի շրջանակի մէջ:

Այժմ այս գաւթը, համեմատաբար շատ քիչ փաստուած լինելու պատճառով, աղօթատուն են դարձրել այստեղ ամարանոց եկողների համար, ուստի շինուած է մի սեղան, մի խորան և մի աւազան:

Այժմ աւազանի մօտ դրուած է մի քար, որի վրայ քանդակուած է մի արծիւ՝ մագիլներում մի խոյ բռնած: Արծիւ գլուխը կտրուած է: Յայտնի չէ. թէ այս քարը որտեղ է դրուած եղել:

Ս. Կաթուղիկէ. Ս. Կաթուղիկէ եկեղեցին ևս շինուած է սև, սրբատաշ քարով. երկարութիւնն է 19 մետր, լայնութիւնը $13\frac{1}{2}$ մետր, և բարձրութիւնը՝ մօտ 13 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է, չորս կրկնայարկ խորաններով:

Չորս որմնասիւններ կրում են իրենց վրայ պայտաձև կամարներ, որոնց վրայ բոլորում է մանեկաձև մի շրջանակ, կրելու

գմբէթը, որ այժմ քանդուած է: Որմնասիւնները միանգամայն նման են Ս. Գրիգորի եկեղեցու որմնասիւններին:

Իւրաքանչիւր պատի մէջ կայ մի հատ $1\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան և 35 մետր լայնութեան պատուհան:

Կողակը բոլորաձև է և կամարակապ. սեղանի վրայից մի մի դռնակ բացուում է վերին խորանների մէջ: Սեղանը յատակից բարձր է մօտ մի մետր և երկու կողքից ունի սանդուխտներ: Սեղանի ճակատը զարդարուած է 10 կամարակապ ներսանկուածներով, որոնցից երկուսի մէջ կան մի մի շատ գեղեցիկ վարդազարդ: Այս ներսանկուածների մէջ երեք դրուած են եղիլ առաքելների պատկերներ:

Սորանները բոլորաձև են և թաղակապ, 2 $\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան, և 1,30 մետր լայնութեան: Դռների վերև կան մի մի գեղեցիկ խաչքար:

Ինչպէս տեսանք, արևելեան կողմի խորանների վերին յարկի դռները սեղանի վրայից էին, իսկ արևմտեան կողմի խորանների վերին՝ ներքին խորանների դռների վերև, ուր կարելի է բարձրանալ ներքին դռների կողքից ձգուող քարէ սանդուխտով: Եկեղեցու հարաւային պատի մէջ կայ մի խորշ՝ շղթայաձև գեղեցիկ օրնամենատով եզրափակուած. հաւանական է, որ սա բուրվառներ կախելու տեղ լինի:

Եկեղեցու յատակը սալատակած է եղել:

Եկեղեցին արտաքուստ շատ գեղեցիկ է: Արևելեան պատի մէջ կան երկու եռանկիւնաձև ներսանկուած՝ ճաճանչաւոր արեգակներով պսակուած: Այս ներսանկուածները եզրափակուած են կրկնակ կիսասիւններով, որոնց վրայ բոլորում են մի մի ուժանական կրկնակ կամարներ: Ներսանկուածների միջև, միայն փոքր ինչ բարձր, բացուում է մի երկար և նեղ պատուհան, որ բացի մի փոքրիկ կամարից, ունի նաև կրկնակ բոլորաձև հրիզից բաղկացած մի շրջանակ, որ յանգում է ներսանկուածների ներքին սիւնների վրայ:

Հարաւային պատը միանգամայն նման է արևելեանին, միայն այստեղի պատուհանն աւելի լայն է և երկար՝ և շատ գեղեցիկ օրնամենատներով պատած:

Արևմտեան պատի մէջ բացուում է մի դուռ, եզրափակուած երեքական կիսաբոլոր որմնասիւններով և պսակուած երեք համակենտրոն պայտաձև կամարով, որոնցից փոքր ինչ վերև կայ մի գեղեցիկ վարդազարդ, իսկ աւելի բարձր՝ բացուում է 1 $\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան և 30 հարիւրամետր լայնութեան պատուհան, շրջապատուած մի քառանկիւնի գեղեցիկ շրջանակով: Այս պա-

տուհանը՝ դռան հետ միասին պարփակուած են կրկնակ կիսասիւնների վրայ յանկող պայտաձև մի կամարի մէջ, որի տակ կան նաև երկու գեղեցիկ վարդաղարդ, իսկ վերև շղթայաձև դրուագներից բաղկացած մի մեծ, գեղեցիկ խաչքար:

Պատը, որ վերջանում է հռանկիւնաձև, եզրափակուած է կիսաբոլոր կարնէզով և գագաթին ունի մի սրտաձև զարդ:

Հիւսիսային պատը նման է հարաւայինին, միայն չունի ներսանկուածներ: Այստեղ կայ մի դուռն, որ նոյնպէս նման է արևմտեան դռան:

Եկեղեցու գմբէթն այժմ քանտուած է:

Ս. Մշակ. Հաւանօրէն ս. Նշան անունը կրող եկեղեցին շինուած է սև, սրբատաշ քարից, 7 մետր երկարութեան, 5 մետր լայնութեան և 13 մետր բարձրութեան:

Եկեղեցին ներքուստ անսիւն է, չորս որմնասիւնների վրայ բոլորում են ուղղանկյուն կամարներ, որոնց վրայ յանկած է կաթուղիկէն: Կողակը բոլորաձև է, և ունի մի փոքրիկ պատուհան: Ուրաններ չկան, միայն արևմտեան կողմում, որմնասիւն և արևմտեան պատի մէջ կամարակապ, 90 հարիւրամետր լայնութեան, 30 հարիւրամետր խորութեան և մօտ 4 մետր բարձրութեան մի մի ներսանկուած կամ խորշ կայ, որ յիշեցնում է նախնական բազիլիկային խորանները:

Միակ դուռը բացւում է արևմտեան պատի մէջ: Դուռը արտաքուստ շրջապատուած է երեք կիսաբոլոր կիսասիւններով և սրանց վրայ բոլորող համակենտրոն երեք ուղղանկյուն կամարներով: Դռնից վերև բացւում է մի նեղ և երկար, կամարակապ պատուհան:

Միւս երեք պատերը բոլորովին պարզ են:

Գմբէթը գլանաձև է, կոնաձև կաթուղիկէով: Գլանի վրայ կան վեց ուղղանկյուն կամար, կրկնակ որմնասիւնների վրայ յանկած: Այս կամարներից արևելեանի և արևմտեանի մէջ բացւում են մի մի կլոր պատուհան: Կոնաձև կաթուղիկէն մի քիչ քանդուած է:

(Կը շարունակուի)

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐԵԼԻ ՆՈՒԹԵՐ

ՀԱՅ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Թ. Թօրամանեանի

Հայ ճարտարապետութիւնն ալ ունեցեր է իր կիկլոպեան շրջանը: Այէքսանդրապօլէն 6-7 վերստ դէպի արեւելք Տիրէկլէր անունով մի գիւղ կայ, այս գիւղի եկեղեցին իւր բոլոր անսովոր յատկութիւններով կը տանի մեզ մինչև հեթանոսական դարերը: Եօթը բարձր աստիճանների վրայ կանգնած է շէնքը՝ վրան սաղաշէն ծածկուած. արտաքուստ, առաջին նայուածքով Կիւրոսի դամբարանի տպաւորութիւնը կը թողու: Երեք դուռ ունի, մէկը արեւմուտքէն, իսկ երկուքը հարաւէն: Արեւմտեան դուռը մուտք, աւելի ուրիշ նպատակի մը համար շինուած է, որովհետեւ դռն շէնքը եօթներորդ աստիճանի վրայ է, և աստիճաններուն հորիզոնական լայնութիւններէ հազիւ 6-7 սանթիմետրի հասնեն: Ամենէն տարօրինակը այն է՝ որ լուսամուտ ամենեւին չէ ունեցեր որևէ մէկ կողմին վրայ, նոյնպէս կիսաբոլորակ խորան: Այժմեան փոքր լուսամուտներ և ներսը պատարագի խորանը շիներ են այժմեան գիւղացիք, երբ 60-70 տարի առաջ գաղթեր են այդտեղ և օգտուելով փլատակ շէնքին գոյութենէն եկեցւոյ վերածեր են: Շէնքի անմիջապէս շուրջը գտնուած մեծաքանակ հեթանոսական գերեզմաններ և մեծ ու փոքր դամբարաններ կը վկայեն որ այս շէնքը հեթանոս հասարակութեան մը կը պատկանէր: Եօթը աստիճաններու վրայ բարձրացած նեղ ու երկայն քառակուսի ձևը և բոլորովին առանց լուսամուտի շրջապատուած հեթանոսական գերեզմաններով այս շէնքը, պարզապէս մի cella կարող էր լինել, ուրիշ ոչ մի բան:

«Տեկորի տաճարը» գրքոյկիս մէջ, փաստացի ապացուցանելու եմ աշխատած որ, հայկական եկեղեցիներու արեւելեան կողմէն դէպի հիւսիս և հարաւ ցցուած թևեր և այդ թևերու վրայ abside-ներ շինելու սովորութիւնը 6-րդ դարէն առաջ էր, նոյն իսկ Տեկորի և իր նմաններուն վրայ այդ թևերը յետնագոյն յաւելուածներ են հնագոյն շէնքերու վրայ:

Ճիշտ Տեկորի և իր նմաններու ձևով Տիրեկլէրի եկեղեցւոյ արեւելեան կողմ ալ դէպի հարաւ ցցուած է թև մը, որոն վրայ պահ-

ուած է հնագոյն abside-ի մը մնացորդը. թեթև քննութիւն մը ևս բաւական է համոզուելու որ այդ թեք յետնագոյն յաւելուած է աւելի հնագոյն շէնքի մը վրայ տարբեր քարերով և տարբեր արուեստագործութեամբ: Ուստի յամենայն դէպս այդ թեք յաւելումը կատարուած է 5-դ դարէն ոչ յետոյ և նախկին շէնքը կը պատկանէր հեթանոս պաշտաման: Եթէ համարենք որ այս շէնքը հեթանոսութեան վերջին դարուն կանգնուած էր, այն ատեն պիտի տեսնենք, որ թէև տակաւին չէր սկսած հրարդիւային աւազաքարի գործածութիւնը, սակայն սրբատաշ որձաքարի գործածութիւնը ընդհանրացած էր, որովհետև այս շէնքին թէ եօթը աստիճանները և թէ բուն շէնքէն երկու կարգ անհեթեթ մեծութեամբ քարեր մաքուր սրբատաշ են: Բնականաբար ամբողջ շէնքը որձաքարով էր շինուած, սակայն պարբերական նորոգութիւններ շատ են եղեր, որոնց ամենաուշը, իմ կարծիքով, 11-րդ դար, այդ նորոգութիւններու ժամանակ փոփոխեր և հրարդիւային աւազաքար շարեր են տեղերը:

Այս եկեղեցին լուրջ ուսումնասիրութեան արժանի է, որուն մասին առանձնապէս ուրիշ անգամ. այժմ միայն պիտի եզրակացնեմ այստեղ որ, եթէ հեթանոսական վերջին դարերուն սրբատաշ որձաքարի գործածութիւնը ծանօթ էր, հետևաբար անտաշ կոպիտ քարերով հսկայ պատեր ու շէնքեր շինելու սովորութիւնը աւելի հնագոյն ժամանակներու մէջ պէտք է որոնել:

Որպէս բոլորովին չուսումնասիրուած նիւթ, առայժմ կը զբոնարանամ վճռական կարծիքներ յայտնելու կիկլոպեան որմնաշինութեան ժամանակի մասին. ուստի գիտնական արուեստագէտներու ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար այստեղ պիտի մատնանշեմ քանի մը ուշագրաւ մնացորդներու վրայ, որոնց տեղը, դիրքը և անոնց վրայ կատարուած գիտնական խուզարկութիւնները աւելի հեթանոսական դարերու քաղաքակրթութեանց հետքեր ցոյց տուած են քան քրիստոնէական:

Չեմ կրկներ այստեղ Տեկորի, Բազարանի և Երուանդակերտի մէջ տեսածներս. որոնց համառօտ նկարագրութիւնը տուեր եմ 1909 թ. «Ախուրեանի» միջոցաւ: Նորագոյն հետազոտութեամբ ծանօթացածս կիկլոպեան մնացորդներէն մի քանի հատի վրայ պիտի տամ համառօտ տեղեկութիւններ համարելով խիստ ուշագրաւ և ըստ ամենայնի շահեկան ուսումնասիրութեան համար:

Անիի շատ մօտիկ Ղօզլիճա (ի Տնումն Բազմայր) գիւղի հարաւ արեւելեան կողմին վրայ կայ մի բարձր բլուր, որ Ալաճա լեռան ամէնէն ցած գագաթներէն մէկն է: Այս բլուրին կատարը ամբողջովին շրջապատուած է եղել երկու կարգ որձաքարէ կիկ-

լուսան պարիսպով, երկու պարիսպներուն մէջտեղ 7-8 մետր լայնութեամբ դատարկութիւն կայ շուրջանակի: Կենտրոնին վրայ կանգնուած է եղեր նոյնպէս որձաքարէ բայց համեմատաբար փոքր քարերով մի բոլորակ շէնք, մօտաւորապէս 8-10 մետր տրամագծով: (Ճիշտ չափել անկարելի է փլատակի քարակոյտերու պատճառաւ): Պարիսպի արտաքին դուռը եղեր է արեւմտեան կողմը՝ ուրիշ աւելի բարձր բլուր մը իրեն միացնող թևի վրայ: Ի՞նչ էր այս փոքրիկ շէնքը, ինչո՞ւ համար շրջապատուած էր կրկնակ ամուր պարիսպներով քրիստոնէական դարաշրջաններու բոլորովին անսովոր ոճով: Առայժմ չէ կարելի հասկանալ անոր նպատակն ու կոչումը, մինչև որ շուրջը պեղումներ չի կատարուին և լիովին չի հետազոտուին: Միայն մի բան շատ պարզ է որ Անիի և շրջականերու մէջ 7-րդ դարէն առաջ սովորական էր հրաքիւղային աւազաքարի գործածութիւնը, և Անիի շրջակայքը շատ հարուստ է բազմատեսակ աւազաքարի հանքերով, այս շէնքը շինուած է աւազաքարի գործածութիւնէն շատ առաջ: Կարելի է կարծել որ նոյնիսկ Անիի կենդանի շրջաններուն իսկ անուշադրութեան մատնուած էր այս շէնքը, ինչպէս հիմա ալ միմիայն մօտակայ քուրդ գիւղերու խաշնարածներուն միայն ծանօթ է Ղալա անունով:

Ալէքսանդրապօլէն գէպի հիւսիս արեւմուտք մօտաւորապէս 6 վերստ հեռաւորութեան վրայ Ղանլիճաի (ի հնումն Մարմաշէն) ձորին լանջի վրայ գտնուած բնեռա—արձանագրութիւնը ամենուն յայտնի է: Արձանագրութեան գտնուած տեղը երեք կողմէն ժայռի մէջ բացուած բնական փոս մէ մօտաւորապէս հինգ մետր լայնութեամբ և խորութեամբ, հարաւային կողմէն, որ բաց էր իսկզբան, մեծամեծ ժայռերով արհեստական պատ շինելով փակեր են, արեւմտեան կողմէն միայն թողնելով մի փոքր մուտք: Ա. Նիկոլսկի իր ուղևորութեան յիշատակարանին մէջ «լիորը ժայռերով պարփակուած քնական գուիթ» անուաներ է այս բնեռագիրը գտնուած տեղը, երևի նա չէ նկատեր հարաւային կողմի արհեստական պատը, և իսկապէս ալ դժուար է յանկարծ նկատել թէ մասնաւորապէս չի քննուի, որովհետև քարերը այնքան խոշոր են և կոպիտ կերպով դրուած իրարու վրայ որ բնականի տպաւորութիւն կը թողու: Ինչ կասկած կայ որ այս պատը շինուած է բնեռագիրը գրուած ժամանակ անոր պահպանութեան համար: Ահա այս պատին համար բացառապէս առանց վարանելու կրնանք ըսել թէ քրիստոնէութենէ ութ դար առաջ շինուած է Արգիշտի Ա-ի օրով, որովհետև արձանագրութիւնն ալ այս թագաւորին կը պատկանի:

Կիկլոպեան պատերու ֆնացորդներ Բագարանէն, Տեկորէն և Երուանդակերտէն շատ աւելի մեծ չափով պահուած են դարձեալ Ալէքսանդրապօլէն դէպի հարաւ արեւելք 10-12 վերստ հեռաւորութեան վրայ: Սա արդէն մի ահագին քաղաք է, մօտաւորապէս մէկ ու կէս քառակուսի վերստ տարածութեամբ, որուն մէկ ծայրին վրայ կը գտնուի Ղափըլի գիւղը: Այս հին քաղաքատեղին վրայ փոռած են անթիւ, անհամար բնակութեանց հիմեր, հսկայական որձաքարերով շինուած, որոնց մեծ մասը հողին հաւասարած են, վարուցանքի բոլորովին անընդունակ միայն որպէս արօտատեղի կը ծառայէ՝ այժմ: Գիւղին մէջ կայ մի հին բերդ, որ հաւանականաբար 10-11-դ դարերու գործ է, սրբատաշ հրաքլիսային աւազաքարերով շինուած: Սակայն այս բերդը կանգնուած է ուրիշ հնագոյն բերդի մը հիմքին վրայ, որուն քարերու ահաւոր մեծութեան վրայ մարդ չի կարող առանց ապշութեան նայիլ: ամեն կողմէ 6-7 մեթր բարձրացած է հին հիմը: Այս բերդէն զատ գիւղին արեւմտեան հարաւային կողմը 2-2 1/2 վերստ հեռաւորութեան վրայ, բարձր բլուրի մը գագաթին, կայ մի ուրիշ բերդի ֆնացորդ, նոյնպէս հնագոյն շրջանի, որուն հիմերը հազիւ կը տեսնուին այժմ: Քաղաքատեղի ընդարձակ տարածութեան վրայ գիւղացիք միշտ կը գտնեն հեթանոսական գերեզմաններ, որոնց միջէն դուրս կուգան գլխաւորաբար չլուններ, ապարանջաններ, կճուճներ և սարկոֆաթներ:

Սարերէն յատկապէս կուէ խոզովակներով բերուած ջրերով օժտուած է եղեր քաղաքը, որոնցմէ այսօր ալ գիւղը կօգտուի: Այստեղ կանքանի մը մատուռներ և եկեղեցւոյ աւերակներ, որոնց քովէն գտնուած քանտակագործութիւններու և հատուկտոր արձանագրութեանց ոճը 10-12 դարերու ոճին կը պատկանի: Պ. Վ. Բաբայեանցի հոգածութեամբ գտնուած քանդակներու և արձանագրութեանց մասեր Ազգագրական ընկերութեան Ալէքսանդրապօլի ճիւղի թանգարանը փոխադրուեցան:

Շատ ուշագրաւ է այստեղ գտնուած մի ահագին արուեստական բլուր, որուն երկայնութիւնը մօտաւորապէս 150 և լայնութիւնը 50 մետրի կը հասնի, զետնէն բարձրութիւնն ալ ոչ պակաս 5-6 մէթրէն:

Այս բլուրին աւանդական անունն է Շահ-թափա (Արքայաբլուր): Նաեւ մէկ կողմէն կը տեսնուի կրաշաղախ պարիսպի հիւսիս, որ ենթադրել կուտայ թէ միաժամանակ ալ պարիսպով շրջապատուած է եղեր ամբողջ բլուրը:

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԲԱՆԱՅԻՍՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ ԿՍԷՆ ¹⁾

Աղէքսանդր ասաց. «Քո մեղք քեռ վիզ, ես ասի պոծայ, մնաց տիւ կիտիս, որ տղէն մեռաւ, մեղք քեռ վիզն ի. էթող է-
կաւ:

Լուծֆիկ ասաց. Ինչիւ էլաւ: Աղէքսանդր ասաց. Պնպօշ, մ'ա-
նե մէջնի. վազն արի էն աղչկանից, մեր խաց մը խարամե:

— Զէ կը մեռնեմ, եան պանմ կայ չեղնիր:

Էլաւ կնաց չարշին (շուկան) ոսկի մատնիկմ առեց, կնաց
էդի առջև: Ֆլօր ասաց. Աղէքսանդր, տիւ իմ ախպէրն ես, որ
ուրիշմ ընէր, վով կիտի ինչ տըխանէ ինոր գլօխ. ջայնամ քեռ
խաթրի խամար դէլ տը խօսեմ ինոր խետ, ամա քեզնից կէյրի
(քեզանից զատ) մարդ չիմանայ:

Դօրիս Լուծֆիկն էր, իրե կնաց մօտ Ֆլօր: Աղէքսանդրի
իրեյք տարին թմաւ, որ իրեյք տարին թմաւ (լրացաւ) էլաւ
վէր խօր նամակին տէրթէր: Կնաց Բալուլի մօտէն իզին (հրա-
ման) ուզեց. ասաց. Քեռ խաց կիրիրեմ, ձի խալալ արա, ես տը
էրթամ իմ խօր էրկիր: Էնդուցէն կնաց մօտ Ֆլօր, ասաց. Ֆլօր,
ես տը էրթամ. մնացիր պարով: Ասաց. Ֆլօր, ամանաթ Լուծֆիկ
քեյ: Լուծֆիկ ես գեօ կերթամ, եմ խօր նամակ էկիր ի, Ֆլօրի
խետ սկուռն էրթէյք գէյք, որ մարդ չիմանայ:

Դօրսվան Աղէքսանդր իթօղ կնաց:

Մենյք տառնանյք՝ վը Ֆռանկսըզի թագաւորին, Ֆռանկսըզի
թագաւորուն լաճըմ կէր անուն Սէդօ էր. էնէլ էլաւ գերմ գրեց
խող մօտ Բաղտառու Բալուլ. որ իրեյք տարի տաս առնէր թօղ-
նէր էրթէր: Էկաւ թուղթ իտու Բալուլի ձեռ, կարգաց ասաց. ա-
դէկ. աիւ էլ կաց ըստեղ տնս առ:

Ինչ Սէդօն էր դայիմ (միշտ) Բալուլին խաց կը տանէր.
Ինչ Լուծֆիկն էր՝ աղջկան խաց կը տանէր: Քեանի որ խաց կը-

1) Տես Աղդ. Հանդ. գիրք XXI.

տանէր, Բալուլ կասէր. Ախ, Աղէքսանդրի պէս աշկերտմ էլ իմ ձեռ ինէր. չկայ չընի: Եղա մէկ օր Սէդօն, Լուծֆիկ քնէր էն հօդէն: Լուծֆիկ Սէդոյին ասաց. Սէդօ, էղա քեյ պանմ տը ասեմ: Ասաց՝ ասա: Լուծֆիկն ասաց. Եղա մեր Բալուլի աղջիկն իմ եարն ի.—տօ ինչխ թէ քեռ եարն ի.—խա, իմ, ասաց՝ Աղէքսանդր մէջ ձի, մէջ էն փէրզավանկիւթեն (միջնորդ) արաց. սովըցուց: Մնաց էղա մէկէլ օր, Սէդօն էլմէլ խաց տարաւ Բալուլին:

Բալուլ մէկէլ ասաց՝ ախ, Աղէքսանդրի յեղ (պէս) աշկերտ էլ նա կայ, նա էլ կէլնի: Սէդօն ասաց. Խա, Աղէքսանդր շատ աղէկ ի, դենց (նորա համար) փէրզավանկիւթեն արաց. Լուծֆիկ սիրիցուց վըր քեռ աղջկան: Ես էդէա պաններ չըմ անեմ, տիւց ես աղէկ չեմ. խա:

—Տօ տիւ ինչխ սուտ կասես, ասաց Բալուլ, թէ որ Լուծֆիկ եմ խաց խարամ ի կիրեմ, չխօ ոժեց ընկեր ի: Առաւտուն էլէյք գիւլաշ (գօտեմարտ) պոնէյք, թէ որ տիւն էնորդրիր գէյտին, չըխօ ինոր վիզ կտրենյք: Ասաց. Խա, էլնենյք: Մնաց չիւմ առաւտուն, ասաց Լուծֆիկ, Սէդօ, սկընայ պան կասի Բալուլ, աղճըթ ի (ճմարիտ է): Ասաց. Ձէ. էյ. ասաց՝ չըմ կիտեմ. առաւտուն ձե կը թօղնիմ գիւլաշ, թէ որ էն տիւ ինոր դրիր գէյտին ինոր վիզ կը կտրեմ, թէ որ էն քեյ իտիր գէյտին, քեռ վիզ կը կտրեմ:

Ասաց՝ խա:

Լուծֆիկ էլաւ կնաց, Ֆիլօր խարցուց ասաց. Իմ խէր քեյ ի՞նչ ասաց. ալն հալ հէքիաթ սկնայ ասաց՝ առաւտուն քեյ Սէդօն տը թօնեմ գիւլաշ, թէ որ տիւ իմ խաց խարամ ես կիրեմ, քեյ տընի գէյտին. քեռ վիզ տը կտրի:

Ասաց. Հախ Աստուած քեռ խիմ (հիմք) քեակի, ոլլա քեռ վիզ առաւտուն տը կտրի. կանաս Աղէքսանդր կանչես, թէ էն թաղպիրմ անի: Ասաց. Ես ինչխ Աղէքսանդրին տը կանչեմ: Ասաց. Տիւ ձէն մ'ածէ, ես քեյ կասեմ: Ասաց. Գնա մէյ կարիպ մարդմ կնդի, առ արե ձիկ խամար:

Դօրիս կնաց մէյ կարիպ մարդմ կնտաւ իպի: Ֆիլօր էլաւ Լուծֆիկի խօր լեզէն գեյրմ գլրեց Բալուլին ասաց. «Կը խնդրեմ որ իմ լաճ խրկես գեայ տեսնամ, էլմ էլ շուտ օրօխկեմ գեայ, շատ խիւանդ եմ ես»:

Դօրուս էտու էղա կարիպ մարդու ձեռ ասաց. Տար տու Բաղտատու Բալուլի ձեռ: Մարդն էլ տարաւ էտու: Բալուլ կարգաց, խա գիւ Լուծֆիկի խէրն ի գլրի, թէ գէօ ես խիւանտ եմ, խոգիւ դէմ. իզին (հրաման) տուր իմ լաճ գեայ տիսնամ օրօխկեմ գեա:

Բալուլ կանչեց Լուծֆիկին ասաց. Արի տիսնամ քեռ խօր

մօտէն գիյր իկե. քեռ խէր տը մեռնի, տիւ էլ առաւտուն գիւլաշ տը կպնես. ինչ կասես: Ասաց. Ապա տիւ կիտես, խրաման քեռն ի. ասաց, ձի խրաման տու, էրթամ քեռուսուն օր ետոյ շոտ գեամ, ապա ես, Սէդոն գիւլաշ կպնենք:

—Չէ, ասաց, վախենամ էրթաս էլ չի գեաս:

—Չէ, ասաց, անդ (խոստում) էլնի ես տը գեամ. ընի որ ես մէկ օր էլ չըմնամ գեամ:

—Հնայդէ, ասաց, քեյ քեռուսուն օր վեատա (ժամանակ), գնա, էլմ էլ արի:

Էկաւ Ֆլօրի մօտ, Ֆեյօր ասաց. Հնայ գիյտի (կտրիճ). շոտ կանամ Աղէքսանդր կնտնես: Թիէն գեա, քեյ անգատի, էնիկն ի (այն է) խալախաց կիրե. շոտ ինոր խալֆներ խայնես, ինոր տեղ մնաս, չիւմ էն գեան դառնայ:

Լիւթֆիկն էր, էլաւ կնատ (նպատակ) արաց Աղէքսանդր թագաւորու տան արաց էկաւ, տէսաւ որ ունկուղոցմ (գղըր-դիւն) կը գեայ. դեոր (ուր որ) կան էկաւ (շրջագայեց), տեսաւ որ Աղէքսանդր ուր հօդէն (սենեակ) նստեր ի, ուր կնկեայ խեռ քէֆ կանի: Ինչ Աղէքսանդրի աչք ընկեաւ Լութֆիկ՝ ասաց. Հայ Լութֆիկ, քեյ ինչ իլե, չընի որ էն անխոգի Սէդօն ձեր գործ իմացեր ի: Ասաց. Խն հալ հէքիաթ ըսկնայ ի:

Տնաւէր, ասաց, կը լսես որ չորս կողմ ունկուղոց ի, թօփ կը թալն. էսա պիթիւն (բոլորը) ձի խամար ի. թալն կը պատկվեմ, տիւ ինչ կասես:

Ասաց. Տիւ գիյտես:

Ասաց. Լութֆիկ, արի իմ կարմիր խալըֆներ խազի, ես եմ գեօղվէնք (անկողին) քեյ խալալ եմ արի. կնա պառկի, չիւմ ես կը գեամ:

Առջի օր որ խարսն էկաւ գեօղվէնք, Լութֆիկ թուր քեաշեց իտի մէջ էրկուս, պառկաւ: Կնիկ ասաց. Պալքի էսօր ճամպախ ի իկե, նեղացեր ի, թող մնայ: Մէկէլ օր էլմ էլ էնպէս. էդա մէկէլ օր Լութֆիկ էլմ էլ թուրն իտի մէջ տեղ. վէրհասըրի (վերջապէս) ինոնյք մնացին էնպէս:

Դանանյք վէր Աղէքսանդրին:

Աղէքսանդր քշեց կնաց, խասաւ Բաղտատ, կնաց Բալուլի տուն մտաւ. Բալուլ ասաց. Խէր ընի. Լութֆիկ, տիւ ինչիս ըսկնայ շոտ էկար:

Լիւթֆիկ ասաց. Ոլլա խէր ի. չոււմ ես կնացի, եմ խէր ժրէր էր. ես էլ թողի էկայ. ես Սէդօն գիւլաշ պոնենք: Առաւտուն էլաւ կնաց Սէդօն իթալ գէտին, վիզ կտրեց, ալնջներ առեց կնաց Բալուլին շանց իտու, Բալուլ ասաց. Լութֆիկ, կնայ, ես կիտեմ,

որ դու իմ խաց խալալ ես կերեյ, կնահ, աշխար ի՞նչ կասի թօսաի:

Դօրիս էնտեղ իրե. ասաց. Ֆիլօր, ֆնացիր բարե. ես գեօ կէրթամ քու իրիկ կօրօխկեմ կէայ, խօրօտ խը մե մէկու ընցուցէք. իթօղ կնաց. Բալուկ ասաց. Արի իմ ախչիկ խալալ սրտով պսակիմ վըր քե: Չէ, ասաց, էրթամ մէկէլ իմ խէր տիսնամ, նոր դամ. պսակուիմ: Էլաւ կնաց մտաւ ուր հօդէն, ասաց դօ ըսկնաց արի. էլի կնայ: Տօր Լութֆիկ էլաւ կնաց, Աղէքսանդր ֆնաց չում իրիկուն, որ պիտի մտնէր գօղվէնք (անկողին), կնիկ ասաց. Չէ, չում էսօր քե ի՞նչ էր էլի, թէ որ ես գէշ ի. խօրօտ չի, թօ ձի չառնէր, ես չըմ ուզի դու ձի մօտանաս: Աղէքսանդր ասաց. Պան չկայ, կնիկ ի, սիրտ իլե, վաղ խելքէ կը խանեմ. կը խապեմ: Մէկէլ օր որ տէրթէր մօտ կնիկ՝ կնիկ չընդունեց, ցէրէկ զիհր շինէր էր, երբ Աղէքսանդր շուր ուզեց՝ իպե իտու որ խմէր. ալա որ իտու, Աղէքսանդր խասկցաւ. որ զիհր ի՝ էլ չը խմաւ, շուռ իտու ուր շապկի փօղպատ վէր կնաց տակ, աստուած պարզիրես պախեց, ըսկոն եարէմ էլաւ վրէն որ էտա թագաւոր ուր վարեաթ էլած չէլած ծախեց չը կարցաւ ժըըցուցէր: Աղջիկն էլ կնաց դապիթըմ առեց նստաւ: Աղէքսանդրն էր ֆնաց ուր հալի մէջ, Լութֆիկ էլե ինչ արե մըչ ուր երկրին. Բալուկ մեռեր ի, Լութֆիկ իրեք խառ խէյրաթխանայ ի բացե, Աղէքսանդրի անընով, դալալ տուե կանչեւ աշխար աշխարան դան ուտեն Աղէքսանդրի գործին յաջողութեն ասեն:

Ծէն կուգայ կինի Աղէքսանդրի ականջ, կասի. Ես էլ դընեմ էրթամ Լութֆիկի մօտ. թէ անի էն եմ դարդին դարմանըմ անի. կըլնի խարիր տարէկան կուր խալիորմ կնտաւ. ասաց. Արի էրթանք Բաղտատ խէյրաթ խանէն, ուտենք խմենք չում մեռնինք: Աֆանտըմ, էլան կնացին. շատ քիչ Աստուած կիտի, կնացին խասան Լութիկի էրկիր, Աղէքսանդրի խէյրաթ խանէն: Ինչ խալի որն էր՝ մտաւ խէյրաթ-խանէն, ինչ Աղէքսանդրն էր՝ ընցաւ կընաց, վըր Լութֆիկի արապի ճամխին նստաւ, որ նստաւ վըր ճամխին՝ իրիկուն Լութֆիկի արապէն էկաւ, տեսու որ եարալու, փարալու մարդ գեօ նստե վըր ճամխին. ըսաց. Ի՞նչ եարալու. մարդ ի, ընչի՞ չըք տարե խէյրաթ խանէն: Ոլա, ասին, թագաւոր, ապրած կենաս, կանենք չընքէնե, տեղէն հիրար չէլնի. կասի իլլայի ես տըրթամ թագաւորի քեօշկ սարէն, տուտեմ խմեմ: Ասաց՝ վէրուցէք դրէյք մէջ իմ արապին:

Առեց կնաց ուր քեօշկի մէջ իգի:

Դօրիս կանչեց ասաց՝ Խաց պերէյք ուտեմ. խաց պերին թագաւորին, ինոր էլ խաց պերին: Չէ, ասաց, իլլահ-պիլլահ ես խէտ

Թագաւորուն խաց տը ուտեմ: Տօ, ասին, կեղտոտ, տիւ ի՞նչ կասես. կոոց ինկաւ էդա տեղ:

Թագաւոր լաւ ասաց, ի՞նչ ի իլե: Ասին. հալ կսէն ըսկնայ ի. էսա մարդ կասի՝ անպատճառ ես էլ թագաւորու խետ խաց տը ուտեմ:

Կանչեց, ասաց. Պերէյք ըստեղ:

Որ խաց կէրան պոծան, ասաց. Ջուր պիւրէյք: Ջուր պերին տւին թագաւորուն. էն մարդն ասաց. Չէ, յառաջ ես տըխմեմ, նոր տէյք իմ պէնունցք թագաւորուն:

Տօ ի՞նչ տիւ կասես: Թագաւոր լսաւ, ասաց. ի՞նչ կասի: Ասին. Ջուր ես տըխմեմ, նոր թագաւոր տխմի: Ասաց. Տէյք թօ իմի:

էն մարդ խմաւ, իտու թագաւորն էլ խմաւ: Քիչմ հանգստացաւ, գիշնի ուզեց, գիշնի էլ տուին, մէկն Աղէքսանդրին մէկն էլ թագաւորուն:

Չէ, ասաց, ես թագաւորու կաղխով (գաւաթով) տըխմեմ: Թագաւոր որ կատախն իտու Աղէքսանդր խմաւ. առաջուց էտ երկուսը ինոնց մատնիկներ փոխէր ին. կէսը խմաւ, կէսը էթող մէջ, յուշիկմ լողացուց մէջ. ինչ թագաւոր խմաւ, բանմ իրե պէրան. էխան տիւս, տէսաւ ուր մատնիկ. տօ ասաց, էսա մատնիկ տէր հօլ ի, ձիկ սալըխ (տեղեկութիւն) տէյք:

Ոլլա հալ կսէն, ինչ ասեմ, ասաց Աղէքսանդր, ես եմ ինոր տէր, իմ մատնիկն ի: Կասի. Լաւ հօտէմ պատրաստէյք, Աղէքսանդր տարէյք տըյք մէջ:

Աղէքսանդրին կըտանեն կը դնեն մըջ հօտին, առփշմով (մհտաքս) կը փաթութեն, դօրսըւան ինոնց խէյրաթխանէն թէ երեյք էր կանեն եօթ. ինչ կէանդար մալ կայ մըջ աշխրին Լութֆիկ կըծախսի վըր Աղէքսանդրին, թա քի չարա չըլնի. ինոր դարդին չկանայ դարման անի:

Դօրիս կասի. Աղէքսանդր, տիւ էլ իմաստուն մարդ ես, դէ ասա խեմ (տեսնեմ) ինչ դեղ տամ քե որ տիւ ժրես:

Աղէքսանդր կասի. Տնաշէն, ես ինչ կիտեմ, ես խիւանդ եմ խեղ իմ հալին: Աղէքսանդր, կասի, տիւ կիտես ի՞նչ ի, արի ասա: էյ, կասի, Լութֆիկ, իմ դարդ շատ ի, դարման թանկ ի, ֆարգա ասի (իցէ թէ) որ օգուտ չունի: Տօ, ասաց, տիւ ասա. ի՞նչ կայ թանկ քեանց քեյ ինձ խամար: Ոլլա, ասաց, քեո էրկու ճժեր որ գինես (դոհես), ինոնց արուն քսես իմ ջան, ես կըժրեմ: Ոյ, ասաց, տնէշէն, էտէնցկնայ էլ (այդպէս) էժան դեղ կիյնէր իմ ձեռ:

Իրիկուն էր, էլաւ ասաց. Ֆիլօր, էլի էրթանյք ժամ, դուղա (աղօթք) անենյք մեր Աղէքսանդր աղպէր ժրի: Որ էլան

տը էրթեն ժամ՝ Լուծֆիկ ասաց. Տիւ կնա, ես դառնամ եմ (իմ) ման-
դիլ (թաշկինակ) մոռցայ տուն, կնամ պիւրեմ:

Ֆիւրն էր կնաց ժամ, Լուծֆիկ դարձաւ էկաւ տուն, ասաց.
է, որ իմ կնիկ մնար տան, պալքիյ կապուլ չանէր. ես ասի լա-
ճեր տը զինեմ էն ասէր չէ. դօրիւ կըլնէր մէր մէջ խոովութեն,
էլ Աղէքսանդր չը ժրի, ես մէնակ կըզինեմ, խալալ սրտով որ
խէրի էրթա, շուտ ժրի:

Դարձաւ տուն, էրկսի վիզն էլ կտրեց մըջ տաշտին. տղէյ-
նէր տարաւ իտի մէ մէկ ուր տեղ, էկաւ արնով, խօրօտմ Աղէք-
սանդրին պոնեց, լւաց: Աղէքսարդրի կաշին օձու կաշու պէս ի-
թօղ: Աղէքսանդր ժրաւ էլաւ դաշւան (առաջուայ) Աղէքսանդր,
կայնաւ էն տեղ:

Դօրիս ասաց. Աղէքսանդր, ինչիս անենյք որ քեո քեոր (քոյր)
Ֆիւր չիմանայ:

—Ասաց. Տիւ գիյտես: Ասաց. էլի կնա էս մօտիկաս գեղե-
րից մէկ. թուղթմ գյրի, տու մէկմ պիւրի ընչ (մինչև) էն ժամուց
գեա: Ես կասեմ քեո աղբէր Աղէքսանդր իկե, էլի էրթանյք յառջև:

—Կասի աղէկ: Աղէքսանդր կըլնի կերթայ: Ֆիւր ժամուց
կուգեա տուն, կասի Լուծֆի, ի՞նչի չէկար ժամ: Տօ, կասի, ինչիս
կյէ: Ես դառցայ տը կյէ, մէկէլ տէսայ, որ մարդմ թուղթ իպեր
իտու իմ ձեռ. առի, տեսա, որ Աղէքսանդրին էր. էլ չէկայ: Գրեր
էր շոտ արի իմ յառջև:

Էլաւ դօրսւան ասքեար (դօրք) կապեց կնաց յառջև: Ֆիւր
հա գեօ կը խառցուցի, կասի՝ Լուծֆի, մեր էն խիւանդ ինչիս ի-
լեր ի, չերևայ:

Լուծֆիկ ձէն չի տայ:

Ասքեար կապեց կնաց, Աղէքսանդր առեց էկաւ, նստան քէյֆ
ուրախութեն: Լուծֆիկ կուզէր էսա ուրախութնի մէջ ասէր:
Ֆիւր հա կըխարցուցի, կասի, տօ էն մեր աղքեատ ինչիս ի իլե.
պէրէյք էն էլ ուրախութեն անի: Լուծֆիկ ասաց. Տօ ի՞նչ
կասես, էն խիւանդ մեր ախպէր Աղէքսանդրն էր:

Տօ ի՞նչ կասես: Խա հալ խէքեաթ ըսկնայ: Էլաւ որ՝ էն ուր
տեղ գեյտէր մե չէր ասե: Շատ գոռեցի վըրէն, ասաց՝ ոլա քեո
էրկու լաճեր թէ որ զինես, արուն առնես ձի լասա ես կը ժրեմ:
Ես էլ քեյ խապեցի, օրօխկեցի ժամ, վըզքէյր կտրեցի, ինոնց ար-
նով Աղէքսանդրին լացի ժրաւ, օրօխկեցի էսա գեյղ չիւմ մկայ
կնացինք պիւրինք: Տօ, ասաց. ի՞նչի ձիկ չասեցիր որ ես էլ ոտ-
քեր պոնե, պալքի խէրմ էլ ձի ըլնէր:

Էսա խապրի մէջն ին՝ ճօէր լացին. Աստծու խրամանքով
ճօեր ժրան էլան վեր:

էլան ուրախցան, փառք տւին Աստծուն: Մի ժամանակ էլ ուրախութեն արին:

Աղէքսանդր ասաց. ես կէրթամ: Չէ, ասաց Լուիֆիկ. մենյք մէյտեղ տի էրթանյք քեռ խօր էրկիր:

— Լաւ, ասաց: Ինոնց ձիեր խէծան կնացին Աղէքսանդրի խօր քեաղայք: Ինչ տէսան Աղէքսանդրի խէր աղքէտացեր ի, ըսկում ուր մակ-թամակ, (ունեցածը) ծախե. վըր Աղէքսանդրին խըջե. Լուիֆիկ ինչ կանգար մալ կէր իտու, արաց տաշւան (առաջուայ) թագաւորութեն. կնաց էն աղջիկ, ինչ Աղէքսանդրին դեղէր էր (թիւնաւորել), սպանեց, նոր աղջիկմ իպե. խարսնիս արաց նորէն. էլան նամակ գյրեցին Աղէքսանդրի խալալ խօր էղէլութեն զըմէն (ամէն) պատմեցին ¹:

ՈՍԿԻ ԿԱՆԹԵՂ

Ա.

Կէլնի չէլնե, կէլնի չէլնե, կէլնի մէյ թագաւոր: Էսա թագաւոր կուզի որ խարսնիս անի, ուր խամար լաւ կնիկ պիրի:

Խարիր յիսուն խուրն խրեղէն աղջիկ պիրել կուտայ, որ ուր խարսնացուն ընտրէ: Ինքն ուր մէջ մէկ խատիկ խօրօտ կընդրէ՝ ուր խամար, կը վերցու կըտանի ուր ապարանք. եօթն օր, եօթ գիշեր խարսնիս կանի, մեծ փառքով, պատուով կըպսակվի:

Չափէն զիւս կըսիրէ ինոր, ու զարմացեր էր ինոր խօրօտ տեսքին ու շոխքին:

էն թագաւորուն մէկ վազիր մը կէր: Վազիր տիսնալով ինոր խօրօտկութեն, զարկուաւ ինոր տեսքին (սիրահարուեց). ուզեց որ ինոր կամքն առնի:

Շատ կնաց էկաւ, ուրիշներ էլ օրօխկեց, սօն(վերջ) թագուհին ինոր խօսք իտու...:

Շատ մնաց էն պանի մէջ, թագաւորի մէկէլ մարդեր իմցան, էստեղէն մասնութեն էրին, թէ թագուհին էսինչ վազիրի խեռ կուտա կառնի...:

Թագաւորն ասաց. Թագուհին ձիկ չուզե, որ մէկ դան(անդամ) ինոր մօտէն պակսեմ, վազիրն էլ իմ սիրելին ի. էտ պէս պանին չեմ խաւատայ, չիւմ եմ աչքով չտիսնամ:

Աւուր մէկ թագուհին կասի թագաւորին. «Վազիր քեյ շատ կըսիրի, թող մէկ օր ձի քեյ տանի ուր տուն»:

Թագաւոր ամր կանի վազիրին կասի, թէ այս ինչ օր քեռ տուն խուր (հիւր) եմ խեռ թագուհուն:

1) Պատմեց Հայոց Զորի Քերծ գիւղում Մ. Սարգսեան անգրագէտ գիւղացին:

Թագաւոր շատ կըմտածի, թէ ինչ կանեն էսա էրկուս, թագուհին ու վազիր. որ էնտեղէն խասկընայ ինչ էլնել:

Կը դառնան պալատ, էն տեղէն կիմնայ որ վազիր ուր կին սիրեր ի, սիրտն առեր ի, էնտեղէն էրկու մարդ կը կայնըցուցի գեաշիւշ (դիտող, լրտեսող), որ ինչ էլնել խասկընայ:

Դորիս թագաւոր էնտեղէն իմնալուն պէս, թէ վազիրի խետ թագուհին կուտայ կառնի, անմիջապէս մեռցնելու կը խորհի և սպանել կուտայ թագուհուն զաղտնի կերպով: Նորէն էրդում կանի, թէ որչափ թագուհի առնեմ, առագաստ մտնելէն վերջ՝ անմիջապէս սպանեմ:

Որ էդպէս պան կանի, շատ խօրօտ աղջիկներ կը տանի փեսատանայ՝ կըմտնի գեարդան (առագաստ) կըպրծնի, և էն մէկէլ օր ինոնց սպանել կուտայ:

Շատ կըմնայ թէ քիչ, շատ էսապէս պաներ կանի, խաւատայ որ խարըրի չափ խօրօտ, էսասկընայ աղջիկներ կը կորսնցուցի:

Էն էրկիր մէկ պառաւմ կէլնի, մէյ խօրօտ աղջիկմ կունենայ: Էտա աղջիկ կասի ուր մօր. «Մարէ, ես քն մեռնիմ, էրթաս, կամենաս, որ թագաւոր ձի անի ուր թագուհի»:

Մէրն ի կընստի կուլայ. կուլայ կասի. «Ես ունիմ մէկ աղջիկ, մէկ ես էրկու գիշերւան թագուհին լինչ պիտի ըլնի, որ ես իմ աղջիկ տամ»:

—Ձէ, մարէ, կասի աղջիկ, տիւ չես գիտե, ես ինչ պիտի աւնեմ, տիւ կնամ կամէցի. թօ թագաւոր ձի առնի:

Մէրն ի՝ առաւօտ կէլնի, դօղրու (ուղիղ) կէրթայ դելս թագաւորու սարէն. կասի. «Թագաւոր ապրած կէնա, տիւ թէ որ կուզես, իմ աղջիկ շատ խօրօտի, կուտամ քեյ, անես քեյ թագուհի»:

Էտա թագաւորն ի, համան շոտմ մարդ կօրօխկի, աղջիկ պիտի կուտայ. տեսածին պէս, կըզարմանայ կասի, թէ ինչ խօրօտ տեսք ունի:

Հրաման արաց շոտով թադարիւք (պատրաստութիւն) կը տիմնան, եօթ օր, եօթ գիշեր խարսնիս կանեն, խարսնից սորա (ետք) գեարդան (առագաստ) կէրթայ. կասի թագաւոր. «Արի էրթանք պսակուելու, քեյզի մնացեր ի տաններկու սահաթ ժամանակ, չիմքի ես էնպէս եմ ասե. որ խարսնից սորա (ետք) գեարտանէն քեյ սպանել պիտի տամ, ինչպէս էն մէկեկներաց»:

—Ձէ, կասի թագուհին, իմ խօսք պիտի կատարես. էրթայնք պառկենք, տիւ ձիկ ահանջ արա, մէկ առակ ասեմ:

Թագաւոր կասի ասա:

Բ.

Աղջիկ կասայ.

Մէ կնինկմ կէլնի. ինյք ունի մէկ լաճ. խղճեր աղքատ կնին. էտա տղէն փողնի (փողոցի) մէջ խետ տղէյներաց կը խաղայ. էն տեխէն մօրուսով մարդմ կուկեայ. կըրրիշկայ որ էսա տղէն թէ տեսքով, թէ խալով աղքայտի կը նմանի. մէկ շամառմ (ապտակ) կը զանի էտա տղի էրեսին: Էտայ տղէն կուլայ: Տղի մէր ինոր լաց կլսի՝ կուկեայ կխասի, կըխարցուցի, վնայ վնով ծեծեց իմ տղին: Տղէյներ կասեն. էնա մօրուսով մարդ:

Մօրն օր կտիսնայ էտա մարդ՝ էն տղի ձեռ կպռնի, կառնի կէրթայ, կըտանի մէյ դաւտիմ մէջ, տղան, կասի, էսա քեար վիրու:

Տղէն ձեռ կը թալի, քեար կը վերուցի՝ կը տիսնայ էն տեղ իրեյք խառու ձու, մէյ կանթեղ և մէկ էլ մատնիկմ: Ոսլիոր կասի. «Տղան, տար էտա պաներ, ուրախացէյք, ձիկ տուղա (աղօթք) արէք»:

Տղէն կառնի խառու ձուն, կանթեղ, էն մատնիկ, ուրախ ուրախ կուկեայ տուն, էն պատեր կուտայ մօր:

Մէր կասի. «Որդի, տիւն իսոնք պերիը՝ ամա մենյք անօթի ենք, հապա ի՞նչ ուտենք էսօր»:

Տղէն կասի. «Մարէ. իսա պերած պաներ տանենք ծախենք, էսա առուր խաց պերենք, չիւմ տեսնանք Աստուած ի՞նչ մէյ տուում էլ կըպանայ»:

Տղէն կասի. էսա կանթեղ տանեմ ծախեմ. մէկ շոր տուր սրբեմ. տէնիմ (տեսնամ) ինե (մէջը) ի՞նչ կայ:

Մէր շորմ կըպերի տղին, որ սրբի: Տղէն կառնի կանթեղ որ կըսրբի, էն սնաթին եօթ խոգիյ առջև կըկայնին. կասեն. «Ի՞նչ կայ, տիւ մե ինչի՞ կանչեցիր. մենյք էտա կանթեղի ծառէն ենք, ի՞նչ կասես, ասան, քեո խօսքն անենք»:

Տղէն կասի. «Տիւք գիտէյք, որ ես ու իմ մէր անօթի ենք. թէ որ կանաք, շոտմ խաց պիրէյք ըստեղ մենյք ուտենք»:

Շոտմ սեղան կը պատրաստեն մօր ու տղի խամար, կը դընեն ինոնց առջև, կուտեն կը խմեն, փառք կուտան Աստծուն:

Կը ֆնայ էն մէկէլ օր էլմ էլ կանօթանան, տղէն կասի. «Մարէ, էսօր ի՞նչ ուտենք, ինչ անենք. էտա մէյ խալի ձու տանենք շուկէն ծախենք, խաց առնենք ուտենք»:

Էն մէկէլ օրն ի տղէն էն մէկ խալի ձու կառնի կէրթայ շուկէն, որ ծախի: Վով որ կը տեսնայ կը ծըծղայ ինոր վէրէն, իսոր գիյնը ինչ ա կասեն: Տղէն կասի տիւք կիտէյք, ես չեմ կիտե ինոր գիյն: Էն տեղաց մարդիւր խառու ձուն իրարու շանց

(ցոյց) տալով, իրարու իրեա իրիշկելով, էրկու խազար ղուրուշ փարա կուտան տղին, ինոր ձեռնէն կառնին, էն էլ ուրախ ուրախ էն փարէն կառնի, կուկեայ խաց-թաց, պան ման կառնի կըտանի տուն:

էն մէկէլ օր տղէն կասի մօր. «Մարէ, ես կերթամ կը պըտըտիմ թէ որ Աստուած իտուր, էսա մէկէլ խաւի ձուերն էլ կըծախեմ ուրիշ տեղ, ուրիշ գնով:

Տղէն ի էնտեղից կառնի խաւկիթմ էլ, կէրթայ ուրիշ քեաղայք, որ մէկ ամսուայ ճամբախ զատ էր. կէրթայ էն քեաղայք. կէրթայ մէկ պառվում տուն կիջնի, ուր ձին կըկապի դան. կասի. Մարէ, ձի գիշերս քե խուր (հիւր) առ: Պառաւն էլ կասի. Բարով, խազար բարով, իմ լաճ: Տղէն կասի. իմ ձիուն էլ մէյ տէղմ տուր. ձիկ էլ կերակրե չիւմ առաւտուն, ես քեո աղէկութնի տկից կէլնեմ:

Պառաւն ի շոտմ սեղան կըտանի, ինչ որ Աստուած տուեր ի, կըպիրի կը դնի ինոր առաջ. տղէն կուտի, կըխմի, փառք կուտայ Աստծուն:

Տղէն առաւտուն կէլնի կէրթայ պըտըտել էն քեաղքի մէջ. կըլսի որ դալալմ (մունետիկ) կըպօռայ. տղէն կըխարցուցի կասի. էսա ինչ դալալ ի որ կըպօռայ, կըկանչի:

Դալալ կըկանչի կասի որ, էսօր սկի մէկ մարդ ուր տնից տիւս չէլնի, որ թագաւորի աղջիկ պիտի էրթայ պաղնիս. վով որ տիւս մնայ՝ թագաւորու հրաման ի ինոր կըսպանեն:

Չարսուն (շուկան) կըգոցեն, տղէն ինքն էլ մէյ տէղմ կը պաղկուի. որ էն թագաւորի աղջիկ ընցնելու վախտ տիւսայ: Տղէն մէկ սնաթ էտա տեղ կըմնայ. կըտիւսայ որ ուր արապով (սայլով) թագաւորու աղջիկ իրեա բաց, էստին, էնթին սէյր անելով (նայելով) կանցնի կէրթայ բաղնիք:

Տղէն կըտեսնայ, կուկեայ ուր տեղ, պառվու տուն, պառվուն կասի. Մարէ, ես էս կիշեր կըմեռնեմ. էն ինչ պան էր. էն ինչ խօրօտ էր թագաւորու աղջիկ:

— Որդի, կասի պառաւ, տիւ ինոր ռրտեղ տեսար:

Ես էնտեղ պախկվայ. էն էկաւ ընցաւ էնտեղէն, ես տիւսայ:

Տղի մօտ որ մնացեր էր էն մէկ խաւկիթ, էն էլ կուտայ պառաւուն. կասի էսա տար տուր թագաւորուն. առա որ՝ քեո աղջիկ կուզի իսոր տէր:

Պառաւ խաւկիթ կուտայ թագաւորուն, էն վախտ (ժամանակ) որ ինոր ազիր վազիրներ ինոր մօտ նստիւր են: Վազիրներ էսա խաւկիթ որ տեսան, տուին իրար ձեռ, շանց (ցոյց) տուին մէմէկու ու զարմացան:

Թագաւոր կասի. ես իմ խազնի (զանձարանի) մէջ էսասկընայ պան չունիմ. իսոր տէր վճիլ ի, կանչէք թող գեայ ըստեղ. Կըկանչեն, տղէն կուկեայ, կըխարցուցեն կասեն. Ձօ տղան, էսա խաւկիթ քեյ յուստ ի (ուստի է): Կասին. Բէյ որ էսա կայաստիլ ի քեյ շատ պան կայ:

Տղէն կասի. «Թագաւոր ապրած կենայ, հալպատայ (իհարկէ) շատ պան ունիմ»:

Թագաւոր կասի. «Ես իմ աղջիկ կուզեմ որ տամ քէյ, ամա ես խօսք տուեր եմ էս ինչ վազիրի լաճուն, պիտի տամ ինոր. ես իմ խօսք չեմ կանայ ետ առնեմ»:

Տղէն կը դառնայ տուն, կուկեայ էն ոսկէ կանթեղ կառնի ձեռ, որ մաքրի. կը տեսնայ որ էլմ էլ եօթն մարդ կուկեան. կը կայնեն ինոր առաջ. կասի ինոնց. «Տիւք կանաք (կարող էք) էտա վազիրն և ուր լաճ վերցնէք, տանէյք ըսկուն զատ երկիրմ, թող էրթան էստեղ կուրուսին»:

Գիշեր կըտիսնան որ վազրի տուն տեղ բարձան. կըտանին էրկու իրեք ամսուայ ճամբայ կըթողնեն էստեղ:

Առաւտուն՝ լաճ կէշի, էլմէլ մէկ խաւկիթն էլ ուր խետ կառնի, կըպերի կուտայ թագաւորին կասի՝ ուզես չուզես պիտի քեոյ աղջիկ ձի տաս, որ էլնեմ քեյ փեսայ:

Ընտեղ կտեսնայ էն թագաւոր որ, նա էն վազիր կայ, նա ինոր տղէն, նա էլ էն տուն ու տեղ, զըմէնն էլ փախէր են:

«Որդի, կասի թագաւոր, ես իմ աղջիկ տըտի Ֆիլան վազիրի լաճուն, նա ինոր տուն ի մնացե, նա ինքն ի մնացե, զայի Աստծուց էք, քեռ անուն որ լսաւ՝ թօղեց փախաւ էն, ախր զսմաթ քեյ ի, թէ որ, տիւ իմ ուզածներս պիրես, տիւ իմ սիրած փեսէն ես»:

— Թագաւոր ապրած կենայ, ասաց տղէն, ուզածդ ինչ էս ասան:

Թագաւոր կասի. «Կուզեմ որ՝ իմ սարայի (պալատի) պէս սարէմ շինես, ու քեռսուն խատ կուս աղջիկ, որ իմ աղջկան առջև խզմաթ անեն»:

Տղէն կասի. «Թագաւոր ապրած կենայ, քեռ խրաման իրեյքօրայ մէջ Աստծով կը կատարեմ»:

Կերթայ տուն, թագաւորու ուզած պառվուն կասի. որ թագաւոր ձիկ խօսք իտուր, ուր աղջիկ ձի տայ և ձիկ անի փեսայ: Շատ կուբախնան. ամա կասի՝ մարէ, հապա շատ պաներ կուզի: «Ի՞նչ կուզի», ասաց մէր:

— Կուզի որ, ուր սարի պէս սարէմ շինեմ, քեռսուն խատ էլ կուս (կոյս) աղջիկ կիշեր ցերեկ ուր աղջկան խզմաթ անեն:

Գիշերը կեղևի, պառաւ քնուկ ատեն (ժամանակ) կան թեղը կանի կը մաքրի. մաքրելուն պէս էն եօթ մարդը հազըր նազըր կը կայնեն ինոր առաջ. ամբ կանի, կասի, որ թագաւորու ուզածը էս ա. գիշերս ձեզնից կուզեմ, որ էնպէս սարէմ շինէյք՝ որ թագաւորու սարիցն էլ տահա խօրօտ էլնի. քեռուսուն խատ էլ կուս աղջիկ կը պիրէյք էնոր մէջ կը դնէյք. իմ սարայից խօրօտ ճամբախմ էլ կը շինէյք չուր թագաւորու սարէն:

Առաւտուն՝ որ թագաւոր վեր կէլնի, ուր սարայի մէջ պըտըտելու, կը տիսնայ որ խօրօտիկ սարէմ շինուած էր ուր սարայէն քիչմ զատ, շոտմ կը կանչի ուր փեսացուն. կասի. ձի տուր մէկմ էտա քեռ սարայի մէջ պըտըտելու. էս ի՞նչ զարմանալի պան ի:

Տղէն թագաւորու խեղ կուկեան ինոր նոր սարէն կը տեսնան, որ ուր սարայիցն էլ աղէկ ի ու խօրօտ:

Թագաւոր կը պանայ մէկ փէնջարէն (լուսամուտ) ցոյց կուտայ ինոր. կասի. էսա մէկ մնացեր ի պակաս: Տղէն էլ կասի. տիւ թագաւոր հս, ամբ արա (հրամայիր) թող էսա մէկն էլ շինուի:

Շոտով վարպետներ կը կանչի, ինոնյք չեն կանայ շինի, կասեն. «էսայ գործ մարդու ձեռագործ չի. իսոր մեր խելք չի խամսի»:

Թագաւոր կը ծըծղայ, կասի. «էսա սարէն շինող, թող էն էլ լըմնցուցի»:

Էնտեղից կը մտնան մէկ հօդէմ, էն տեղ կը տիսնան քեռուսուն խատ կուս աղջիկ կայնած են խզմաթի. իսոնյք էլ թագաւորու աղջկայ խալայիղներ (աղախին) են:

Թագաւոր որ կը տեսնայ էսա զըմէն զարդարանք, կասի. «Իմ տուած տուած ի, տիւ ըստիւց դէն իմ փեսէն ես»:

Պատրաստութեն կը տիսնան եօթն օր, եօթ գիշեր խարսնիս անելու:

Ինոնց խարսնիս կը սկսեն. տղան, ինչկանդար աղքատներ կայ. ինոնց հըմէնին էլ շատ ողորմութեն կուտայ. էնպէս որ ինոնյք չեն գիտնար թէ իրենք առաջ աղքատ ին:

Էն զարմանալի խարսնիս կանեն, որ աշխրքի վէրէն ըսկուն խարսնիս տեսնուած չէ. Պարսնուորներ հըմէնն էլ կէրթան ուրենց տեղեր, թագաւորու փեսին կը տանին իրեն գեարդանի օդէն. թագաւոր հըմէն առաւտուն կէլնի կիրիշկայ ուր աղջկայ սարի վէրէն. շատ ուրախ ինք, որ ժառանգ չունէր, մէնակ էն աղջկէն ի զատ:

էն թագաւորու փեսէն, սովորութեն արաց, մէյ քեանիւմ մարդոց խեւտ, հըմէն առաւօտ որսի էրթալ:

Մէկ օր, տասն օր էտպէս կէրթէր կուկեէր. ամա տան մէջ ուր էն քեառսուն աղջիկներաց խեւտ թագուհին կը մնէր:

Աւուր մէկ էլի որսի էրթալու ատէն ինոր մօտ դաւրիշի կերպարանքով մարդ մը կուկեայ. կը պօռայ, կը կանչի, կասի, ես մէյ կանթեղ կուգեմ, տեղն էրկու կանթեղ կուտամ թէազայ (նոր) մաքուր: Իրեյք չորս դէղ էնպէս կըկանչի: Թագուհին հրաման կանի աղջիկներուն, կասի. կնացէյք, տեսէյք, թէ էտա դաւրիշ ինչ կը պօռայ, ինչ կասի:

Կուկեան կասեն, որ, մէյ կանթեղ կուզի. տեղն էրկուս կուտայ:

Կասի լաւ. մէ խին կանթեղմ կայ, տուէյք ինոր, էրկունս առէյք:

Աղջըկներ կուտան էն խին կանթեղ. տեղ կառնեն էրկուս:

Կըմնայ որ՝ թագաւորի փեսէն էն օր որսից տունն չի գայ. էն կանթեղ տանող կը տանի կը փայլեցուցի, ուր մարդեր կը կանչի կասի. անմիջապէս էդա սարէն իրա մէջի էլածոփն վիւրոցէյք, տարէյք հեռու երկիրմ դրէյք վար:

Առաւտուն թագաւոր ինչպէս սովոր էր, վեր կէնի, կը նայի սարային, կը տեսնայ որ ինչ ոչ սարայ կայ, ոչ էլ տեղը նշմարանք: Հայտէ (օն) կասի շոտով կանչէյք իմ փեսէն, տեսնենք թէ էսա ինչ էլաւ: Կուկեան կասեն, որ որսի է կնացեր, հալամ չի դարձեր:

Կը մնան չիւմ փեսէն որսէն կուկեայ, կը տեսնայ էդած, ինքն էլ կը շվարի կը մնայ թէ ուր է իմ սարէն:

Թագաւոր կը կանչի փեսին կասի, հապա ուր է իմ աղջիկ, ուր է քեռ սարէն: Փեսէն չի կանայ պատասխան տայ, չի կանայ խօսի. ար բերան կը կայնի տեղն ու տեղ շիւրած կայնած:

Թագաւոր ուր մաջլիսով (ժողովով) ամբ կանի կասի. «Տարէյք իսոր սպանէյք, էնի տարաւ իմ աղջիկ կորցուց»:

Թագաւոր հրաման անելուն պէս, աղին կը տանեն որ սպանեն: Զիւնքի (որովհետեւ) էն շատ բարիք արեր էր զըմէնին, ամբողջ մախլուխ (ժողովուրդ) հաւաքվեր էր կուլար, կողբար, կասէր թէ էսա օսկի մարդ կընաց մեր ձեռնէն:

Թագաւորու մարդեր որ ինոր կը տանեն, ճամբխին կը մտածեն թէ ափսոս ի էսա մարդ, չսպանենք, ձգենք գեյտ թող առնեն էրթայ. ինչիս կէնի, թըղ էնի: Գեյտ կառնի էսա տղէն

Կէրթայ, կը տանի մէյ չալիիմ (գետեզրեայ ծառերի) կակոցուցի (կարգելէ), տղէն ձեռ կը թալի չալին կը պոնի, ձեռը շարժելու ատեն մէկէլ ձեռ կը դիպնի մատի մատնիկին. ակը փառլամիշ կէլնի- մէկ էլ ինչ կը տիսնայ՝ էրկու խոզի կը կայնին ջրի մէջ խոր դիմաց, կասեն. «Ինչի՞ մե (մեզ) կանչեցիր»:

Տղէնը կասի. «Էս ջրից ինձի խանէյք»:

Տղին գեյտից տիւս կը խանեն. կը խառցուցի, կասի. «Հալ իմ տուն, իմ սարէն ինչպէս էլաւ. ձիկ պիտի տանէք իմ տուն իմ տեղ ձիկ նշանց տաք»:

Կասեն. «Էհ. էտա մեր պան չի. մեր կարողութիւն վեր ի, էտա պան ոսկի կանթեղի մարիֆաթն ի (շնորհք). տէրն էկաւ. աղպէրն որ տուէր էր, էկաւ կնկանդ խապեց. էրկու կանթեղ տուեց տեղ. էն մէկ կանթեղ տարաւ»:

—Ապա ես մկայ ինչ անեմ:

Կասեն. «Տիւ պիտի էրթաս խինգ ամսուայ ճամբախ. էս ինչ քեաղայքի մէջ, գեօ ձեր սարէն էն տեղ դրուած ի. էն կուս աղջիկներ, քեռ կնիկ ինոր մէջին»:

Թագաւորու փեսէն կէլնի խինգ ամսուայ ճամբախ մէյ կէրթայ:

Կէրթայ էն քեաղքի մէջ, կը տիսնայ որ ուր սարէն գեօ էստեղ դրած. կէրթայ իրեյք դիր (անգամ) կը կայնի փէնջարէ-քանց դիմաց. կը տիսնայ որ էն կուս աղջիկներ մէջ կը պտըտեն:

Էն աղջիկներաց մէկ կը տիսնայ որ թագաւորու փեսէն իկեր ի էստեղ. կուկեայ թագուհուն հիմաց կուտայ:

Թագուհին իմանալուն պէս, կուկեայ փէնջարէն կը պանայ. ինոր խեռ խապար կուտայ. կասի. «Էկուր (արի)ներս, ես քեյզի պախեմ, որ դարվիշ չիմնայ»:

Թագուհին էն տղին իրեյք օր գեաղտիկ կը պախի, ամա (բայց) խեռ չի խօսի. աղջիկ իսօր խօսք չի տայ. կասի. «Չու՞մ ութ օր քեյզի խեռ չիմ խօսի. ութ օրէն վերջ նոր խե քե կը խօսեմ. քո սիրտ կանեմ»:

Էն իրիկուն էլ կուկեայ դաւրէշ. թագաւորու աղջիկ դաւրիշի գալուն պէս, նարդըվանէն (սանդուխից) կիջնի, կը մտնի ինոր թե, կը խանի վեր. շատ սիրով կը տանի ուր օղէն. կասի. «Իմ ուզած պաներ վաղ կուզեմ», ու կնկնի դարվիշի վիզ:

Ուրիշ օր, աղջիկ ամենեկին խեռ դաւրիշին չէր խօսե. խապար չէր խա. մկայ սէր նշանց կուտայ:

—Մեծ սեղան պիտի շիտկես, պատրաստես, վաղ ուտենայք խմենյք, մէյտեղ քընենյք. քեռ ուզածներ կատարեմ:

Դաւրիշ՝ առտուն կերթա յուրախ չուրախ. թագաւորու աղ-

Չկայ զըմէն ուղածներ կը պիտի: Թագաւորու փեսէն էլ տան մէջ պահարան դրած ի. կը խառցուցի. «էն ոսկի կանթեղ դեմք ի, առնեն տաս ձիկ»:

Կնիկ կասի. «Իր ծոցէն տիւս չե խաներ. ուր մօտն ի»:

Դաւրիշ գեալուն պէս, կը նստի սուփրու վրէն. կուտեն կը խմեն, մեծ ուրախութեն կանեն:

Թագաւորու աղջիկ չափից տիւս գինի կը խմցուցի դաւրիշին: Ինքն էլ կը խմի ինոր սիրուն խաթրի խամար: Գաւաթներ որ կը պարպեն՝ Թագաւորու աղջիկ դաւրիշ չիմցած, գեադտիկմ աղուն (թոյն) կը լցի մէջ գինուն, որ ուր իրիկն էր սորվեցուցե, կասի. «էսա իմ խմած տիւ խմի. քեռնն էլ տու, ես կը խմեմ» ու կիյնի ինոր վզովն, դաւրիշին պոչ-պոչ կը խամբուրի:

Դաւրէշ գաւաթն առնելուն պէս, մէկանց կը պարպի, կը մնայ էնպէս չորցած. գաւաթ կը մնայ ձեռ, կը մեռնի դաւրէշ:

էն գեախն ինէ (էն ժամանակ) Թագաւորու փեսէն ուր պախուած տեղէն տիւս կէյնի. կուկեայ մեռլի ծոցէն ոսկի կանթեղ կը խանի:

Ոսկէ-կանթեղ տղէն առնելուն պէս, կը մաքրի, էն գեախն ինե, էն եօթ խոփիյն հազըր կուկեան առջև կը կայնեն, կասեն. «Ի՞նչ կասես»:

— Կասի. Որ տեղ որ էր էսա սարէն, Թագաւորու սարսյի առջև, ուր խին տեղ, էլմ էլ տանէյք տնէյք դա (այնտեղ):

Հիմա դաւրէշ մեռած, գաւաթ ձեռ, վըր խացին մնացիր ի:

Գիշերուայ մէջ սարէն կը տանեն Թագաւորու սարայի առջև, ուր խին տեղ կը դնեն:

Թագաւոր, ինչպէս որ սովորութեն ունէր, ամէն առաւտուն, կիրիշկէր դեխ ուր աղջկայ սարէն, որ զատմ չէր երևնայ:

էսա առաւտուն էլնելուն պէս էլմ էլ կիրիշկայ դեխ աղջկայ սարէն, կը տիսնայ որ ուր տեղն ի: Շատ կուրախնայ, կը խրկի աղջիկ կանչելու. ինք կիտի որ փեսէն սպանել ի տուե:

Աղջիկ կեալուն պէս՝ ուր խօր թև կը մտնի, կառնի կը տանի ուր սարայի մէջ. կը կանգնեցնի էն փէտացած դաւրիշի առջև:

Թագաւոր կասի, «էսա թնչ ի»:

Փեսէն էն ժամանակ կուգայ զըմէն պատմութեն կանի, թէ էսպէս էլաւ, էնպէս կնաց, ու մեր դիւշման (թշնամին) էլ էսա էր:

էսա պաներ որ Թագաւորն ու երկրացիյք կը լսեն, մեծ ուրախութեն կանեն: Շատ աղքատներ կը կերակրեն. կը վէլեն (կը վայելեն) ուրենց թագն ու պսակ:

Մէկ տարի, թէ էրկու տարի էլ որ կը մնայ, էն թագաւոր կը մեռնի. մեծ սուգ կենեն ինոր թաղման օր:

Տղէն, փեսէն, թագաւորու թագ կառնի, թագաւոր կէշնի էն էրկրի վրէն:

Ամա (բայց) էն զաւրիշ աղբէրմ ունէր. կը լսայ որ էն տներ, սարէն տարիւր են ինոր խին էրկիր, ու էն տղէն էլ, թագաւորուն փեսայ ի եղեր: Խարցուցելով, փնտռելով, էտա մեռած դաւրիշի ախպէր կուկեայ էտա երկիր, կը մտնի մէկ պառվում տուն. էն պառվուց պիթիւն (բոլոր) հալահվալ (հղելութիւն) զըմէն կը խառցուցի, կը խասկընայ, ինքն էլ իրեն կնիկ ցոց կը տայ. ուր խալաւն էլ կնկայ խալաւ կէշնի:

էտա պառվուն կասի. «Կիտեմ, մարէ, ես իկեր եմ ըստեղ ինչ որ խիւանդութեն էնի, վով որ խիվընդութեն ունենայ, ես աղօթք կանեմ, էն կը ժրի»:

Պառաւն ի էսդին էնդին կը ձէն-ձընի. շատեր կուկեան կաղօթվեն, որը կը ժրի, վոր չի ժրի, մինչև որ ձէն կէրթայ թագաւորու սարային մէջ:

Աուր մէկ թագաւորու կնկան գլխին էլ կը ցաւի. կէրթայ էն կնկայ կուշտ աղօթելու. էտ կնիկ դռնէն տիւս չէնէր. կը դառնայ տուն՝ կը պատմի թագաւորուն, թէ էսպէս, էնպէս կնիկմ կայ, վիր (ուժ) որ աղօթի, ինոր մօտ էլ ցաւ չի մնայ:

Թագաւոր ինքը քեանիմ օրից սօրա գլխացաւ կուռնեայ. կասի. «Կանչէյք թող էսա տեղ կեայ իմ գլխացաւ ժըրըցուցի» (բուժէ):

Կերթան թագաւորու խրաման կասեն. պառաւ կասի. «Ես ըղթիեար (ծէր) եմ, չեմ կանայ քէյլե չուր սարէն. թըղ իյնք կեայ»:

Թագաւորն էլ կըմտածի էրթամ բարի է թէ չար՝ կասի, ու ոսկէ կանթեղ կառնի կը պուտի (մաքրել, շփել) որ փայլի:

Փայլելուն պէս էն եօթ խօգին կըկայնեն դիմաց, կասեն. «Մեզի ինչի կանչեցիր»։— Թագաւոր կասի. «էս էկող որ հեքիմութեն կանի, ես տ' էրթամ ինոր մօտ. խէր ի թէ շա՛ն»:

—Չէ, կասեն, իսկի մի էրթար. էնի մեռած դաւրիշի աղբէրն ի. շորեր փոխե կնիկ ի դառցե, որ քէյ սպանի:

Թագաւորն ի, կէշնի կէրթայ էն կնկայ մօտ. քեանիմ մարդ էլ ուրեն խետ կառնի. կէրթան ինոնց դուռ կըկայնեն, իմաց կուտան թէ թագաւորն էկաւ:

Պառաւն ի կասի թագաւորուն. «Դէ արի նստի. ես չեմ կարայ կայնե»։ Թագաւոր գլխի կը կօռի (կըծոէ) որ աղօթք անի:

էն էլ սուր դրած ի ուր փորի վրէն, որ պիտի քեաշի զըս-

նի թագաւորուն: Թագաւորու մարդեր հազր կայներ են: Թագաւոր պատուիրեր էր ուր մարդերուն. թէ ես ինչ կեախ աչքեով կանեմ՝ զարկէյք ինոր թըղ մեռնի:

Կնիկ էն կեախ ձեռ կըթալի ուր սրին որ զանի թագաւորուն: Թագաւորն էլ համան աչքեով կանի ուր մարդերաց, կըզանեն ինոր կըմեռուցեն:

Ինոյնք կէրթան ուրենց տեղեր, կըխասնեն ուրենց սրտի մուրազին, տիւք էլ խասնէյք ձեր սրտի մուրազին:

Էն թագաւորն որ լսեց էսա խեբեաթ, ապրես, ասաց, տիւ էս ռոտեղից սորվար. էտ մէկն ի թէ էլ գեյտես:

— Թագաւորն ապրած կէնայ, ասաց աղջիկ, տիւ ձիկ կեանք տու, տես վաղը քեյ ինչ խէքիաթ կը պատմեմ:

Թագաւոր կասի. Լաւ, մէ օր էլ ապրի, վսիղ գլխդ կտրել կուտամ, չիւնքի ես էրթում էրածեմ:

Գ.

Էն մէկէլ առաւտուն աղջիկ էլմ էլ կասի. Կասի.

Կէր չը կէր մէյ թագաւորմ կէր, քեյ պէս: Էսա թագաւոր մէկ աղջիկ ունէր:

Ինք շատ իմաստուն մարդ էր, ուրիշ թագաւորներ ուրենց տղեներ կօրօխկին ինոր մօտ մարիֆաթ սորվելու:

Մէկ թագաւորու տղայ առաջ կնացեր էր էղա թագաւորու մօտ, իմաստուն դառնալու: Անուն Աղէքսանդր էր:

Եփ որ թագաւոր ճաշ անէր, կասէր ինոր. Էսա իմ սեղանէն կերակուր վիրուցես, տանես իմ աղջկան, տանես ինոր կիրցուցես:

Մէկ ուրիշ թագաւորու տղա էլ իկեր էր Էնտեղ, էլմ իմաստուն էլնելու:

Աղէքսանդրի խէր կը խիւանդանայ, կը խրկի ուր տղէն կը տանի մէկ տարիեց սօրա (յետոյ):

Աղէքսանդր կէրթայ թագաւորուն կասի. «Թագաւոր ապրած կենայ, իմ խէր խիւանդ ի, էրթամ ինոր տես. խրաման արա:

Էն էլ կասի. «Կէրթաս մէկ ամսու կը դառնաս. թէ չի գեաս, ապրեար կը քեաշեմ, կուկեամ քեռ խօր թախթ. մախթ զմէն կը փշրեմ»:

Էն կէրթայ ուր խօր տիսնալու:

Մենք մկայ կեանք թագաւորու տան մէջ:

Սուլիկ անունով էն մէկէլ թագաւորու տղէն, որ կընմանէր Աղէքսանդրին, կընցնի ինոր տեղ. կը կայնի թագաւորու առջև խղմաթ կանի. թագաւոր ամր կանի, ինչպէս որ կանէր Աղէքսանդրին:

—Առ տնայր, կասի, էսա խացեր, կերակուր, տուր իմ աղջկան, ասա թըղ ուտի:

Էն տղէն էլ կը տանի կուտայ աղջկան:

Էս տղէն, էս աղջկան տիսնալուն պէս, կը զարկուի ինոր գեղեցկութիւն, կը գայ խիւանդ կը պառկի:

Տաս օր, քսան օր էտպէս խիւանդ կը պառկի. թագաւոր խէքիյմ կը ճամխի, թէ կնացէյք իտոր ժըըցուցէյք:

Մէկ ամիս որ կընցնի, Աղէքսանդր կուկեայ, կը տիսնայ որ խէքեյմներ տուր են, էն խիւանդ Սուլիկին նստիւրեն:

Աղէքսանդրն էլ իտոր շատ կը սիրէր. ուր ախպօր պէս. խէքեյմներաց աղաչեց, պաղատեց, թէ իմ սիրելին ի, իտոր մէյ դեղ դարման արէյք, Աստծու սիրու խաթրի խամար էլնի, մի ճար արէյք:

Խէքեյմներ ասին. Ճար չկայ իտոր—մենյք չենյք իմնայ իտոր ցաւ որտեղից ի, թէ ինչից խիւանդ ի:

Խէքեյմներ կերթան ուրենց տուն:

Ինորից սօրա Աղէքսանդր կասի ուր սիրած Սուլիկին. «Ախըր ինչ էլաւ քէյզի, իմ խոզիյն էլներ խետ քեյ, ախըր ինչ ցաւ դիպաւ քեյ»:

Աղէքսանդր իմցաւ որ Սուլիկ թագաւորու աղջկան զարկուեր էր, ինոր ճաշ տարած ժամանակ: Կասի. «Ինչ ասեմ, տիւ որ կնացիր, ճաշ տարած ժամանակին, ես որ տիսայ թագաւորու աղջիկ, խելքս կնաց, էս ցաւն էկաւ դիպաւ ձիկ, կը մեռնեմ չեմ մեռնե. Աստծու սիրուն էլնի, Աստծու խաթրի խամար ձիկ մէյ ճարմ անես»:

Էն մէկէլ օր Աղէքսանդր թագաւորուն ճաշ տանելէն սօրա, թագաւոր էլմէլ կօրօխկի մօտ ուր աղջիկ: Էրթալուն պէս՝ թագաւորու աղջիկ կիմնայ որ Աղէքսանդրն ի. կաղաչի ինոր կասի—«Ես ինոր խամար իկեր եմ, որ տիւ ճարմանէս էն տղին, չը մեռնի: Ի՞նչ էլե ի՞նչ չէլե, ես չեմ կիտե, ես կնացեր եմ չիւմ մկայ էն խիւանդ ընգեյր ի. մէյ խատ խետ ինոր խօսես. բալքի թէ (իցէ թէ) ինոր ցաւ բժշկուի»:

Թագաւորու աղջիկ կասի. «Ես կը զանմանամ որ էսքան ժամանակ տիւ կուկեսս, կերթաս մօտ ձիկ, քեյ խամար բանմ չես ասե. մէկէլ էտ խօսք քեո բերնէն չը լսեմ, թէ չէ թագաւորուն կասեմ քեո միղ զանի»:

Աղէքսանդր կէլնի աղջկայ մօտէն կուկեայ, կէրթայ չարսուն (շուկան), քեանիմ կտոր թանգ պաներ կառնի. էն մէկէլ օր ճաշ տարած ժամանակին կասի աղջկան. — «Էս թանգ պաներ էն խիւանդ տղէն ի օրօխկե քեյ խամար. որ մէկ խատ

խեղ ինոր զրուցես, բալբի թէ ժրի, վեր կենայ, մեռնելուց ազատի»:

Աղջիկն ի, շատ կը քրիւի (բարկանալ), կասի. «Հայ շոտ, վերցու տար իտոնյք, թէ չէ քեյ մեռցնել կուտամ. մէկէլ չը գըխշընաս (համարձակիս) էտպէս խօսքեր ասել, բերածդ ետ առ կնա»:

Էն մէկէլ օր՝ Աղէքսանդր էլմէլ կերթայ չարսուն, շատ խօրօտ, ծանր պաներ կառնի կը պերի, ճաշ տարած ժամանակին կը տանի, կը դնի թագաւորու աղջկայ առջև, կիւնի ոտաց վրէն, կասի. Էսա զատեր (իրեր) Էն խիւանդ աղէն օրօխկեց. Աստծու խամար էդնի, մէյմ խեղ ինոր խօսի որ չէլնի թէ մեռնի կարօտով մնայ:

Աղջիկ կասի. «Ես կը զարմանամ, Էսա տիւ ինոր ինչ զգար (ինչքան) կուզես, վոր գյլոխդ էլ դաթի մէջ կըցես ինոր խամար: Ախր (վերջապէս) քեռ խօսք թըղ էլնի, վաղ գիշեր կառնես կը պիրես ձիկ մօտ, խինգ դաղխա ձիկ տիսնայ:

Աղէքսանդր ուրախ ուրախ կէլնի կուկեայ Էն խիւանդ աղին կասի: Խիւանդ լսելուն պէս՝ կէլնի կընստի. վէրջէն գիշեր կառնի կըտանի մօտ թագաւորու աղջիկ, խինգ դաղխա խեղ կըխօսի, կըդառնան կուկեան:

Էն մէկէլ օր որ Աղէքսանդր ճաշ կըտանի աղջկան, կասի. Էլ տիւ մի գես, թող հըմէն օր իմ ճաշ Էն աղէն պիրի:

Էլ Աղէքսանդր ինոր ճաշ չը տան:

Սուլիկ կըտանի թագաւորու աղջկայ ճաշ, պանը դիւզմիշ կանէ (կը յարմարուի), ինոնց սրտերը կը միանան:

Էնտենց ետ՝ Աղէքսանդր որ ճաշ կառնի թագաւորու առջևէն, կըտանի կուտայ Սուլիկին, Սուլիկ կըտանի ինոր ճաշ:

Թագաւոր կը գիտնայ թէ, աղջկայ ճաշ Աղէքսանդր կըտանի. էտպէս մէյ ժամանակմ սկընայ կընցնի, մէկ ուրիշ թագաւորու տղայ էլ կուկեայ Էնտեղ մնալու:

Աղէքսանդր ուր սիրելի Սուլիկի խեղ մատնիկ փոխած կըլնի. վէրջէն կիմնան որ Աղէքսանդրի խէր կը մեռնի, խաբար կուկեայ ուր տնէն, թէ քեռ խէր մեռաւ, արի քեռ թագաւորութեն արն:

Ամա (բայց) Աղէքսանդր չ'կանայ էրթայ. ինչի որ պան իմացուաւ թագաւորու սարի մէջ, թէ Սուլիկ կէրթայ կուկեայ թագաւորու աղջկայ մօտ:

Աղէքսանդր կասի Սուլիկին. «Ես որ էրթամ իմ խօր մեռնելու տեղ, հապա քե ճար ինչիս կըլնի. թագաւոր որ լսա՝ որ տիւ կերթաս կուկեաս ուր աղջկայ մօտ՝ քեռ վիզ կը զարնի»:

Կասի. արե քեյ ճամխեմ, տիւ կնա իմ բաղալ (փոխարէն)

իմ խօր թախթին նստի, իմ նշանլուն էլ առ. ամա տիւ գիտես, սուրբ մնաս, չիւր ես դառնամ գեամ երկիր»:

Սուլիկ կէրթա, Աղէքսանդրի խօր թախթի վէրէն կը նստի, մեծ ուրախութենով կը պսակուի խեղ Աղէքսանդրի նշանլուն, եօթն օր եօթ գիշեր խարսնիս կանեն և էլ կէրթան գեօխվեյնք, ամա պառկած ժամանակին Սուլիկ թուր կը քեաշի կը դնի ուրուն ու աղջկան մէջ, որ իրարու չդպին:

էն թըղ մնայ էնտեղ:

Մենք գեանք տիսնայնք, թէ Աղէքսանդր ինչ կանի էն թագաւորու տան մէջ:

էն յետին ժամանակ, նոր էկած թագաւորու տղէն կէրթայ կասի թագաւորուն, թէ Սուլիկ քեո աղջկայ խեղ կուտայ կառնի: Թագաւոր էսա պան որ կըլսի՝ ամբ կանի խեղ մէյ մէկու կռուել, որ ինոնք էրկուսը իրարու սպանեն, էսա ձէն տիւս չէլնի, որ շատ ամօթանք ի ինոնց:

Կռիւ անող Սուլիկ չէ. թագաւոր չգիտի թէ Աղէքսանդրն ի կռուող. գիտի թէ Սուլիկն ի: Իսկ Սուլիկ կնացեր ի Աղէքսանդրի տեղ:

Աղէքսանդր ու նոր էկած տղէն կը կռուեն, իրարու կը գանեն: Աղէքսանդր կը գանի էն թագաւորու տղին կը մեղցուցի:

Աղէքսանդր կէրթայ թագաւորու մօտ կրկին խրաման խանելու, որ էրթայ ուր թախթի վէրէն: Թագաւոր խրաման կուտայ, էն էլ էլնի կէրթայ կը խանի ուր քեաղայք գեախտիկ կերպով, որ մարդ չիմնայ թէ ինք իկեր ի: Ոսպար կը ճամխի Սուլիկին, ես էկայ: Սուլիկ կուկեայ. ինոնք կինին իրարու վզով ու շատ կուրախան:

Աղէքսանդր կասի. ես շատ շնորակալ եմ որ տիւ իմ նշանածի խեղ հաւատարիմ ես մնացեր. յետնայ կը պատմի ինոր որ ինոր թշնամին ինք սպաներ ի. էլ մկայ կանայ էրթայ ուր սիրածն առնե:

Սուլիկն ու Աղէքսանդր իրարուց կը բաժնուին, կերթան մէկ մէկ ուր տեղ:

Մենք կեանք մկայ Սուլիկի խեղ. էրթանք էն թագաւորու տուն:

Սուլիկ էն թագաւորու տուն գեալուն պէս, կէրթայ ուր սիրականի խեղ կը տեսնուի. ուր դիւշման մեռեր ի. էլ վախ չկայ:

Կըմնայ էրկու տարուայ չափ էլ, էն թագաւոր կը մեռնի, շատ մեծ սուգ կանեն, տուրք, ողորմութեն կուտան ու կը թաղեն:

Թագաւորու աղջիկ կառնի Սուլիկն ու կը վայելի, թագաւորու թեն էլ ինոր կըմնայ:

էրկու տարի ընցնելէն վերջ մէկ խառ լաճ աղէմ կէշնի Սու-
լիկին:

Մենյք էսա թողնենյք էստեղ:

Էրթանք Աղէքսանդրի մօտ. տիսնանք թէ Աղէքսանդր ինչ
կանի ուր երկրին:

Աղէքսանդր ուր երկիրն էրթալուն պէս, ուր տուն կէրթայ
ուր գեօխլենքյ (առագաստ) ինչպէս Սուլիկն կէրթէր:

Շատ ուրախութեն անելով կէրթէր կըմտնէր ուր եաթաղ:
Կնիկ կասի. էս ինչ էլիւր ի քեյ, որ էսա մէկ ամիս ի որ իմ ծոց
կըմտնես, թուր կըղնես, քեյզիկ ինչ էր էլե. հիմի ինչի՞ էսպէս
ձիկ կըսիրես ու կըզյրկես:

Էն ժամանակ կիմնայ Աղէքսանդր, որ Սուլիկ հաւատարիմ է
մնացե:

Թագաւոր կասի. «Ես տկար էի, չուզեցի քեռ խետն իյնել,
էսօր առողջ եմ, կուզեմ քեռ սիրու խետ խաղալ:

Թագունէին կասի ուր մտքի մէջ, Աղէքսանդր, տիւ քեռ ա-
րածն արիր. ես էլ իմ արած կանեմ:

Օրմ կըպերի մահու դեղ կը խմցուցի Աղէքսանդրին: Էն էլ
խմելուն պէս, կիմնայ որ ինքը դեղ ի խմեր, շուտմ բժիշկ կը կան-
չի. դեղը կըթափի. էլ չի մեռնիր, կէշնի գեօտի (վիրաւոր-գօսա-
ւոր), ուր լէշ ուր ջան հըմէն կըղառնայ եարա-փարայ:

Էն միլլաթ եփ կըտիսնայ որ ուր թագաւոր գեօտա-
ցեր ի, էլ մարդ չկանայ էրթայ խետ խաղար տայ. ինոր կըխա-
նի երկրից կըվճռի տիւս:

Աղէքսանդրն ի, շատ կըմտածի թէ քեյչ, կասի, դեռ էր-
թամ, դեռ չէրթամ, էրթամ իմ սիրելի Սուլիկին կնդնեմ. վերջ
կէրթայ մօտ Սուլիկ:

Աղէքսանդր կիտի որ, էլ ճար չկայ ուր ժրելուն, մինակ պի-
տի էրկու տարեկան աղի արունով լողկընայ որ ժրի:

Կուկեայ կըխասնի Սուլիկի սարէն. կուզի մտնի ներս. տես-
նուր Սուլիկի խետ. թող չեն իտայ, չիւնքի եարալի-փարալի էր.
կընստցուցեն աղքատներաց խետ, խաց կուտան ինորն էլ:

Աուր մէկ Աղէքսանդր կըկանչի խզմաթ անողներաց մէկին
ու կասի. «Աստու սիրուն ու խաթրի խամար էլնի, ու Աղէք-
սանդրի սիրու խաթրի խամար գնացէք ասէք Սուլիկին որ ուր
խմած կաղզէն (բաժակէն) մէկ խառ խրկի ձիկ:

Մարդ կէրթայ կասի Սուլիկին. թէ աղքատներաց մէջ եա-
րալիմ կայ, կասի. Աստու սիրու խաթրի խամար, ու Աղէքսան-
դրի սիրու խաթրի խամար էլնի, քեռ խմած կաղզէն մէյ խառ
ճամխի ձիկ. ես էլ խմեմ:

Սուլիկ էսա խապար լսելուն պէս, կը զարմանայ թէ Աղէքսանդրի ձէնը ի՞նչ բաւ ի (պատճառ). որ տեղից ի լսե. ի՞նչ կը ճանչնայ աղքատը Աղէքսանդրին:

Կասի որ Աստծու սէր ի տուե. Աղէքսանդրի սէր. որ ըսկուն ի տարէյք մէյ կաղաղ տուէյք ինոր թըղ խմի:

Ծառաները մէկ կաղաղ կըտանեն կուտան Աղէքսանդրին. կաղաղը կըխմի, խմելուց ետք, ուր մատի մատնիկ կըխանի կըծգի մէջ կաղաղին, կասի. դէ տարէյք տուէյք թագաւորուն:

Սուլիկ մատնին տեսնելուն պէս, կըզարմանայ, կասի, որ էսա իմ մատնին է. ամբ կանի շոտով էն աղքատին ներս կանչեն ուր մօտ, որ իմնայ թէ էդա մատնին որ տեղէն ի ինգեյ ինոր ձեռ, եա գեողցէր ի, եա Աղէքսանդր ինքն ի:

Աղքատին կըկանչեն կուկեայ ներս. կասի. «Ես իսկ Աղէքսանդրն եմ, ես քեռ սիրու խաթրի խամար էսա ցաւի մէջն ինգեայ»:

Սուլիկ ու Աղէքսանդր որ զիրար կըճանչնան, կինեն իրարու վզովն, կըփաթըթվին ու շատ էլ կուրախնան:

Սուլիկ շոտով կը ճամխի խէքիյմ կըպիրի. կասի թէ ինչ— կանդար ոսկի կուզէյք տամ, ինոր ժըըցուցէյք:

Թագաւորու խրամանաւ երկրէ երկիր կիյնեն, ինչ կանդար լաւ. լաւ խէքիյմներ կան, կըկանչեն կըսիրեն, ամա ճարմ չեն կանայ անե:

Վերջէն Աղէքսանդր կասի. Ես կիտեմ իմ դեղ ու դարման, վախենամ, ասեմ տիւ չանէյք:

Սուլիկն Աստծու սէր կուտայ և էլ կասի. «Ասա, ի՞նչ ի քեռ դեղ, ես անել կուտամ. քեյ խամար պա՛ն չեմ խնայի»:

Աղէքսանդր կասի. «Էրազի մէջ տեսայ, օր էրկու տարեկան լաճ տղէմ մորթեն, ինոր արնով լոխկընամ, կը ժրեմ»:

Սուլիկ կասի. «Էսա ուղածդ պանմ չի: Աստուած ձիկ մէյ լաճ ի տուե, թող քեյ կուրպան (մատաղ) էլնի»:

Կօրօխկեն թաղուհին կը կանչեն, կուկեայ էն էլ կը տիսնայ աղքատին: Տեսնելուն պէս՝ Սուլիկ կասի. «Կը ճանչնաս էսա վո՛վ ի. էսա մեր սիրելի Աղէքսանդրն ի»:

—Վախ վախ, կասի թաղուհին էլ, էսա բալէն (փորձանք) որ կնդաւ (զտաւ) սապապ (պատճառ) ես եմ. շատ ու շատ կը ցաւի. կը դողա:

Էն ժամանակ Սուլիկն էլ Աղէքսանդրին չի թողնե, որ տիւս էրթայ մտնի աղքատներաց մէջ, կը պախի ուր մօտ. լաւ կը կերցուցի, կը խմցուցի:

Աւուր մէկ օր թագուհին ուրիշ տեղմ կերթայ, Սուլիկ

տղէն ուրուրոցէն կը խանիյ կը դնի թաշտիմ (տաշտ) մէջ, տղի վիզ կը կտրի. արունը կը թալի վէր Աղէքսանդրին, արնով կը պոտի ինոր ջան-ջառատ. կը տիսնայ որ կոռճի (կեղևի) պէս եարէն կը թափի ինոր ջանից. Աղէքսանդր կը թազանայ, կէշի էնպէս ջնէլմ, օր չուտես, չլմես, կայնես ինոր սէյր անես. կը լաւանայ կէշի մօրէ մէկ:

Թագունին որ տուն կուկեայ, համան Սուլիկ կասի. «Թագունին, տղէն մորթեցի, Աղէքսանդրին լոխկըցուցի. խորոտմ ժըրըցուցի, արի տն ինչ ի դարձն»:

Թագունին ներս կը մտնի, կը տիսնայ Աղէքսանդրին որ ժրեր ի՛ շատ էլ լաւացէր, խօրօտկացեր, առաջուց տհա (աւելի) լաւ: Փառք կուտան Աստծուն, որ Աղէքսանդր ազատուաւ էն ցաւից:

Մկայ կուգեան Սուլիկն ու թագունին կուռելու: Թագունին կասի Սուլիկին. «Տիւ ինչի՛ էտա պան մէնակ արիւր. ես էլ կուգի տղի ձեռներ կը պոնի, որ տիւ մորթիւր, որ ձիկ էլ վարձք էլներ»:

— Ես էրի տիւ էրիւր, ֆարիս (տարբերութիւն) չկայ:

Կուտեն կը խմեն, կուրախանան, շատ էլ ողորմութեն կուտան:

Վէրջէն, Սուլիկ տղէն որ կը մորթի, էնպէս արնթաթախ կը փաթըթի կը դնի էլմէլ մէջ ուրուրոցին, էնպէս էլ կը մնայ:

Մէր կերթայ կը տիսնայ տղին, որ ուրուրոցի մէջ դրած, արնթաթախ անուշմ քյներ ի՛ Շոտմ կուկեայ Աղէքսանդրին, Սուլիկին իմաց կուտայ որ տղէն քյներ ի՛:

Սուլիկն ու Աղէքսանդր կերթան տիսնալու. կը տիսնան որ աղորթ որ տղէն մէջ օրօրոցին քեաղցր կը շմայ (կը շնչէ), փառք կուտան Աստծուն, լալով շատ կուրախանան:

Իսոնյք թող մնան էս տեղ: Մենք կեանք տիսնանք Աղէքսանդրին ինչ պիտի անենյք:

Սուլիկ կասի. «Ես քեյ պիտի տանեմ քեռ թախթի վէրէն նստըցուցեմ»:

Էրթալու պատրաստութեն կը տիսնան:

Իրեք խաղարից աւելի զօրքեր կը ժողվեն կիյներն ճամպախ էրթալու, Աղէքսանդր խետներ կը տանեն:

Կը խստեն Աղէքսանդր թագաւորու քեաղայք. կը տիսնան որ Աղէքսանդրի կնիկ, թագունին, ուրիշ մարդմ առեր, արեր ի թագաւոր: Էն թագաւորուն հալ պէ հալ (անմիջապէս) կը պոնեն, ինոր կնիկն էլ խեռ կը կապեն ձիու ամեհուն (պոչից), թող կուտան դաշտիմ մէջ:

Ինոնյք էրկուս ըսկուն կերթան, կը մեռնեն:

Աղէքսանդր թագստան (նորից) ուր խամար թագունիմ կառնի, եօթն օր եօթն գիշեր խարսնիս կանեն, կը նստի ուր թախթ կը վայելի ուր թագաւորութեն:

Էն Սուլիկն էլ ուրախութենով ետ կը դառնայ ուր թագունու խետ. իրենյք խասան ուրենց սրտի մուրազին, տիւն էլ, թագաւոր, խասնես քեռ սրտի մուրազին:

Էհ, էրկնցաւ գիշերը, էրթանյք քնելու:

Թագաւոր կասի. «Էսօր էլ չմեռար մնացիր սաղ»: Աղջիկ կասի. «Հալա ես շատ խէքաթներ պիտի պսեմ, որ իմ թագաւորն ուրախանայ»:

Թագաւոր կասի. Դէ լաւ, էսօր էլ ապրի, տեսնենք թէ վաղ էլ ի՞նչ կը պատմես:

Դ.

Էն օր կուկեան, թագաւորն ու աղջիկ էլմ էլ կը նստին քաղցր վանուշ խօսքի:

Թագաւոր կասի. «Իմ քէֆոջն արիւր, ես շատ ուրախ եմ, որ ձիկ մէկէլ ազատեցիր մարդ մեռցնելուց. ապրես տիւ, մէ խէքիաթմ էլ էսօր ասա որ խանգստանանք»:

Թագունին կասի.

Կէլնի կէլնի, կէլնի չէլնե, կէլնի մէյ խատ ըխթիար թագաւորմ. էտա թագաւոր ունի մէյ խատ տասնխինգ տարեկան տղայ:

Թագաւոր ինքը ունի մէկ վազիրմ, որ ուր թագաւորութեն յըմէն տուեր էր էն վազիրի ձեռ: Ինոնյք կէրթին կը նստին թագաւորու խէտ վէր ոսկէ աթոռին. թագաւորու տղէն վէր աջ կողմին կը նստէր, վազիրն էլ ձախ կողմին:

Աւուր մէկ, վազիրի կնիկ խորխուդ կուտայ ուր իրկան կասի. «Տիւ ի՞նչ յիմար մարդ ես, տիւ չէս կանայ էտա թագաւորու տղէն կորսնցուցե, թագաւորութեն մնայ քեյ մէնակ»:

Վազիր կասի. «Ի՞նչ սնեմ»:

Կնիկ կասի. «Ես ինչ կասեմ, տիւ էն արա: Թագաւորու տղի խամար ասա, թէ քեռ պէրնէն խոտ կուկեայ. տար գեաղտիկ (ծածուկ) տեղ մի, սովրեցուր, թող չիրիշկայ դեխ թագաւոր. թագաւորուն էլ ասա՝ քեռ տղէն կուզի քե սպանի, որ նստի քեռ տեղ թաւաւորութեն սնի»:

Վազիր կառնի տղին մէ կողմ կը տանի, կասի. «Որդի, տիւ կիտես որ թագաւորու խրաման գեյտին չիյնի. որ մէկուն ասի տարէյք սպանէյք, կը տանեն կը սպանեն, թէ որ մէկը սպանելու էլնեն, ասի. ազատէյք, կազատեն, էլ չեն սպանե ինոր»:

Տղէն կասի. «Ի՞նչի, ես ի՞նչ եմ արե»:

Վաղիր կասի. «Տիւ շատ պան ես արե, տիւ չմս գիտե, որ քեո պէրնէն գէյշ խոտ (հոտ) կուկեայ. եփ որ կը նստես վէր ոսկէ աթոռին, թագաւորու կուշտ, հետե իրիշկայ (նայէ), թագաւորու իրես մի իրիշկայ. էսա քեյ խրատ. թէ չէ, որ թագաւոր օրմ խոտ առնի, կօրօխկի, կասի տարէյք էս տղէն մեռուցէյք: Ինք, թագաւոր ըխթեար ի (ծեր), տիւ մե պիտի թողնես առանցթագաւոր:

էսա թող մնայ ըստայ, խենյք (տեսնենք) վաղիր թագաւորուն ինչ խրատ կուտայ:

Կէրթայ մօ թագաւոր, ինոր էլ կասի. «Թագաւոր ապրած կէնայ. իմաց էլնես որ քեո տղէն կուզե քեյ սպանի, նստի քեո թախթ. տիւ ինչ պիտի անես»:

— Ինչի, կասի, ինչի թէ իմ տղէն կուզի ձիկ սպանի, զաթի (արդէն) ես ծերացերեմ, կը մեռնիմ, թախթ կըմնայ ինոր:

Կասի թագաւոր վէզիրին թէ էդպէս պան կայ, տիւ կիտես, ինչ կանես արա, իտոր դիմացն առ:

— Վաղիր կասի. «Կը տիսնաւ որ, քեո տղէն ոսկի աթոռի վրէն նստած քեո իրես չիրիշկայ. էնտեղէն մալում ի (յայտնի) որ քե պիտի սպանի»:

— Միայ որ ըսկուն ի, թագաւոր ապրած կէնայ, քեո ամր տու ձիկ, ես ինչ որ անելու եմ, անեմ:

Թագաւոր կըմտածի, թէ տղէն մնայ սաղ թէ սպանէ. թէ թողնեմ սաղ ուրիշ թագաւորներ պիտի ասեն էն ինչ մոն (վատ) տղայ էր, որ ուր խէր սպանեց ինք նստաւ աթոռ. թէ չսպանեմ, էն պիտի ձիկ սպանի, ապա դէ սկուն (խսկոյն) սպանեմ, որ իմ ժողովուրդն էլ չիմնայ:

Վաղիր ու թագաւոր, էրկուս մէյտեղ խորխուրդ կանեն տղէն կորսնցնելու խամար: Վաղիր կասի թագաւորուն. «Ես ըսկնայեմ խորհեր, թէ ըստենց մէյ կէս սհաթվայ ճամպախ զատ փռատունմ կայ. հրաման կանենք էրթայ էնտեղ, փռապան ինոր թալի (ձգի) մէջ կրակին, իրիցի էրթայ:

Ինոր խամար կըգլրեն գիրմ, թագաւոր ուր մօհուր (կնիք) կը կոխի էն գլրի վէրէն, կօրօխկեն փռապանին, էն գլրի վէրէն գլրուկ էր թէ, առաւտուն մութ լուսուն վով որ առաջ կուկեայ ըստեղ, համան պունէյք մէջ փռան թող իրիցի, բիլա թագաւորն ինքն ըլնի չինայէք, որ էսա՝ թագաւորու խրաման է:

Առաւտուն տղէն կըկանչեն, գիրմ կուտան ձեռ, թէ տար տուր փռապանին, շոտ, մութ լուսու էրթաս:

Տղէն խոնարհութեն կանի, խօր կասի քեո խրաման կըկատարեմ:

Առաւտուն՝ մութ լուսուն, տղէն նամակ կառնի որ տանի փռապանին տայ. կուկեայ կէս ճամբիու վէրէն կըտիսնայ էնտեղ մէջ եկեղեցի, ձէներ կըլսուի, կասի. «էս տեղ ինչ որ ժամասացութեն կանեն, էրթամ առաջ Աստծուն երկրպագութեն անեմ, սորա գեամ իմ մարմնաւոր խօր խրաման կատարեմ»:

Տղէն կըմտնի եկեղեցին, թուղթ կըդնի էնտեղ, ուր առջև, կը կայնի աղօթք կանի, վէրջէն կէլնի կառնի էն թուղթ որ տանի տայ փռապանին:

էն թող մնայ էստեղ, էրթանյք խենյք վազիրն ինչ կանի:

Վազիրի կնիկ կասի. «է՛ ինչ արիք տղին. բանմ արիք»:

Վազիր կը պատմի ուր կնկայն, թէ խրաման խանինյք թագաւորից, որ թուղթ տանի փռապանին, թալեն մէջ կրակին վառուի:

Կնիկ կասի. «Մօ (այ) տնաւեր, էտ ինչ խելք ի, բալքի ճանչցան, ասին թագաւորու տղէն ի չթալին մէջ կրակին, պախեն ու էն տղէն էլնի քեռ գլխուն ցաւ»:

— Հապա ինչ անեմ, կասի վազիր:

— Էլի, կասի, ինոր իտեէն կնա, աչքով տիսնաս որ կրակի մէջ կը վառուի, որ տիւ էլ միսմիտ էլնես քեռ տեղ:

Վազիր կէլնի կիյնի ճամբախ, որ էրթայ թագաւորու լաճու վառուէն տիսնայ էն փռան մէջ: Վազիր էնտեղ խասնելուն պէս, փռապան համա կըպոնի վազիրին, կըթալի փռան կրակի մէջ:

Ինոր իղեից կուկեայ թագաւորու տղէն, թուղթ կուտայ փռապանին, էստեղ կըտիսնայ որ վազիր մէջ կրակին կըվառուի:

Տղէն կասի. «Փառք քեզ, Աստուած. էս ինչ պան էր»:

Փռապան կըպատմի տղին, թէ իրիկուն մէկ թուղթմ էկաւ թագաւորուց. վով որ առաւտուն շուտ կուկեա փռի ղէրէն, պոնէք թալէյք մէջ կրակին, որ թագաւոր ինքն էլ էլնի՝ չը խնայէք:

Տղէն լսելով էս խօսքեր՝ կը դառնայ կուկեայ թագաւորու մօտ:

Թագաւոր կասի. «Տղայ, ինչի՞ էկար. ինչի՞ իմ խրաման չկատարեցիր, թուղթն ինչի չ'տարար տուիր փռապանին»:

Տղէն կասի. «Թուղթ տարայ, էնտեղ տիսայ որ վազիր գեօ մէջ փռան ի կը վառուէր, ես կնացի եկեղեցին, աղօթք արի, էն էլ իմ իտեէն, գեօ (որպէս թէ) կուկեէր. էն ինձնից առաջ ի կնացեր, ինոր պոներ ին, թալիր ես կրակի մէջ կը վառուէր»:

Թագաւոր էսա պաներ որ կը լսի, կասի. փառք քեզ Աստ-

ուած, որ իմ տղէն ազատուաւ, էն վազիր քեյ խոր փորեց, ինք ընգեաւ մէջ:

Տարիմ էլ կը մնայ, էն թագաւոր կը մեռնի: Տղէն կը դնեն թագաւորու տեղ, խուրն ու խրեղէն աղջիկմ էլ կը կնիւնին կը պիրեն կանեն թագունի, եօթն օր եօթ գիշեր խարանիս կանեն ու յետոյ կը վայելեն ուրենց թագն ու պսակ:

Թագունին (աղջիկ) կասի. Լսա՛ր, թագաւորն ապրած կենայ, էն մարդն որ մարդուն չար կուզի, էն չարը կուկեայ ուր ոտով: Տիւ խանգիստ կաց, թէ որ կուզես՝ էլ կասեմ, թէ չէ էրթանք պառկենք:

Թագաւոր կասի. Էս ինչ զարմանալի խէքիաթ էր. էսա պիթունից (բոլորից) շատ խաւնայ—իմ քէյֆն էկաւ, որ էն թագաւորու տղէն ապրաւ, վազիրն էլ էնտեղ վառուաւ:

Դէ, կասի, էսօր էլ տիւ ապրի, վաղ գլօխդ կտրել կուտամ:

Ե.

Էն մէկէլ գիշեր թագունին կսկսի նորէն խէքաթ պատմել:

Մարդ մի կէր իրեյք տղայ ունէր: Մեռնելու վախտ ուրեն իրեք տղոց կասի. «Ձի թաղէք աղբրի ծառի տակ. էն աղբրի ծառի վրէն իրեյք խատ խնձոր կայ. էն խնձորներ չառնէք, ձե կը փսասի»:

Խէր կը մեռնի, կը տանեն կը թաղեն աղբրի ծառի տակ:

Կմնայ էն մէկէլ օր, մեծ տղէն կէրթայ կը տիսնայ որ խօր ջանդակ խանիր են տիւս գերեզմանից. կուզայ աղպէրներաց կասի, թէ մեր խօր գերեզման քեակեր են, ջանդակ խանիր են տիւս:

Աղպէրներ կասեն իրարու. «Էկէք էրթանք թաղենք, թըղ մեծ աղպէր նստի դա գիշեր աչքի (նայէ), տիսնանք խենք վո՛վի կուգեայ կը խանի»:

Կէրթան կը թաղեն, մեծ աղպէր կը դնեն դա պախապան:

Գիշեր չիւմ լուս կնստի կաշկի. լուսի դէմ քուն կը տանի, կը քնի, առաւտուն կէնի վեր կը տիսնայ որ, էլմ ուր խօր գերեզման քեակեր են, լէշ խանիրեն տիւս: Կէրթայ աղպէրներաց կասի. «Նս չիւմ լուս աշկիցի, առաւտան դիւս քնայ, իկեր խանիր են, քէլէք էրթանք թաղենք»:

Աղպէրներ կէլնեն իրեքն իրար խեռ կէրթան կրկին խէր ը թաղելու: Միջնեկ աղպէր կը դնեն դա պախապան: Էն էլ կասի, մէկ ես տիսնամ թէ վովի խանողն: Էն էլ չիւմ լուս կը նստի կաշկի, լուսու դէմ քուն կը տանի կրկին, կուգեան խօր ջանդակ կը խանեն տիւս: Էն էլ կերթայ աղպէրտէքեանց կը պատմի,

կասի. «Գիշեր չիւմ լուս աչկիցի, լուսուն մօտ քունս տարաւ, իկեր խանիւր են»:

Կէլնին նորէն կէրթան խէր կը թաղեն:

Պասիկ աղպէր կուգեայ խօր գերեզմանի վերէն կնստի, ուր ճկութ կը կտրի, աղ կը լցի ինե (մէջ) որ մոմոայ, գիշեր չիւմ լուս քուն չը տանի, կը տիսնայ որ դէվմ կուգեայ, իրեք խատ խնձորից մէկ կառնի, կը թալի կը պոնի, կը թալի կը պոնի: Կասի էսա խնձոր ինոր ձեռնէն առնեմ, կը զարնի ձեռնէն կը խլի, կը զարնի գէվին էլ կսպանի. կիմնայ որ խօր ջանդակ խանող էն կէլնի: Առաւտուն տղէն կառնի էն խնձոր կէրթայ ինոր արնի խետ, կը խասնի մէկ բաղանի (պատ) տակ. կը տիսնայ որ էն դէվ կը մնայ ճամբախ կը մեռնի: Ինորից զատ, յեռսուն ու ին դէվ էլ գեօ նստիր են բաղանի տակ կասեն. «Ո՞տ կուգեաս, ջահել տղայ, էղա խնձոր թնչ խնձոր ի քեռ ձեռք, արի խետ մե էլի մէկ, քեռսուն թըմըմինք, մեր մէկ ընկեր չը գիտցանք թէ թնչ էլաւ»:

Տղէն կասի. «Լաւ ընեմ ձե ախպէր»:

Դէվեր կասին. «Դէ էլի բաղանի վրէն, մեզ էլ խան էրթանք ներս. դռներ շինուկ են»:

Մէկանց տղէն երիշ կանի (գրոհ կտայ) կէլնի բաղանի վերէն. խոնք կը զարմանան:

Կասի. «Էկէք, ձե մէկ մէկ կը քեաշեմ վեր: Ինոնց մէկ մէկ կը քեաշի վերեւ, էն տեղ ինոնց գլօխ մէկ մէկ կը կտրի, կը թալի ներս: Ինոնք չեն իմնայ թէ ինչ կանի. էսպէսով հմենին էլ կսպանի, կը մտնի բաղանի ներս, ման կուգեայ, չոր կերթայ ինոնց թագաւորու սարէն, կասի. «Էսա էլ թագաւորու սարէն է, մտնենք ներս, տեսնենք թնչ կայ»:

Կը մտնի ներս, կը տիսնայ որ գեօ թագաւոր պառկեր քներ ի, սուրմ էլ ինոր կողքին դրուկ ի. կը տիսնայ որ առքէն (առաստաղէն) օձմ կիջնէ, որ թագաւորուն դեղի (թունաւորէ), ապանի: Կը քեաշի սուրն կը զանի օձուն, օձ կը մնայ մէջ պատին:

Էն տեղէն կէրթայ կը մտնի ուրիշ օղէքներաց (սենեակ) մէջ. էնտեղերն էլ կը տիսնայ իրեք խատ խուրն խրեղէն աղջիկ. որ թագաւորի աղջիկներն ին, իրեքն էլ քնած ին, էնտեղաց պաներ հըմէն կը փոխփըխի, կը թըղնի կէլնի տիւս, կէրթայ ինոնց քեաղքի մէջ կը պտըտի:

Էն թագաւոր որ քնից վեր կէլնի, կը տիսնայ որ օձմ պատից իջե, ուր պիտի դեղէր, դանակ զարկիր են, օձ խատե, մնացեր ի պատի մէջ: Առաւտուն շոտ դալալ կուտայ կանչել, թէ էսա պան արող վո՞վ ի, թող գեայ, ինչ որ ուզի՝ կուտամ:

Տղէն կերթայ ներս՝ թագաւորու մօտ կասի. «Թագաւոր ապարած կէնայ, որ ես չէլնի՝ օձ քե կսպանէր: Ես զարկեցի խատուցի, թողեցի գնացի:

Թագաւոր կասի. «Ուղի՛ քեո ուզածն, ի՞նչ կուզես քեյ տամ, տիւ ձիկ մեռնելուց ազատիր ես»:

Տղէն կասի. «Ես կուզեմ քեո իրեյք աղջիկներ տաս իմ իրեյք ախպօր»:

— Լաւ, կասի թագաւոր, կէրթաս Սինան թագաւորու պատմութեն կը պիրես, իմ աղջիկներ կուտամ քեո ախպէրներաց:

Տղէն ի կէլնի կյնի ճամբախ էրթալու: Կէրթայ մէյ քեաղայք, կը տիսնայ որ ծարաւ ի. կը խարցուցի թէ՛ ջիւր ճրտեղ կայ:

Կասեն՝ մեր քեաղայք ջիւր չկայ խմելու:

Էնտեղ մէյ պառլուամ տուն կէրթայ գիշեր մնալու: Կասի պառլուն. «Մէյ պուտ ջիւր կանան պիրե ես խմեմ»:

Պառաւ կասի. «Մեր երկիր ջիւր չկայ, մէկ աղպիւր կայ, ինոր վրէն էլ վիշապ նստե, մարդ չ'կանայ էրթայ պիրի: Հըմէն օր մէկ աղջիկ կը տանեն կը թալեն վիշապի առջև, որ ուտի, ջիւր թողնի գեայ: Էսօր սրէն (կարգ) թագաւորու աղջկան ի, պիրիբ են էնտեղ, որ տան վիշապն ուտի, ջիւր թողնի»:

Տղէն կասի. «Արի ձիկ նշանց տուր էն աղպիւր»:

Պառաւ կասի. «Խեղճ ես, մ'էրթան, վիշապ քեյ կուտի»:

Ձէ, կասի. ես կերթամ թագաւորու աղջիկն էլ կազատեմ վիշապի ձեռնից:

Տղէն կէրթայ թէ տիսնայ որ թագաւորու աղջիկ տարեր են դա, որ վիշապ քյնէն վեր էլնի ուտի: Կէրթայ թագաւորու աղջկայ խեո կը նստի էնտեղ, աղպրի վէրէն:

— Ձէլ, կասի թագաւորու աղջիկ. էլի ըստեղէն կնան, վիշապ որ վեր էլաւ, քեյ կուտի, ձիկ էլ խեո քեյ:

Կասի. «Էրկիւղ մ'անե, ես քնյ էլ կազատեմ, ձիկ էլ»:

Տղէն ի՛ կը նստի աղջկայ կշտին, չիւմ վիշապ քնից կարթընայ, վեր կէլնի: Վիշապ քյնից որ վեր էլաւ, ուրախ ուրախ էկաւ գեխ ինոյնք: Ձէլ լաճ թուրը կը պոնի ուր ճակտի դէմ. կը նստի աղջկայ առջև: Վիշապ ուֆ կանի որ էրկսին էլ քեաշի մէջ ուր փորին, տղէն կը քեաշի ուր թուրն ինոր կանի էրկու կտոր, կազատի թագաւորու աղջիկ:

Էն քեաղքի մարդեր որ կը տիսնան, որ կը լսեն էսա պաներ՝ կը թափեն աղպրի վէրէն, ջուր ի ջուր կը վիրուցեն, կը տանին, շատ բարիք, շատ դուա (աղօթք) կանեն էն տղին:

Թագաւորն էլ որ. կը լսի ուր աղջկայ աղատութեն կը կան-
չի կը տանի ուր մօտ, անգին քնծայ, պաներ, կուտայ ինոր:

Տղէն էտ երկրէն կէլնի կերթայ, կէրթայ իարցնելով փընտ-
ռելով կը խասնի Սինամ Թագաւորի քեղայք: Կէրթայ պառվում
տուն. գիշեր կը մնայ էնտեղ: Էն պառաւ ինոր կը պատմի թէ
ինոնց Թագաւորուն էրկու տղայ կէր: Տղէներ մօր սպանեցին.
թէ ինչ պանի խամար ի չեմ կիտե. խէրն էլ պարկացաւ, էրկու-
սին էլ վռնդեց: Իրոնք կնացին օտար էրկիր, շատ մնացին թէ
քիչ մնացին, լսան որ խէր խիւանդացեր ի. էրկու ախպէրն էլ,
կէլնին կուկեան խօր մօտ:

Խէր կասի ջոջ լաճուն. «Ես կը մեռնեմ, իմ Թագաւորու-
թեն տիւ առ, պարով վայելես»:

Պատիկ աղպէր կը սրտողի (կը բարկանայ) էս պանի խ-
մար. կը զանի ջոջ ախպօր կսպանի: Խէր կը մեռնի. կը թաղի,
ինք կըլնի Թագաւոր, կը նստի խօր թախթ:

Պառաւն էս պատմութեն կանի տղին, տղէն կիջնի կերթայ.
կուգեայ չիւմ էն Թագաւորու սարէն, որտեղից օձն էլեր էր, պի-
տի ինոր սպանէր: Կուգայ էնտեղ Սինամ Թագաւորու կսէն (պատ-
մութիւն) կանի, էն էլ քիչմ ծնկներ կըտըփի կուլայ՝ կասի իրեյք
օրէն սորա (յետոյ) արի քեյ ջուղապ (պատասխան) կուտամ:

Իրեյք օր սուգ կըսլախի, իրեյք օրէն սորա (ետք) նոր տղէն
կուգայ Թագաւորու մօտ, կասի. Թագաւոր ապրած կէնայ, տուր
իմ ուզածն, առնեմ էրթամ:

Թագաւոր ինոնց (ծառահերաց) խրաման կանի, որ աղջիկ-
ներ տան էրթայ:

Կերթան կը տիսնան որ աղջիկներ դա չեն. էն դէվերաց
ջոջ իկեր էր տարեր էր էն աղջկներաց, թալեր էր մէջ խորին:

Կիմնան որ ձէն կէլնի էն խորից: Կըտանեն լաճ կըկայնը-
ցուցեն վէր խորին: Լաճ կիրիշկայ կըտիսնայ որ իրեյք աղջիկն
էլ մէջ խորին են. կըճամխի ուր ախպէրներաց կըկանչի, կասի.
«Դէ շոտմ խասնէք ձիկ. ես էյսինչ տեղն եմ»:

Աղպէրներ կէլնեն կուգեան, կընկնեն մէկը մէկի վզովն,
կուրախնան:

Պատիկ ախպէր կասի ջոջ ախպօր. «Արի քեյ կախենյք է-
սա խորի մէջ, Թագաւորու աղջիկներ խան տիւս»:

Կախելուն պէս, ջոջ ախպէր կըպօռայ կըկանչի, կասի, ա-
ման ես իրիցայ, իրիցայ մըրկայ ձիկ տիւս քյաշէյք:

Էն կըխանեն տիւս, միջնեկ ախպէր կը կախեն: Էն էլ կը
պօռայ խորպէս աման իրիցայ, մըրկայ, ձիկ քեաշէք տիւս, էն էլ
կըխանեն տիւս:

Պատիկ տխպէր կասի, ձիկ կախէյք, ձիկ, ես եմ խանող էտա պաներ:

Կախելու ժամանակ կասի. «Ես քեանի որ կասեմ իրիցայ, մըրկայ, տիւք ձիկ կախէք»:

Կըկախեն, քեանի կըպօռայ իրիցայ, մըրկայ, ինոնյք կըկախեն: Տղէն կիջնէ տակ, կըտիսնայ որ թագաւորու իրեյք աղջիկներն էլ էնտեղ:

Առաջ կըպիրի ջոջ աղջիկ, կըպիրի կըկապի կը քեաշեն վեր: Սօրա (վերջ) կըպիրի միջնեկ, էն էլ կը կապի կը քեաշեն վեր: Էն տեղէն կասի պզտկին. «Տիւ գաթի իմն ես, արի քեյ էլ խանեմ դիւս»:

Պատիկ աղջիկ կասի. «Ձի մի խանե տիւս, որ խանես, ախպէրներդ ձեռքիցդ կառնեն»:

Տղէն կասի. «Ձէ, տիւ էլի. պան չէլնե»:

Համա խեղճ տղէն շատ կը տարակուսի: Խանի կարելի է ախպէրներ առնեն ձեռնէն, չխանի՝ աղջիկ կըմնայ մէջ խորին տիւս չի գայ. վերջ էլմ աղպրտանց էնթիպար (հաւատարմութիւն) կանի, աղջկան կըխանի տիւս:

Աղպէրներ եի կըտիսնան էն լուսնի կտոր, կառնեն կէրթան և ուրենց պզտիկ աղբօր կըթողնին էն խորի մէջ: Վերջ տիսնանք ինչ կըլին:

Պենք կեանք խորի մէջ, ախպէրներ թող առնեն ուրենց աղջիկներ էրթան:

Էն պատիկ ախպէր խորի մէջ կը պըտըտի, մէ քօշմ (խոյ) կը տիսնայ ինոր, կասի. այ ջնէլ տղայ, արի քեյ առնիմ վըր ձիկ, քեյ տանեմ լուս աշխարհ:

Քօշ ինոր կառնի վէր ուր վզին. կըթռնի, կէրթայ լուսաշխարհ: Կէլնի տիւս, կը պըտըտի, կըպտըտի, էլմ էլ կըմնայ էտ տեղ:

Եօթ տարի կմնայ դմ. մէկ օր կըտիսնայ որ ուր էրկրէն մէկ մարդմ իկեր ի դա. կէրթայ կըխարցուցի թէ, իմ ախպէրներ ինչպէս են, ինչպէս չեն: Էն գեացող կասի թէ. քեո միջնեկ ախպէր իզարկ քեո ջոջ ախպօրն սպանեց, էն իրեյք աղջիկներն էլ առեր, նստեր ի:

Էս լսելուն պէս, էտ տղի խեո կինի ճամբախ կուկեայ ուր տուն: Կըտիսնայ որ էն ծառի վէրէն, հալա էրկու խնձոր մնացեր ի:

Մէկն իր քոմն (մօտ) էր. կուկեայ էն էրկու խնձորն էլ կըքեաղի. կէրթայ միջնեկ ախպօր քով: Էտ իրեյք խնձորից էլ ամէն մէկ աղջկան մէկ մէկ խատ կուտայ. մէկը մէկէլէն չիմացած:

Վերջապէս՝ միջնեկ ախպէր պատմութեն կանի, թէ իմ ջոջ ախպէրն էր որ չէթող քեյ խորէն տիւս խանի. ինոր խամար էլ ես զարկի ինոր սպանեցի, ու աղջիկներն էլ պախեր եմ չիւմ մկայ, տիւ կիտես, ի՞նչ կուզես արա:

էն տղէն, ինչ խետն իկեր էր, ջոջ աղջկան կտան էտոր, միջնեկ աղջիկ կառնի միջնեկ, պզտիկն էլ ինք կառնի:

Եօթն օր եօթ գիշեր խարսնիս կանին. ուրենք կը խասնեն ուրենց սրտի մուրազին, տիւք էլ խասնիք ձեր սրտի մուրազին:

Իէհ վեր էլ քյնի, էսօր էլ ուշ ի. մնացած վաղ գիշեր կասեմ:

Թագաւոր կասի՝ էսօր էլ ազատուար. տեսնենք վաղ ինչ տիւսնես:

Ե.

էն մէկէլ գիշեր, հիւ որ էլմ էլ կուկեան մէյտեղ, Թագաւոր կասի. էս օր էլ մէկ խօրօտ խէքաթմ ասա:

Թագուհին կսկսի ինոր պատմել «Ծիրանի» Թագաւորու խէքիաթ:

Ծիրանի Թագաւոր իրեյք տղայ կունենայ. Իրեքից պատիկն խօր խաթրով չէրթայ. խէր կը պարկանայ վէրէն, ուր սարայէն կը վռնդի: Տղէն կէնի կերթայ կարիպ երկիր. մէյ Թագաւորիմ քով. կասի ինոր՝ ես Ծիրանի Թագաւորու տղէն եմ. իմ խէր ձիկ պարկացաւ, տիւս արաւ. խնդրեմ որ ձիկ սիրով առնես քե մօտ, չիւր քո մահուան օր, ձիկ անես քեյ որդեգիր:

էսա տղէն ժոււմ, ժամանակմ կ'մնայ էսա Թագաւորու մօտ. էդ Թագաւորուն էլ աղջիկմ կայ, ինք Թագաւոր լաճ-տղայ չունի, էդ մէկ աղջիկն ի: Տղէն շատ սիրով իտոնց սարայի մէջ կաշխատի, չուր չորս խինգ տարի կանցնի, լաճու խելք կուզեայ ուր վրէն: Օրմ էդա Թագաւոր կէրթայ նէճիր (որսի) ուր վազիրներով, ու էն Ծիրանի Թագաւորու տղէն էլ ուր խետ կըտանի: Որս տեսած ժամանակին, Թագաւոր որսի ետվէն կանցնի, վազիրներ կըմիանան, որ Թագաւորուն զանեն: Ծիրանի Թագաւորու տղէն ինոնց խորխուրդ կիմնայ, կըքօռայ կասի. «Թագաւոր ապրած կէնայ, կայնի, քեյ պանմ կասեմ. մ'էրթայ, քեո էն էրկու վազիր խորխուրդ կանեն որ քեյ սպանեն:

— Զէնդ կտրի, կասի, չուր էրթանք սարէն (պալատ):

Տուն էրթալուն պէս, էն էրկու վազիրներ կըխրկի կըպիրի ու սպանել կուտայ:

— Տղաս, կասի, որ տիւ ձիկ ազատեցիր, դէ ուզի քեո ուզածն տամ:

— Իմ ուզելը, կասի, քեո աղջիկն ի, որ ես ինոր կըսիրեմ:

—Աղջիկս կուտամ, կասի, ամա քեռ խօր խազնի (դանձա-
րանի) մէջ մէ խատ լաւ ալմաստ կայ, էն որ էրթաս, պիրես,
կուտամ, որ չպիրես քեռ գլխօխ կտրել կուտամ:

Մէ տղէմ կըզնի խետ, կառնի կէրթայ խօր երկիր: Ժամա-
նակ կուտայ մէկ ամիս, որ պիրի էլ շուտ դառնայ, չ'պիրի էլ
էլմ էլ գայ:

Թագաւորու տղէն ի, կառնի էն տղէն կերթայ, մէյ սնդուկ
էլ խետ կը տանի. տղէն կըզնի մէջ էն սնդկին, կէրթա, Թագա-
ւորու քով կասի թէ, Թագաւոր ապրած կէնայ, ես թուճար (վաճա-
ռական) եմ, իկեր եմ կէրթամ խրիտու (ապրանքի), ուրիշի տուն
չեմ իշխնայ (վստահի) էրթալ. իկերեմ գիշերմ քեյ խիւր:

Իմ սանդղը ուրիշի ըխթիպար (հաւատալ) չեմ անի. չիւնքի
թանկագին բան ի, դնես քեռ խազնի մէջ, իմ մէօհուրով (կնիք)
մոհրուած (կնքուած) չիւմ առաւօտ ֆնայ:

Թագաւորու տղէն, խետի տղին որ դրեր էր սանդղի մէջ,
պատուիրեր էր, որ կէս գիշերին էլնի սանդղի դուռը պանայ,
էլնի տիւս, էն տեղէն էն ալմաստ, որ ճրագի պէս կըվառուի.
վերցու դնէ սանդղի մէջ. ինք էլ մտնի, կափաղ նիրսանց շինի:

Առաւտուն որ կէլնի, Թագաւոր ինոր շատ պատիւ կանի,
ճամբախ կըզնի: Տղէն կասի որ խրաման անի, որ ուր խազնի
միջից էն ամանաթ խանեն պիրեն:

Ողմաթքեարներ կէրթան էն սանդղու կպիրեն: Սանդղու
պիրելուն պէս կը պառնան ուղտերին կէրթան: Մէկ էրկու սնաթ
որ կըզատանան, կիջնեն տեղմ. կասի. Տղմ, սանդղու պաց, էլի
տիւս:

Տղէնը կէլնի տիւս:

Կասի. «Ինչ արիր»:

Կասի. Քեռ ասածն արի: Ալմաստ փաթըլթեր, դրեր եմ սնդու-
կի մէջ:

Լաւ կ'ասի. ետե կուտաս ձիկ:

Կէրթան, կըխասնին էն Թագաւորու սարէն, կասի. Թագա-
ւոր, քեռ խնդիր կատարեցի, քեռ ուզած պերի:

—Ապրիս, որդի, կասի Թագաւոր, իմ զաւակն ես. իմ փե-
սան ես. իմ աղջիկ քեյզի խալալ էլնի: Գիտեմ կտրիչ տղայ ես,
իմ Թագաւորութեն պիտի առնես:

Թագաւոր կսկսի խարսնիսի պատրաստութեն տիւնալ-
եօթն օր եօթն գիշեր խարսնիս կանեն, ինոնց կը պսակեն:

Ինոնք կըխասնին ուրենց սրտի մուրատին, տիւն էլ խաս-
նիս քե սրտի մուրատին:

Յօթ տարի յետոյ էտա թագաւոր կը մեռնի. ինքը թագաւոր կը դառնայ վէր էտու երկրին:

էտա թագաւոր մեռնելուց առաջ վոսիաթ (կտակ) կանի, թէ ուրիշ երկրէն մէկը քէո երկիր գայ, խարցու՝ թէ տիւ ի՞նչ ես. դե՞որ կերթաս: Թէ որ ասաց՝ մարդ եմ, ազատ անես էրթայ, թէ որ ասաց՝ ճամբորդ եմ, էնոր սպանես. իմ պատուէր քեյ էսա ի:

Ծիրանի թագաւորն էլ կը մեռնի, ինոր ջոջ տղէն կը դնեն թագաւոր: Կը լսին որ էտա թագաւոր խրկեր ի ուրենց ակմաստը տարեր ի:

Մեծ տղէն որ կը նստի աթոռ, խրաման կանի, որ իր աշխարքի մէջ ինչ կտար (որքան) զօրք կայ թօփ էլնի, քաշ էրթայ կռիւ:

Գալուն պէս, տակ ու վիրե կանի էն քեղայք, էն տեղաց թագաւորն էլ կը պոնի կը տանի (եսիր) գերի:

էտա թագաւոր որ կը տանի եսիր, ուր սարայի մէջ կը պախի ոսկի զընճըլով (շղթայով) կապած: Մէկ օր էն թագաւորը կը խարցու էս թագաւորին, կասի. «Տիւ ի՞նչ մարդ ես»:

Կասի. «Ես առաջ թագաւոր ի, հիմի եսիր եմ: Ես եմ թագաւորու ոսիաթը (կտակ) չկատարեցի, ինոր խամար էլ Աստուած տփեց վըր եմ գլխուն, իմ թագաւորութեն էլ եէր-եէսան (հիմնայտակ) էղաւ, քեյ մեղ չկայ: Ես եկայ ակմաստ դեողցայ քեո խօր խազնի միջէն. տաւայ տուի մեր մեծ թագաւորին ու էնոր աղջիկն առայ: Էրկու գաղթական էկան իմ մօտ, մէկը մէկին զրկեր էր և ասին. թագաւոր ապրած կենայ, դնացինք Ծիրանի թագաւորի մօտ, մեր դատնաստան չկտրեց, ասաց ձե շհատ (վկայ) կա՞յ. եկեր ինք հիմայ մօտ քեյ, մեր դատնաստան տիւ կտրի:

էն մէկէլ օր, որ ճամխորդ էր, ասաց. ես պան մը չունիմ. ես ճամխորդ եմ:

Թագաւորն ասաց. «Քեո վիզ պիտի զանեմ. ձիկ էնպէս պատուէր կայ:

էն մէկէլ ընկեր ասաց. «Ես մարդ եմ, ինոր ֆուսս չտուի, ալա մէկէլի խամար էլ աղաչեցի թագաւորին ու չսպանեցի ինոր. ինոր խամար էլ էսա բալէն (փորձանք) քաշեցի:

Ախպէր կը լսի որ ուր ախպէրն ի. Ծիրանի թագաւորու տղէն ի, գէնի լալով կինի վիզն, իրարու կը փաթըթուին, մէկ սհաթ կուլան:

էնտեղէն կառնի ուր ախպէր կը տանի ուր խին տեղ, կը

դնի ուր թախթի վէրէն, էն էլ կը խասնի ուր սրտի մուրատին, տիւ էլ խասնես քեռ սրտի մուրատին:

Էսպէս՝ էն աղջիկ քեանի գիշեր թագաւորուն խէքիաթ կասի, ինոր սիրտ կառնի, էլ ձեռ ընկեած աղջըկներ չի սպանէ: Թագաւոր էս վերջին աղջիկն կանի ուր հաստատ թագուհի, մէյ տեղ էլ կապրեն, շատ տարի կնցուցեն:

Աստծուց իրիյք խնձոր իջաւ. մէկը ասողին, մէկը լսողին, մէկն էլ աւանջ արողին:

Մ Ա Լ Ա Ք Շ Ա Հ Ի Կ Ս Ե Ն

Կընի չէլնի, կընի չէլնի մէյ թագաւորմ. էսա թագաւորուն քեառսուն լաճ կէր:

Աֆանդըմ, էսա լաճեր ջօջացան. լաճեր որ ջօջացան՝ ասին ուրանց թագաւոր խօր. «Բաբօ, մե փսակի. ամմա (բայց) որ քեառսուն աղջիկ մէ թագաւորուն չըլնի, մենյք չընք փսակվի:

Թագաւոր էլաւ գիրմ գյրեց, էտու էրկու թաթար (սուրհանդակ) առին ընկան աստուոր, կնացին վըր հաղպրիմ վրէն նըստան, էրկու մարդ ոսստ էկան ինոնց, էկան մօտացան ասին.

— Պարե ձե, թաթարներ:

— Աստծու պարին:

— Է՛ տիւք ի՞նչ մարդ էք:

— Ասին. Մենյք Փռանգսըզի թագաւորու մարդերն ենք, ոլա մեր թագաւորուն քեառսուն աղջիկ կայ, մե օրօխկե, որ քեառսուն լաճ ունեցող մէ թագաւոր կնգնինյք, մեր քեառսուն աղջկներ պսակինյք վէր ինոնց:

Թաթարներ ասին. Ձիս մենյք էլ էտա հապոֆն (դորա համար) ինյք իկե: Էկէյք մեր թղթեր փոխենյք մեր թագաւորուն էլ քեառսուն լաճ կայ, մե օրօխկե քեառսուն աղջիկ ունեցող թագաւորի մօտ, որ ինոր տնէն աղջիկ ուղենյք մեր թագաւորու լաճերաց: Հալա մեր թագաւորու պստիկ լաճը, ինչ տը պսակենյք, էն յառջին օրէն տը մեռնի:

Թղթեր փոխին. թաթարներ էկան, թուղթ տվին ուրենց թագաւորուն, ասին. «Մենյք կնացինք, Փռանգի թագաւորու թաթարներ էկան մեր յառջև, ասինք ի՞նչի կան կգէք, ասին, ոլա իկերենյք պալքի ըսկոն թագաւորմ կնգընենյք որ քեառսուն լաճ ունի, ուղենյք մեր թագաւորու աղջկներաց խամար:

Ասաց. «Տիւք ասիք, որ իմ պստի լաճ խէտ պսակվի, էն օր տը մեռնի»:

— Ուա, ասաց, ասի:

Ասաց. «Չանըմ, տիւ Աստծու վաքիւն էք: տիւք ինչ կիտէյք, թէ էն էն օր տը մեռնի:

Ես կը տանիմ թուղթ կտամ մեր թագաւորուն, ինչ կասի թօ ասի: Ինոնյք էլ տարան թուղթ տվին ինոնց թագաւորին, ասին՝ ոլլա հալ հէքիաթ սկնա ի: Կնացինյք մէ հաղպրիմ վրէն, Չինմաչինու թագաւորու թաթարներ էկան մե ռաստ. խառցուցինք ասինք տիւք ինչ մարդ էք, ասին ոլլա մեր թագաւորուն քհառսուն լաճ կայ, տը պսակվին. թագաւորն էլ մե օրօխկե կան գեալ, խինյք ո՞ր թագաւորուն քհառսուն աղչիկ կայ, գեանք ասենյք մեր թագաւորուն, որ էրթա էն աղչկներ ուզի:

Ասաց. «Ոլա, մեր թագաւորի պստիկ լաճ խետ պսակուի, սկուն տը մեռնի»:

Թօ մեռնի ասաց: Էլաւ թուղթ օրօխկեց թագաւորուն ասաց. խա. ես եմ աղչկներ խալալ սրտով տւիր եմ քեռ լաճերաց, ոք տիւ ձի կը խաւնես, ես չխօ քեյ խաւներ եմ:

Թագաւորն էլաւ, ասկյրով, թան-թանայով կնաց, նշան իտի-էկաւ: Էն թագաւոր ասաց. Ամմա իմ փեսէյք տէ օրօխկես գեան որ տիսնամ: Թագաւոր էլաւ ուր քհառսուն լաճեր օրօխկեց մօ էն թագաւոր. թագաւոր իպե ուր քհառսուն աղչկներ, կանչեց տէրտէր իպե պստկեց:

Իրիկուն ինչ լաճեր պառկան քյան, դիրմ թագաւոր ասաց՝ կայնի էրթամ տիսնամ. աղորթ տը մեռնի իմ պստիկ փեսէն:

Էլաւ հըմէն փեսէյք աչքեց, կնաց խասաւ պստիկ լաճու հօդէն, տեսաւ որ լաճ գեօ արնի մէջ պռտվե, պռտվե իկե խասե դռան հիտե: Էլաւ փաթաթեց լիւէվ, իդի դա:

Մէկէլ օր էլաւ ուր փեսէյք էտի ճամբախ. էկան էն պստի փեսէն էլ փաթըթեցին դրին թափութի (դագաղ) մէջ, կապեցին վըր ձիուն, դրին խեղներ: Թագաւորու լաճեր որ ինգեան ճամբախ, կարկուտ էտու վրէններ, ըմէն մէկ ուր կնիկն առեց մտաւ չատրի տակ, աղչիկն էլ ուր թապութն առեց իտի մէ կող, նստաւ մօտ: Մէկէլ էնդեխից մէ դէվմ էկաւ, թափութը էթալ ուր քեամակ. առեց փախաւ:

Կնիկ էլաւ՝ լալով ինկեաւ յետե դէվին կնաց: Դէմն էր առեց տարաւ հաղպրիմ վրէն, իտի չինարի ծառիմ վրէն: Մտաւ ծառի տակ, նստաւ դա. օրմ էլաւ ուր քեաշեց թփամ տակ: Էն չինարի ծառ սկոն պանցը էր, որ խաւք չըր կանա էն տեղ ըլնե:

Աղչիկ էրկու իրեյք օր սկուն կան էկաւ. էկաւ տիսաւ գեօ, ուր իրկան թապութ չինարի ծառի գլօխ: Մտաւ ծառիմ տակ նստաւ դա:

էրմ էլ էլաւ ուր քեաշեց թփամ տակ, տէսաւ յիրեկանս ղէվ էկաւ. ի՞նչ տիսնա, խօրօտ աղչիկմ գեօ վըր դէվու քեամկին, չուտես չը խմես, ինոր յիրեսն իրիշկաս: Դէվ աղչիկ իտի գէյ-տին: Աղչիկ ասաց. «Դէվ, քեյզնէ կուզէմ որ էնա թապուլթ պի-րես տակ»: Դէֆն էր էլաւ տիրմ թապուլթ իպե տակ. իտի հաղպրի կուշտ. քեակեց իխան տիւս, էթալ յախպրի մէջ, լաճը մէկ սըր-սփաց, դիրմ էլաւ կայնաւ, էն աղչիկն էլ չըլտաւ մտաւ մէջ յաղպրին, էրկուսը ինոնց քէֆն արին, էլմ էլ էլաւ իտի մըջ սնդկին, դէվուն ասաց. «քեյզնէ կուզեմ որ էսա թապուլթ էլմ էլ խանես զընես ուր տեղ, ծառի գլխի»:

Դէվ էլմ էլ թապուլթ խանեց ծառի գլխի. առեց աղչիկ կնաց. կնիկ թփան տկէն էլաւ էկաւ, դէ դէ դէ էլաւ ծառը, խասաւ թապուլթին, ուր ծամեր կտրեց, կախեց մնէն, էս ճօղ չէ, էն ճօղ, էն ճօղ չէ, էս ճօղ՝ իջուց տակ, իպե իտի յաղպրի մօտ, ջանտակ էխան էթալ ջրի մէջ, տղէն տիրմ սրսփաց, էլաւ կայնաւ աչքեյր իպաց, տեսաւ գեօ ուր խալալ կնիկ ուր մօտ:

—Տօ ասաց՝ տիւ ի՞նչիս էկար ըսդա:

—Ձէն մխանե. ոլլա հալ հէքեաթ սկնայ ի: Կան էկա, կան էկա, էկա քեյ կնդա: էն տեղ ինոնյք էլ ուրենց քէֆն արին. էլ աղչիկ չ'կըրցաւ վերուցէր, որ խանէր ծառի վրէն, էթող դա, փախաւ մտաւ թփամ տակ, մնաց էնտեղ, տեսաւ որ դէվ առեց էն փէրին էլմ էլ էկաւ, ո՞յ ասաց՝ տիւ հէրէկ չ'խանլըր ծառի գլխի. ոլլա, ասաց դէվը, ես խանի էնտեղ. ու սնդկի պէ-լսան էպաց, ասաց՝ ո՞յ հիսնա-խոտ կը գեա մօտէն. քեզնէ կուզեմ որ էսա թապուլթ տանիս Կանտահար երկիր դնես գէյտին:

Դէվ առեց թապուլթ քէյլեց, աղչիկն էլ գեաղտիկմ ին-գեաւ յիտե: Դէվ տարաւ իտի Կանտահարա երկիր գէյտին:

Մենյք դառնանյք վէր աղչիկան:

Աղչիկ ինկեսաւ ճամբախ, ըսկոմ կնաց, որ էն հաղպրի մէջ, ինչ որ խըտ Մալաքին խառնուեր էր, Աստուածուկն ինոր լաճմ իտու, անուն իտի Կարա-Գանտէր: Շըլկեց կնաց, ըսկոն էր չըլ-տվե, որ իյնէր թօնէր մշախոտ չըր ըլնի: Ինոր մօտ իրեյք խատ ջաւահիր քեար կէլ, ըսկոմ ինչ տեղ չ'կէր դնէր, դրեր էր մըջ ուր ծամի գեործածին:

Շատ կնաց թէ քեյչ, քեաղքիյմ ուստ էկաւ. մնաց էնտեղ քեախքիյ ճամբախից զատ նստաւ. էն քեաղքիյց կապոտ խօջա ա-նունով խօջիմ լաճ իկեր էր ֆուլ. տէսաւ աղչիկան ասաց. «Մօր-քեոր, էլի էհանք (գնանք) մեր տուն. ... Ձէ ասաց՝ էդա մտքեով ինչ տիւ կասես, քեո մտքէն խան, ես չըմ իգեա: Լաճ էլաւ կնաց տուն ասաց. «Մարէ, էլի կնա էնտեղ մէ չըլտ (մերկ)

կնիկմ նստե, լաճմ գիրյկ, առ պե: Ես ասի, արի էրթանյք, էն ուրիշ մտքով խասկցաւ, չէկաւ. տիւ կնա պալքիյ գեա: Էն կնիկն էր էլաւ էկաւ, աղչիկն ու տղէն առեց իպե, ծեռքմ խալաւ կտրեց, կնիկն էլաւ ինոնց տան խացթուխ: Ինոր լաճն էր կէրթէր վարժատուն: Եահուտիմ հմէն օր ծաղիկ կը պիրէր վարժատուն կը ծախէր տղէյներաց. մէ փունջ ծաղիկ տաս փարա: Լաճն էր տեսաւ որ հմէն առին, ինոր փարա չկէր, որ առնէր ծաղիկ: Էկաւ յիրիկուն տուն էլաց, ասաց. «Մարէ, յըմէնին փարա կայ, կը տան կառնն ծաղիկ, ձի փարա չկայ»:

Մէր ի լաց, ասաց՝ քյնի. լաճ պառկաւ քյնաւ. մա քունը կը տանէր ուրախութենէ:

Առաւտուն շոտմ էլաւ վեր ասաց. «Մարէ, դէ փարա տու տանիմ ծաղիկմ առնեմ»: Մէր ասաց. «Ոլլա մէր մեռնի քեյ, փարա ճրտեղից ի որ տամ քեյ»: Լաճ էլ մէլ էլաց, մօր նաչար վրէն կտրաւ, էլաւ ուր ծամից ջաւահիրմ կտրեց իտու լաճուն՝ ասաց. «Տար, ինչ եահուտին կը գեա, տու ինոր: Թօղ քեյ էլ ծաղիկմ տա»:

Էլաւ ուրախ ուրախ կնաց վարժատուն. ինչ եահուտին էկաւ՝ լաճը հըմենի առջե կնաց վաղեց. ջաւահիր քեար իտու. եահուտուն, ասաց. «Ա՛ռ, ձի էլ փունջմ ծաղիկ տու»:

Ինչ եահուտու աչք ինկեաւ արմաստ քեար, ուր ծաղիկ մաղը տփեց գեյտին, առեց քեար փախաւ գնաց: Լաճ ծաղիկ առեց, ճողմ էսրան իտու, ճողմ էնրան, չիւմ մաղ խլաւ. ծաղիկներ էլ թօռօման պոծան:

Եահուտին՝ որ արմաստ քեար առեց փախաւ՝ տարաւ իտու վազիրին, ասաց. «Տանիմ ծախեմ վազիրին, փարա առնեմ: Վազիր էխան խինգ խարիր զուրուշ իտու եահուտուն»:

Վազիրն էլ ասաց. «Ես ինչ տը անիմ էսա՝ քեար, տանիմ տամ թագաւորուն, պալքի թագաւոր ձի յաւելի խալաթմ տա: Էլաւ տարաւ իտու թագաւորուն. թագաւոր էնոր արաց սատրազամ: Էն մէկէլ վազիր էկաւ մօ թագաւոր, ասաց. թագաւոր ապրած կէնաս, ֆարզա էն վազիր մէ արմաստ ջաւահիր քեար իպե. էն պիրողը կնաց ինոր չէշիտ (նման) մէկ էլ պիրի առ— Թօղ պիրի մէկն էլ կառնեմ»:

Թագաւոր կանչեց նոր սատրազամին ասաց. «Իսոր թակ արմաստ քեար, վաղ տը պիրես ձի. եան չէ քեռ վիղ կըկտրեմ»:

Սատրազամ ասաց. «Թագաւոր ապրած կէնաս, էն քեար ես չլմ պիրե, եահուտին ի պիրե, վաղ կասեմ որ մէկն էլ պիրի»:

Սատրազամ կանչեց եահուտուն, ասաց՝ կանան իսոր խատ քեար պիրես վաղ.— Խա, ասաց եահուտին: Էլմ էլաւ սըլէմ ծաղիկ

իլից, առեց կնաց վարժատուն. ճժեր հըմէն ժողովան էկան վէրէն, մէկ մէկ տաս փարա տվին, մէ մէ փունջմ ծաղիկ առին, լաճն էլմ էլ ֆնաց անծաղիկ: Էլաւ կնաց տուն, մօտ մէր շատ էլաց, էլաց, ասաց՝ «Մարէ, տաս փարա տու, ես էլ մէ փունջ ծաղիկ առնեմ»:

—Մէր ասաց. Քյնի առաւտուն քէյ տաս փարա կուտամ, տար քէյ ծաղիկ առ:

Առաւտուն լաճ էլաւ վեր, ասաց. «Դէ տու, մարէ»: Մէր ասաց. «Քիյ մեռնիմ, որ տեղէն տամ»: Շատ էլաց, չէ, ասաց՝ տը տաս: Մէր էլաւ ուր ծամերաց միջից էն մէկ թեաք ալմաստն էլ իտու լաճուն, լաճ առեց կնաց: Ինչիս որ եահուտին էկաւ՝ լաճ վազէ վազ կնաց առջև ասաց. «Եահուդիյ, ան ձի ծաղիկ տուր»:

Եահուդին ինչ տեսաւ ուր քեարի մէկ թէաք, համան ծաղկի սլէն թողեց գետին, առեց քեար փախաւ, տարաւ իտու սատրազամին: Սատրազամն էլ տարաւ իտու թագաւորուն:

Էն մէկէլ վազիր էլմ էլ էկաւ մօ թագաւոր. ասաց. «Թագաւոր ապրած կէնաս, էն մարդ ինչ էրկու խատ էղա քեարից իպե, կանա վաղ խուրջինմ էլ էղատուց պերի, տա, քեո թագաւորութեն քեո ծեռնէն առնի: Ասաց՝ թօ էրթայ մէկէլ պերի խնյք»:

Թագաւոր էլաւ էլմ էլ կանչեց սատրազամ, ասաց. «Կուգեմ մէկ խատ էլ էսա քեարի պէս պիրես»: Սատրազամ կանչեց եահուդուն ասաց. Կանա էսա քեարի պէս մէկն էլ պիրես: Խն ասաց. էլաւ էլմ էլ ծաղիկ առեց կնաց վարժատուն. աշակերտներ թափան վըրէն առին: Կարա-Գանտրին ծաղիկ չխասաւ՝ փարա չկէր որ առնէր: Կնաց տուն մօր վրէն զօռեց, մէկէլ օր առեց էն մէկ խատ քեարն էլ իպե իտու եահուդուն. մէկ փունջ ծաղիկ գյնեց: Եահուդին էն մէկ քեարն էլ իպե իտու սատրազամին: Սատրազամն էլ տարաւ իտու թագաւորուն:

Էլմ էլ էն վազիր վազեց մօ թագաւոր, ասաց. Էն մարդ որ իրեյք խատ ջաւահիր քեար իպե՝ վաղ կանա խուրջինմ էլ պիրե, քեո թագաւորութեն քեո ծեռնէն խե: Տէ էսօրվնէ քե կտսեմ, որ վաղ չտսես թէ վազիր ձի իմաց չէտու:

Թագաւորն էր էլաւ, մարդ օրողկեց կանչեց սատրազամին, ասաց. «Եան էսա քեարերից խուրջինմ պիրել կտսա, եան քեո վիզ կը զանիմ»: Սատրազամ ասաց. «Թագաւոր ապրած կէնա, էտա քեարեր եահուդին ի պիրե»: Կանչեցին եահուդին պերին, եահուդին ասաց. «Ես էլ, Կապոտ Խօջի տուն լաճմ կայ, ինորիցն եմ գյնեմ»: Կանչեցին Կարա-Գանտար պերին, խարցու-

ցին, ասին, էսա քեարեր քեյ ո՞ր տեղից ի: Լաճ ասաց. «Շս գիյդեմ, իմ մէրն ի տվե»:

Դէ, ասաց սադրազամ. եան էսա քեարից խուրջինմ կը պիրես, ես չէ քեո վիզ կը զանենյք:

Լաճ էլաւ լալով էկաւ տուն, մէր խառցուց, ասաց. Մարէ, սադրազամ ասեց եան էս քեարերուց խուրջինմ կը պիրես, եան քեո վիզ կը զանենյք: Մէրն ասաց. կնա մօ թագաւոր, ասա՛ թէ Կապոտ-խօջի խօր ձին տո՛ւ որ էրթամ պիրեմ:

Լաճն էր ինչ կնաց մօ թագաւոր, թագաւորն ասաց. «Տօ տղա, ի՞նչի էկար»:

Խն, ասաց, Կապոտ խօջի խօր ձին տւէյք ձի, որ էրթամ պիրեմ:

Կանչեցին Կապոտ-խօջին, ասին Գեո խօր ձին տուր, որ Կարա-Գանտըր խէծնի էրթա խուրջինմ ջաւահիր քեար առնի գեա:

Կապոտ-խօջէն ասաց. Թագաւոր ապրած կէնաս. իմ խէր էսա քեառսուն տարի ի որ մեռիր ի, ինոր ձին գեօ էնա փուղցի տակ, տանմ մէջ կապուկ ի. նէա մարթ կանա էրթայ մօտ, նէա պան. ինոր դռան վէրէն էլ սկում աղփէս ի (աղբատեղի), որ դառցեր ի փողոց. թէ որ էն կանա էրթա փորի, խանի տիւս, թող խէծնի էրթա:

Թագաւորն էլ ամր արաց, փորեցին փորեցին, խառն չլւմ դուռ. լաճ մտաւ ներս, ինչ ձեռ իզար վըր ձիու քեամկին, դիրմ ձին լանգէյմ (աքացի) իթալ, ամա բոնեց պատին. կրակ Փըռ էթալ, պառկաւ ձիու մօտը էլաց: Դիրմ որ էլաց, ձիուն լեզու էլաւ. ասաց՝ էլմ էլ ինչ կայ խողածինի ձէն ընկաւ իմ ախանջ, էսա քեառսուն տարի էր, որ մարդու ձէն իմ ախանջ չէր ինգե. էլլ՞ ի՞նչ կուգես, ասա: Լաճն էր ասաց. «Ոլլա հալ հէքեաթ սկնայ»:

— Թագաւոր խուրջինմ ալմաստ քեար ի ուզե, չըմ կիտե ինչ անեմ: Ձին էր ասաց. «Էլի խէծի իմ քեսմակ, ոլլա ո՞ր տեղ ես կը չոքիմ՝ իջի, քեո խուրջին լից, առ արի»: Դիրմ լաճ խէծաւ ձին, քշեց, շատ քիյչ Աստուած կիտի, կնաց նեղ ձորմ ռաստ էկաւ, ձին քօչվերն իզարկ գեյտին, լաճ անխոգի լանգէյմ իզար, տօ առաց՝ տիւ ծովերաց տը ընցուցեր. էսա տեղ ձոր կը չօքնս: Ձին ասաց. «Տօ անխոգի, ես քեյ ի՞նչ ասեցի, լաճ էջաւ տակ. տէսաւ խղեղ սկում ի. էն ջաւահիր քեարերաց պիրեր ի, որ ձորը զըմէն լցվեր ի: Լաճն էլ ուր խուրջին իլից, խէծաւ ձին քշեց էկաւ Թագաւորու մօտ. ասաց. «Ա՛ռ, թագաւոր ապրած կէնաս»:

Վազիր էկաւ, ասաց. «Թագաւոր, էն մարդ ինչ խուրջինմ էն քեարերից ի պե. կանա էրթա պեռմ էլ պիրե՛ քեո Թագաւորութեն քեո ձեռէն առնի»: Ապա ի՞նչ տնենյք որ էրթա էլ ետ չիգեա: Օրօխկենյք Կանդըհարա երկիր. էն տեղ Աժգըհարմ կայ

խեղ ինոր կռիւ. թօ ինոր սպանի, ինոնյք էլ ազատուին, մեյնք էլ խեղ: Թէ չ'կարցաւ չխօ էն իսօր իղին տու թօ էրթա:

Էլան կանչեցին Կարա-Գանտարին. թագաւոր ասաց. Տը էրթաս Կանդըհարայ երկիր, Աթղըհեմ կա սպանես, չէ չըխօ քեո վիզ կը զանես. լաճն էր էլաւ կնաց. էլմէլ ինգեաւ. ձիու մսուր, իլաց. իլաց՝ ձին էլմէլ ասաց. «Օֆ, էլմէլ հիսնի ձէն խասաւ իմ աւանջ, մարդու դարտ իմ սրտից էլե, էլմէլ ընգեաւ զիմ սիրտ. Խնչ կուզես, ասան»:

Տղէն ասաց. Հալ կսէն սկնայ, թագաւոր ձի տը օրօխկի էրթայնք Կանդըհար երկիր, էնտեղ Աթղըհեմ կայ, խեղ կռիւ անենյք:

Ձին ասաց. «Մառախ մ'անե, ինչ կը խասնենյք Կանդըհար երկիր, էն դեհէն կը տիմնաս գեօ վիշապմ կը գեա քեանց սարմ, ըսկի մի վախենայ, թուրդ քեաշի դիր վըր իմ դօշին, ոլա ձի սկոմ լարես, որ քուտինյք տա վըր ձի: Զանգիւմ զար, ես կը թոնեմ, էն պէրան կը պանայ, ես կը մտնեմ մէջ, կը տապկեմ ինոր, կանեմ էրկու կտոր, տիւ թափմ ընցի, չըլնի դառնաս ետ, էն կասի շարթ ձի աապկեւ չի, շարթ (պայման) ձի կտուտեն ի: Դիւ ետ չը դառնաս, ետ որ դառնաս, քեյ կանի պրտուճ պըր-տուճ, մե էրկսիս էլ կը փաթաթի կը դնի ուր տակ: Տիւ քշի կնա քեօշկի դուռ, ձի կապի էն տեղ, թուր քեաշի մտի ներս, քեառսուն մատ թարանջէն (սանդուխտ) էլի վեր. էն աղջիկը գեօ կայնիւր ի թարանջի գլօխ, քեյ կասի, իրիշկայ իմ ծծվեր, իրիշկայ իմ սիրտ, իրիշկայ իմ նմուշ, տեն ինչ խօրօտի: Ամա տիւ չըլնի թէ իրիշկաս. խէտ իրիշկաս՝ սէյրի կանի (կը կախարդի), քեյ էլ քեո խօր պէս կը կապի կը դնի սնդուկ: Քեո խէր գեօ սէյրի իարե. թալե սնդկի մէջ, ըսկի տիւ չիրիշկաս գեխ էն: Զար քեառ-սուն մատ թարանջէն իլի վեր. ինչ որ իլար վեր չիրիշկացիր. դիրմ ինոր սէյրին կը պթլի (կեղծուի) էնտեղ կը դառնայ իսկ աղջիկ: Տիւ էլ մի դադրիր. քշի ներս, կնա սնդուկ կտորի, քեո խէր խան տիւս, էն աղջիկն էլ առ արե»:

Տղէն էր, էլաւ խէժաւ ձին. քշեց, շատ քիչ Աստուած կի-տի, կնաց, կնաց Կանդըհարայ երկիր էլաւ տիւս: Տեսաւ էն վի-շապ գեօ մէջ երկինք մէջ գեյտինք կը գեայ. դիրմ որ թուր քեաշեց, իտի մէջ ձիու էրկու դօշ, տարաւ իպե, տարաւ իպե. է զար ձիուն, անխոգի զանգիւմ էթալ (ասպանդակեց) խէտ զանգիւն էթալ, ձին թաւ մտաւ վիշպու պերան, կնաց պօչից էլաւ տիւս. վիշապ էլաւ էրկու կտոր, քշեյց զատացաւ. վիշապ կանչեց ա-սաց. շարթ ձի տապկիւ չի. շարթ ձի պրտեն ի. զանգիւմ էլ էթալ լաճ որ տը տառնէր՝ ձին ասաց. «Է, էյ ինչ կանես, այ

անխելք, ես քեյ ինչ ասի»։ Լաճն է դառցաւ, քշեց կնաց քեօշկի դուռ կայնաւ. ձին կապեց դուռ. ինք թուր քեաշեց քշեց վեր. քեառսուն մատ թարանջէն էլաւ. աղչիկ արաց չարաց, էնի չի-րիշկաց, չիւմ քեառսուն մատ թարանջէն էլաւ վերե, մէյտիր աղ-չկայ սէյրին պթլաւ։

Աղչիկ դառցաւ խօրօտ հիւրիմ, որ չուտես, չը խմես, ինոր իրեան իրիշկես։ Դշեց կնաց կնդաւ խօր սնդուկ, սնդուկ կոտրեց, խէր էխան տիւս, առեց էկաւ, աղչիկն էլ առեց, խէծաւ ձին, թա-լեց ուր թարկ (գաւակ) մէկ մէկ ձի էլ խէծան, քշեցին էկան մօ-մէր. շատ խնդացին ուրախացան։

Ինչ թագաւոր տեսաւ որ Կարա-Գանտըր սաղ սալամաթ ի-կեր ի. մարդ օրօխկեց տարաւ, ասաց. «Կարա-Գանտըր, էկմը»։ Ասաց. «Ոն, էկայ. վիշապն էլ սպանեցի»։ Դէ, ասաց. քեյ իզին, էլի կնա։ էլաւ, ուր մէր, ուր խէր, ուր էն մէկէլ պէրած աղչիկ առեց կնաց. կաստ (նպատակ) ուր խօր երկիր արաց կնաց, տե-սաւ նախրորդ ուր տաւար փռեր կարածայ։ Կարա-Գանտըր ասաց. նախրորդ, կնա իմ խօր ջուղապ տմր, ասա՛ քեո լաճ Մա-լաք էկաւ։ Տօ, ասաց, մեր թագաւոր դալալ ի տփե կանչել, ասեր ի վնվ որ Մալաքի անուն տա, իմ դարդեր յիրար տա, ինոր վիզ կը զանեմ։

—Է՛յ ասաց՝ քէյլի, ասա թօ գեա, ուր լաճ էկաւ։

Նախրորդ էլաւ կնաց, ասաց. «Թագաւոր, քեո լաճ Մալաք էկաւ»։

Թագաւոր ասաց՝ հայդէ ջալատ։

Վազիր խասաւ, ասաց. «Թագաւոր սպրած կէնաս, էլի մարդ օրօխկի տեսնանք թէ աղօրթ ի, թէ որ աղօրթ ի՝ աղէկ։

Թագաւոր էլաւ մարդ օրօխկեց, աղօրթ որ ուր լաճն մէ մարդ, էրկու կնիկ էկան։ Դիրմ էլաւ թըրմալաթով կնաց յառջեններ, առեց իպե, խարցուց ասաց՝ դէ ասն խենյք, տիւ ինչիս ժրար էկար, քեյ ինչ էլաւ։

Մալաք պատմեց. ես բխօ (ես ինքս) չըմ կիտէ. քեօ խարս գեօհան (ահաւասիկ) թօ պատմի։ խարսն էլ ուր գլխէն էկած պատմեց։ Ասաց. «Թագաւոր ապրած կէնա, քեո լաճեր որ էկան պսակուանք, էն գիշեր քեո լաճ մեռաւ. մեյնք էլ ասինք գեօ մեռաւ։ էլանք դրինք մէջ սնդկին, ուր ախպէրներ ասին. «Ոտար-սէ, տիւ մի գեա. մենք մեր ախպէր կը տանենք մեր երկիր կը խորենք»։

Լաճեր էլան տը էրթէն, ես ասի. Չէ, ես էլ կը գեամ ձեր խէր տիսնամ, կը դառնամ մեր երկիր։ էլանք մէ տեղ էկանք. սարիմ մէջ կարկուտ իտու վըր մե. մէ մէկը առեց ուր կնիկ

մտաւ քեարիմ տակ կամ չատրի մէջ, ուր քէյֆն արեց. ես էլ առի թապութ, նստա քեարիմ տակ: Մէկէլ էն տեսա՝ որ իմ իրկան թապութ վերցրին տարան. ես էլա յընկա յետե. շատ կնացի, կնացի հաղպրիմ վրէն ջուր խմա, նստա էն տեղ իրիշկացի վեր. տեսա չինարի ծառի գլօխ իմ էրկան թապութ գեօ դա: Վախ վախ, ասի, ես ինչիս անեմ. էլա քեաշվա մտա թփամ տակ, տեսա դէվմ հուրի փարիմ դրե վըր ուր վզին էկաւ: Դէվ էլաւ ծառի գլօխ՝ էն թապութ առեց տակ. էթալ յախարի մէջ, Մալաք սըրսփաց, էլաւ վեր, էնու աղչիկ քէյֆ արին, դիրմ էլ թապութ կախեցին ծառից. թողին կնացին:

— Ես էլա էկա. դէ դէ դէ խասա մօտ չինարի ծառ. էլա ինոր գլօխ, մօ թապութ, եմ ծամեր կտրեցի, էն ճօղ չէ՝ էն. էն ճօղ չէ՝ էն, ճօղ կախի տակ. դէ դէ դէ իջուցի գեյտին, պերի դրի յախարի մէջ, Մալաք ժրաւ, մենյք ուրախցանք իրար տեսնելուց: Էլմէլ ինոր դրի մէջ սնդկին, չը կառցա խանել ծառի գլօխ, թողի գեյտին, էլմ էլ գնացի պախկաւ թփերաց մէջ:

Դէվ առեց աղչիկ հուրի-փարին, էկաւ. տեսաւ որ թափութը գեօ գեյտին. ասաց. վո՛ւ ի պիրե տակ, ես կախեցի:

Ինչ պացին թապութ, աղչիկ էկաւ վրէն ասաց. «Հայ, հայ, մարդախոտ կը գեա մօտէն. ասաց դէվուն, որ քեյվնէ կուզեմ էսա թապութ առնես տանես Կանդահարա երկիր, դնես գեյտին: Դէվ՝ առեց կնաց. ես էլ էլա ընդեա յետե դէվուն կնացի, շատ թէ քիչ չըմ կիտե. Աստուածութեն ձի լաճմ էտու, անուն դրի Կարա-Գանդար. առի կնացի. սկում մերկացեր ի որ իմ ամօթուն էլ չը մտա քեաղայք: Կըծկալ քեարիմ տակ. քեաղքից տիւս մարդմ էկաւ ձի տեսաւ. ուզեց տանել ուր տուն. ես չը կնացի. էլաւ կնաց ուր մօրն օրօխեց, էկաւ ձիկ տարաւ ուրենց տուն: Զըպունմ կտրեց ձի խամար. ես էլա ինոնց տան խացթուխ. Կարա-Գանդարն էլ կէրթէր վարժատուն:

Օրմ էկաւ, շատ էլաց, փարա ուղեց, տանէր տէր ծաղկի. էլա իմ ակնունք ջափահիրներ տուի տարաւ ծախեց եահուտուն. եահուտին էլ տարաւ ծախեց վազիրին, վազերն էլ տարաւ ի տու թագաւորուն:

Օրմ էրկու սկոն արաց. թագաւոր կանչեց Կարա-գանտըրին, ասաց. Եան կէրթա խուրջինմ էն քեարերաց կը պիրես. չէ չիս քեո վիզ կը կտրեմ: Էկաւ մօ ձի, ես էլ ասի, տղա, կնա թագաւորուն ասա. Կապուտ-խօջի խօր ձին տուէյք որ ես էրթամ պիրեմ:

Քեառսուն տարի էր, որ էտա ձին խորուկ էր փուխցի տակ, տան մէջ, փուղոց փորեցին, ձին խանին, տուին Կարա-Գանտըրին:

Կարա-Գանդար խէծաւ ձին, կնաց Կանդահարու երկիր. ջա-
վահիրն առեց իպե, տարաւ իտու թագաւորուն:

Դիրմ էլ թագաւոր օրօխկեց մօտ Աժդըհէն Կարախունդ եր-
կիր, կնաց վիշապ սպանեց, ուր խէր ու մէր առեց էկաւ: Թա-
գաւոր էսա զըմէն որ լսեց՝ զարմացաւ, էլմէլ իպե ուր լաճ
պսակեց. էրկու կնիկն էլ իտու ինոր, քեռսուն օր ու գիշեր ի-
նոնք զարկին խաղցան, արին ուրախութեն. ինոնք խասան իրենց
սրտի մուրազին, տիւք էլ, մենք էլ խասնիյնք մեր սրտի մուրազին:

Ո Ս Կ Է Ծ Ա Մ

Շատ խին ժամանակ թագաւորմ կէր. էսա թագաւորուն լաճ—
տղա չէր ըլնի:

Օրմ առեց ուր վազիր, դաւրիշի խալաւ խազեան, ինգեան
աշխար կան գեալ:

Շատ կնացին թէ քիչ, ճամբխիմ ռաստ էկան. նստան էն
տեղ ջուր խման: Վազիր պառկաւ. թագաւոր էլաւ նմէժ (աղօթք)
կանէր: Դաւրէշմ էն տեխէն էկաւ ասաց. Պարե ձեյ, թագաւոր,
վազիր:

—Սուս կաց, ասաց վազիր, չըս տիսնա որ թագաւոր նմէժ
էանի:

Որ թագաւոր լաւ՝ տօ ինչ տըանի. ես կիտեմ՝ տիւ ինոր
վազիրն ես, էն էլ քեռ թագաւորն ի. ես կիտեմ, Աստուածութեն
ձե աւլադ (սրդի) չտւե, տիւք ինգեր էք աշխարէ աշխարհ դար-
դարման կան կըգեէք: Ես կանամ ձե դսրման տամ, որ թագա-
ւորուն լաճմ էլնի:

Վազիր էլաւ թագաւորուն ասաց. «Թագաւոր ապրած էլնի.
դաւրէշ դէլ չէր իգեյ, ճանչցաւ մե, որ մենք դաւրէշ չէնք. կասի
ես ձե դարման տամ. ինոր լաճ ըլնի:

—Է՛, ասաց թագաւոր, դաւրիշ, տիւ ինչ գեղ կտաս, որ ձի
տղա էլնի:

—Խն, ասաց, ես քեյ խնձորմ տամ, անմահական խնձոր, կը-
տորմ տիւ կե, կտորմ քեռ կնիկ. ձե լաճ կըլնի, հմա էն լաճերաց
մէկ տաս ձի:

—Խն, ասաց թագաւոր, թող ըլնի՝ մէկը թօ քեյ ըլնի:

Դաւրէշ խնձորմ իտու թագաւորուն, ասաց՝ տար կէս տիւ
կի—կէս քեռ կնիկ թող ուտի:

Առեց թագաւոր, կիսեց խնձոր՝ կէս ինք կէրաւ, կէս էլ ի-
տու ուր կնիկ կէրաւ: Ինն ամիս, ինն սհաթ, ինն թախկէն (վայր-
կեան) որ թըմըմաւ, Աստուածութեն ինոր էրկու լաճ իտու: էն

լաճեր հըմէն օր կէրթէն պաղչէն, կըխաղէն, կըխիււընդնէն, կըգիէն կըպառկէն:

Օրմ՝ էլ դաւրէշ էկաւ, լաճերաց ասաց. Կնացէք ձեր խօր ասէյք, դաւրէշ էկեր ի, ուր ամանաթ (աւանդ) կուզի:

Լաճեր էկան տուն, խէր, մէլ ինոնց մաժեցին, մաժմըժեցին, լաճերաց մտէն կնաց, էլ չասեցին:

Մէկէլ օր դաւրէշ էկաւ, մէկէլ խարցուց տղէյներաց. պըստիկ լաճ գնաց գեօ ուր խօրն ասէր, թէ դաւրէշ ուր ամանաթ կուզի: Լաճեր էկան տուն իրիկան խէր մէլ էլմէլ մաժմըժեցին լաճերաց, քնըցուցին. էլմէլ լաճերաց մտէն գնաց չասին. մէկէլ օր դաւրիշ էլմէլ էկաւ, էլմ խարցուց, ասաց. ասեցի՛ր: Ձէ, ասաց, ոլլա իմ մտքէն ընգեաւ: Դաւրէշ էրկու իրեյք քեար իթալ ինոնց ծոց, ասաց՝ ինչ քեո խէր կըխառցուցի, կասի էսա թնչ քեար ի, տիւ ասա. Պապօ, դաւրիշ ուր ամանաթ կուզի:

Լաճեր հէվարին էկան տուն, մէր, խէր էլմ էլ մաժմըժեցին, խօր ձեռ տիպաւ քեարեր, ո՛յ ասաց՝ իմ լաճեր քեանի պըստիկ էն ճան (վէգ) չըն խաղե, մկա որ ջօջացան, նոր ճան կը խաղան:

Ոլլա, ասաց, պապօ, ճան չի, քեաշ ի, դաւրէշմ էկաւ ասաց. քեո խօր ասա՝ դաւրէշ ուր ամանաթ կուզի:

Խէր ասաց՝ որ վանդն էլ կուզի, ասա թօղ տանի: Մէ տիր տղէյներ լացին, պօռացին. լաճեր քնան. առաւտուն էլան կնացին, դաւրիշ իրե, էլմ խարցուց, ասիւր. խան, ասաց՝ ասի, կասէր թօ գեա, ուր ամանաթն առնի տանի:

Դիրմ դաւրէշ ձեռ էթալ լաճու թե պոնեց, իթալ քեամակ, առեց քէյլեց: Ճոչ լաճ էլաց, ընգեաւ յիտե, եաման իմ ախպէր— եաման իմ ախպէր տարաւ:

Դաւրէշ էփէյիմ (բաւականին) կնաց. յետե դարցաւ տղէն, էկաւ տուն ասաց խօր, որ դաւրէշ ուր ախպօր առեց, կնաց:

Թօ տանի, ասաց խէր:

Էսա դաւրէշն էր, լաճ տարաւ իտի մէջ քեօշկ սարին, օրէն էրկու դիր (անգամ) դաս կըտէր ինոր. կըթօնէր կէրթէր կան գեալ: Օրմ լաճ քիթ մոռթ խառնեց. ինչ դաւրէշ նէճրից (որսից) էկաւ, նա էլաւ ձիու գլօխ պոնեց, նա էլաւ նէճիր ձեռնէն առեց:

Դաւրիշ ասաց. «Վո՛յ, գոյի (իցէ թէ) իմ լաճ խիւանդ ի»։ Իջաւ տակ, ձին տարաւ կապեց, իրե տուն. լաճուն խարցուց, որդի, ասաց, քեյ թնչ էլե:

Ասաց գո չէ (ոչինչ): Չիւմ իրիկուն ձի մէնակ կը թօղնիս տան, տիւ կէրթաս, չիւմ իրիկուն կան կը գեաս, դէլ գեանգեանտ

չանճմ: Մէկէլ օր էլաւ դաւրիշի ձեռնէն եռսուն ինն հօդի պալ-
նիսն առեց, չիւմ հիւրիկուան էն հօդէք իպաց, էն իպաց, եռսունն
ինն հօդէքն էլ իպաց: Հէվարին դաւրէշ էկաւ տուն, էլմ էլ լաճը
չը կնաց առջև:

Խէր ասաց. «Տղա, էլմ էլ քեյ թնչ իլե. քեո քիյթ մոռթ
խառնիր ես:

Տղէն ասաց. Տիւ ձի կը սիրէր, թնչի էնա մէկ հօդի պալ-
նիս չ'տւիր:

— Է', ասաց, տղա, քեո դաւին թնչ ի խետ էն մէկ հօդին:

— Չէ, ասաց՝ չըմ կիտի. էն մէկի պալնիսն էլ սը տաս:

Խէր նաչարացաւ, կնաց, առաւտուն էն մէկ հօդի պալնիսն
էլ իտու լաճուն: Լաճն էր էլաւ կնաց էն մէկ հօդի դուռն էպաց.
տէսաւ էն տեղ էրկու յաղպիւր, մէկը արծաթ, մէկ ոսկի ջուր կը
թալէր: Լաճ մտաւ մէջ արծթէ ջրին՝ լօղկցաւ, էլաւ գլխի իտի
ոսկէ ջրի յառջև, ծամեր սկուն դեղնցաւ, որ թել թել ոսկի դար-
ցաւ: Հիւրիկուան դաւրէշ էկաւ, տիսաւ լաճու գլխի ոսկի թել: Է',
ասաց՝ էլ ես քեյ չըմ շախե, դօրիս դոր որ կէրթաս կնա:

Լաճն էր էլաւ էնտեղից, թարկ ու դիւնեա արաց, կնաց:
Շատ կնաց, քիչ կնաց ինկաւ մէկ սարիմ մէջ. տեսաւ խովիւմ
ոչխարը գեօ փռե էնտեղ կարածայ:

— Պարե քեյ, խովիւ:

— Ա'յ Ասածու պարին, խօրօտ ջնէլ, ասաց խովիւ:

— Խովիւ, կավըում (երկու տարեկան գառ) չըս ծախե ձի, ա-
սաց լաճը:

— Կը ծախեմ.

— Է որ սկուն ի մէկ խատ զինի:

Խովիւ կավըում զինեց, փորը դարտկեց, միս կաշին իտու
խովըվուն. փորի կաշին առեց, թելմ քեաշեց մէջ ինոր, կոխեց
ուր գլխի. կայնաւ արեւ, սկոն չնչիկմ էլաւ որ էլ սկոն չկէր:

Տիրմ էլաւ կնաց՝ պօստանմ ռաստ իրե, ասաց՝ պարե քեյ
պօստանջի, տիւծի չըս պոնն մօտ քե մշակ. ջուր պէրող.

Խա. ասաց, կաց ըստեղ մօտ ձի խաց-պէրան պանի:

Չաչիկն էր, օրմ էրկու օր ֆնաց մօ պօստանջին էլաւ կնաց
թագաւորու պատիկ աղջկայ քեօշկի տակ յաղպրի մէջ, խաչը
վզէն էխան, մտաւ ջուր:

Թնչ աղջկայ աչք ընկաւ լաճու ոսկէ ծամեր, մէ տիր աղ-
ջկայ խելք կնաց: Էն պօստանջին էլ հըմէն օր կէնէր, էրկու քեաղ-
ցըր կլօր (սեխ) կառնէր կտանէր թագաւորու պատիկ աղջկան:

Էն օր թագաւորու պատիկ աղջիկ պօստանջու սախար (ու-
շադրութիւն) տարաւ, ասաց՝ ամօթ չի քեյ գէօ տիւ խալիւոր ես,

վրը քեյ չըս առնի, հէրկէն հէրկէն կըլնես կըգեաս ստա, քեյ աշակերտ, ճիժ, չկա՛յ:

— Կա, ոլլա չա՛չա ի, փիս խոտ կուգեայ ինորից:

— Չէ, ասաց, տիւ օրօխկի գեա՛, թող չաչալ ըլնի:

Էն մէկէլ օր պօստանջին էլաւ էրկու կլօր իտու չաչալին, առեց իպե: Աղջիկ էլաւ ոսկիւմ իտու ինոր պաշխիշ. լաճ ոսկին առեց էկաւ պօստանջուն շանց իտու: Պոստանջին առաց՝ տօ տղա էս ի՛նչ փարա ի.— Թագաւորու աղջիկը էտու ձի պաշխիշ. պօստանջին առեց ասաց՝ էսա տաս փարայ ի, որ խարիր օր պիրես, կանի խարիր փարա, կըժողվեմ կուտամ քե, թօնպանմ կառնեմ: Լաճ կիտէր, որ ուր տւած ոսկի էր, ձէն չ'իտան:

Տիրմ ինչ պոստանջին քնաւ, էն դաւրիշու ձիու մաղ իտու կրակ, ձին էկաւ, լաճը խէծաւ, ինկաւ մէջ պօստանին, կնաց էկաւ, կնաց էկաւ, պօստանը սկուն արաց որ տէրը չճանչնար: Առաւտուն պօստանջին էլաւ տեսաւ ուր պոստան իլի խողին խաւասար, էլաւ ասաց. «Չաչիկ, էսօր գիշեր էրկու խարիր ձիաւոր ընկած մեր պօստնի մէջ արիւր են խողին խաւասար:

— Ես ինչ տը անեմ, գըսնից (ինձնից) ինչ կը գեա. ես գիժմ եմ խետ իմ հալին: Վէր-հասըլի (վերջապէս) խարիր օր չաչիկ խարիր ոսկի իպէ: Պոստանջին առեց, էն էլ պօստան աւիրեց:

Ինչ խարիր օր թըմըմաւ, թագաւորու աղջիկ կանչեց ուր քերորերը. իպի ասաց. «Սեւաւորներ ենք. չուճ էփ տը դախանայք անէրիկ. էկէյք մե խօր ասինյք մէյ պսակի: Ձեր վաքեյլու թեն տէյք ձի. ես կերթամ ինչ որ կանիմ, կանիմ, ես գիտեմ: Աղջիկ ասաց. Խա, ես իմ վաքեյլու թեն կտամ քե. աղջիկ ուր վաքեյլու թեն իտու էնոր. պօստանջուն ասաց՝ վաղ իրիյք խատ կլօր կը պիրես. մէկը խօրօտ խասած էլնի. մէկը խասած էլնի, էլնի ջուր, մէկն էլ կիսախաս. առ պի:

Պօստանջին մէկ էլ օր առեց իրիյք խատ կլօր, առեց տարաւ մօ աղջիկ. ամէն մէկի մէջ մէկ դանակմ ի դար. տարաւ իտի թագաւորու յառջև:

— Դիւան վաղիր, սադրազամ նստիր ին. կլօրներ ճղեցին. էն մէկը կէրան, էլեր էր ջուր. էն մէկէլն էլ ճղին, կէրան, խօրօտ խասեր էր. էն մէկէլն էլ կէրան, ամա սկուն դառն էր, որ չ'կերւաւ: Կէրան պոճան:

Թագաւոր ասաց՝ «Վաղիր, էսա կլօրի հաշիւ ջէր, ապա իմ աղջիկներ օրօխկած են, էսա ուրիշ պան ուզած են:

Վաղիր ասաց. Մա տիւ չիմցամ. էն կլօր ինչ դառն էր, էն ջոջ աղջիկն էր. ինչ սկում ջօջացեր ի, դառնացի, էլ չուտու. էն ինչ ջուր էր դառցի, էն միջնեկ աղջիկն էր, որ տանել վրէն ան-

ցեր է, էն քեաղցր պստիկ աղջիկն ի, ինչ խօրօտ խասե. իւե տանեկու:

Տիրմ թագաւոր էլաւ, էն մէկէլ օր դաւալ իսուռ կանչել, ասաց՝ Վնդ քեաղայք ինչ կանդար մարդ կա, թող գեան թագաւորի մօտ քեօշկի տակելը ընցնեն: Թագաւորու աղջիկներ վիր որ խաւենն՝ խնձոր կըզանեն, ինոր կառնեն:

Մէկէլ օր թագաւորու աղջիկներ նստան փէնջարէն, ինչ ջող աղջիկն էր՝ խնձոր իզար սաղրաղամի լաճուն, ինչ միջնեկն էր՝ իզար վազիբի լաճուն. ինչ պստիկ աղջիկն էր, իրեյք օր նըստաւ փէնջարէն, ոչ մէկի խնձոր չէ զար:

Թագաւոր դաւալ իսուռ կանչել, ասաց. էլ վնվ ի մնացե, որ չիկե, թօ գեա. ասին մէնակ մնացե պօստանջին ուր չաչալ չըաղ, թագաւոր ամր արաց ասաց՝ կանչէյք, թօ ինոնյք էլ կեան: Կանչեցին պօստանջուն էլ ուր չըաղին էլ, տարան սարէն: Չաչալ ասաց՝ վախ մեյ դեոր կըտանեն. — սուս, չաչալ, տը էրթանք, թագաւորու աղջիկ մե խնձոր տը զանի: Վայ, ասաց՝ դէ քեո ձեռ պոնի վըր իմ գլխուն, չըլնի թէ տիպնի ինե, եւրա ի (վէրք) վախենամ արուն գեա:

Կնացին սարէն՝ ինչ թագաւորու աղջիկն էր տիսաւ չաչըկէն, խնձորը իզար առեց մէջ չաչըկէ գլխուն: Չաչլիկ վըթ-վըթաց, ասաց. Եաման, իմ գլխի կոտրաւ: Պօստանջին գօմփիմ իզար մէջ չաչկէ կողին ասաց. «Կնա դէն, չաչլիկ. խնձոր իզար ձի, առեց քեյ: Չաչլիկ ասաց. Եաման, թայլա թողէյք: Ես էրթամ: Ձէ, ասաց թագաւոր, մէկէլ դառցուցէյք, թօ գան: Դիրմ էլ դառցան, դիրմ էլ աղջիկ ի զար մըջ չաչըկէ գլխուն: Չաչլիկ պոռաց. «Եաման, Եաման, իմ գլխի կոտրաւ: Դիրմ էլ պօստանջին դըմսուկմ (բոռնցքմ) իզար մէջ չաչկէ կողին, չաչլիկ ընգեաւ վէր քիյթ մոթին. իրեյք դիր որ թմամաւ, իրեյք դիրն էլ իզար մէջ չաչկէ գլխուն:

Թագաւոր թքեյց մէջ աղչկայ յիրիսին, ասաց. Ձիս էլ մարդ չկէր, տիւ զանէր. տը զանէր մէջ չաչլիկի գլխոն. մէ քեօմազ (նկուղ) տունմ տէյք թօ էրթան նստին մէջ՝ ասաց թագաւոր:

Աղչիկ տարան դրին մէջ էն քեօմազ տան. էն մնաց էն տեղ. մենյք դառնայք վըր թագաւորուն:

Ինչ թագաւոր աղչիկ էխան տիւս եարալու փարալու (վիրաւոր) էլաւ: Դօրիս ինչ կանդար դեղ-դանման արօղ կէր, էկան դեղ արին. չէլաւ, թագաւոր չը ժրաւ: Թուղթ իրիշկացող էկաւ գրպաց) ասաց. Թագաւոր ապրած կէնա, քեո դեղ արծու կաթն

ի: Թագաւոր կանչեց վագիրն ու սատրապամ ասաց. Վսիւ տը էրթա պիրի:

Ասին. Թագաւոր, քեռ իրեյք փեսէյք տը պիրեն, էլ վսիւ կանա պիրի: Թագաւոր էլաւ բէօլուկմ ասքեար իտի խետ ուր էրկու փեսէյքտերաց, պեռ պարխանով իտի ճամբախ կնացին:

Պատիկ աղչկայ էրիկ էլաւ ասաց. Աղչիկ, կնա քեռ խօր ասա, թօ ձիկ տա մէյ ձի, ես էլ տը էրթամ: Աղչիկ էկաւ խօր մօտ իլաց, մոմոաց ասաց՝ ձիմ էլ տէյք իմ էրիկ խէծնի կնա: Խէր ասաց. Տօ, դէ կորի կնա: Մէր էկաւ շատ լաւա (խնդիր) արաց ասաց թագաւորուն. Ձօ տնաշէն, թէ էն էլ մեր աւլատն (որդին) ի, ձիմ էլ տու, թօ ինոր էրիկ խէծնի կնա: Դէ էնպէս ի, կնացէյք փայխի թառի տկի ծոտոտ ձին տէք ինոր տանի:

Ծոտոտ ձին խանին տիւս, լաճ խէծաւ, յիտեանց էլ պոչ պոնեց ծեռ, պառկմ մոխիր կախեց կողին, գեախ գեախմ ինչ փէտըմ կը զանէր պարկին, թօզ դուման կը տէր վէր քեաղքին. կը պօռէր կասէր. Կէրթամ առիւծի կաթ կը պիրեմ, կէրթամ առիւծի կաթ կը պիրեմ:

Քեաղանք քեաղքով կը զանէր մէ մէ գելմ կը պօռէն կը կանչէն, չիւմ չաչլիկ քեաղքիյց էլաւ տիւս: Էն ծոտոտ ձին կապեց ծառ. մազ իտու կրակ, դաւրիշի ձին էկաւ, խէծաւ կնաց մօտ դաւրէշ, ասաց. Դաւրիշ, թագաւորուն խամար արծու կաթ ի պէտք, ինչխ անինյք:

Դաւրէշ ասաց. Կէրթաւ Սև սար, կան կը գեաւ հըմէն կողմեր, էն սարի գլօխ ջրի գեօլմ կա, էն գեօլի առջև կը փորես, կը մտնես ինե. ինչ կեախ ասլան կը գեա ջուր կը խմի, տիւզանի ինոր ոտաց խոց կը պլի. ինչ կը խոփա՝ քիյ կը կանչի, տիւ էլմ տու կաց. մէկէլ կանչի. կասի ինչ կուզես. դու ասա քեռ ուզած:

Լաճ խէծաւ ձին, կնաց կնաց, վէլհասըլ սարը կնդաւ. գեօլն էլ կնդաւ. առջև փորեց, պախկաւ մէջ, ասլան էկաւ ջուր տը խմէր. լաճ իզար փլցուց ինոր խոց (վէրք). դիրմ առիւծը բռնաց, ուր տփեց գելտին, լաճ ձէն չիւան. չիւմ առիւծի ցաւ դադրաւ: Ասաց. «Խողածին, տիւ վսիւ ես, տիւս էլի, քեռ ուզածն ինչ ի ասա տամ»: Լաճ դիրմ էլաւ տիւս, առիւծ ասաց. «Դէ ուզի, խողածին, քեռ ուզածն ինչ ի»:

Լաճն ասաց. «Իմ ուզած, քեռ կաթ մէջ տկին»:

— Հա, ասաց, քեռ ուզողի աչքեր քեռնէր: Դէ որ սկոն ի, առ իմ ծագ, տար եօթ սարով էնգելս զինի, չէլնի որ ինոր ձէն իմ աւկանջն ինի, որ ինկաւ կըլնեմ աշխար կաւիքիմ, քեյ էլ խետ:

Դիրմ լաճ էլաւ էն ծագ առեց կնաց եօթ սարի յիտե զինեց,

էխան տիկ, առեց իրի, առիւծ կթեց մէջ, էլաւ ուրախ ուրախ էկաւ:

Շատ քիչ, էկաւ խասաւ մօտ դաւրէշ: Դաւրէշ ապաց. Այ տղա, էգտ կաթ գողրու. չ'տանեա տաս թագաւուրուն. ինչ կեհաս (կերթաս) տիկմ էլ էծու կաթ լից տար խքե. ես կիդեմ թագաւուրու փեսէյք քեյզնից կը գան կաթ կը գնեն. տիւ էծու կաթ ծախի ինոնց: Ի, ոնյք ինչ տանին, տան թագաւուրուն խմի, էլ պէթար կըլնի, նոր տիւ տար էսա կաթ տու թօ խմի:

Դօրիւս էնդուց դէն լաճն էր, էլաւ կնաց խասաւ քեաղքիյց էրկու օրվա ճամբախ գատ, տիսաւ որ թագաւուրու փեսէյք չատըր գարկած նստած, լաճն էլ ուր չատըր գատ տեղմ իզար նըստաւ: Թագաւուրու փեսէյք իրիշկացին, տէսան որ չատըրմ էլ գեօ գատ գարկուկ ի:

— Ուրենց մարդերաց ճամխիցին, ասին. Գնացէք տիսէյք խինյք էն ի՞նչ մարդ ի: Կնացին խարցուցին, — ասաց՝ ես ալիշվէրիշ (առ ու ծախ) անող մարդ եմ: Թողին կնացին, ասին էն մարդ ալիշվէրիշ կանի: Լաճ էլաւ ուր չատրից կնաց սարի տակ. էն տեղ խովիւմ տէսաւ, է, ասաց, խովիւ, որ էծմ կթես, տիկ հլին էծու կաթ անես տաս, քէանիմ կը տաս. — ասաց՝ մէջիտիւմ: Լաճ խանեց մէջիտմ իտու խովըվուն, առեց տկով կաթ էկաւ ուր չատըր:

Թագաւուրու փեսէյք էլմ էլ խարցուցին ուրենց մարդերաց, ասին՝ ախըր տիւք չէյք խառցուցե. ինչ ալիշվէրիշ կանի. կնացէք իմացէյք: Մարդեր էկան էլմ խարցուցին:

— Ասաց՝ ոլլա ես Հնդու երկրից կը գեամ, առիւծի կաթ կը ծախեմ մէջ ուր տկին:

Էկան թագաւուրու փեսէյքտերաց ասին: Ինոնյք էլ շատ ուրախցան. օ ասին մեր պան էլաւ. էլան վաղեցին, ասին. Ախպէր ինչո՞վ կը ծախես. ասաց՝ ես չիւմ էսօր ծախիւր եմ բան չեմ առե. մէնակ իմ մատնիկ կը թալեմ կըակ, կը զանեմ վըր ինոնց իտե (յետե):

— Տօ, ասաց, տնաշէն, քեանի ոսկի կուզեա ասա տանք:

Ձէ, ասաց, ես փարա ինչ տը անեմ. իմ ատաթ էսա ի. կապուլ կանէյք, արէյք:

Թագաւուրու փեսէյք էլան կնացին նստան ուրենց չատրի տակ, մտածեցին մըջ ինոնց ասին. Տօ, ի՞նչ կա դա, կէրթանյք համան կը խանենյք մեր շալվարքեր, թօ մէ մէկ մօհրմ (կնիք) զանի մեր յիտե, կաթ առնենյք պիւրենք, վո՞վ տը իմնա:

Էլան կնացին մէ մէկ դաղմ ի զար ինոնց իտե. էծու կաթ տկով առին կնացին:

Ջուղայ կնաց թագաւորուն, թէ քեռ փեսէյք առիւծի կաթ առին էկան: Թագաւոր էլաւ, ուր ասքյրով դըլըմփով օրօխկեց ինոնց առջև, առին պիրին: Չաչիկն էլ էլաւ, էկաւ խասաւ քեաղքի մօտ, ձիուց իջաւ տակ, գեամն էխան էթալ վէր վզին, ձին դառցաւ կնաց ուր տեղ: Էն էլմ էլ խէծաւ ծռտոտ ձին, պոչ պոնեց ձեռ՝ արաց ուր գեամ (սանձ) էն պարկ մոխիրն էլ իտի ուր գեոգ, դիրմ ինչ էլաւ չարշուրի մէջ սև անթրոցմ քեաղեց վըր պարկին, զըմփ, զըմփ, թօզ դըման մոխիր չարշուրն պոնեց:

Մէ մէկ դեխէմ էն կողին կը խշտին, տըփեց, տփեց չիւմ կնաց, կնաց ուր տեղ:

Թագաւորու փեսէյք կաթ տարան տէին թագաւորուն, թագաւոր էն կաթ խմաւ. թէ եարէք (վէրքեր) մէկ մէկ քեանձ մատնկէ ակո էր՝ էլան քեանձ կալէ մաղմ:

Դօրիւս թագաւորու պատիկ աղչիկ էլաւ թասմ էն պիրած կաթից լցեց, լալէլէն առաւ տարաւ իտու մօր, ասաց. Մարէ, չաչիկ առիւծի կաթ ի պիրե, տար տուր իմ խօր թօ խմի: Մէր առեց կաթ լալէլէն տարաւ, մօ թագաւոր, ասաց՝ առ էսա մեր պատիկ աղչիկայ չաչալն ի պիրե, պուտմ խմի, խենք:

— Դէ, ասաց, քեռ խէրն էլ ինորն էլ խետ, իմ փեսէյք կնացին, սկոււմ զարկին զարկան, կոիւ արին, պիրին խմա, ինչ դեղ արաց, մկա էտա կաթ տը խմեմ որ ձիկ դեղ էլնի: Կնիկ շատ էլաց ասաց. Աւ մէ պուտմ խմի տեսնանյք, խօ զէհիր չի:

Թագաւոր իշուեց (հայհոյանք) տալէն պուտմ առեց պէրան, սկուն քեաղցր էր, որ առեց թասը հմէն խմաւ. սկուն խովցաւ ինոր պրինքտիր (վէրքեր) որ սկուն ինչ՝ հէչ եարա չիկէր վէր թագաւորուն: Մէկէլ օր աղչիկ թասմ էլ առեց էկաւ. էն էլ մէր լալով առեց իպե, իտու խմաւ:

Իրեյք օր որ թըմըմաւ, դիրմ թագաւոր ժրաւ, էլաւ եօթ տարեկան ջհեւմ. ինոր եարէյք ինչիս օձու շապիկ կը թոզնի, սկուն իթոդ. թագաւոր ժրաւ, էլաւ մօրէ մէկ:

Էս որ ընցաւ, դօրիս մէ յուրիշ թագաւորմ էլաւ թուղթ օրօխկեց. հն հն, ասաց՝ քեռ պատրաստութեն տիսի, վըր քեյ կոիւ կը գեամ: Թագաւորն էլ՝ էլաւ ուր պատրաստութեն տեսաւ. ուր էրկու՝ փեսէյք կանչեց մէ մէկ քեանէլ (նժոյզ) ձիւմ իտու ինոնց. թօփ թվանք իտու, հըմէն մէկին էրկու էրկու խաղար իտու, ասաց՝ էլէյք վէր էն թագաւորուն կոիւ:

Չաչիկն էլաւ, ուր կնկեան ասաց. «Կնա քեռ խօր ասն թօ ձիւմ էլ ձիկ տա. ես էլ տը էրթամ կոիւ»:

Աղչիկ էլաւ, լալով կնաց մօ մէր. մէրն էլ լալով կնաց մօ թագաւոր, ասաց. «Ձիւմ էլ ինոր տու, կնա կոիւ»: Թագաւոր քիչմ

բոբոսաց, մոմոսաց, ասաց. «Դո իմ փեսէյք կնացի՞ն, ֆնաց քեո չաչլիկ»։ Կնիկ էլաց ասաց. Տօ տնաշէն, ախրը էն էլ մեր տղէն ի, ձիմ էլ ինոր տու թօ էրթա։

Թագաւոր ասաց. Կնացէյք էլմ էլ էն ծոտոտ ձին տւէյք թօ էրթա։ Կնացին ծոտոտ ձին թառի տակէն խանին, պիրին, դիրմ էլ յիտե առջև խէծաւ, պոչն արաց գեամ (սանձ) քշեց մտաւ չարշուն. փէտմ իզար վըր մոխրէ պարկին, չամչի սլէք պիթուն արեց թօզ։ Խօջէյք առին շիրեփներ տփիցին, շփիցին, չիւմ շուկից դուրս արին. քեաղքից էլաւ տիւս։

Դաշտիմ մէջ կռիւն սկսաւ, էն թագաւորը խետ էս թագաւորու փեսէքին պովան կովի։

Հէտիկմ չաչլիկ սև ձիու մազ իտու կրակ. ձին ուր թամքեով, գեամով էկաւ կայնաւ, չաչլիկ թուա ձիու քեամակ, քշեց մէջ էն կովուն. մէյտան առեց, կնաց իրե, չիւմ յիրիկուն, աշու կտրեց, ձախու կտրեց, սկսն արեց, որ արուն էլաւ լէշեր կը տանէր։

Յիրկուն որ էլաւ, թագաւոր առեց ուր փեսէյք կնաց տուն. չաչլիկն էլ կնաց ուր տուն։

Թագաւոր ասաց. «Կնիկ, չեմ կիտե, էսօր ձիաւորմ էկաւ, մտաւ մէջ օրդուին (բանակին), չեմ կիտե Սըրփ-Սարգիսն էր, Աստուած էր, չըմ կիտե վիւլ էր. շատ ղօշաղովթեն արաց՝ կնաց»։ Ինոր պստի աղչիկ ասաց. «Պապօ, ես էսօր թուղթ իրիշկացի, իմ թուղթ ասաց. սկուն մարդմ տը գեա։ Ըստրուս թագաւորը խըտ պստի աղչկան աղէկցաւ, ասաց. «Աղչի, խինյք, քեո թուղթ աչքի խօրօտ ի էն ձիաւոր ու տը գեա»։ Աղչիկ ասաց. «Խա, Պապօ, տը գեայ»։

Մէկէլ օր էլան նսաղարով, դըրմփով ասքեարն առին կնացին։ Չաչլիկ էլաւ խէծաւ էլմ էլ էն ծոտոտ ձին, յիտե առջև խէծաւ, պոչը բռնեց. էլմ պարկ իտի ուր գեօգ, դիրմ ինչ խասաւ չարշին, փէտմ քեաշեց, մոխիր էլաւ երկինք. պօռաց ասաց. «Է՛, ես կէրթամ վըր ֆրանգսըզի թագաւորուն կռիւ»։

Խօջէյք էլմ էլան, տօ, ասին. էսա շան որդին մեր չամչներ զըմէն խարամեց իթօզ, առին շէրեփ զարկին, զարկին չիւմ քեաղքից տիւս արին։

Դիրմ էլ մազ իտու կրակ, սև ձին էկաւ, խէծաւ քշեց մէյդան, կնաց էկաւ, աջ ու ձախ կտրեց, հա կտրեց չիւմ հէվարին. հէվարին էթող ձին գնաց ուր տուն։

Թագաւոր առեց ուր փեսէյք, ասքրով, գուռնա նսաղարով էկաւ տուն։ Լաճն էլմ էլ խէծաւ ուր ծոտոտ ձին, քշեց մէջ քեաղքին, թօզ մոխիր իտու վըր չարշին, ասաց. «Է՛յ, կնացի աս-

քըրներ բիթուն կոթ արի, պըռ արի էկայ: Տիրմ էլ տվեցին չաչ-լըկին պիբին շուկից տիւս արին:

Էլմ էլ թագաւոր էլաւ կնաց մօ պստիկ աղչի, ախ ասաց. «Աստծու սիրուն, էլմ էլ քեո փոթիկ մոթիկ թղթեր խան աչքի խեմ. էն Աստուած ի. կամ Սըփ-Սարգիսն ի. էլմ էլ էկաւ, զարկեց խարապ արեց դիւշնի ասքեար զըմէն ու կնաց:

Աղչիկ ասաց. «Տօ, Պապօ, մառախ (մտածել) մի անի, վաղ Աստծով էլմ էլ էն տղէն կուգեա»:

Դիրմ էլ թագաւոր էլաւ ուր ասքեար առեց կնաց. չաչիկ էլմ էլ խէծաւ ուր ձին քշեց մըջ չարշուին, թող դուման պոնեց. մարդեր տփելով շփելով տիւս արին քեաղքից:

Կնաց դաշտ, մազ իտու կրակ՝ սե ձին էկաւ. քշեց մէյգան, չիւմ հէվարին կնաց էկաւ. աչու կտրեց, ձախու կտրեց, արուն էլաւ լէշեր առեց կնաց: Զիւմ չորս օրուա կօնաղ քշեց, ասաց. դէ բօլ ի, էսա թագաւորու խողն ի, էլ մարդ ոտ չը կոխի ստա:

Ինչ դառցաւ էկաւ թագաւորու մօտեւր տը ընցնէր, տիրմ թուրը էթալ ուր մատ կտրեց, հմա թագաւոր խասաւ ուր մանդիւն (թաշկինակ) էլ կտրեց կապեց տղի մատի վրէն: Քշեց էկաւ ուր տուն:

Թագաւորու մապէն (նախասենեակ) պախկըվեր էր խըտ աղչկան: Թագաւոր էլաւ առաւտուն. լուացաւ, փէշկիր (երես սրփիշ) ուզեց, տիրմ աղչիկ թագաւորու մանդիւն (որ կապիր էր տղի մատի վրէն) արնոտ էթալ վըր թագաւորու ծեռաց:

Ո՛յ, ասաց թագաւոր, տօ էսա իմ մանդիւն ի. տօ իսոր տէր տարիմ մօ քէյ ի:

—Նա, ասաց. «Թագաւոր, էն իմ մարդն ի, իմ էրիկ»:

—Ինչխ թէ քեո իրիկն ի:

—Նա, իմ իրիկն ի:

Կանչեցին Չաչիկ պիբին: Չաչալն էր՝ էլաւ ուր գլխու կաշին էթալ. ձեռքմ թամուզ խալաւ խագեաւ. էլաւ որ՝ չուտես չը խմես ինոր իրենս իրիշկաս:

Կնաց մօտ թագաւոր. թագաւոր տէսաւ, ուր պէրան մնաց պաց. ասաց. «Տօ տիւ էն Չաչիկն էր»:

—Նա, ասաց, ես էն ի:

Թագաւոր ասաց. Որ սկոն ի տէ արե իմ ձեռ (համբուրի), նոր խալալ սրտով իմ աղչիկ տւեր եմ քեյ:—Դէ ասա խենյը տիւ թր թագաւորու լաճն ես:

Չաչիկ նորից ուր գլխու գացած զըմէն պատմեց:

«Թէ ժամանակով թագաւորմ կէր. ինոր լաճ տղա չէր ընե: Թագաւոր էլաւ ինգեաւ աշխրէ աշխար, դաւրիշի խալաւ խա-

գեաւ, կան էկաւ, օրմ մէ յաղպրի վրէն մէ դաւրիշմ ռաստ էկաւ: Դաւրիշ պարե կտա կասի. ես կիտեմ տիւք լինչի խամար էք ընգե աշխրէ աշխար կեան գեալ...:

Այսպէս հեքիաթը ամբողջովին կրկնուում է:

Ճամբախ էկա քեո մօտով ընցա. թուր թալի իմ մատ կտրեցի. դիւ (թագաւոր) քեո մանդիւ ճղիր իմ մատի եարէն կապիցիր, թէ չես աւատա, մո էսա քեո մանդիւ:

Մանդիւն էխան իթալ թագաւորու յառջև: Թագաւոր համան խասաւ չաչլըկէ ճակատ պագեյց, փառքով պատուով իտի ճամբախ. կնաց ուր խօր մօտ. նոր էնտուց էլաւ ասքեար առեց էկաւ էսա թագաւորու մօտ. եօթն օր եօթ գիշեր խարսնիս արեց ինոր սղջիկն առեց. ինսնյք խասան ուրենց սրտի մուրազին, տիւք էլ, մենյք էլ խասնենք մեր սրտի մուրազին ¹⁾:

ՆԱԶԻԿ ՊԱՏԱՆ

Կէր չկէր թագաւորմ կէր, էտա թագաւորուն իրեյք լաճ կէր, մէկ աղչիկ:

Օրմ թագաւոր կանչեց ուր ջոջ լաճուն, ասաց. «Արի քեյ դնեմ իմ թախթի վէրէն. չիւմ ես էրթամ հաջ (Երուսաղէմ) գեամ:

—Չէ, ասաց ջոջ լաճ, մա քե մօտ խոգի կայ ձի չկայ: Ես էլ կը գեամ:

Կանչեց միջնեկ լաճուն, էն էլ սկուն ասաց:

Կանչեց պստիկ լաճուն, էն էլ սկուն ասաց:

Կանչեց աղչկան, աղչիկն ասաց. իսա:

Թագաւորն էր կանչեց ուր վէզիր վազիրէնկէր, մահլա իմամին (թաղապետներ) ասաց. «Ամանաթ ձե իմ աղչիկ, իմ թագաւորութեն, չում ես կէրթամ հաջ կը դառնամ, թօ իմ աղչիկ թագաւորութեն անի:

Թագաւոր էլաւ կնաց. մահլա իմամն էր, օր էրկու իրեյք դան կը գեէր կը նստէր թագաւորու դիւանխանէն, կը նստէր կէրթէր: Դօրիսվան էն մէկ օր չիւմ կէս գիշերին նստաւ չը կնաց. ասաց. վազիր, ընչի՞ չես էրթայ, ես տը ըլնեմ քյնեմ: Ասաց. դնոր էրթամ, ես տիւ էսօր չեղիր խօսքեր անենյք մէկ, գեաս խըտ իմ ձեռաց:

Աղչիկ ասաց. Աղէկ, դու իմ խօր վազիրն իս, ես թագաւորու աղչիկն եմ: Ի՞նչիս էտա պան տանես. չըմ կիտէ. տանես չարա չը կայ: Նաչար վըր աղչկան կտրաւ ասաց. Աղէկ, թող մնա վաղ արի ես քի խապարմ կը տամ. մէկէլ օր շոտ վազիր էլաւ

1) Պատմեց 1910 թուի օգոստոսի 29-ին Հայոց Զորի Քերծ գիւղում Մանուկ Սարգսեան անգրագէտ գիւղացին:

էկաւ. ասաց, դէ արաւ Աղչիկ ասաց, ելի էրթանք համամ մէլաւըմ լվացվենք գանք նոր. էլան նստան արապէն կնացին համամ, աղչիկ գաղտիկ չախում տրէր էր ուր ծօց, ինչ էն չլուաւ տը լօխկնէր՝ մէ տիր չախուն իթալ քօքմախառ կտրեց իթալ: Ասաց առա քե բան անել: Ինոնք մնացին էն հալի մէջ, աղչիկ սկոն թագաւորութեն արաց, որ սկի չէր իլե: Թագաւոր ուր լաճեր ֆուացին էկան ճամխի կէս, նամակ օրօխկեց մահլա իմամին. ասաց, ապար առ արե մեր դէմ. առեց ապրեար մահլա իմամին կնաց թագաւորութե դէմ: Կնաց խասաւ չում մօ թագաւոր. թագաւորութեն ինչխ ի՞նչխ չի, իմ երկիր խօրօտ կառավարի թէ չէ. կասի. ձէն մանե, քու աղչիկ թագաւորութեն արե խողին խաւասար: Սարէն արե 2 դոնէն. օռոսպիք մէկ դոնէն կը պերի, մէկ կը խանի. ասաց թագաւոր ուր ճոճ լաճուն, կնա էն դէլուն սատկցու, ինոր շապիք թաթխի արնի մէջ պե ձի շանց տու: Էլաւ ճոճ լաճ խէծու ձին էկաւ թեխ երկիր. քչեց իրե երկիր թէ ճամխորդ տէսաւ, թէ նախորդ տէսաւ խարցուց, ասաց, ձեր թագաւոր ինչխ ի:

Պիթուն էլ ասին. մենյք էրկնուց գետին շնորհակալ ենք մեր թագաւորուց, շատ լաւ ի կառավարե մեր երկիր: Կնաց էլաւ քեօշկ սարէն, նա երկու տուռ ի, նա օրօսպի (անառակ) կայ, նա պան կայ: Իշխանքտեր պիթուն էլ շատ ռազի են ինոնց թագաւորուց: Տօ ասաց. ես էրէկ հաջից էկայ, էսօր իմ ձեռ թաթխեմ արուն:

Խաւմ առեց զինեց, ասաց. շապիկ տուր. առեց թաթխեց ինե. տարաւ էթալ թագաւորութե յառջև:

Մահլա իմամ խոտ արեց ասաց. այ թագաւոր ապրած կէնաս, էսա քեռ լաճ չի, էսա պիճ ի (ընկեցիկ), էսա արուն խաւու արուն ի, մարդու չի:

Էլաւ մեծ լաճուն սըկտըր (վո՛ղեց) արաց, գնաց, ասաց. տիւ իմ մէջքէն չէն, կնա: Էլաւ միջնեկ լաճն օրօխկեց. էն էլ կնաց նախորդ, շվան, կավան, ռընջպար զանգինմ (հարուստ) ռաստ իրե, խառցուց ասաց՝ ձեր թագաւոր ի՞նչխ ի. աղէկ կը կառավարի՞. ասին. Շատ լաւ ի, Աստուած շատ ումը (կեանք) տայ մեր թագաւորին, էլ ըսկնայ թագաւոր չկայ դունեադայ (աշխարհում), սկուն ի որ, սկուն կանոնմ տրե, որ աղքատն էլ դառցեր ի հարուստ:

Էլաւ կնաց էլ մէլ, նէն էրկու դարգեախ կէր, նա էլ ուրիշ պան: Տօ իմ ախպեր էկաւ սկոն պանմ չարաւ, ես ինչխ ինոր մեղք տը առնեմ իմ վիզ. էլաւ կազըմ զինեց, արուն թաթխեց ինոր մէջ. էթալ թագաւորութե յառջև. Մահլա իմամին խոտ արաց, ասաց. այ

Թագաւոր ապրած կէնաս. էս էլ սուտ կասի, էսա խաւքու արուն ի:

Թագաւոր ինորն էլ սըկտըր արաց. էլաւ պղտիկ լաճ օրօխկեց:

Պատիկ լաճն էր, ինոնց պէս վիր խառցուց գեանգեատ չարին, ասաց. ջանըմ, էսա իմ քերո մեղ չունի. ինչի տը ընեմ ինոր արնի տակ մտնեմ. էսան շըլթաղի (ամբաստանել) թալած վրէն. մկա ես թօ մեռնեմ, որ չըկանամ քերոմ շախեմ. խէր կը գեա, թող գեա. չէ թօ պտոտի տակ գեա:

Էլաւ էրկու ձի քեաշեց, մէ գինք խէծաւ, մէյն էլ քերո քշեցին, Աստուած կիտի շատ քեյչ կնացին: Իրիկուն էր մէշէմ (անտառ) ռաստ իրե. քեյչ էլ կնացին, աղպէր ասաց. քերո. իջնենյք տակ. գիշեր գեախ ճամբախ էրթալ աղէկ չի. իջան տակ. ասաց. աղչի, էսա ձիերաց գյօխ պոնի. ես էրթամ քիչմ փէտ մէտ պիրեմ վառենյք, դառնանյք խենյք Աստուած ինչ կը տայ. առաւտուն էլնենյք էրթանյք:

Աղչիկն էր ձիերաց գյօխ պոնեց. լաճ որ ոտ փոխեց թէ չէ՝ ձեանք կուան. էրկունն էլ ոռց նոր թաւախանից էլերին, կուան հա կուան, աղչիկն առին մէջ ինոնց ոտքերաց. սկոն արին որ մեռնելուց փրթաւ:

Լաճ դառցաւ, էկաւ. տեսաւ, որ քերո մէջ արնին տապկուե. ասաց. մեղան քեյ Աստուած, զանի (իցէ թէ) իմ քերո մեղաւոր էր, որ էկաւ ստեղ մեռաւ, թէ ես չսպանեցի: Էլ խէրիք ի: Էլաւ քյոռջ շապիկն էթալ արնի մէջ, խէծաւ ձին, քերոն էթող դա: Էկաւ գնաց Առդրում, շապիկ էթալ թագաւորու յառջև. ասաց. առա քե, ես տարա սպանեցի:

Սետ մահլա իմամին առեց, խոտ արաց, ասաց. հա, գեօ իսա ի, իսա քեռ խալալ լաճ, թէ էսա քիյ ոժմ կտրի, նեղութնի մէջ էլ որ ինես: Դօրիս էն տեղէն էլաւ էկաւ ինոնց տեղ:

Մենյք մկայ դառնանյք մօտ քեաղայք: Տէսաւ որ՝ քեաղայք էն, շիտակ, դանշաւ (առաջւայ) պէս թագաւորութեն դէլ կատմ էլ աւելի է:

Ասաց. էյ վախ, ես իմ ձեռնով իմ աչքեր քեօցուցի, իմ աղջիկ մեղաւոր չէր, դիւց իմ լաճեր կըգեէն, կասէն. սուտ ի սուտ արուն կը պիրէն: Ասաց. վազիր. տիւ իմ կշտնէն չըս զատանայ, չիւմ ես իմ աղջկայ սալըխ (տեղեկութիւն) առնեմ, եա ձի զանեմ սպանեմ:

Էլաւ մարդ օրօխկեց աշխրէ աշխարհ, ասաց. վով իմ աղջիկ կընդընի, իմ թագաւորութենի կէս կը տամ ինոր: Դեոր որ կան էկան սալըխ չըկէր. Նազիք Պատան կուրիսաւ կնաց:

Ինոնք թող գեան տուն. մենյք դառնանյք վեր Նազիք Պանանին: Աղջիկ մնաց ուր արնի մէջ, չիւմ առաւտուն ակխաւ տէսաւ, որ Բնչ, նա արապէր կայ, նա ձի. էյ վախ, ասաց. էլ ինչ անեմ. էլաւ փախաւ մտաւ մէկ ծառիմ բէօտի (ծառի դատարկ) մէջ: Տիւ մ'ասի ուռուսու թագաւորու լաճ ուր նէճրվանքտերով (որսորդներով) էկան նէճիր. թագիք (բարակներ) կնացին կայնան էն ծառի քեօքի (արմատ) մօտ, խաչեցին: Թագաւորու լաճ կնաց էնտեղ, տիսաւ գեօ աղջիկմ որ չուտես, չիւմես ինոր հրեանվեր իրիշկաս: Թէ խայերէն, թէ տաճկերէն, թէ ուստերէն զրուցաւ, աղջիկ ջուղապ չէտու: Առեց աղջիկ, էլաւ բօռուն (շեփորը) փչել խուռ, ասաց. ասէյք, ասքյրներ բիթուն թօ ժողվին, էրթանք, էս աւուր նէճիր մե խէրիք ի:

Թագաւորու լաճ տարաւ աղջիկ իտի ուր տուն. տարիմ, ամիսմ շախեց, պախեց. սղչիկ մնաց էն տեղ, թէ քիչ թէ շատ սկի չզրուցաւ. ասին. աւատա որ էսա աղչիկ լալ ի (համր է):

Օրմ թագաւոր ուր իրիյք լաճեր կանչեց ասաց. էկէյք ինչ կանդար աղջիկ կայ կանչեմ, խաւնէյք. Տէր կամենայ ձե տը պսակեմ:

Լաճեր նստան փէնջարէն խնձոր զարկին. ջոջ լաճ իզար շէխ իսլամի աղջկան: Միջնեկ լաճ իզար սազրազամի աղջկան. պատիկ իրեյք օր իրեյք գիշեր նստաւ, մարդու չիզար:

Թագաւոր ասաց. ընչի չըս զանե: Ասաց. Թագաւոր ապրած կէնաս, ես եմ (իմ) կնդերեմ:

Ասաց. Ա'յ տղա, տիւ ինչխ թէ կնտիրես. տիւ ինչ կիտես թէ էն որ մօրբու (բօշի) աղչիկն ի, ես կապուլ չըմ անե:

—Ձէ ասաց, ըլնի չըլնի, իմ ուզած էն ի:

—Որ սկուն ի՝ կնա նստի մէ աւերակ տան մէջ: Քեաղքիյց տիւս էլաւ, առեց կնաց: Էրկու իրիյք տարի նստաւ էտա տան մէջ, Աստուածութեն ինոր էրկու լաճ տղա էտու. դէլ էն աղչիկ նա կը զրուցի, նա պանմ էլ կասի:

Սկուն խեղճ ու կրակ մնաց էն տան մէջ: Օրմ էլաւ կնաց չարշին (շուկան) ֆուլ. մէ խալկորմ տէսաւ, ասաց. Խալկոր, էսա չէլաւ, իմ արապէրներ թահնա ուրնաթ նստած տուն, իմ խոր մալ-թամալ կուտեն կը խմեն. ես կնացի աղչիկմ առի, նա կը զրուցի նա պան, նա գիտեմ լալ ի:

Խալկոր պապիկ ասաց. Տղա, կնա տուն, մըհանէն (պատճառ) արա քեասա, կտէլ, էրկու իրիյք փէտ խառու. թող էլի կնա տիւս. պախկվի. ականջ արա, թէ որ իլաց, զրուցաւ, չիւ լալ չի. թէ չէ լալ ի:

Իրիկուն կնաց տուն. նստաւ չը նստաւ ասաց. Ա'յ անիծած,

էնա քեասէն շըրկեոնք ի, էնա կոէլ չըս լուացե. էրկու փէտ խա-
սուց վըր քեամկին, էթօղ էլաւ տիւս, դուռ էղաւր վէրէն, պախ-
կաւ դռան յետե, ալանջ արաց:

Աղչիկ էլաց ասաց. «էյ Միրզա-Մահմատ, ես Բրուսի թա-
գաւորու աղչիկ ըլնեմ. գեամ քեո մրոտ պլպլուկ տան խաւնեմ,
նստեմ, տիւ էլնես ձի տփես». համան դուռ իպաց, մտաւ ներս,
ասաց. «Ա՛յ, տիւ չիւմ էսօր ի՛նչի չէր զրուցե»: էլաւ կնաց մօտ
խէր. ասաց. «Պապօ, տիւ քեո լաճերաց մալ տուիր՝ ի՛նչ ի վազիրի
աղջիկ առան. էս որ Բրուսի թագաւորի աղջիկն եմ առե՛՛ ձի զնտ
չըստուե, չը՞ս իտա»:

— Է՛ տղայ, որ էտըսկնայ ի, արե քիւ կնիկ օրօխկի խօր
տուն. նոր էրթանք առօք փառօք ուզենք. որ աշխար կիտնա քեո
կնիկ Բրուսի թագաւորի աղջիկն ի, էս ու Բրուսու թագաւոր
էլնենք խնամի:

Է՛, ասաց. որ մարդն ի էնպէս վստահելի, որ մենյք ինոր
թասլիմ անենք տանի:

Ասաց. եմ վազիր Բաղըր-խան:

էն էլ էլաւ ուր վազիր կանչեց. ասաց. «Իմ խարս քեյ թաս-
լիմ անեմ, տար Բրուսի թագաւորուն թասլիմ արա»:

Ասաց. Աղէկ:

Դօրիս չաղըրմ տուին թագաւորու աղչկան, մէկ Բաղըր-խա-
նին, էլան կնացին:

Ճամբախ Բաղըր-խան կէրթէր ինոր դիւան. օրմ էլ կնաց,
ադաց. «Բաղըր-խան, էլի կնա որ էս տը քյնիմ»: Ասաց. Ձէ. չիւմ
տիւ չգեաս խետ իմ ձեռաց, էս չըմ էրթա: Ասաց. Էտսկնա կըլնի:
Խա, ասաց վազիր. կըլնի: Ձէ, ասաց. եան կանես, եան չէ, քեո էր-
կու լաճն էլ կը մօրթեմ, կսպանեմ: Ձէ, ասաց աղչիկ: Վազիրն
էլաւ կնաց ուր տեղ. էն մէկէլ օր էլմէլ էկաւ սկոն ասաց:

Ձէլաւ. վազիր էլաւ համան ջոջ լաճ պոնեց զինեց:

Էլմ էլ չէլաւ. էթօղ կնաց էն մէկէլ օր եկաւ. դօրիս պստիկ
լաճն էլ զինեց. կնաց մէկէլ օր ասաց. հան էսօր տը անես իմ
խօսք, եան քեղ էլ տը զինեմ քեո լաճերաց պէս: Ասաց. Աս-
տուած քեո խիմ չը քեակի, թող էս էրէկվէ արնոտ եմ, թող էր-
թամ մասին (կոնք) առնեմ էրթամ լուացուեմ, նոր գեամ էն պան
աննք: Ձէ ասաց. էս վախենամ, փախես էրթաս. Ձէ, ասաց, առ
էսա կծիկ թել կապի իմ թեվ, ինչ գեախ որ փախա՝ չիս կիմնաս:
Թելի ծէր պոնեց, կնիկ էլաւ կնաց. յուշիկմ առեց կծիկ թողեց
փախաւ: Հա վազիր թելը քեաշեց. ասաց. Կնիկ, արի. չէկաւ.
էլաւ կնաց, տեսաւ որ նա կնիկ կայ, նա պան. լաճեան մէնակ,
թել կապուկ ինե: էլաւ կանչեց ուր ասքյրներաց ասաց. «Եկէյք

տեսէյք խենյք ինչ մտրբու աղչիկ էր. կիշեր էլե ուր էրկու լաճ գինե, փախե կնացե:

Առեց ուր ասքյրներ կնաց, ուր թագաւորի մօտ ասաց. էլաւ կիշեր ուր էրկու լաճեր գինեց, կնաց: Նա կիտենյք դեճը փախաւ, նա կիտենյք ուր կնաց:

Հն, էտ պէս. ասաց թագաւոր, ես չասի, որ խենյք մտրբու աղչիկն էր, փախաւ իս փախաւ: Չէ ասաց Միրզա-Մահմատ, ձեռ իզար Բաղըր-խանի եախէն, ասաց. «Չէ, տը գեաս խեռ մե, էրթանը կան գանը, չիւմ կնդնենը, պիտենը. ես կիտեմ իմ կնիկ թագաւորու ցեղից էր»:

Էլան դաւրիշի խալու խագեան կնացին: Ինոնք թող աստուոր (հրկիր) կան գեան, մենք դառնանք վէր Բրուսի թագաւորու աղչկան:

Աղչիկն էր՝ կնաց կնաց, էլաւ խասաւ ուր խօր երկիր տիւս. տէսաւ խովիւ, որ ուր ոչխարներ մէնակ էնտեղ կարածայ. ասաց. Խովիւ, մէ գիսկ (ուլ) չըս ծախե: Ասաց. Պալէ, ուր կը ծախեմ. առեց գիսկմ էտու խովիւ գինեց. փորը թափեց. թելմ քեաշեց փորի պիւլուր. կործեց գյլօխ. էլաւ կայնաւ արեւ. չաչիկ լաճում խալաւ խագեաւ կնաց, ասաց. դաշին (առաջ) տը էրթամ իմ խօր աշչու (խոհարար) մօտ: Կնաց մօտ աշչին, ասաց. «Աշչի, ձի տեղմ տու. աշչին ասաց. դէ արի. քեյ մտուցեմ իմ տիւքան չիւմ առաւտուն: Առաւտուն աշչին էկաւ տեսաւ որ չաչիկ սկուռ կերերմ էր իփե, որ էն ուր կենաց մէջ չըր կիրե, չըր տիսե: Ասաց. չաչիկ, կաց մօ ձի, քեանի որ սաղ ես քեյ շախեմ պախեմ: Չաչիկ ասաց. Ես էլ քեյ պէս մարդմ կուզի: Աշչին էլաւ կեր տարաւ թագաւորուն. թագաւոր ինչ կերը կէրաւ, ասաց. «Ախ ասաց. սկոն ինչ իմ Նաղիք Պատանի ձեռաց կերակուր ըլնի»:

Էն թօ մնա աշչու մօտ չրաղ (աշակերտ) մենյք դառնանք մօտ թագաւորու լաճ ու մօտ վազիր: Ինոնք էլ ֆուացին, ֆուացին, էկան խասան էն քեաղայք. ինչ աղչիկ էնտեղն էր: Չաչիկ (աղչիկ) էլաւ ջուխտմ փառչ առեց կնաց հաղպիւր. տէսաւ էրկու դաւրէշ նստած վըր հախպրին. խեռ չաչլըկի աչք ընկաւ ինոնց ճանչցաւ, ասաց. տիւք ինչ դաւրիշ էր: Ասին. Մենք ճամխորդ ենք: Չաչիկ, տիւ մէ խամար տեղմ չըս կանա կնդընի, գեանք պառկենյք:

—Ասաց. Խա, ինչի՞ չէ, կայնէյք էստեղ, կնամ ձե տեղ կընդենեմ գեամ: Կնաց աշչուն ասաց. Աշչի, իմ խօր երկըքն էրկու դաւրիշ իկերեն, տեղ կմ, տեղմ տանյք ինոնց: Ասաց. Կնա կանչի: Կնաց առեց իպե էնտեղ, չիւմ իրիկուն, առին կնացին թագաւորու դիւան. թագաւոր ասաց. դէ դաւրիշներ, էսօր մասալմ

(պատմութիւն) ասէյք ականջ անենյք: Դաւրիշներ ասին, ալա մենյք լինչ տը ասենյք: Ի՞նչիս տը ասէյք, տիւք դաւրիշ էք, աշխարհ կան կըգէյք, դէ ասէյք պանմ ականջ անենյք:

Չաչլիկ ասաց. Ես դաւրիշներաց կողմէն կասեմ: Թագաւոր ասաց, ասա: Չաչլիկ ասաց. Հրաման արա որ դուռը շինեն, նա մարդ էրթա, նա գեա որ ես իմ կսէն անեմ, թէ չէ չըմ ասե: Ջուխում էլ, ասաց, կազ զարկէյք շիշ պոնէյք վէր կրակին: Էյ ասաց, Թագաւոր, չավուրուն (դարձրէյք) կազլարի եանմասըն. պու համ հէքեաթ դըր համ նասիհաթ (խրատ):

—Ասաց. «Կըլնէր Ժամանակին մէկ Թագաւոր, իրէյք լաճ, մէկ աղչիկ. էտա Թագաւոր էլաւ կնաց, լաճերն էլ խետ. աղչիկ մնաց դան (այնտեղ), ուր վազիր օրմ իրիկուն դիւան էկաւ, ապըռ իտու (անամօթարար) աղչիկ՝ ասաց. կը գեաա խետ իմ ձեռաց, եան քեյ տը սպանեմ, ինչիս արաց չէլաւ. էլան կնացին համամ, որ գեէն ինոնց պան անէն, աղչիկ չախուն (դանակ) իթալ ինոր ճուճ կտրեց, էթօղ իրե տուն»...

Վազիր ասաց. Եաման, թօղէյք իմ փոր կը ցաւի, էրթամ տիւս գեամ շոտ: Ձէ, Թագաւոր ասաց. մարդ պիտի ըստիւց տիւս չըլնի, ներս չը գեայ:

«Դօրիս ինոր խէր հաջից էկաւ, նամակ օրօխկեց որ գեէն դէմ, վազիր էլաւ կնաց դէմ, ասաց. Քեո աղչիկ օռօսպի ի (անառակ), Թագաւոր էլաւ ջոջ լաճն օրօխկեց կնաց վիր խառցուց պանմ չը լաւ:

Էլաւ խաւմ մորթեց տարաւ, վազիր խոտ արաց ասաց. Ձէ, էսա խաւու արուն ի: Սեյդըր (վոնդեցին) արին կնաց: Դէօրիս միջնեկ տղէն օրօխկիցին. էն էլ սկուն: Պստիկն էկաւ, առեց ուր քեոր, խէժան ձիեր, փախան, կնացին մէշիմ մէջ իջան տակ, ախպէր կնաց փէտ ժողւել, քեոր ձեանք պոնեց, ձեանք կուան տւին վըր ախչկան, արնի մէջ թօղին մեռուկ:

Ախպէր էկաւ, տիսաւ, առեց քիւրոջ շապիկ արնի մէջ թաթխեց, տարաւ իտու խօր, վազիր խոտ արաց ասաց. խա, էսա խալալ քեո լաճն ի: Աղչիկ մնաց ուր արնի մէջ չիւմ առաւտուն, էլաւ մտաւ թփամ մէջ, նէճրվան էկաւ պոնեց տարաւ ուր խօր տուն. էն էլ ուռտու Թագաւորու լաճն էր:

Օրմ ինոր խէր կանչեց ուր լաճերն ասաց. էկէյք ձե պսակեմ: Լաճերաց ինչ ջոջն էր, շէյիս-իսլամի աղչիկն առեց, ինչ միջնեկն էր վազերի աղչիկն առեց, պստիկ լաճ մարդ չառեց:

Սէր խառցուց ասաց. տղա: տիւ էլ մէկմ առ: Ձէ ասաց. ես իմ կնիկ կնդիրեմ: Որ էդսկընա ի առ քեո կնիկ իմ տնէն կնա:

Պատիկ տղէն կնաց, ժամանակմ մնաց՝ ասաց. «սո ես իմ կնիկ պերեր եմ չիւմ էսօր դէլ ինոր լեզուն չըմ խասկըցե, չըմ կիտե, ի՞նչ անեմ որ զրուցի, առեց փէտ լաւ տփեց, կնաց պախկաւ դռան յիտե, ահանջ արաց, կնիկ էլաց ասաց. էյ, վախ, ես Բրուսի թագաւորու աղչիկն ըլնեմ, գեամ քեո խացին կայել էլնիմ, դէլ տիւ ձի կը տփես»:

Էլաւ կնաց մօտ խէր, խէր վազիրն իտի խետ, օրօխկեց Բրուսա, ուր խօր մօտ:

Վազիր էլմէլ ասաց. Տիւռը ըացէյք, էրթամ տիւս գեամ:

Չէ, ասաց. թագաւոր, դուռ չը բացուի, չիւմ կսէն խըլսնի:

Եկան ճամբախ, ձեռ իթալ թագաւորու աղչկան չեւաւ, էլաւ ինոր էրկու լաճեր զինեց: Մէկէլ օր էկաւ աղչկան ասաց. էսօրն էլ քեյ տը սպանեմ: Աղչիկ նաչար մնաց, ասաց. թօղ էրթամ լացւեմ գեամ: Կնաց թել կապեր էր, թելը կտրեց փախաւ կնաց: Վազիրն էլ էլաւ սուտ իխան ասաց. «սո էսա ուր լաճիւր զինեց փախաւ»:

Աղչիկ էնդուց փախաւ կնաց, մտաւ ուր խօր քաղաքը, էլաւ աշու մօտ չրադ. օրմ կնաց աղբիւր ջրու. տէսաւ գեօ էնտեղ էն թագաւորու լաճ, ուր վազիրի խետ նստած դաւ...:

Ահա, թագաւոր ապրած կէնաս, իմ խէքեաթ: Աղչիկ կաշին գլխուց էխան, տփեց գեյտին, ասաց. «ես էն աղչիկն եմ, տիւ եմ խէր. էնա քեո փէսան, էնա ինոր Բաղը—վազիր, էնէլ քեո պատիկ լաճ, էնէլ մահլախմամին...»:

Էլան էն էրկու վազիրներաց վղքեյր կտրեցին, թալին սանդ ծեծեցին:

Աղչիկ մնաց դաւ. լաճ կնաց մօտ ուր խէր, նոր էկան դաւուլ զուռնով ասքըներով տարան թագաւորու սարէն, քեառսուն օր, քեառսուն գիյշեր խարսնիս արին, ինոյնք խասան ինոնց սրտի մուրազին, տիւք էլ ձեր: ¹⁾

1) Պատմեց 1910 թ. օգոստոսի 25-ին Հայոց Չորի Գերծ գիւղում միկնոյն Մ. Սարգսեանը:

ԴԱԼԻ-ՏՕՊԱՆ

Վախտով՝ ժամանակով թագաւորմ կէր, էտա թագաւոր տա-
րին մէկ կնիկ կը պիրէր, հըմէն էլ կը ղինէր: Տարիմ էլ կնիկմ
իպե, տէլ մէկ ամիս չէր թըմըմե, կնիկ էլաւ ծոցւոր (յղի): Թա-
գաւոր կանչեց ուր վազիրներ ասաց ես էսոր վիզ տը կտրեմ:

Ձէ, ասին, մեղք ի, թոզ թո ուր լաճ ընի՛ նոր:

Ինչ ինն ամիս, ինն սհաթ, ինն թախկէն լմընցաւ Աստու-
ածութեն ինոր մէյ խօրօտիկ լաճմ իտու, անուն դրին Դալի-Տօպան
կտմ Տալի-Դուման:

Կանչեց թագաւոր ասաց. Դօրիս պիրէյք ես էնոր (կնկան)
վիզ տը կտրեմ:

Ձէ, ասաց վազիր, չիւմ եօթ տարի տղէն մօր կը խառնի:

Տղէն ֆնաց եօթ տարի մօր մօտ. ինչ եօթ տարին լըֆնցաւ՝
թագաւոր կանչեց ասաց. Դէ, տէյք ղինեմ: Խն, ասին, դէ, ասին
կը ղինես ղինի: Մէր էկաւ էլաց. լաճ էկաւ տուն, ասաց. Մարէ,
ինչի՞ կը լաս:

Ասաց. Մէր մեռնի քե, քեո խէր իմ վիզ տը կտրի:

— Տօ ինչիս տը կտրի: Արի փախնենյք էրթանյք. թօ մեռնեմ,
որ ես չ'կանամ մէկ մէր շախեմ:

Էլան մէկ մէկ ձի խէծան, փախան էն տեղից, առեց ուր
մէր կնաց խասաւ քեօշկմ սարէմ տէսաւ. այ մարէ, ասաց, արե
նստենյք էստեղ, ուտենյք խմենյք, խենյք Աստուած ինչ կը տա:
Դալի-Տօպանի ատաթն ի (սովորութիւն) հմէն օր կէրթէր սար
նէճիւր (որս) մէր կէլնէր յառջկ, նէճիւր կառնէր, կեփէր, կուտէն:

Օրմ տիւ մասի էտա տուն ղէվերաց տուն էր, ղէվեր
կնացեր ին զօմէն (ամարանոց), օրմ ինոնց թօփալ ախպէր կօ-
րօխկեն տուն կասեն. Կնս մէ տես, մէկմ կրակ չ'տա մեր տուն
վառի: Թօփալ (կաղ) ախպէրն ի կը գեա կը տիսնայ որ գեօ
կնիկմ տան մէջ, չուտես չխմես ինոր իրեսն ի վեր իրիշկաս: Դէն
կը հա, դէս կը հա, կնիկ հարէվէ (խէլքէ) կը խանի. կանի ուր
եար (սիրեկան):

— Կնիկ կասի. Ձէ, ձի լաճ կայ:

Տօ՝ ասաց, լաճըն ինչ տը անեմ. լաճ ձի լոնչ կանի: Ես կը
պախկվեմ: Էն պախկվաւ (թագ կացաւ): Լաճ հըմէն օր կէրթէր
նէճիւր կը պիրէր. մէր կառնէր, կեփէր, լաճ կուտէր էլմէլ կէր-

թէր սար: Ինչ կեախ դէվու աչք կինէր լաճ, եօթ կիտր միս դէվուց կը պակսէր:

Դէֆը էր ասաց. Ես չըմ կանա սղան մնա, կը թօնեմ կէրթամ, քեռ լաճուց շատ կը վախենամ:

Ասաց. Տնաշէն, իմ լաճ մատմ ճիժ ի, ինորից ի՞նչ կը գեա, որ կը վախենաս:

Ձէ, չըմ կիտե, եան էն տը խապես օրօխկես հեռու աշխարյմ եան չէ, էլ ես սղա չըմ դատրի, էթօղ կնաց ուր հօդէն պախկաւ չիւմ հէվարին (երեկոյ):

Լաճ սարից էրի. մէր կնաց էլմէլ նէճիր ձեռնից առեց տաւաւ սէրսուփմ (մաքուր) լաց իփեց, լաճ առաւտուն կէրաւ. էլաւ կնաց սար նէճիր, էլմ էլ դէֆը էլաւ տիւս, էկաւ, ասաց. էսօրն ի էսօր եան թատպիրմ տը անես խը քեռ լաճուն, եան չէ, ես կը թօնեմ կէրթամ, խէրիք ի, հըմէն օր եօթ կիտր ճենճ (ճրագու) կը խալըցուցեմ:

Կնիկ ասաց. Ես ի՞նչ անեմ:

—Ասաց. էլի եօթ խատ խաց չորցու, դի քեռ տեղաց տակ, պառկի. իրիկուն ինչ կը գեա՝ ախ ասան, ես կը մեռնիմ, էսօր հնդու գեոզ (ընկոյզ) էկաւ կնաց, ուզեցի մէկ հնդու խատ տին, չը տւին. տը մեռնիմ: Ինչխ որ իլե կնդի պե: էն որ էրթա հնդու երկիր, պիթիւն առիւծներ չիւժ ինոր տը պրտեն: Մենյը կը մնանք մէնակ. էն ժամանակ քէյֆ մեր քէյֆն ի:

Էլաւ եօթ տարեկնէ (չաւդարէ) խաց չորցուց, արաց տափ, իտի ուր տեղաց տակ, պառկաւ տըյքտըքեաց:

Ինչ Դալի-Տօպան էր՝ սարից տուն էկաւ, մարդ (մէրը) չիրի որ նէճիր առնէր տակ, ասաց՝ կայ չկայ իմ մէր խիւանդ ի: Բշեց կնաց մօր հօդէն, տեսաւ որ մէր խիւանդ պառկեր ի:

Ասաց. Մարէ, էտա ի՞նչ իլի քէյ:

Ասաց՝ «Ախ որդի, ես խիւանդ եմ»:—Մէյ դիր ինչ շուռ առեց վըր մէկ կողին, խռխոց ինգեաւ ինե—ախ ասաց՝ էսա իմ կողրանյքն ի, կը խռխաւ:

—Տօ ինչ էլաւ քէյ, մարէ, մէ ասան:

Ինչ տը ասեմ. էսօր հնդու գեոզ (ընկոյզ) էկաւ կնաց, ես թէ փարա տուի՝ չտւին, թէ խաց տուի չտւին, չարա չէլաւ, չը ծախիցին, իմ նաֆա կնաց ինե, ես խիւանդացա:

Տօ մարէ, իլի վեր, ես քէյ հնդու գեոզ կը պիրեմ, ասաց լաճ:

Առաւտուն համան խէճաւ ձին, շատ քիչ Աստաժ կիտի, քշեց կնաց, տիսաւ որ պապիկմ գեօ նստե վէր ճամխին:

—Ի՞նչի ես նստե վըր ճամխին, ասաց լաճ:

Ասաց. Կը գեամ վէր ճամխին, որ շանց տամ: Տիւ դեճը կէրթաս:

Ասաց. Կէրթամ հնդու երկիր, հնդու գեոզ տը պիրեմ իմ մօր:

— Խն, ասաց, քեո մօր աչքեր քեոնէր, ոլա, ես կիտեմ ինչ խաղ ի խաղցե քեո գլօխ քեո մէր. հալա կնա: Որ կէրթաս, կէրթաս սարմ կը գեայ քեո յառջե. էն սարի մէջ ասլանմ (առիւծ) կայ. էն ասլան դայիմ կէրթա վըր քեարէ գըռանմ (աւազան) ջուր կըխմի: Տիւ էն գըռան յառջե փոսմ փորի, ծածկի, մտի ինե: Ինչ էն ասլան կը գեա ջուր կը խմի՝ տիւ զար ինոր ոտաց եարէն փթխցու. ինչ էն կը պօռա, տիւ մի ընն տիւս, չիւմ ինոր եարի ցաւ կը տատրի կը խօփայ. կասի՝ ան, խողածին, տիւ վոլ ես, էլի տիւս. ինչ կուզես, ասա տամ: Տիւ չոր էլի տիւս: Դալի-Տօպան էն տեղից էլաւ կնաց տիւզ էն սար. կան իրե, կան իրե, զէն քեարէ գիւռ կնդաւ, փորեց՝ մտաւ ինե ծածկաւ, տէսաւ որ իրեյք ողնանէ առիւծմ էկաւ, մոռթն իդի մէջ ջրուն: Լաճը նիտըմ իզար մըջ ինոր եարին, եարէն փթխաւ, առիւծ պօռաց, կաղնի ծառեր քեօքմանց կը քայշէր, կը անթուկէր (կը ձգէր) կգէյր խէշդրան:

Լաճ իրան իրար չտեց չիւմ ասլանի եարէն խովցաւ, անխ ասաց՝ խողածին, տիւ վոլ ես, ասա՝ ինչ կուզես ուզի, տամ քեյ:

Լաճ էլաւ տիւս, ասաց. «Ոլա զա չըմ ուզի. մէնակ խուրջիմ հնդու գեոզ տաս տանիմ իմ մօր, իմ մէր խիւանդ ի»:

Էլաւ խուրջինմ գեոզ իլից խոռ լաճուն, ուր էրկու ձայգեյրն էլ խոռ ասաց. տար քեյ լազըմ կուգեան: Դէֆլ էլ ծաղկեհր զարկեր էր ուր գլօխ. կէրթէր կը գեյր ֆօթթա կը զանէր:

Իտոնյք էլ ճամբախ որ ճնճղուկմ տիւնէն. էրկնուց կը պիրէն տակ: Ինչ խասան, էրկու օրւայ ճամբախ մօտկացան, թօզ տուման կըլնէր էրկինյք:

Դէվ տանսից (կտուրից) տիսաւ. Հա ասաց՝ ես չասի՞ որ ես քեո լաճու ձեռնով կէրթամ. դէֆլ էկաւ, ծաղկեհր փռկեց իթալ, փախաւ մտաւ տուն: Կնիկ էլաւ փաթաթեց խսիր տընգեյց զա:

Խէտ Դալի-Տօպան խասաւ տիւռ, առիւծի ծագեյր վագեցին մտան էն դէվու տուն: Վախ, ասաց մէր, իմ դարտ քիյչ էր, էլաւ լակոտներն էլ պիրեց արեց ձիկ պալա: Կանչեց իրան տիւս: Աւաւտուն էլաւ կնաց նէճիր: Դէֆլ էր էլաւ ասաց. Վախ, որ էն կնաց էն երկրէն հնդու գեոզ իպե, ձի չիս խում խում տը ուտի:

Մենյք քեառսուն ախպէր ենյք. չընք քիւշնա էրթա հնդու երկիր, էն կնաց իպե. էլի էսօրն էլ օրօխկի մօտ եմ քեառսուն ախպէրներ կլօր (սեխ) պիրի. պալքի սպանեն, պոծնի էրթա: Էն

էր կէրթէր դաշտ, էլ նէճիր չըր անի. առիւծի ծագեյր խէտ ջանաւարմ տիսնէն կըլարէն առաջ առաջ կըպռնէն կըպիրէն:

Հիրիկուն էր, կնիկ էլմ էլ էլաւ ուր կողերաց տակ չոր խաց իտի. ինչ լաճ էկաւ տիսաւ, ասաց. Տօ մարէ. քէյ էլմ էլ ինչ իլե:

Ա՛խ ասաց՝ կլոր (սեխ) էկաւ կնաց, ինչխ արի մէ խատ չըտուին ուտէ. կնա մէյ խատ պե:

Լաւ, ասաց լաճ. էլաւ կնաց. շատ քիչ Աստուած գիտի. կընաց Կարաթախանա յիտե կլորի:

Էսա տեխէն ինչ կէրթէր, կնաց դողրու ինգեաւ մէջ կլորներաց, քեաղեց. առիւծներ քշեցին, կնացին, էլան մօտ էն քեռշկ սարէն. կայնան դռան մէկ էն կուշտ, մէկ էն կուշտ: Դէվեր փենջարից իրիշկացին մարդմ գեօ մէջ կլորներաց համա կըկտրի, կըկտրի: Վախ ասաց՝ էլէյք մէ հաշմ իկե, խասէյք: Ինչ մէկ-մէկ էլան տիւս, առիւծներ մէկ մէկ կը ճղէն. կտորմ էնտեղ, մէկ էնտեղ. չիւմ եռեսուն ին դէվերն էլ ճղին, վաղին մօտ Դալի-Տօպան: Էսա տեսաւ որ արնաթաթախ էկան՝ ասաց. Էս ձեր տիրու խատածն անիծիմ, խինյք վիրն ի պռնած, խեղտած, խենյք ինչ շիվար մարդմի ոստ իկե: Դիրմ էլ առիւծնիւր քոմոացին խրտ ինոնց թափան, վաղեցին տեխ էն քեռշկ: Ինկաւ հետե կնաց տեսաւ, երեսուն ին դէվ ճղուկ, թալուկ դռան էն կող էն կող, մտաւ ներս, էլաւ հօղէն, տեսաւ սեղանաքեարմ, չորս պիւլոր աթոռներ դրած, վըր քեարին էլ պատկերմ կայ, որ չուտես չխմես ինե իրիշկաս:

—Տօ, ասաց, էսա պատկեյրքի տէր դեմը ի:

Կան էկան, քեառսուն հօտայ էր, քեառսուն էլ իպաց աչկեց, տէսաւ որ աշխրի մալ կը կնտէր էնտեղ:

Նստաւ մտածեց, ասաց. «Էսա խօրօտ աղջկայ սուրաթ (պատկեր) կայ աղջիկ չը կայ: Էլաւ քեար շուռ իտու, որ տակ աչկէր. ձեռ իթալ, դօր որ շուռ իտու տէր չը կըցաւ կնտնել: Առիւծներ տիրմ խասան քեար կլորեցին, լաճ մտաւ վեց, եօթ մատ թարանջից (սանդուխից) էջաւ տակ, տէսաւ աղջիկմ գեօ նստե քըրգեախ (ասեղնագործի) կը քեաշի, չուտես, չը խմես, ինոր իրեսն իրիշկաս:

Ինչ ախչիկ իրիշկաց տէսաւ լաճ, ախ ասաց. խօրօտ լաճ, տիւ ինչխ էկար ստա, որ մկայ դէվերն էկան, քէյ կը պրտեն: Դէ արի, Աստուած ձիկ իտու քէյ, քէյ իտու ձիկ: Չէ, ասաց. աղչի, ես կերթամ էնա քեար կը շրքեռնքեմ կը դնեմ վրէն, որ մարդ շիֆա (կասկած) չը տանի: Չիւմ ես կը դառնամ կը գեամ ստեղ, քէյ կը տանեմ: Հէտիկմ էլաւ քեար շուռ իտու վրէն կնաց: Դէվն էլ էլէրեր տանիս, ծաղկըներ զարկեր էր գլխի ֆօթթա կը

զանէր. ինչ տէսաւ, փախաւ մտաւ տուն, ասաց. կնիկ էլմէլ քեռ լաճ էկաւ. ես կիտեմ էն իմ քեռսուն ախպէրներ կիրե. էկաւ ձի էլ տը ուտի: Մտաւ խորի մէջ. առիւծի ծագելը կնացին քեռ շեցին վըր մառնի դռան. ախ ասաց. ձի քիյ թանրտ կեր, էսա լակոտներն էլ պիրեր խաւըցուցեր վըր ձի:

Կանչեց վըրէն, փախաւ էլաւ տիւս. ասաց. տնաշէն, դըսից կը գեաս, նա կսէմ նա պան մի:

Տօ մարէ, ես եփի եմ մարդ տիսե, որ կսա անեմ: Չէ, դէ ասա խեմ, քեռ ոժ հրտեղից ի:—Եմ ոժ մէջ աւելին ի, խեռ պիրեա վառես, ես կը պոճնեմ: Էլաւ աւել իպի էթալ թօնիր, վառեց, չէլաւ, ասաց. իմ ծըծի կաթ քեյ կը խարամեմ. ասա քեռ ոժ թնչի մէջն ի: Ասաց. «Տնաշէն, էլի զընջըլով կապի, ես կը զաւթըվեմ»:

Մէրն էր էլաւ զընջիլ իպի. ոտնից գլօխ փաթաթեց ասն վըրէն. մէյտիր պօռաց. «Թօփալ դէվ, իլի տիւս». ինչ ասաց՝ դէվ իլի տիւս՝ տղէն մէ տիր ուր յիրար իտու, խեռ իրար իտու, զընջիլի կտորներ մէ մէ գեխմ թռան:

Ո՛, ասաց լաճ, հըր է, հըր է թօփալ դէվ:

Մէրն ասաց. «Ո՛րտեղից թօփալ դէվ, ես քեյ խապեցի»:

Էլմ էլ ասաց մէր. «Դէ մկա ասա, իմ ծըծի կաթ քեյ կը խարամեմ»: Տօ մարէ, ասաց. ես գիյտեմ քեռ միտքն ինչ ի. ալա թօ ըլնի: Առ իմ անղան (աղեղի) լար կապի իմ պօթի մատքեյր, ես կը զաւթըվեմ:

Առեց կապեց, ասաց. «Թօփալ դէվ, էլի դիւս»: Մէյտիր ինչ ասաց՝ ուր յիրար իտու, մատքեյր կտրեց, դառցաւ խասաւ դեխ դէվ: Դէվը չը քիշաւ (չհամարձակել) ըլնէր տիւս. առ, ասաց, չախուն, աչքեյր խան որ ես գեամ: Դօրիս առեց, աչքեր կապեց, պռտեց իթալ ջօպ, դառցաւ իթալ խորի մէջ:

Առիւծներ նստան վեր ճամխին, էրթացող գեացողից խաց կառնէն. կը թալէն խոր: Դալի Տօպան կուտէր: Դօրիսվան մէր օրէ օր աղբէս (աղփ) կը պիրէր կը թալէր խոր. չիւմ խոր լըցւաւ, հըլին էլաւ. էն կիտէր գեօ մեռաւ, կնաց ինչ էլաւ, խորի պէրան խասաւ, առիւծներ ձեռ թալին, քեռշին տիւս, առին կնացին: Վէր ճամխին, ինչ որ մարդ գէյր, կը ճղճղին կուտին, էն կիտէր չըն տիսնա. նաչարացաւ, էլաւ ծախեց թուջրիմ (վաճառական). թուջար տարաւ ծախեց, ուր մալ միւլը պիթուն իտու ինոնց, մարդ ճղճղէն աղքըտացաւ, նստաւ ուր տիւս խաց կը փողկէր կապրէր:

Մենյք դառնանյք վէր Դալի-Տօպանին: Դալի-Տօպան կնաց, շատ կան էկաւ, կնաց ծառիմ տակ պառկաւ, ջիւր խմաւ, տէսաւ

իրեյք եղունիկ էկան թռան վէր ծառին. մէկ մէրն էր, էրկուս ծագելոյ: էն մէկ ծագ ասաց. Մարէ, ասաց, էսա կտրի՞ճ ջնէլ վճվ ի, սկնա կուրցեր, պառկե ստա:

Մէրն ասաց. «էտ Դալի-Տօպան ի. ինոր մէր ինոր աչքեյր խանե. գեօ իկե ընգե ստա:

— Է ասաց. մարէ, տիւ հէքիյմ ես, տիւ դեղմ չսկանայ անի:

— Է, ասաց. սեաւոր, հըմէն բանին տիւ չխօ տը զրուցես:

— Փարզս ասի, էն խօ մեր լեզուն չը խասկընա. որ մկայ էն մեր փառերաց ինչ կը թոնենյք, մեզնէ կինի, առնէր, թաթ-խէր էսա հաղպրի մէջ. քսէր ուր աչքերաց վրէն՝ կը ժրէր. ասին ու թռան կնացին:

Ինչ թռան կնացին, Դալի-Տօպան Սստուծուց լեզու էլաւ, խասկցաւ, էլաւ ափլփեց դէս դէն էն փառ կնդաւ, աչքեյր իխան իթալ ջուր, կակղացաւ, առեց ձախ աչք, իտի աջ աչքի տեղ, աջ աչք իտի ձախ աչքի տեղ, էլաւ մէյ տիր կնաց. կնաց ճամպխէն պաղրգեան գեօ քօթօթներ խետ, չանթէմ թալի թեվ, խաց ժողուելով կը գեա: Ինչ էն քօթօթներաց աչք դիրմ ընգեաւ Դալի-Տօպան՝ դիրմ լցւան. վախ ասաց, իմ տուն աւիրէցին, էսա խեղճ մարդ տը ճղճղեն ուտեն: Էլ թնչ կա որ տամ ուտեն. էկան քօթօթներ փաթթուան ոտքեր:

Այ, ասաց. «Տօ մարդ, իսոնյք չիւմ էսօր քեառառն խաղար մարդ ճղճղած, քեյ թնչխ պան չարիցին»:

Էն ասաց. «Ախպէր, էս առիւծներ ճրտեղից ինգեան քեռ ձեռ»:

Ասաց. «Տօ ապա ես գիտեմ. մկեմ ինոր քեռ աչք: Դալի-Տօպան կուրցեր էր վըր ճամպխին, ծախեց ձիկ, ես էլ առի, որ խէրմ տեսնի. խօ սկում մարդ ճղճղեցին, որ իմ վարիաթ (ունեցած) հըմէն տւի ինոնց, էսօր ինդա աշխար խաց ժողուել:

Է, ասաց, ախպէր, ես որ կամ Դալի-Տօպան եմ, արե քեյ տանեմ քեռ մալ միւլք տամ, իմ առիւծներ գնեմ:

Կնացին էն քեռչկ սարի մէջ. ինչ էն աղչիկ տն էր. էն բազըրգնի մալ ինչ կանդար էր, իտու, ասաց. «Ահա էն զարար իմ յիրիսից տիսար. առ ու գնա»: Բազըրգան էր կնաց ուր տեղ:

Տօպան էլաւ գնաց մօտ ուր մէր, քեռչկ սարէն. մէյ տիր դէվ ինչ տանսից իրիշկաց. թօղ տէսաւ. վախ, ասաց, կնիկ, Դալի-Տօպան էկաւ, էլ մեր հալ թնչ տը էլնի:

Տօ տնավէր, Դալի-Տօպան մենյք սպանեցինյք, աչքեյր խանինյք թալինյք խոր. մկա փտեր ի, կնացե:

Չէ, ասաց, էն անխոգու թօզն ի:

Համա մէր մէյտիր ծծվեր իպաց, վազեց լաճու յառջև ա-
սաց. «Ա՛խ, ես արի, տիւ մանի»:

Չէ, ասաց, մարէ քեյ պան չեմ ասե, քեյ թասլիմ կանեմ իմ
քօթօթներաց:

Տիրմ քօթօթներ խասան մօր ոտնէն պոնեցին, մէկէն էրկու
կտոր արին թալին տան: Տիրմ էլ Դալի-Տօպան էլաւ կնաց դէվ
պոնեց, կապեց վէր սան, քեալպաթով (աքցանով) մսեր պիթուն
խառ տիւս, չիւմ մեռաւ: Կնաց էն աղչիկ առեց իպե պսակաւ:
Նստաւ ուր տեղ. օրմ էրկու կնաց նէճիր: Ինոր ձէն անուն ին-
կաւ աշխար. Դալի-Տօպանի ձէն աշխար լցաւ. թէ զեօ սկնա
զօրպայ մարդմ կայ:

Օրմ ինոր կնիկ էլաւ ասաց. «Տօպան, մեր երկրի թագաւոր
որ կայ, քեո խէրն ի. կնա կանչի մեր տուն դաւաթ (խնջոյքի)»:

Տօ, ասաց, մենյք աղքատ ենք, ինչիս թագաւոր տը կանչենյք
մեր տուն դաւաթ:

—Տօ տիւ կնա ասան, քեյ դաւի չկայ խետ:

Լաճն էր էլաւ կնաց մօտ թագաւոր, կնիկ էլաւ ուր մատի
մատնիկ ֆռացուց, տիրմ ինոնց տան դոնէն ծառ, ճօղ էլաւ էր-
կու ունդ. չիւմ սհաթվանմ ճամպախ մէջն էլ խալի-խալիչա-
տան մէջ ամեն տեսակ կերակուր թաս, թէփսիք պիթուն արձթէ,
արձթէ կտէլներ. խալիչա փռաւ, չիւմ թագաւոր էկաւ ուր ասքյ-
րով: Ինչ խասան էն ծառերաց գլօխ, հըմէն նստան կը պօպկը-
նէն. չէ ասաց. էտսկնայ պան չէլնի, պիտի սօլով էրթէք չիւմ իմ
տուն:

Կնացին տուն, եօթն խարիր ասքեար էր, հըմէն ասքյրին
ոսկի սինի, ոսկի կտէլ, ոսկի խալիչա էթալ նստան, կէրան, խը-
ման, արին ուրախութեն:

Ինչ էլան տը էրթէն. մէյտիր աղչիկ ասաց. պէտք ի հըմէն
մարդ, ուր կտէլ, ուր սախ (ափսէ), ուր խալին առնի տանի. չէ
չիւս ես կապուլ չըմ անե:

Հըմէն մարդ ուր թաս, ուր կտէլ, ուր խալին առին կնացին:
Դօրիս ինոր վազիրն ասաց. «Թագաւոր ապրած կէնաս, մենյք էլ
էն մարդուն կանչենյք տաւաթ. խենյք էն ի՞նչ մարդ ի»:

Տօրիս էկան ինոնյք էլ Դալի-Տօպանին տարան դաւաթ, ա-
սին. «Մենյք ի՞նչ տըտանյք քեյ»:

Տօ, ասաց. ի՞նչ տը տէյք. խօր մալ որ կայ՝ չիւս լաճուն ի:

—Ինչիս թէ լաճուն ի:

Խն, ասաց, ես քեո լաճն եմ, ինչ տիւ էն տարին իմ մէր
տը զիններ, առի փախա:

Ասաց. ապա հո՛ւր է քեո մէր:

Հաճն էլ պատմեց զըմէն. թէ ինչիս ես եմ մէր առի կնացի, մէ քեօշկ սարէմ ռաստ էկաւ. իմ մէր դրի էն տեղ, ես գնացի նէճիր. տիւ մասն որ քեօշկ սարէն դէվերաց տուն էր. ինոնք ա- մառ կնացիր էն սար զոմէն (ամարանոց), քօտան են դրե: Մէկ օր կըլնեն թօփալ դեվ կօրօխկեն, կասեն. «Կնա տուն աչք տուր, շոտ արի: Էկաւ դէվ ինչ եմ մէր տեսաւ, էլ ոտ տնէն չկտրաւ. միաց տուն պախկաւ»:

Հըմէն օր ինչ ես կերթէ նէճիր, էն մառնից կըլնէր, կըգէյր մօտ իմ մէր. ինոնք քէյֆ կանէն: Ինչ հէվարին ես կը դառնէ տուն, դիրմ դէվ կը փախնէր, կը մտնէր մառան, ես կըգէյնէ կըքնեյ. առաւօտուն շոտ էլմ էլ կէրթէ նէճիր:

Օրմ. դէվ ասեր էր իմ մօր, թէ պե քեո լաճ կուրուցու, չէ չիս ես կը թօղնեմ քեյ կէրթամ:

Իմ մէրն էր, իրիկուն ես դառցայ էկայ տուն, տէսայ որ իմ մէր հալակ խիւանդ պառկե. խարցրի. «Տօ մարէ, քեյ ի՞նչ էլաւ». ասաց. ի՞նչ տը էլնի. էլ մխարցուցե. էսօր հնդու գեօզ էկաւ ծախս. ինչիս արի, չարի, թէ փարայ տվի, թէ խաց տվի, մէյ խատ չտվին. եան կը խասուցեա ուտեմ, եան չէ կը մեռնեմ: Էլա կնացի: Շատ կնացի, քիչ կնացի պապիկմ ռաստ էկաւ. «Է՛ պապիկ, ասի, ի՞նչ կանես վըր էսա ճամպխին նստեր ես»: Ասաց. «Էրթացող դացողին ճամպախ ցուց կտամ»:

Դէ ասա հնդու ճամպախ ո՞ր տեղն ի:

— Ուն, ասաց, էսա ի: Ինչ ես էլա որ տը էրթի, ձեռ էթալ ձի, ասաց. «Էյ խօրօտ լաճ. ինչի՞ կէրթաս». ես էլ ասի, հալ հէ- քեաթ սկնայ. եմ մէր խիւանդ ի, ես տը էրթամ հնդու գեօզ պի- րեմ, ուտի որ ժրի: Հն, ասաց, քեո մօր աչքիյր քեօռանայ, որ քեյ օրօխկեր ի, ուա վո՞վ որ կնացե դէլ չիւմ էսօր ետ չդառցե: Տղա, ինչ կերթաս, մէյ սարմ քեյ ռաստ կուգեա, կան արե, քեօլլմ կը տխնաս, էն քեօլի առջև փորի, մտի ինե. մէյ խատ ասլանմ կայ էն սար. ինոր ոտ եարայ ի, նէյմ (շարաւ) կա, ուռե, էլի չանց պուտուկմ, նետ անեղով զար ծակի, ծէն մածե, չիւմ խոփնայ. ինչ խոփնայ, նոր էլի տիւս քեո ուզածն ուզի:

Դիրմ իմ ձին թողի. մէկ խըռ չիւմ էն սար մէկ քյշեցի, կնացի կան էկայ, դէ դէ էն գեօլ կնդա. յառջև փորեցի. մտա ինե բըռմ կառկիվառ թալեցի վրէն, ծածկեց չիւմ առիւծ էկաւ. ինչ պէրան իտի վէր գեօլին որ ջիւր խմէր, ես իմ նետվանեղ մէյ խատ զարկեցի. կնաց տնգվաւ մէջ ինոր եարին, դիրմ փրթաւ, նէմ գյոռեի հախպրի պէս էթալ: Էն պօռաց, ասաց. «Ա՛խ խոզա- ծին, տիւ վո՞վ ես, տիւս արե, ես քեո պրտուճներ տի խանեմ խետ էրկնուց»: Ես յիրար չառի, չիւմ նէմ կնաց, խովցաւ Դօրիս

ասաց. «Ե՛յ մարդ, վճիլ ես, տիւս արի, մէջ աշխարհն քեռ ուզած ի՞նչ է, ես կը տամ: Դիրմ ես թռա տիւս. դէ, ասաց, ի՞նչ կուզես, ուզի: Ես էլ ասի, չանթիկմ հնդու գեօզ: Էլաւ իմ չանթիկ հըլին գեօզ էլից, ուր էրկու քոթոթ էլ իտու ձի՛ ասաց. «Առ իսոնյք կնան, քեյ պէտք կը գեան: Առի դիրմ դառցայ, տվի իմ մօր. իմ մէր կէրաւ, ժրաւ: Օրմ էլ դաշտից էկայ, տեսայ գեօ էլմ էլ խիւանդ պառկեր ի. տօ, ասի, մարէ, քեյ ինչ էլաւ.— էլ մխառցուցի. ես կը մեռնեմ. չարա չկայ: Տիւ մասս ինոր միտքն ի՞նչ է. որ ձի օրօխկի մօտ քեռուսուն դէվեր կլօրի (սեխի). պոնեն ձի ուտեն, դիրմ առի էրկու քոթոթներ կնացի. խասայ դէվերաց պօստան, դիրմ դիպա ինն, քեաղեցի, չիւմ իմ չանթիկ լցի. իրիշկացի իմ քոթոթներ արնաթաթախ էկան. վախ, ասի, ոլլա խենյք ինչ շիւ վար մարդ ճամբախ ոստո էկաւ ճըղճըղեցին: Էլա կնացի, տեսայ քեօզկմ սարէն գեօ դան, որ ծէր խասս երկինյք. դոան էն կող էս կող դէվու կտորներ դիզած վըր իրար: Մտա ներս, տիսա սեղանաքարմ գեօ դան, չորս պիւլոր իսքամբիկ (աթոռներ) շարած էն քեարի չորս պիւլոր. ինու վրէն էլ մէ աղջկայ պատկեր կայ. որ չուտես, չըխմես ինոր մէջ իրիշկաս: Արի որ քեար շուռ տի. չը կարցայ, դիրմ եմ առիծներ խասան քեար շուռ տուին. մտա ներս թարանջով (սանդուխ), տեսա էն քեարի վրէն էն պատկերից տէր գեօ նստե քյրքեախ կը քեաշի, որ չուտես չը խմես, թամաշա անես:

—Աղչիկ ասաց ձի՛ «Ախ ջահէլ ջիվան տղան, տիւ ի՞նչիս էկար ստեղ. մկայ որ էն անխոգի դէվեր ակխան, քեյ պրտուճ պրտուճ կանեն»:

Ասի՛ աղչի, էն դէվեր կուրպան կանեմ քեռ ջանին: Ա՛խ, ասաց, Աստուած քեյ իտու ձի. ձի իտու քեյ. չէ ասի, կայնի էրթամ գեամ՝ նոր: Դիրմ՝ սալմ առա կնացի թալի վըր խորի պէրնին. թողի էկա, կլօրներ պիւրի իմ մէր կէրաւ, ժրաւ: Մնաց էրկու թէ իրեյք օր. էլմ էլ դէվ իմ մօր ասաց. «Եան քեռ լաճ տը կորուսես, եան կը թորկեմ կէրթամ»:

Օրմ էլ էկա տուն, իմ մէր քիյթ մուրթ կախե: Տօ մարէ, քեյ ի՞նչ է էլե: Ասաց. «Ա՛յ ինչ տը ըլնի. մէնակ հմէն օր թօղ էսա տան մէջ. նան կսէմ կանես, ականջ անեմ, նան մէ պան»:

—Տօ մարէ, ես մարդու մէջ չըմ մանե, որ կսա սօրվեմ:

—Դէ ասան քեռ ոժ հրտեղից է, ձի ասա ականջ անենյք:

—Տօ մարէ, ասի, տու էնա կճատ աւել թան թօնէր, ես կը թոլնամ: Դիրմ իմ մէրն էր էլաւ աւել առեց էթալ թօնէր, վառեց չէլաւ: Դիրմ էլ խառցուց. ասի՛ իմ ոժ որ զընջլով կապես ես կը զալթըվիմ. իպե գիւթնի գնջըլով իմ ոտքեյրաց կապեց, չիւմ

գլխի, դիրմ ասաց. Թօփալ դէվ, էլի տիւս: Ես ձի ժաժ աւի. զըն-
շիլ կտոր-կտոր արի, մէկ մէկ տեխ թռան. այ ասի հուր ի դէվ:

—Տօ ի՞նչ դէվ, ես քիյ կը խապէ. Դիրմ էլ ասի. Մարէ, ես
գիտեմ քեռ միտք թէ ի՞նչ ի. ալա ինչ անեմ տը ասեմ. ասի՝ պի
իմ ձեռներ անդան (աղեղան) լարով կապի, ես կը զավթվիմ: Իպի
դիրմ կապեց. պօռաց դէվ, դէվ, դեռ ես, տիւս արի: Համա ես
իմ մատներ իրար տվի. կտրեցի կնաց չիւմ ոսկոռ: Դէվն էր ձէն
խոռ. ասաց չիւմ աչքեր չը խանես՝ ես չըմ քշխնա գեա դա:

Իմ մէրն էլ չախուն առեց խասաւ իմ ջուխտ աչքեյր պորեց
էթալ իմ ջօպեր. նոր դէվ էլաւ տիւս. քեռստուն գեազանոց խորմ
փորեց, ձի էթալ մէջ: Իմ քօթօթներ հըմէն օր կէրթէն վըր ճամպ-
խիներաց կը նստէն, ինչ մարդ որ ընցնէր, դառնէր խաց կառ-
նէն մօտքեյրաց կը թալեն խորի մէջ՝ ես կուտի. իմ մէրն էլ հը-
մէն օր աղբէս (աղփ), մոխիր կը պիւրէր կը թափէր վըր ձի որ
ես մնի աղփէսի տակ: Զիւմ աղբէս էլաւ խասաւ խորի պէրան:

Ինչ իմ ձեռ խասաւ խորի պէրան՝ դիրմ իմ առիւծներ ձեռմ
մէկ բռնեց ձեռմ մէկ, ձի քեաշեցին տիւս, առին տարան: Նստայ
ճամբխիմ վրէն. ես կոր ի, էլ չըր տիւսայ: Իմ քօթօթներ դօրուս
ինչ մարդ որ տեսնէն կը պատռտէն. խաց մաց կառնին կը պի-
րէն ես կուտէ:

Օրմ բազրգեամ էկաւ, ես էլ իմ քօթօթներ ծախի ինոր. թո-
ղի կնացի մէյ խատ ծառի տակ հախալիմ վրէն նստա: Էն բա-
զրգեան ուր ինչ կէր չկէր ծախէր էր, տվեր էր իմ առիւծներաց
մարդ պատռտելէն. աղբյտացեր էր, խաց կը ժողվէր: Օրմ ես
պառկեր ի ծառի տակ, իրեյք խատ եղունիկ էկան թառան վէր
էն ծառին, կրկչացին. էն մէկ ծագ ուր մօրն ասաց. Մարէ, էսա
ինչ կոր մարդ ի: Մէրն ասաց. Տօ քիյ ի՞նչ: Ֆարզն ես ա-
սի. էն մեր լեզուն չը խասկնայ. որ խասկընէր՝ մկայ ինչ մենյք
կը թըռնենյք, մեզնից փառմ կինի, էն առնի թաթխի ջուր, ուր
աչքեր դնի ուր տեղ, քսի վրէն՝ կը ժրի:

Դիրմ ինոնյք թռան. ես էլա ափսիսիցի փառմ կնտա, թաթ-
խի ջուր. իմ աչքերն էլ թալի ջուր. կակղցան. դօրուս աջ աչք
դրի ձախ աչքի տեղ, ձախ դրի աջ աչքի տեղ, փառ քսեցի վրէն,
ժրաւ. էկայ տեսա գեօ իմ թիւջար (վաճառական) էկաւ, քօթօթ-
ներ խետ:

Ինչ ձիկ տէսան, վազեցին էկան: Էն թիւջար վախեցաւ ա-
սաց. վույ, էն շիվարն վո՞վ ի ոլա տի պատռտեն, էլ չարա չկայ:
Առիւծներ ինգեան իմ ոտքեր. մարդն էկաւ շըշկուվաւ, ասաց. տիւ
վո՞վ ես. ասի՝ ես Դալի-Տօպան եմ. տո՛ւր իմ քօթօթներ. արի, ինչ
որ զարար ես արե ինոնց յերեսից, ես կը տամ:

Բազրգեանին տարա էն քեօշկ, ինոր մալին գետրա մալ տվի, էն իպառց, կնաց ուր էրկիր. ես թողի էկա իմ մօր մօտ:

Դիրմ ինչ դէվ քեօշկի տանսից տեսաւ իմ թօղ դռման, փախաւ, ասաց. «Եաման, Դալի-Տօպան էկաւ, էլ ինչ տանենք»: Դիրմ իմ մէր ծծեր էպաց, վազեց իմ դէմ, ամի, ասաց, որդի, ես արի տիւ մանե:

Ձէ, ասի, մարէ, ես քեյ պան չըմ անե, քեյ թասլիմ կանեմ իմ լակոտներաց, ինչ կանեն թող անեն. ասելն ու անելն մէկ էլաւ, շոտ քոթոթներ խասան, կտոր կտոր արին, թալին դէն: Դիրմ քշեցի, կնացի, էլա քեօշկ սարէն, դէվ պոնեցի, կապեցի վըր սան, սուի քեալպաթին (աքցան) ինոր մսեր հըմէն տուի տիւս. կնացի իմ էն աղջիկն առի, էկայ պսակիցի վըր ձի:

Ինչ կսէն լըմնցաւ, խէր դիրմ կայնաւ ասաց. ինչ էն ի, ինչ կանդար էգեղէն կայ, քսանչորս սհաթ քեաշէյք սուր. ինչ կնիկ աղջիկ կէր հըմէն քեաշեցին սուր, որ քսանչորս սհաթ կտրեցին:

Վազիր վազեց մօ թազաւոր, ասաց. թազաւոր ապրած կէնաս, տիւ հըմէն կնիկներ վէր մէկ սրի կը տանես. կայնի քեյ կսէմ անեմ, որ էլ իզին չտաս:

—Ասաց. թազաւոր, ես ինչ ջնէլ ի, օրմ էլա ճամբախ կնացի, իրիշկացի մէկ ձիաւորմ սե խալաւ խազեյ, ուրմ (տէգ) պոնե ուր ձեռ էկաւ. սկում իրիշկացի, տեսա որ ձիաւորմ էլ էն դեխէն էկաւ:

—Ասաց. Հայ գիյտի անխոգի, էլ քեռ խոգիյն իմ ձեռնից դո՞ր տը փոթնի, տըփեւէն կոտուտեւէն առեց կնաց: Ես վազի յառէ, լաւա, յիվի (աղաչանք, պաղատանք) արի, ասի՝ մեղք ի թօղ թօ էրթա:

—Ասաց. Տիւ վո՞վ ես: Ասի. ես թազաւորու վազիրն եմ: Է՛յ, ասաց, որ սկուն ի, տիւ էլ արի խըմե (հետ մեզ): Ձէ, ասի, իմ դաւին ինչ ի. ասաց. Ձէ, եան տը գեաւ, եան քեյ էլ սկնայ կը կոտորեմ: Էլա կնացի. մե տարաւ սարիմ յիտե գերեզման կէր տան, էտա գերեզման ծակեց, ուրմ ի գար մէջ էն մարդու սրտին, արուն թափեց լցեց էն գերեզման. էն գերեզմանից ձէն էլաւ, ասաց. Օխէ՛շ, նոր եմ սիրտ խովցաւ: Ասաց. Վազիր, տիւ գիտցար վո՞վ ի. ես կնիկ եմ, էսա մարդ իմ էրիկ սպանեց: Ինչ իմ էրիկ տը մեռնէր, ասաց. «Չիւմ ինոր արուն չը պիրես, լցես իմ գերեզման իմ սիրտ չը խովնայ»: Ահա լցի ինոր սիրտն էլ խովցաւ: Դէ որ սկուն ի ձի էլ սպանի, խորի ինոր կուշտ, սպանի խորի էստեղ թողի էկայ:

Ապա թազաւոր սկնայ կնիկմ էլ ձի կայ, ինչ խրաման կանես: Խրաման էխան, էն չար կնկայն էլ սպանին թալին խոր:

Դօրիս Դալի-Տօպան պսակւաւ էն քեօղ սարից պիրած աղչկայ խետ. ինոյնք խասան ինոնց սրտի մուրազին, դուք էլ խասնիք ձեր սրտի մուրազին:

ՎԱԶԻՐԻ ԿՍԷՆ

Վախտով ժամանակով թագաւորմ կըլնի. էտա թագաւորին կա մէկ խտ լաճ:

Թագաւոր օրմ կանչեց ուր վազիրին, ասաց. «Վազիր, առ իմ լաճ, տար քեաղայք ֆռացու. ինչ կանդար դիւքեան դազդեաճ կայ՝ տար. չափի ինոնց կշեռքներ, թանգ էժան աղբանք շանց տո՛ւ. թօղ արե. հալա մէնակ Սղէրտու խան (քարվանսարայ) չմտնես. հըմէն տեղ տար ֆռացու:

Վազիր կլլօխ իտու թագաւորուն ասաց. Աղէկ:

Վազիրն էր, էլաւ լաճ առեց, կնաց քեաղայք հըմէն տեղ կան էկան, մտան էսա խան, էն խան, մտան էսա շուկէն, էն շուկէն. վալ հասըլ էկան խասան էն խանի տիւռ, որ թագաւոր աւեր էր չմտնէյք. տը ընցնէն, թագաւորու լաճ ասաց. «Կայնի, վազիր. մտնենյք ստեղն էլ տիսնանյք խենյք ստա ինչ կայ»:

—Տօ, ասաց, էն էլ մէկէլնոնց պէս:

—Չէ, ասաց, տը մտնենյք տիսնանյք:

Վազիր տիսաւ որ ճար չկայ, էն տեղ էլ մտան ներս. տիսան խալիւորմ գեօ էնտեղ նստած կասի. Ա՛խ խելք, ա՛խ խելք, ա՛խ խելք:

Լաճն ասաց. Տօ էսա մարդ հա ի՛նչի կասի ա՛խ խելք, ա՛խ խելք:

էտ խալիւորի թե պոնեցին, ասին. էտա ի՛նչ ի որ կասես:

Ասաց. Չե դաւի չկայ խըտ ձի:

Էլան կնացին: Լաճ ասաց. Տօ ոլլա ես ինչխ էլնի, տը գեամ խասկընամ, խենյք ի՛նչի էսա մարդ ըսկնայ կասի:

Կէս գիշերին էն մարդ քնաւ. թագաւորու լաճ ու վէզիր առին ֆանար էկան կնացին խալիւորու մօտ, ասաց. «Ուալիւոր, դէ ասա խենյք, ի՛նչի տիւ կասէր. «Ա՛խ խելք, ա՛խ խելք»:

էյ, ասաց, շահգատա. էլ մը խարցնի, որ ասեմ տիւ էլ տը էլնես ձի պէս:

—Չէ, ասաց. տիւ ասա:

—Որ սկոն ի, վաղ տիւ արե ձի տար մէ լաւմ լվա. լաւմ էլ թրաշի, խօրօտմ կերակրի, որ իմ խելք գեա իմ գլլօխ՝ քեյ պատմեմ ինչ որ իմ գլլխոյն էկեր ի:

Լսցաւ. առաւտուն էլաւ վեր, վազիրն էլ էկաւ ասաց. Դէ էլի էրթանյք քեաղաք կան գեանք:

— Ձէ, կասի, ես չըմ իգեան, խիւանդ եմ:

Վազիր Էնոր իթող դան, կնաց տուն. լաճ էլաւ կնաց մօ խալիոր, ասաց. Դէ էլի:

Խալիորուն առեց կնաց համամ. մէ լաւմ համամլամիշ աւրաց, կայվէմ խմցուց, թրաշ արաց: Կնացին նստան մէ խալվաթ փողանմ ասաց. Դէ, ասա խենյք:

Էյ ասաց. շահգատա, տիւ խեղճ ես, ալանջ մանի սկնայ պաներաց:

— Ձէ, ասաց. տիւ ասա խենյք:

— Ասաց. Գեո մեղք քեո վիդ, ոլլա ես տը ասեմ.

Ասաց. Էս որ կամ՝ քեո խօր խաս վազիրն եմ: Իմ ժամանակ Ձին մաչինու թագաւորուն աղչիկմ կէր. էտա թագաւոր էլաւ թուղթ գյրեց աշխար. Ձի աղչիկմ կայ, վով որ իմ ոսկէ խնծոր ոսկով ծածկի, մաղըմ էլ կայ փարթլով (ապրանքով) ծածկի, իմ աղչիկ կտամ ինոր:

Ես էլ էլա ասի. Տօ տը առնեմ էրկու ջորապեո ոսկի, էրկու խան փարթալ. տը էրթամ մաղմ էլ ոսկի լցեմ վրէն ծածկեմ, էրկու ջորապեո փարթալ լցեմ մըջ մաղին ծածկեմ տամ, աղչիկ առնեմ գեանմ:

Էլա կնացի, ոսկի խնծոր գրին, ես իմ ոսկիք պիթուն լցի վրէն. քեանի լցի, ոսկէ խնծոր թռաւ էլաւ յիրես, քեանի լցի՝ չէլաւ: Էլա փարթալն էլ տարա լցի մաղի մէջ, քեանի լցի՝ մաղ էլաւ փարթլի յիրես: Ինչ կանդար մալ, խզինա կէր՝ կրեցի, չարա չէլաւ. չըլտաւ, էլա մատ սոխ, նոր թօղի էկայ: Մկայ ինգեր եմ ստեղ, անօթի, ծարաւ, չիւր հէվարին կըլմմ կասեմ. Ախ խէլք, ախ խէլք, ախ խէլք, դեոր ես:

Լաճ էլաւ կնաց տուն, տարիմ թէ էրկու ֆնաց՝ ուր խէր մեռաւ: Լաճ էլաւ խօր տեղ թագաւոր. էլ գատ մատ չըխառցուց, էլաւ խէծաւ ուր ձին կնաց: Կնաց, կնաց, կնաց խասաւ Ձին-մաչինու էրկիր. կնաց ինոնց թագաւորու մօտ, թամանդա արեց կայնաւ:

Թագաւոր ասաց. «Դէ ասա, շահգատա, ասա խենյք ինչ կուգես:

Ասաց. Կուգեմ որ ոսկէ խնծոր պիրես, որ ես ոսկով ծածկեմ: Ես իկեր եմ քեո աղչիկ առնելու:

Թագաւոր ասաց. Դէ պե տիսնանյք:

Լաճն էլ էլաւ ուր խզինէն կրել իտու, քեանի որ իլից վըր խնծորին, խնծոր էլաւ յիրես: Նաչար վրէն կտրաւ, էլաւ փարթալներ կրել իտու՝ իլից վըր մաղին. քեանի իլից՝ մաղ էլաւ վեր

փարթլի գլխուն: Ուր հըմէն պանից խլաւ, չլաւ, էլաւ մերկ տկլոզ ֆնաց դա:

Իսոր խորօխպօր տղէյներ, դիրմ էլան ուր թագաւորութեն տուին ինոր ձեռնից. էն խեղճ կրակ կնաց մօր մօտ ասաց. Մարէ, ինչ կանես խ քեռ Աստծուն արա, իլի խենյք խին-մին արձաթ, մարձաթ, չկա, տու տանեմ պալքի թէ կանամ իմ մալեր ետ-պիրեմ:

Մէր ասաց. Լամ փռեմ քեռ կանաչ արեւ. էլ յոստից ոսկի տոճաթ. առ էսա զեօ քեռ խոր մատնիկն ի, որ ձախու Փռացուցես զըլզըլէն կինի աշխար. որ աջու Փռացուցես՝ կը դադրի:

Էլաւ առեց խօր մատնիկ կնաց. կայնաւ դարբիմ վրէն, մատնիկ Փռացուց, զըլզըլէն ինպեաւ քեաղայք, համան որ քեաղայք տը կործանվէր:

Թագաւոր էլաւ ասաց ուր աղջկան. Աղչի, դէլ, էլի կնա, եան էն տղէն առ. եան մէ թապտիր կանես, խօ քեյ հապով քեաղայք չի կործանուի:

Աղչիկ էլաւ կնաց լաճու մօտ, ասաց. Տօ տնաշէն, էտսկնայ մանե, արե ես քեյ կառնեմ, եմ խէր խալալ սրտով ծի տւեր ի քեյ, արի էրթանք ժամ պսակուենք:

Էլան կնացին ժամ. լաճ մտաւ ներս, աղչիկ կայնաւ վէր դռան:

Լաճն ասաց. Արե ներս:

Չէ, ասաց. քեռ սէրն ինչ սէր ի որ տիւ ձիկ չըս ասի, խենյք Խնչ էր, որ տիւ կանէր, սկոն կըլնէր:

Կասի տնաւեր, էն իմ խօր մատնիկն էր, որ կը Փռացուցէ սկոն կըլնէր:

Աղչիկ ասաց. Մէ տու խեմ թամաշա անեմ:

Աղչիկ մէ տիր առեց, մտուց ուր մատ. էրկու մարդու ա-նուն իտու. ինոնյք էկան տփեցին մէջ լաճու գլխուն, էլաւ մերկ, չփլաղ, էթօղ էկաւ տուն մօր մօտ, ասաց. Մարէ, էլմ էլ ես թալեր եմ քեռ բախտ, ինչ կանես խեռ քեռ Աստծուն կանես, էլ ինչ կայ. տուր տանեմ ազատիմ. էն մատնիկն էլ խլեցին ինձնէ. ես մերկ թողի էկայ:

Մէր էլաւ ստրուս փողմ (սրինգ) իտու ասաց. Թէ որ շիտակ դեխէն փչես, աշխար զըմէն կը դառնայ ասքեար. թէ որ շրջոնյք դիխէն փչես՝ կը կորսվեն:

Էլաւ առեց էտա փող էկաւ կայնաւ քեաղքի մօտ, դիրմ փող փչեց սար քեար բիթուն տառցան ասքեար: Առաւտուն թագաւոր էլաւ վեր, իրիշկաց տեսաւ քեաղքի չորս պիւլոր զեօ ասքեար պոներ ի կայնե:

Դիրմ էլաւ կանչեց ուր աղչկան, ասաց. Այ անիրաւ աղչի, դէ էլի կնա, քեանի շոտ ի. ջուղապմ տու, չէ խօ (եթէ ոչ) մեր քեա-
ղայք կըակըտու չի թօղնե:

Աղչիկ էլաւ կնաց մօ լաճ, ասաց. Տօ տնաշէն. էնօրվէ ինչ
տիւ կնացիւր ես, դէլ իմ աչիչ արտսունք չը կտրե. արի էրթայնք
ժամ պսակենք:

Էլան կնացին ժամ, լաճ էլմ էլ յառաջվան պէս մտաւ ներս.
աղչիկ մնաց տիւս- դռան մօտ. ինչիս որ արեց աղչիկ չմտաւ ժ-
մու ներս: Չէ, ասաց. Թէ տիւ ձիկ կուզես, չխօ տը ասես խինք,
ինչիս կանես որ աշխար զըմէն կէլնի ասքեար. տիւ եփ էն կան-
գար ասքեար ժողվեցիր, որ սար քեար լցաւ, իմ խէր վախեցաւ:

Ասաց. Տնաշէն, էսա փող որ փչեմ սար քեար կը դառնա
ասքեար:

Խենք, ասաց. տու ես էլ փչեմ:

Ինչ լաճ փող իտու էնոր, աղչիկ էլմ էլ աչքով արաց չորս
մարդ տընան տիւս էլան. տիեցին, գեօմփեցին ինոր գլխու մէջ,
խանին տիւս:

Տղէն էնտեղից մերկ, տկուզ, թանկ դիւնեա արեց, էլաւ
կնաց, ասաց. Բօշ պան ի. էրթամ մօտ խալիւոր: Էկաւ մօտ խ-
լիւոր. խալիւոր ինոր հալ տեսաւ ասաց. Խա, տիւ էլ տը էլնես
ձի պէս չլուտ չփլաղ, որ կասի տիւ ձիկ չէր աւատա. ապա տե-
սամ:

Դօրիս տղէն էլաւ կնաց. շատ կնաց թէ քիչ, Աստուած կի-
տի. ճամբի վրէն մէկ մարդմ ռաստ էկաւ ինոր. խարցուց. Էյ
մարդ, տեճը կէրթաս.

Ասաց. Կէրթամ տեղմ ըլնեմ հօտաղ:

Է, ասաց, արի իլի իմ մօտ պօստանջի: Լաճ կնաց էլաւ ի-
նոր մօտ պօստանջի, մէկ բէպնամ սարիմ մէջ մէնակ մնաց պօստ-
նի յառջև:

Օրմ էրկու մնաց, Տօ, ասաց, խէրիք չի ես մնամ էսա պէ-
պան սարի մէջ պօստանջի: Էնտեղից էթող էլաւ կնաց ծովու
ռաստ էկաւ. տէսաւ գեամիմ գեօ կապած էր ծովու հափ:

Էյ, ասաց, գեամըլի, իմ չուխա սալթէն որ տամ քյզի, ձի
չը՞ս տանի թալե մէյ եապանի (վայրենի, անքնակ) կղզիմ. մնամ
էնտեղ չիւմ քառսուն օր, էլմ էլ գեաս ձի խանես տիւս:

— Գեամըլին ասաց. Ոլլա կը տանեմ: Լաճն էր նստաւ գե-
մին, կնաց էլաւ մէ բէպան չոր կղզիմ տիւս էլաւ. մնաց էնտեղ.
գեամին դառցաւ կնաց. գեամըլին չէ թէ քեռսուն օր, ապա էր-
կու խարիր օր էլ մնաց չկարցաւ գէյր կղզին:

Գեամըջին կնաց ինկաւ խառսնիւ. քէֆ ուրախութնի մէջ-
փէտ կրել էլ չէկաւ:

Լաճ շատ կան էկաւ ըստեիս էնտեիս. կնաց տեսաւ էրկու
խառ ծառ. Աշուն էր, ծառերաց ճղներ էլ չորցած ին: Տեսաւ էր-
կու ծառ ի, մէկ սիւտակ, մէկ կարմիր խնձոր պունած ի, ասաց-
էսա կարմիր խնձորներաց կուշտ տը ուտեմ. նոր թօ մեռնիմ-
ննձորմ առեց կծեց, դառցաւ խօրօտ սե էշմ, կայնաւ էն տեղ-
կուշտ կուշտ արածաց:

Գեամըջին նոր էկաւ տա. տիսաւ որ մէնակ սե էշմ կայ,
կայներ ի կարածայ, մարդ չկէր: Էլաւ տի թօնէր էրթէր: Քեանի
տիք որ գեամըջին էկաւ, մէկ էշ մէնակ կը տեսնէր մէջ կղզուն,
մարդ չկէր:

Օրմ էլ մէ կայիմ (պինտ) քեամիմ իզար խնձորներ պիթուն
իլից տակ, էշը էկաւ ծառի տակ արածաց. տեսաւ որ սիւտակ
սիւտակ խնձորներ լցուաւ գէյտին. դիրմ մէ խառ կծեց կէրաւ,
խեռ կէրաւ, էլմ էլ դարձաւ յիսան (մարդ) օֆ, օֆ ասաց, իմ
պան էլաւ:

Անախմ (թաշկինակ) էլից էն խնձորներաց, կնաց կայնաւ
ծովու հանփ, տէսաւ որ հանջ գեամին էկաւ, ուրախցաւ: Ինչ գեա-
մըջին էլաւ տիւս, լաճ ասաց. Տնաւեր, մենյք քեառսուն օր էնք
պարիշեր, տիւ էսա էլաւ ձմեռ, դեռնր մնացիր:

— Գեամըջին ասաց. Այ տնաշէն, քեանի որ կըղեէ, մէկ էշ
մէնակ կէր իտա կարածէր, էլ մարդ, մաղաթ չկէր: Է, ասաց-
լաճ, պան չկայ, ինչ աղէկ որ հանգեան (ուշ) էկար, ես իմ խելք
խօրօտ ժողվեցի եմ գլօխ:

Նստաւ գեամին էկաւ էլաւ տիւս, կաստ էն քեաղքիյն արաց
կնաց էն քեաղայք:

Քեանսնի (դեկտեմբեր ամիս) ցուրտ ամիսն էր, ձիւն, փուք-
պուներ ի աշխարհ. մէկմ գեօ տիւս փողան (փողոց) կը պօռա-
«Խնձոր կը ծախեմ, խնձոր, խնձոր առէյք»:

Էտա թագաւորու աղչիկ էլաւ, ուր խալայեղ (աղախին) օ-
րօխկեց, ասաց. Կնա տիսի խինյք, էն ինչ խնձոր ծախող ի:

Էկան տիսան մարդմ գեօ, կարմիր, սիւտակ խնձոր լցե ալ-
նախ կը ծախի. կնացին ասին աղչկան: Էտա թագաւորուն խինգ
խառ կնիկ կէր. ինոյնք էկան տը էրթէն համամ (բաղանիք) ինչ
տէսան խնձոր ծախողին, թագաւորու ջօջ կնիկ, ուր յառջըվայ
մարդուն ասաց. Կնա խինգ խառ խնձոր առ պե, ինչ լոխկնանք
ըլնենյք տիւս ուտենյք:

Սալայեղ էկաւ խինգ խառ խնձոր առեց կնաց իտու խա-
նըմսերաց: Խանըմսեր լօղկցան, էլան տիւս. մէ մէ խառ կէրան:

տառցան մէ մէկ պօչով էշմ կայնան էն տեղ: Խալայեղ կնաց յառջ-
ւանց էն կնկտերաց տեղ խորթեց աւիլեց, տէսաւ խինգ խատ էշ
մէկ մէկու յիտե էկան, էլան թագաւուրու հօղէն: Խալայեղ որ
տեսաւ իշաներ՝ ցախաւելն առեց փրթաւ ինոնց վրէն, շըփ շըփ
զանելով իպե խանեց տիւս իջուց տակ, ասաց. Հն, ձեր տիրոջ
խէրն անիծած. կայնէյք ես ձե տանեմ պոնեմ. չիւմ կիտնամ խեմ
վով ի ձեր տէր. ես ձե կասեմ:

Տան ծառէն աչքեց աչքեց, խանումներ մկայ կուգեան,
դեօրմ էլ կուգեան, խանըմ չըկայ. էլան կնացին համամշուս խառ-
ցուցին. համամշին ասաց. Խն, խանըմներ էկան լօխկցան կնա-
ցին. դեօր կան էկան չկնդան: էլան թուղթ իրիշկացող կանչեցին,
թուղթ իրիշկացող ասաց. էն խինգ էշեր ձեր խանըմներն էն: Թա-
գաւուրու մարդեր կատղան իրար էկան. ասին. Ապա ինչիւ տը
էլնեն. թուղթ իրիշկացող ասաց. ինոնյք պտղով են էլած էշ, էլմ
էլ պտղով տը ժրեն: Աստծու սիրուն ըլնի, ասաց, խօրօտ շախէյք-
խենյք ինչիւ տըլնի:

Լաճն էր՝ ինոնց էթող էնտեղ, թողեց փախաւ, կնաց էնպէս
հրկիրմ, ինչ աւտէ խոտէ չըր կանայ էրթայ: Թուղթ իրիշկացող
ասաց. Ձեր կնկտեր էն մարդն ի արե ըսկնայ. ինչ ձեր աղչիկ
ինոր զրմէն մալեր սկոմ առեց, էն էլ սկոն արեց խետ ձե:

Թագաւորն էր, էլաւ մարդ օրօխկեց աշխրէ աշխար, խարց
ու փորձ արին չը կնդան:

Թագաւոր ասաց. Հէյ վախ, ապա ինչիւ տը էլնի իմ կընկ-
տերաց խետ: էլմ էլաւ մարդ օրօխկեց ինչ կանդար թուղթ իրիշ-
կացող կէր, կանչեց պիրել իտու. ասաց. Ձեր Աստծու սիրուն, մէ
ձար արէյք. չարէմ արէյք էսա կնկտերաց վրէն, կամ էն տղի վրէն:

Թուղթ արօղներ էկան ժողվան: Ինոնցէն մէկը ում-տար
էր՝ ում էթալ կնաց Հնդու երկիր, աղորթ որ էնդուց որ լաճը
թողէր կնացեր էր. դօղրու կնացեր էր Հնդստան, էլեր էր պօստն-
ջու յառջն չրաղ:

Չինմաչինու երկրի թագաւոր օրմ կըլնի ուր առնաուտին
(ալքանացի ծառային) կասի. Ձսկանայ սկոն շահդատա մարդմ
կնտնես, պիրես. տիւ կիտես որ ձի լաճ-տղա չկա, պե անեմ ձի
լաճ, իմ աղչիկ տամ ինոր, իմ մալ գյրեմ վրէն:

Առնաւուտ հրմէն օր կէրթէր Հնդստան գեամով էն պօստ-
նից կլօր (սեխ) կը պիրէր Չինմաչինու երկիր կը ծախէր: Օրմ
կնաց տիսաւ որ թագաւուրու ուղած մարդ որ կա՝ գեօ պօստան-
ջու օրթաղն ի (ընկեր). ուր գեամին կլօր իլից, չրաղն էր որ կլօր
կը կրէր գեամին, առնաւուտը խառցուց, տղան, քեռ հանն (վարձք)
խնչ ի ստա:

Ասաց. Ուր չիւմ կլօնեմ վիրնա էրկու մէջիտեա ի:

Է՛, ասաց, թէ որ ես քեյ տանեմ տամ մեր թագաւորու մօտ, քեյ անեմ ինոր լաճ, տիւ կը գեամ:

Լաճ ասաց. «Վախենամ ձի տանես, էն տեղ էլ գործ չըլնի, փնամ անօթի կան գեամ:

Չէ, ասաց, ես քեյ խաստատ խօսք կը տամ, որ քեյ տանեմ անեմ թագաւորուն աւլատ (որդի):

Առնաւուտ տղին առեց կնաց Չինմաչինու երկիր. էլաւ թագաւորուն լաճ, տարիմ էրկու փնաց. Չինմաչինու թագաւոր մեռաւ: Էն փնաց էլաւ ինոր տեղ թագաւոր: Էլմ էլ էն անիրաւ աղչկայ սաւղէն (սէրը) իզար պլօխ. էլաւ կնաց մօտ էն աղչիկ. պարե իտու. կայնաւ: Էն աղչկա խէրն էլ իմցաւ որ էկեր ի. ասաց. Խօրօտ շահզադա, ի՞նչ կուզես:

Ասաց. Ես քեո աղչիկ կուզեմ, կուտամ ձի:

Ո՞հ, ասաց, իմ աղչկան բախս կայ. թէ կատարես, ինոր խեո կը պսակուես, թէ չէ՛ չըսկանայ: Լաճն էր իպե Չինմաչինու թագաւորու մալ, միւլք զըմէն կրեց իլից էլմ էն խնձորի վրէն, արաւ չէլաւ խեո, ինչ կանդար փարթալ (ապրանք) կար, կրեց իլից վէր էն մաղին, դիրմ էլ չարա չէլաւ խեո. իթող էլմ էլ ասաց. Ես տը էրթամ եմ (իմ) էն գեամըջին կնտնեմ էրթամ էն աղէն (կղզին) էլմ էլ էն խնձորնեաց պլրիմ, թէ ինոնք ձի պանմ անեն:

Կնաց, կնաց էն գեամըջին կնտաւ. ասաց. գեամըջի, քեյ ոսկիմ տամ ձի տար էլմ էլ էն աղէն (կղզին):

Ո՞հ, ասաց. Է ոսկի ո՞ր տեղէն ի: Էլաւ ուր թագաւորական շորեր իխան իտու ինոր. գեամըջին էլ առեց տարաւ էնտեղ: Լաճ կնաց ալնախմ կարմիր խնձոր էլից, մէկէլ սիւտակ խնձոր, նըստաւ գեամին, էկաւ էլաւ տիւս: Խնձորներ իլից սիւտակ տօպրակմ բըւմ էլ բռթիկ մռթիկ թուղթ կտոր-մտոր ժողվեց ասաց. Ես պախըջի եմ, պախըջի (գրբաց): Կնաց էն աղջկայ քեաղաք. կան իրե, կան իրե. չիւմ թագաւոր դալալ իտու կանչել. ասաց. Վոյլ թուղթ իրիշկացող կայ, թող գեա թուղթ անի, իմ կինտկերաց դեղմ անի. իմ թագաւորութեն կտամ ինոր: Լաճն էր էլաւ կնաց թագաւորու քեօշկի տակ նստաւ. թղթեր-մղթերը էխան տիւս: Իրիշկաց դէս, իրիշկաց դէն, մարդեր ժողվան էկան ինոր վրէն. պան կը խարցուցին. կասին սկնա զօւլի թուղթ իրիշկացող չկա: Թագաւորու առջի մարդեր էկան թագաւորուն ասին:

Թագաւոր էլաւ մարդ օրօխկեց, տարաւ ուր մօտ. խարցուց, ասաց. Տիւ ինչ մարդ ես:

Ո՞հ, ասաց. Ես բախըջի եմ:

Դէ, ասաց, մէ թուղթ իրիշկայ տեսնանք. միւր կնտերաց տիւ պանմ չըս կանա անի:

Իրիշկաց, իրիշկաց, ասաց. Խն, կանամ. ամամ արե ուխտմ արա, որ ես ինոնց դեղ անեմ:

— Ի՞նչ ուխտ անեմ:

Ասաց. Ուխտմ արա. որ ինչ կնդար մալ քեռ աղչիկ պիւրեր ի, էլմ էլ դառցուցի ուրենց տէրէրաց:

Թագաւոր ասաց. Ահդ (խոստումն) էլնի վըր իմ ջանին, որ ինչ կանդար էլ մալ առեր ի, դառցուցինյը ուր տէրերաց, իմ աղչիկն էլ տամ քիյ:

— Է, ասաց. առաջ տարէյը էն վաղիրի մալեր տւէյը, որ քեռառուն տարի ի անթի, ծարաւ ինգեյ Սղէրտու խանի տիւռ, — կը պոռա կանչի. ախ խելը, ախ խելը: Տարէյը էն շահատի մալ տուէյը ուր, որ սկուն չըլտիյը. մատի մատնիկն էլ առեյը, փողն էլ առեյը, տարէյը դրէյը զատ դաշտի մէջ, սկուն էլ մալ վըրէն դրէը. տարան դրին:

— Դէ, տարէյը էն Զինմաչինու թագաւորու մալը դրէյը խըտ ինոր կշտին էն դաշտի մէջ, սկուն էլ մալ դրէյը վըն:

Հըմէն արին, մալ մատնիկ, ապրանյը տէր բէ տէր օրօխ կեցին կնաց:

Լաճն էլ ուր թորպից խնձորմ իխան ճըղճղեց, առեց իտու էն խինգ կինկտերաց ալ բէ ալ (ձեռաց) ժրան, էլան մօրէ մէկ:

Կանչեց էն աղչիկ, կտորմ խնձոր էլ կիսեց էն կարմիր խընձորից տուեց ինոր. աղչիկ կերաւ չըկերաւ թէ չէ՝ էլաւ խօրօտ պոչով պոչ էյմ: Ասաց. տարէյը էտա էն մալերաց մօտ:

Էլաւ էն զըմէն մալեր ոսկիյը արձաթ կապեց օրօխկեց կնաց ուր խօր երկիր. ինքն էլ խէծաւ էն էյ, քշեց կնաց ուր խօր երկիր:

Տղէն կնաց ուր խօր երկիր. տեսաւ ուր խօրօխպէրներ ուր մօր տնից տիւս են արե, կնացեր էր մէկ պլպլուկ (քանդուած) մարագիյմ մէջ նստէր էր, խաց կը ժողվէր կապրէր:

Տղէն կնաց ուր բար-բարխանէն զըմէն թափեց էն մարագի տիւռ. էնտեղ սեղանմ պատրաստեց, ուր խօրօխպէրներ կանչեց իպե ասաց. այ խօրօխպէրներ, էկէյը տիսնանք. ես կնացեր ի կարիպութեն, մկայ դառցայ էկայ, էկէյը մէկ տեղ ուրախութեն անենք:

Էկան ինոր հօթ խօրօխպէրներ նստան սեղան, խաց կերան. մէ մէկին մէյ ֆինջան (գաւաթ) արաղ իտու. խետն էլ էն խնձորից խառմ իտու մաղա: Երբ խման արաղը, կէրան մաղէն, էլան մէկ մէկ բօզ էյմ կայնան դան: Որ ինոյնք էլան էյ, կան-

չեց էրկու մարդ ասաց. «Թագաւորու ասքրին փէտ է պէտք. տար էսա եօթ էշ թօղ փէտ կրեն»:

Էն էրկու մարդ տարան իշվանյը չիւմ հէվարին (երեկոյ) փէտ կրեցին: Ինոնց քեամկի կաշին էթող. աշուն որ էկաւ, կանչեց եօթ կտոր խնձոր իտու, եօթ էշեր կերան, դառցան մէկ մէկ մարդ. էլմ էլ ասաց. «Դէ, ասէյը տիսնամ, էլ դաւի կանէյը իմ թագաւորութեն առնէյը իմ ձեռնէն»:

—Ասին. Տիւ թայլա (առայփմ) մե թօղ էրթանյը մեր տներ. մե հէչ լազըմ չի էն թագաւորութեն:

Թօղին կնացին ուրենց տներ:

Կնաց տէսաւ որ գեօ ուր կնիկ կապուկ էր վըր մարին. առցկեց, կտորմ խնձոր իտու՝ կերաւ, էն էլ դառցաւ կնիկ: Է՛, ասաց, դօրիս ձի տը առնէս:

—Հալա չէ, ասաց կնիկ, կայնի ես էրթամ իմ խօր տուն գեամ, նոր պսակուենք:

—Է՛, ասաց, առ էս կտոր խնձոր կեր:

Կնիկ առեց խնձոր կէրաւ՝ դիրմ էլ էլաւ բօզ էշմ. դէ, ասաց. որ տիւ ձիկ էլի տը խարես, կնա կայնի վէր մարին:

Մէ շարաթմ մնաց, էլմ էլ կնաց խնձորմ էլ իտու կէրաւ, ասաց. «Աղչի, տիւ ձի տը խաւնէս, առնէս»:

Ասաց. «Ապա ես կիտեմ. էրթանյը մօ իմ խէր, որ աշխար կիտնա թէ տիւ թագաւորու փեսա ես»:

—Չէ, ասաց, կաց ստեղ, ես էրթամ մօ քեո խէր գեամ պսակուենյը:

Տղէն էլաւ կնաց մօ աղչկա խէր, նոր նշան իտի, խալալ սրտով ուր աղչիկ իտու ինոր:

Տղէն մէկ խնձորմ էլ իտու, բօզ էշ դառցաւ սիրուն, խօրօտ, խնազանդ աղչիկմ: Նոր էկան թագաւորու սարէն, էն տեղից ուր խօր Սղէրտու խան, էն խին վաղիրի մօտ, որ հար ախ կանէր, կասէր. «Ա՛խ խեղք, ախ խեղք, ախ խեղք», ինոր էլ կը պիրեն կանեն ուր վաղիր, ինոր մալեր զըմէն կտան ուրեն. եօթ օր, եօթ գիշեր խարսնիս կանեն կը պսակուեն, կը խասնին ուրենց սրտի մուրազին: Տիւք էլ, մէնյը էլ խասնինյը մեր սրտի մուրազին *):

*) Պատմեց 1910 թուի Օգոստոսի 23-ին Հայոց Զորի Քերծ գիւղում գիւղացի Մ. Սարգսեանը.

ՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՅ

ՄԻՆԶԵԻ ՏՐԴԱՏ

ՄԵԾ ԵՒ ՓՈԲՐ ԱՐՄԵՆԻԱՅԻ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ ԵՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ
ԴՐԱՄՆԵՐԸ.

Ա Տ Ր Պ Ե Տ Ի

Օգտուած եմ

1. Ernest Babelon-ի a. Les Monnaies des Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène. 1890 Paris.

.b Les Monnaies des Perses Achéménides, les Satrapes et les dynastie tributaires. Paris. 1893.

2. Catalogue of the Coins of Parthia, by Warwick Wroth, Lndon 1903.

3. Sammlung Petrowitz, Arsaciden—Münzen. Wien 1904.

4. Այրարատ—Ալիշանի 1890 Վենետիկ.

5. Հանդէս Ամսօրեայ, Արշակունի դրամների ուսումնասիրութիւնը Հ. Յ. Տաշեանի 1904—5 թ. Վիէննա.

6. Հերոդոտ, Ռուսերէն թարգմանութիւնից 1885 թ. Մոսկւա. թարգմ. Мищенко.

7. Քսենոփոնոս, ռուսերէն թարգմ. Яневский. 1881. С.П.Б.

8. Ստրաբոն, » » Мищенко, 1879. Մոսկւա.

9. Դարագաշեան, քնն. Պատ. Հայոց 1895 թ. Հրատ. ընկ.

10. Դաթրճեան, 1852 Տիեզերական պատմութիւն.

11. Langlois V. Numis. d'Arménie Paris 1868.

12. Брокгаузъ, Энцикл. словарь, 1900.

13. Адонцъ, Армения въ эпоху Юстиняна, 1908. С. П. Б.

14. Марковъ, Неиздан. Аршакид. монеты, С. П. Б. 1891 г.

15. Morgan—Première Civilisation, Paris 1909.

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Ինչպէս երևում է արտնիւն և օտար պատմագիրների գործերից Հայաստանը Ալէքսանդր Մակեդոնացուց թէ առաջ և թէ վերջը մի ամբողջական թագաւորութիւն չի կազմել: Բաւական չէ, որ ունեցել է աւելի քան 360 նախարարութիւններ, իրենց կալուածատէր և աւատական իշխաններով, այս նախարարական իշխանութիւնների հաւաքումն էլ միշտ բաժանուած է եղել երկու (Մեծ և Փոքր Արմենիա), երեք, չորս և աւելի խմբակների: Այս պարագան է, որ շփոթեցնում է բոլոր ուսումնասիրողներին, երբ ձգտում են զանազան պատմական խնդիրներ պարզելու:

Եթէ լրջութեամբ հետևենք պատմութեան, մենք կը հասնենք այն եզրակացութեան, որ երկրի պետերը և նշանաւոր գործիչները տքնել են այդ մանր ու անշատ իշխանութիւնները միացնել, մի մեծ ոյժ կազմելով արտաքին ոտնձգութիւններից երկիրը ապահովել, բայց սեպարատիզմն այնքան խիստ է եղել, որ նպատակի չեն հասել:

Մեր պատմագիրների և նրանց կուրարար հետեւողների գործերը քննողը, միշտ կարող է շփոթուել և համեմել թիւր եզրակացութեան, եթէ կանխապէս աչքի առաջ չունենայ այս պարագան, թէ Հայաստանը մի քանի անկախ թագաւորութիւններ է ունեցել, որոնք յաջորդաբար կառավարել են երկիրը ժառանգական նախարարների միջոցով և մեծ ձգտում է եղել զխաւորութեան գաւազանը իրար ձեռքից յափշտակելու: Այս պարագան բոլորովին չի շեշտուած մեր դասագիրք և պատմութեան-ընթերցանութեան գիրք կազմողներից, որով ընթերցողներն ու աշակերտները մնացել են քաօսային դրութեան մէջ, չեն կարողացել դրական գաղափար կազմել:

Երկու երեք թագաւորների միաժամանակ գոյութիւնը, կործանուած մայրաքաղաքների և սրբազան քաղաքների աւերակները, աւաններն ու մեհեանները, ամրոցներն ու բերդերը, մանաւանդ սրանց վրայ դրնուած սեպած և արձանագրութիւնները մի քաօսի մէջ են գլորում մեր նախնիների պատմութեան, հնագիտութեան ոչ ծանօթ ընթերցողին: Մենք ունենք շատ հին ժամանակներից յայտնի Եփրատի վերին ճիւղերում Եկեղեցաց գաւառում Անի—Կամախ—սրբազան բերդը, նոյնը գտնում ենք և Արաքսի Ախուրեան վտակի ափին, որոնք ցոյց են տալիս արեւելքի և արեւմուտքի իրար մէջ եղած այս մրցումը: Արմաւիր, Արտաշատ, Արտաքսիաշատ, Աշմուշատ, Արշամուշատ, Սամուշատ մայրաքաղաքները

բէք չեն կարող շփոթել ընթերցողին, եթէ նա նկատի առնէ միայն, որ մի քանի թագաւորութիւնները, պիտի մի քանի էլ մայրաքաղաքներ ունենային: Կասկած չը կայ, որ այս քաղաքներում միաժամանակ իրենց անկախ թագաւորութիւններն են ունեցել մի քանի միապետներ, Արարատեան աշխարհում Արաքսի ափերին մօտ եղած թագաւորութիւնները տարբեր են Եփրատի ափերում Ծոփի երկրում (ՏՕՓԵՆ) եղած թագաւորութիւններէ: Հետեւեալը մենք պիտի ունենանք զուգընթաց, եռընթաց և քառընթաց պատմութիւն, որը մինչև օրս չի առանձնացուած և չի վերլուծուած:

Դեռ աւելին, մենք ունենք Փոքր-Արմենիա իր փոքր և լայն ծաւալով, Կապադովկիա և Պոնտական աշխարհ, որոնց մէջ եղել են մի քանի թագաւորութիւններ, ինչպէս Մեծ-Հայքում, բայց ոչ մի գրուածքով չենք կարող մատնանշել, թէ արգեօք Արմաւիրի կամ Աշմուշատի թագաւորները ինչ յարաբերութիւն ունէին այս ու այն երկիրների տիրողների հետ: Նոյնիսկ որոշ չենք կարող ասել, թէ այդ երկրներում ջոկ ջոկ քանի թագակիրներ, կամ իշխանութիւններ կային և ինչ կապ կար դրանց մէջ:

Անկասկած է, որ Փայտակարան աշխարհից մինչև Փոլսի և Գաղատիա, ապրել են Արմենները—Հայերը (Ուրարտական շրջանից յետոյ), բայց ի՞նչ կապ կայ եղել դրանց մէջ, դեռ պատմութիւնը չէ տուել իր գրական պատասխանը: Ինչպէս Բալկաններից մինչև Սպարտա և Մէսինա մի քանի տասնեակ անկախ թագաւորութիւններ են եղել անջատ Յունաստան անուան տակ, բայց իրար հետ կապուած որոշ ընդհանուր կապերով:

Շատերն ասում են, թէ Կապադովկիացիները միևնոյն ցեղին էին պատկանում, նոյնիսկ միևնոյն բարբառը, կրօնը, հաւատալիքները, բարքերը, սովորութիւնները ունէին, ինչ որ Հայերն ու Փոլսեացիները, բայց թէ ուրիշ ի՞նչ քաղաքական կապեր կան եղել սրանց մէջ, դեռ յատուկ ուսումնասիրութեան նիւթ չի եղել: Ահա այս կէտը գտնելու համար անհրաժեշտ է ինչպէս պեղումներ, շինուածական քննութիւններ, նոյնպէս և դրամագիտական ուսումնասիրութիւններ, որպէս զի հասնենք որոշ և գրական հետեւանքների:

Սրանից 50 տարի առաջ Գերմանիայում 40-ի չափ իրարից անկախ իշխանութիւններ կային, նոյնիսկ այսօր Գերմանիայում—պետական ընդհանուր դաշնակցութիւնից յետոյ 24 անկախ թագակիրներ կան, որոնք իրար հետ կապուած են լեզուով, սովորութիւնով, տնտեսական և զինուորական միութեամբ: Եթէ սրանք գրաւոր պատմութիւն չը թողնեն, հազար տարի յետոյ 24

Թագաւորների մայրաքաղաքները, պալատները, տաճարները և կտրած դրամները անցնի մի հնախոյզի ձեռք, նա որքան պիտի շփոթուի:

Այսպիսի շփոթ և անորոշ վիճակի մէջ հայ գրաւմների ուսումնասիրութիւնը չի կարող վերջնական եզրակացութիւնների համնել, բայց նա կարող է ասել, թէ այս ինչ և այն ինչ դրամները պատկանում են այս անուն թագաւորին, քաղաքին, թագուհուն և դիցուհուն, թողնելով պատմագէտին լրացնել պակասորդը պեղումներով, ուսումնասիրութիւններով և տալ ընդհանուր եզրակացութիւններ յանձնուած դրական փաստերի հիմունքով:

Հայկական նախնական (Նալդէական, Հեթիթական, Ուրարտական) առասպելական և միին շրջանում փող չկար, որ նրա հետքերը փնտրուի: Թէև ենթադրուած է, թէ փող կարել են առաջի անգամ վաճառական և արգիւնագործ փիւնիկեցիները, բայց դրական փաստն այն է, որ առաջին անգամ մետաղից, ոսկուց, արծաթից և պղնձից դրամ կտրել են Լիւդիացիները, Սարգիկէում Գիգէս թագաւորի օրով, 680 տարի Ք. ծն. առաջ: Հետևաբար սրանից աւելի հին ժամանակ Հայկական դրամ գոյութիւն չէր կարող ունենալ:

Լիւդիացիներին անմիջապէս հետևեցին Փոքր-Ասիայի Յոնիական, Միջերկրական և Պոնտական ափերի քաղաքները, որոնց դրամներով զարգարուած են երոպական թանգարանները: Լիւդիացիները վարակեցին և իրենց դրացի Փոնդացիներին, Կապադովկիացիներին և այդ տեղից էլ անցաւ Փոքր-Արմենիա և Մեծ-Հայաստան: Ինչպէս մեր պապերը Գուտտէնբերգից 40—50 տարի յետոյ հիմնեցին հայկական տպագրութիւն ու մամուլը, այդպէս էլ դրամահատութիւնը—փողերանոցները վաղ տարածուեցան Լիւդիայից դէպի արևելք:

Ճշմարիտ է Արևելքում-եզիպոսում դրամահատութիւն մտաւ Աղէքսանդր Մակեդոնացու հետ, մօտաւորապէս առաջին դրամի հատուածքից 350 տարի յետոյ, բայց Պարսկաստանի Արքայից Արքաները դրամ կտրել են Դարեհ Վշտասպի օրով, 521 տարի Ք. ծն. առաջ: Դրամահատութիւնը անպատճառ իր ուղին կատարել է Կապադովկիայի, Արմենիայի, Հայաստանի, Միջագետքի վերայով և ապա անցել է դէպի Պարսկաստան:

Ե. Babelon-ի Աքեմենիդների շրջանի դրամների ժողովածուն ցոյց է տալիս, թէ դրամահատութիւնը և դրամահատական քանդակագործութիւնը որքան կատարելութեան էին հասած Աքեմենեանների վասակական երկրներում, Սատրապների մէջ և

ինքնավար քաղաքներում և որքան ետ էր մնացած Արքայից Արքայի գրամների վրայ և որքան անպաճոյճ:

Այս շրջանում կտրուած գրամների հարուստ հաւաքածուն, որ զետեղուած է Փարիզի ազգային թանգարանում (Bibliothèque Nationale, մեզ գաղափար է տալիս բոլոր երկրների գրամների մասին, այն ինչ Հայկական—Արմենական գրամների մասին մի համըլուծութիւն է պահպանում: Պարսկական իշխանութիւնը արտօնած էր իւրաքանչիւր վասալական իշխանի, Սատրապի և ինքնավար քաղաքի (αὐτονομος) պահպանել իրենց փողերանոցը և զրոշմել զանազան գրամներ երկրի պահանջների համեմատ, փոխարինաբար «Արքայից-Արքայի»: Եթէ Հայաստանը համարենք—հետեւելով օտար պատմիչներին—Պարսկական վասալական, կամ Սատրապական մի կամ երկու վիճակ, պէտք է որ այդ շրջանում (520—330 տարի Ք. ծ. առաջ) իր որոշ գրամներն ունենար, փողերանոց պահպանէր. բայց այս մասին դարձեալ լուում են թանգարանների գրամները և քննադատներն ու հրատարակիչները չեն կարողանում մեզ մի գրական փաստ տալ:

Աքեմենեան գրամներ անուանուած վերոյիշեալ E. Babelon-ի ցուցակի մէջ կան անորոշ քաղաքների և վիճակների գրամներ:

Կարելի է ենթադրել, թէ մի գուցէ հայկական գրամներ լինին դրանք, բայց այս եզրակացութեան եթէ չի հասել երոպական գիտական աշխարհը, խիզախութիւն են համարում մի բան գրելը, կամ դեռ վաղաժամ:

Գուցէ կը գայ ժամանակը, երբ կը գտնուին այնպիսի գրամներ, որոնք որոշ լոյս կը սփռեն գրամագիտական աշխարհի խաւարում մնացած գրամների վրայ, այն ժամանակ կը պարզուին և նիւթ կը տան ուսումնասիրողին, և կը պարզեն Հայկական կորած պատմութեան շատ մութ կողմերը գրական փաստերով: Բայց մենք փորձելու ենք այս աղջամուղջը մտնել Դարեհի (Στρατιγος Βασιλεως Σατραπου Τιριβαζου) Արեւմտեան Արմենիայի վրայ կարգած Սատրապ սպարապետ Տրիբազ թագաւորի գրամներով, որոնք մի աղօտ լոյսով մեզ առաջնորդում են դէպի մի ընդարձակ և լայնածաւալ աշխարհ:

Այս սպարապետ-թագաւորը քանի որ Արեւմտեան Արմենիայի թագաւոր էր, հետեւաբար նա մտնում է մեր թագաւորների պատմութեան շարքը: Այսինսկ պատճառով նրա կտրած գրամները պիտի կտրուած լինին նրա իշխած երկրներում, որոնք Փոքր-Հայքից և Կապադովկիայից դուրս չեն կարող լինել: Տրիբազի գրամները պիտի լոյս սփռէ Արմենական յաւիտենական մոռացութեան մատնուած թագաւորների գրամների վրայ, որոնց ուսումնասիրու-

թիւնը միայն կարող է մեզ ցոյց տալ այնպիսի դրական փաստեր, որով կը կարողանանք աւելի որոշ կերպով ուսումնասիրել մեր անցեալը: Բայց այս մասին Տրիբազի առթիւ գրելիս կը տանք մեր եզրակացութիւնները:

Տրիբազից յետոյ, մանաւանդ Ալէքսանդր Մակեդոնացուց յետոյ մենք ունինք մի շարք թագաւորների դրամներ, որոնց մասին մեզ աւելի դրական փաստեր է տուել E. Babelon-ը Les Rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène գրութեամբ: Տրիբազի և այս թագաւորների դրամների համեմատութիւնները աւելի հաստատուն հիմունք են տալիս այն աղօտ լոյսի մէջ մեր նկատած դրամների մասին, որոնք կը բացատրուեն իրենց տեղում աստիճանաբար:

Ընդհանրապէս դրամները առաջին անգամ սկսեցին կտրել ոսկուց, արծաթից, ոսկու արծաթի խառնուրդից—(էլէկտրոն—Ελεκτρον), որոնք ամենից վաղ գործածութեան մասն և ապա պղնձից: Այս երեք մետաղից են ձուլւած ընդհանրապէս բոլոր դրամները, սկզբից մինչև մեր օրերը: Եթէ բաղադրութիւններ եղել են, անշուշտ այս երեքից մէկն ու մէկը բաղադրութեան մէջ նշանաւոր մասն է կազմել:

Սկզբում մետաղի կտորների վրայ էին դրոշմում երկրի, քաղաքի որևէ մենագիրը կամ խորհրդանիշը, ապա դիցազնների, դիցունհիների, իշխանների, թագաւորների պատկերը սովորական դարձան: Խորհրդանիշների մէջ առիւծ՝ արծիւ, բու, բազէ, եզ, ձի, եղջերու, փիղ, պեղաս, օձ, մեղու, ողկոյղ և ուրիշ կենդանիների ու երեւակայական կոտորների, զազանների պատկերներ ևս կան: Դէմքերը, խորհրդանիշերը, կենդանիները աստիճանաբար այնպիսի կատարելագործութեան հասցրին, որ ամեն մէկը որոշ մտքեր էին արտայայտում:

Սրանց պատճառով քանդակագործութիւնը այնպէս զարգացաւ, մրցումը այնպիսի կատարելագործութիւն հասցրեց, որ դրամահատութեան երրորդ դարի սկզբին նա հասաւ մի այնպիսի գերազանցութեան, գլխաւորաբար Յունաստանում և Մեծ—Յունաստանում, որը իր նմանը չունեցաւ յաջորդ 25 դարերի ընթացքում աշխարհի բոլոր փողերանոցներում: Սիկիլա կղզու Սիրակուզա քաղաքում, Եպիւրոսի Պիւոոս թագաւորի անունով դրոշմուած դրամները այնպիսի գլուխ գործոցներ են, որ 24 դար ևս կարող են օրինակի տեղ ծառայել քանդակագործական աշխարհում:

Այս կատարելութիւնից գեղարուեստը-քանդակործութիւնը նոր էր սկսել դէպի décadance-ի շրջանը թևակոխել, երբ Մակեդոնացու հետ նա դէպի Ասիա ճանապարհորդեց և այդ տեղ երես-

պնդութեամբ ապրեց մի դար ևս, շարունակ աստիճանաբար զլորուելով: Աղէքսանդրից երկու դար առաջ քանդակագործութիւնը Փոքր—Արմենիա և Մեծ—Հայաստան էր մտած, որտեղ իր կատարելութեանն էր հասած և ապա անկման դատապարտւած, որը բարձրացաւ դարձեալ աշխարհակալից յետոյ:

Ինչպէս առհասարակ ամեն երկրում, նոյնպէս և հայկական դրամների վրայ մեծ խնամք են դարձրած, որպէսզի գեղեցկութիւնը, խորհրդանշները, արքայական պատկերների նմանութիւնները, թագերի, խոյրերի կազմը, համանմանութիւնը և յարակցութիւնը պահպանեն: Եթէ մի ընդհանուր հայեացք ուղղենք Ք. ծ. հինգ դար առաջ և երեք դար յետոյ, ամբողջ ութը դարի ընթացքում հայ թագաւորների անուններով զրօշմած դրամների վրայ, կը հասնենք մի ապշեցուցիչ եզրակացութեան, որ մեր երկրի արևելեան և արևմտեան փողերանոցներում մտքերն և մատները տքնել են հայկական դրամական առանձնայատկութիւններն և բազմազանութիւնները պահպանել: Դժուար է գտնել մի այնպիսի դրամ, որը ունէ նշանով կապուած չը լինի նախորդների և յետնորդների հետ: Տրիբազի, Արշամի, Քսերքսէսի դրամների խորհրդանշները, զարդերը կարելի է գտնել Վաղարշակի, Տիգրան Մեծի և Տիգրան Գ.-ի դրամների վրայ, չընայելով որ առաջին հայեացքով բոլորովին իրարից տարբեր են:

Ինչպէս Մակեդոնացուց մի—երկու դար առաջ Փոքր—Ասիա, Կիպրոս, Կիլիկիա, Կապադովկիա, Պոնտական ափերում գործածական էին ինչպէս Արամէական տառերը, նոյնպէս և Յունական տառերը, սրանցով էին արձանագործութիւններ կատարւում, այս գրերով էին զրոշմում անունները դրամների վրայ, այնպէս էլ Փոքր—Արմենիա, Հայաստան և Պարսկաստան արշաւած էին այս տառերը, որոնք կազմում էին միջազգային սեփականութիւն: Աղէքսանդր Մակեդոնացուց հինգ դար յետոյ, Հռոմայեցիների ահեղ տիրապետութեան ժամանակ Յունասիրութիւնը (գիտութեան և գեղարվեստի սէր) իր խոր արմատները տարածած էր Արևմտեան Ասիայում: Աքեմենեանների, Արշակունիների, Սելևկեանների, Բակտրիացիների դրամները կրում են յունական տառեր: Նոյնը մենք տեսնում ենք և հայկական դրամների վրայ:

Յունական քաղաքակրթութիւնը, գիտութիւններն ու արուեստները աւելի մեծ յաղթանակներ էին կատարել Ասիայում, քան թէ Աղէքսանդր Մեծը նուաճումներ արաւ: Մանաւանդ՝ որ այդ տառերը Յունական չէին համարւում, այլ քաղաքակրթական—միջազգային: Այդ տառերը Կիպրոսում, Փիւնիկէում, Կիլիկիայում և Կիւրէնիայում գործածուել են քիչ տարբեր ձևերով, նոյն-

խսկ աջից ձախ դասաւորութեամբ, ինչպէս գրում են Սեմիտ—Արաբները, Ասորիները և Հրէաները:

Դեռ մինչև այսօր յունական տառերից կազմուած թւերը ոչ թէ աջից ձախ են շարւում, այլ ընդհակառակը՝ ձախից աջ: Առաջ գրւում են միաւորը, ապա նրա աջ կողմը տասնաւորը, հարիւրաւորը և շարունակաբար: Չեն գրում 285—ΣΠΕ, այլ գրում են ΕΠΣ—582 և կարգում են երկու հարիւր ութսունը հինգ:

Մանաւանդ որ պատմութիւնը մեզ ասում է, թէ Յոյները տառերը բերել են արեւելքից, Եգիպտոսից, Փիւնիկէից և կամ նոյնիսկ Լիւդիայից, որոնց ստուգութեան մասին թէև փաստերը լուծւում են: Դրա համար Յունական տառերը, որպէս անխտիր միջազգային սեփականութիւն, տարածուել են Մեջերկրականի ամեն-բոլորում և այդ երկրների խորքերում, նոյնիսկ Տաւրիկեան թերակղզում: Այս տառերից խելացի կերպով օգտուել են բոլորը, միայն աւագայում ազգամոլութիւնն ասպարէզ դալով, ստիպեց Պարթև Արշակունի պարսիկներին թողնել այդ տառերը հին Արամէական—ինչպէս և վաղժամանակներում և փէհլէի տառերով դրոշմել իրենց դրամների արձագրութիւնները, որոնցից զարգացան Փէհլէի տառերը:

պատ. թիւ 1

Մենագիր—Monogramme

ենք պատկեր թիւ 1, նկար 19-ը որի տառերն իրարից անջատելով ստանում են ΤΥΡ, Տիր, Տիրոս քաղաքի անունը: Կամ պատկեր թիւ 1. նկար 20, որը անջատելով ստացւում է ΠΤΟ, պտո, որը համարւում է Պալոէմայիդ քաղաքը: Կամ թէ պատկեր թիւ 1, նկար 21 մենագիրը և բաժանելով իրարից ΓΑΖ տառերը, կարգում են Գազա քաղաքը:

Մենագրերի սովորութիւնից չէին կարող չը վարակուել մեր

Ընդհանրապէս դրամ-ների վրայ երևում են մենագրեր — monogramme — այնպիսի առեղծուածներ (rébus), որոնք պիտի զբաղեցնեն ընթերցողին գործի ուսումնասիրութեան ընթացքում: Այս պատճառով պարտաւորուած ենք կանխապէս այստեղ այս մասին որոշ գաղափար տալ ընթերցողին: Դրացի երկրների դրամների վրայ գտնում

Թագաւորական փողերանոցների քանդակագործները: Ամբողջ եւրոպական դրամագէտները, պատկեր թիւ 1, նկար 2-ը, կարգում եմ ТГР, Տգր, Տիգրանակերտ: Հետեւելով այս ընթերցանութիւններին, այս մենագրերի տառերը անշատելով կարգաւորն, պատկեր թիւ 1, նկար 24-ը բաժանեցի և պարզեց APTΣ Արտս կամ նոյնիսկ APTΞ, — Արտքս — ԱՐՏԱՇԱՏ կամ ԱՐՏԱՔՍԱՏ: Այս մենագիրը Վաղարշակ Ա. հայ Արշակունի թագաւորին վերագրուած չորեքդրամին է, որը Արտաշատ քաղաքի անունն է կրում: Ճշմարիտ է ամեն մի սկզբնական հայեացք պիտի դժուարանայ սոյն մենագրից APTΞ — ԱՐՏԱՇԱՏ կարգաւոր, բայց եթէ ինքը լուծէ մենագրի տառերը, ինչպէս դրամագէտները լուծել են Տիւրոսի, Ասկուլոնի, Հերակլէոնի, Պըտլօէմայիդի անունների մենագրերի և այսօր միաձայն համոզուած են, թէ այդ դրամները կտրուած են վերոյիշեալ քաղաքներում, այն ժամանակ այս տառերը վերլուծող ընթերցողը պիտի համոզուի, թէ մեր ցոյց տուած մենագիրը ուրիշ ոչ մի քաղաքի անուն չի կարող արտայայտել բացի ԱՐՏԱՇԱՏԸ:

Այս մենագիրը տառահատելու համար հարկաւոր է նախ միջին մասից դուրս հանել A տառը, ապա մենագրի գլխին դրուած P տառը դնել նրա աջ կողմը: Այս երկու տառի մէջ եղած T տառը աւելացնել նրանց վրայ և ապա բերնքսիվայր ընկած M տառը տեսնելու համար գիրքը դէպի ձախ դարձնել և զննել: Այս ձևով ծածկուած այնքան շատ մենագիրներ կան, որ Արտաշատի մենագիրը զարտուղութիւն չի կազմում:

Եթէ մի հայեացք ուղղենք Վաղարշակից առաջ, նախորդ հայկական թագաւորների դրամների վրայ և համեմատենք սրանց հետ, պիտի նկատենք որ շատ կապեր կան սրանց ե նրանց մէջ, հները պակաս գեղարուեստական չեն նորերից: Արշամի, Քսերքսէսի և Ջարիադէսի կամ Ջարէհի դրամները պակաս գեղարուեստական չեն Վաղարշակի դրամներից: Այս պարագայից յետոյ, մանաւանդ դրամի շրջանակի, զարդաքանդակի, դէպի աջ նայող երեսի և ուրիշ մանրամասնութիւնների համեմատութիւնը մեզ ստիպում է համոզուելու, որ Արտաշատի մենագիրը կրող դրամը հայկական է և թուականին համեմատ անշուշտ Խորենացու և Յուստինոսի ակնարկած Արշակունի առաջին թագաւոր Վաղարշակինն է (Bogasis): Բայց առ այժմ թողնենք այս խնդիրը և աւարտենք մենագրների մասին մեր բացատրութիւնը:

Պատկեր թիւ 1, նկար 26, որ դրոշմուած է Վաղարշակի մի դրամի վրայ և բոլորովին տարբեր ձև ունի նախորդից, կարդում ենք դարձեալ Արտաշատ: Հետաքրքրուողը եթէ ուշադրութեամբ

զննէ, պիտի բաժանէ APTԷ կամ APTΣ Արտշ. տառերը, որոնք բացի Արտաշատ քաղաքը ուրիշ բան չեն կարող ներկայացնել:

Պատկեր թիւ 1, նկար 16 մենագիրը կայ մի ուրիշ չորեքդրամի վրայ, որը քննադատները վերագրում են վերապահութեամբ Արշակ Ա. հայ Աշակունի թագաւորին, թէև բոլորովին տարբեր ձև ունի նախորդներից: Տառերը լուծեցէք իրարից և պիտի ստանաք APTΣ յունական տառերը, որտեղ մենագիրը ծածկելու համար A ի մէջին գիծը ոտքերին է հասցրած, T դրած է A ի գլխին, իսկ Σ վերի և ներքևի գծերը երկարացրած է: Երբ չորս տառերն անշատէք, պիտի շարէք դարձեալ ԱՐՏԱՇԱՏԻ անունը:

Փողերանոցի քանդակագործները մրցման մտած շարունակ նորանոր ձևի մենագրեր են մտածել և իւրաքանչիւր տեսակ դրամը նոր մենագրով զարդարել: Այնպիսի ծածկագիր են շինել, որ ամբողջ դարեր մտածել են տուել դրամագէտներին և չեն թողել, որ բացատրեն իրենց ընթուսը: Գուցէ՛ այս պարագան համոզեցուցիչ չը թուի ընթերցողին, բայց դրամի նախորդի հետ ունեցած առնչութիւնը, թուականը և գիտնականների կարծիքը կարդալուց յետոյ, պիտի համոզուի, որ այս մենագրերը բացի Արտաշատից ուրիշ քաղաքի անունով չիկարելի բացատրել:

պատ. թիւ 2

Մենագիր

Սոյն Արշակ Ա. ի միւրերի չորեքդրամի վրայ կայ պատկեր թիւ 1 նկար 13 մենագիրը, որը անդամահատելով ATE տառերը ստանում է անմիջապէս: Եթէ A տառի աջակողմեան ոտքը կոտրենք, A տառը կստանանք, որով կամբողջանայ APT տառերը, ԱՐՏԱՇԱՏ:

Միևնոյն կերպով լուծելով պատկեր թիւ 1, նկար 17, անմիջապէս կարելի է ստանալ APT տառերը, որը կրելով նախորդ դրամի պատկերը, ցոյց է տալիս, թէ այդ էլ նոյն փողերանոցումն է կտրուած:

Արտաշէս Ա. վերագրուած դրամի վրայ երևում է պատկեր թիւ 1 նկար 18 մենագիրը. որը բաղկացած է AP և W տառերից, T գլխիվայր և Տ մէջքին պառկած: Այսպիսի փոփոխութիւններ կարելի է տեսնել ընդհանրապէս բոլոր մենագրերի վրայ, որոնք անծանօթ չեն դրամագիտական աշխարհում:

Թողնելով այս խնդրի լուծումը առողջամիտ ընթերցողներին, քննադատներին, անցնենք միւս մենագրերին: Մենագիրները միայն քաղաքները չեն արտայայտում, այլ յաճախ արքայի կեանքի նշանաւոր գործերի, կամ անուան արտայայտութիւնն է ցոյց տալիս: Տիգրանի Մեծի մի չորեքդրամի վրայ կայ Յ E, որը կարդում են Յ E O Φ I Δ O Σ.

○ Φ

Թէոփիլոս — Աստուածասէր:

Վաղարշակ Ա. մի չորեքդրամի վրայ պատկեր թիւ 2, նկար 1, մենագիրը կայ, որը մենք կարդում ենք Յ E Y — Թէոս — Աստուծոյ: Այս տիտղոսը կրում էին պարթևական թագաւորները, իսկ Վաղարշակի այս տիտղոսը ցոյց է տալիս, որ նա դիրքը ամրացնելու համար, պարտաւոր էր այս տիտղոսը կրելու:

Միևնոյն բանը կարելի է նկատել Պարթևական իշխանութեան հիմնադիր Արշակ Ա.-ի և Տրդատ Ա. դրամների վրայ:

Մի ուրիշ դրամի վրայ կայ վերագրեալին մօտ մի մենագիր, տես պատկեր թիւ 2, նկար 2, որը դարձեալ Յ E V — Թէոս — Աստուծոյ պիտի կարդալ:

Ս-Պետերբուրգի էմիտաժում կայ մի չորեքդրամ, որը կրում է պատկեր թիւ 2 նկար 3 մենագիրը, որը դարձեալ Յ E V պէտք է կարդալ:

Համանման նշաններ կան և Տիգրանի դրամների վրայ, որոնց ամեն մէկի մասին մենք կը խօսենք իրենց տեղում:

Հայկական դրամների գլխերին — Քառասպ, Արշամ և ուրիշները — ընդհանրապէս նկատելի է ամենանախնական ժամանակներից Դիոսկուրեան անուանուած գդակը, որը մեր լեռնային երկրներում մինչև այսօր գործածուած քօլոզն է: Միևնոյն թաղիքի գտակը ունեն նախնական դրացի ազգերի դրամները:

Եթէ հետեւենք ընդհանուր պատմութեան, եգիպտական և Քետական քանդակների վրայ կը տեսնենք միևնոյն քօլոզը զանազան ձևերով, որը ինչպէս երևում է գերիշխանութեան ամփոփման նշանն է:

Այս գտակաների վրայ փաթաթուած է դափնի կամ ծաղկի պսակ, որը սովորական կերպով ծաղկուն մետաքսի կամ բամբակի թաշկինակի է փոխադրուել և պահպանուել մինչև մեր օրերը:

Աստիճանական զարգացումը գտնելու համար, մենք պիտի ուսումնասիրենք Տրիբազի Փոքր-Արմենիայում դրոշմել տուած դրամները, որոնք յետ-Արշակունի դրամները կապում են իրենց հետ ինչպէս գլխի, նոյնպէս և ուրիշ զարդերով: Տրիբազի դրամների վրայ Դիոսկուրեան—Քոլոզների հետզհետէ զարգարուածներն ենք տեսնում ինչպէս Տրիբազի, նրա նախորդների, նոյնպէս Աղքսանդրից յետոյ Քսերքսէսի թաղիքեայ գտակաների վրայ, որոնք ծալուած ետ դարձուած են ձևերով և կտրտուած զանազանակերպ, որ խոյրի տպաւորութիւն են թողնում, և այլևս կարիք չի ղգացուում վրան պսակ փաթաթելու: Այս գտակաները ունեն իրենց ետեը սպառողներ, երբեմն լղկալներ, այնպէս որ արքայական թագն ու վարսակալն են յիշեցնում:

Զամէսի և Միհրդատի դրամների գլուխները, (կամոգէնի թագաւորներ), մանաւանդ Զարիազի (Զարէհի) և Մոր-Փիւլիկի դրամների քօլոզները ծածկուած են սովորական մի քօղով, որոնք արքայի երեսի մի մասը, ականջները, վիզը ծածկում են: Այս քօղով ծածկուած քօլոզները յիշեցնում են մեր հոգեւորականութեան մէջ մինչև օրս պահպանուած վեղարը, որը անձնաւորութեան բարձրագոյն պաշտօնի լինելն է ցոյց տալիս: Այս վեղարաձև խոյրը մենք տեսնում ենք նոյնպէս Արշակունի Պարթևական տան հիմնադրի՝ Արշակ Ա. ի և որդու Տրդատի դրամների վրայ: Նոյնպէս Վաղարշակ I Արշակունի հայ թագաւորի մի քանի լուծանների և փողերի վրայ: Բացի այս Արշակ I հիմնադրի վեղարաւոր պատկերը զբահաւորուած և զահ նստած կարելի է տեսնել Պարթևական 32 թագաւորներից բոլորի դրամների ետեը:

Այս բոլորը ապացուցանում է, որ այդ շրջանում սրածայր խոյրը իւր ծածկոյթով ոչ միայն իշխանութեան նշան էր, այլ այդ իշխանների դէմքը, որպէս Գերագոյն Յայտնութիւն ծածկում էր սովորական մահկանացուներից: Պարսկաստանի Արևելահիւսիսում և արևմտեան հիւսիսում այս պարագաները զուգադիպութեան չի կարելի վերագրել, այլ սովորական հեթանոսական սրբազան կարգ, որը իւր խոր արմատների հետ, իր դարեւոր հետեղականութիւնը թողել է մինչև օրս:

Վաղարշակ Ա. ի, Արշակ Ա. ի, Արտաշէս Ա. ի, և Արտաւազդի դրամների վրայ թագաւորների գլուխներն առանց թագի է, ինչպէս նրանց ժամանակակից Պարթևական Վ Սելևկեան թագաւորների գլուխներն էլ միայն սանրած կամ զանգուրացրած

ձևերով էին դրոշմում դրամների վրայ: Չորս նախկին Արշակունիների գլխի սանրուածքը բոլորած է, աւարտած է կտրած, որը շրջապատում է ամբողջ գլուխը, կրելով վարսակալը, որի ծայրերը մինչև թիկունքն է հասնում ապառօշի նման: Մակեդոնացուն հետևելով գլխարաց ձևը դրամների վրայ պահպանեցին ինչպէս Սելևկեանները, նոյնպէս և Պարթև ու Հայ Արշակունիները: Դեռ Պարթև Արշակ հիմնադիրը և որդին Տրդատը ընչացք ու պեխ ածելում էին արևմտեան ազգերի նման: Բայց Հայ առաջին երկու թագաւորները պահպանել են պեխ ու մօրուս, իսկ Արտաշէսը ածելել է ինչպէս ընչացքը, նոյնպէս դունչի մօրուսը, թողնելով միայն ականջների մօտ կզակամօրուս:

Տիգրան Մեծի թագի նախնական ձևը Տրիբազի, Բսերքսէսի, Ջարէհի խոյրերին է նման, որոնց զարգացումով կազմուել է Ջարէհի երկայն թագը: Այս թագի քիչ կարճ ձևն է Տիգրանի թագը, որն անփոփոխ մնաց հայ թագաւորների դրամների վրայ մինչև Տրդատ:

Հայկական դրամների գլխաւոր խորհրդանշանը կարելի է համարել միագլուխ Արծիւը, որը նստած է որևէ ճիւղի վրայ: Դրամների վրայ կան բազէ, ձի, ձիաւոր, սանձուած ձիու գլուխ, Գուրգ, Պեգաս, Անահիտ, Անտղիկ, Ոսկիամայր, Արամազդ, Վահագն, Յաղթական և Տիգրանի դրամների վրայ՝ Ատրիքիան: Բացի այս կան դրամներ, որոնց երկրորդ երեսը նւիրուած է թագուհիների, հռոմէական կայսրներին և ուրիշներին:

Հայկական դրամների կշիռները ժամանակակից ընդհանուր դրամական կշիռից չի տարբերուում:

Ստատեո (ոսկի) Εταπερ.	8.	80	գրամ.
Տասդրամ (արծաթ) Δεκαδραχμ.	43.	00	գրամ.
Չորեքդրամ « Τετραδραχμ.	17.	20	գրամ.
Երեքդրամ « Τριδραχμ.	12.	30	«
Երկդրամ « Διδραχμ.	8.	60	«
Դրամ « Δραχμ.	4.	30	«
Կէսդրամ « Ημιδραχμ.	2.	15	«
Լումայ (obol) արծաթ	0.	70	«

Չորեքփող (պղինձ)

Երեքփող «

Երկփող «

Փող «

Դանկ ($1/2$ փող)

Նաքանակիթ ($1/4$)

Բայց ժամանակակից փողերանոցներում (դրամահատական

տուն) ճշտութիւն չէր պահպանուում, չնչին աւել—պակաս կշռով էր դուրս տրուում: Իսկ դարերի ընթացքում, մաշուելով, մաշուելով ոսկերիչների մկրատի և թթւութիւնների մէջ ընկնելով խուզուել մաշուել և պակասած չափով են մեզ հասել:

Ընդհանրապէս դրամների Ա. և Բ. երեսները ունին շրջանակ—պսակ: Այս պսակի ձևը ամեն երկրում տարբեր է: Պարթեւական Արշակունի դրամները առանց բացարձակեան կարելի է ասել, որ բոլորն էլ մարգարտաշար շրջանակ ունին, կլորակ կէտերի շարք: Սելեկեան դրամների մէջ մեծ մասամբ մարգարտաշար է, բայց ունին դափնեայ և ծաղկեայ պսակներ ևս: Հայկական դրամները մեծ մասամբ երիզաձև մի շրջանակ ունին, գնդիկներով ընդհատուած, կամ ձուաձև երկայուն ուլունքների միջերը գնդաձև ուլունքներով, նոյնպէս և դափնեայ պսակով: Տիգրան Մեծի—Թազաւորների Թազաւոր դրամների վրայ ընդհանրապէս մարգարտաշար է նկատուած:

Դրամներն ունին թւականներ, որոնք ընդհանրական գործածութեան մէջ ընկան Աղէքսիանդրից յետոյ: Այս թւականը սահմանեցին Սելեկեանները Քս. ծ. 320 տարի առաջ և կոչուում է Սելեւկեան թւական: Այս թւականը համաշխարհային գործածութեան մտնելով Հայկական աշխարհը չէր կարող ժամանակակից քաղաքակիրթ սովորութիւնից ետ մնալ և չըգործածել այս թւականը:

Այն ժամանակ Արաբական կոչուած Թւանշանները չըկային, այլ գործածուում էին յունական տառերը որպէս Թւանշան:

A—1.	I—10.	P—100.
B—2.	K—20.	Σ—200.
Γ—3.	Λ—30.	T—300.
Δ—3.	M—40.	Υ—400.
E—5.	N—50.	Φ—500.
G—6.	Ξ—60.	
Z—7.	O—70.	
H—8.	Π—80.	
Θ—9.	Q—90.	

ՀԱՅ-ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԻ ԴՐԱՄՆԵՐԸ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ

ՄԻՆԶԵԻ ՏՐԴԱՏ

ՆԱԽ-ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Տ Ր Ի Բ Ա Ջ

1) Եռկողրամ. Արեմենեան Արտաշէս Ոքովի ժամանակ Փոքր-Արմենիայի եպարքոս, սպարապետ (ΣΤΡΑΤΥΓΟΣ) Թագաւոր էր Տրիբազը: Տրիբազի իշխանութեան յանձնուած էր Ծոփի երկրի սահմաններից Փոքր-Արմենիան, Կապադովկիան, Փոլիզիան մինչև Լիւդիան: Անդալկիտեան խաղաղութիւնից յետոյ, 387 թ., Բ. ծ. ա. Տրիբազը մնաց Արևմտեան Հայաստանի և Կապադովկիայի Փոլիզիայի Թագաւոր, Լիւդիան և Յոնիական ափերը թողնելով Որոնտին: Այս միջոցին թէև կանչուեց Շոշ բացատրութիւններ տալու, բայց դարձեալ ետ ուղարկուեց Կիպրական ապստամբութիւնը զսպելու: Պարսկական սովորութեան համաձայն, Տրիբազը իր բացակայութեան ժամանակ երկիրները կառավարում էր փոխանորդներով, հետեաբար մինչև զլխատումը, որ կատարուեց 380 թ. արքայիցարքայի կեանքի դէմ գահաժառանգի՝ հետ կազմած դաւադրութեան պատճառով, նա մնաց տէր եւ Թագաւոր Արևմտեան Արմենիայի և Կապադովկիայի:

Պատմութիւնը լռում է Տրիբազի ծագման, ցեղի, նստած քաղաքների մասին, բայց նրա բանակները շարունակ եղել են եփրատի աջ ափերին՝ Մալաթիայի դաշտավայրում, որը այն դերն է կատարել Փոքր-Արմենիայի համար, ինչ որ Արարատեան դաշտը Մեծ Հայքում:

Մալաթիան, հին Մալիդ-դուն կամ Յունական Մելիտոնը Բ. ծ. 1400 տարի առաջ էլ նշանաւոր արդիւնաբերական և արդիւնագործական քաղաք էր այդ դաշտավայրում, որը կերակրում էր ոչ միայն միլիոնաւոր ժողովուրդ, այլ մեծ արտահանութիւն ունէր: Կարելի է ենթադրել, որ բանակների մօտ—Մելիտոնում էլ ապրում էր Տրիբազի ընտանիքը:

Տրիբազը երբէք չի Թագաւորել Կիլիկիայում, երբէք Կիլի-

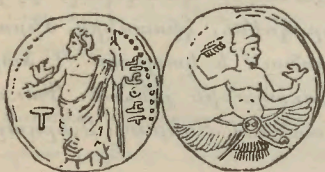
կիայի վերատեսչութիւնը յանձնուան չի եղել Տրիբազին, սակայն Եւրոպայի դրամագէտները Կիլիկիայի քաղաքներին են վերագրում Տրիբազի անունով և պատկերով տպագրուած մի շարք դրամներ: Նոյնիսկ E. Babelon-ը կարծում է, որ պարսկական սովորութեան համաձայն, այդ դրամները Տրիբազը կտրել է տուել բանակում, երբ նա կուում էր կիպրացիների դէմ, այս պատճառով էլ այդ դրամները կրում են Կիլիկիայի քաղաքների անունները:

Թէև մենք մասամբ համաձայն չենք վերոյիշեալ դրամագէտների հետ, բայց ընդունելով որ Տրիբազը Արեւմտեան Արմենիայի թագաւոր է, նրա անունով կտրուած դրամները, որտեղ, որ քաղաքում էլ որ կտրուած լինին, պիտի Հայ-թագաւորի դրամ համարել ուստի և անցկացնում ենք այս ցուցակում:

Կտն մի շարք փողեր—պղինձ—, որոնք մինչև օրս անորոշ են մնացած, թէ ուր են կտրուած, ումն են պատկանում, նախընթաց մի ուրիշ կարգ փողերի հետ, որոնք Տրիբազի անունն են կրում, բայց սխալմամբ ենթադրուած են թէ Կիլիկիայի Իսսուս, Մալլոս և Սուրի քաղաքներումն են կտրուած: Այս դրամների ուսումնասիրութիւնով կարելի է հասնել այն եզրակացութեան, թէ այդ փողերը պատկանում են Փոքր-Արմենիային, շատ սխալ կարգացուած քաղաքների անուններն ու տեղերը կարելի է ուղղել և կարգաւ Փոքր-Արմենիայի մի քանի քաղաքների անունները:

Անշուշտ գիտական աշխարհը չի հասել այս եզրակացութեան, ինչ մենք առաջադրում ենք ուսումնասիրութեան, բայց փաստերն այնքան ակներև են, որ ստիպուած ենք մեր ենթադրութիւնները դնել գիտութեան սեղանի վրայ և մասնագէտների լուրջ ուշադրութիւնը գրաւել:

Պատ. թիւ 3

Տրիբազ

Հ. Ղ. Ալիշանը հրատարակել է Արարատի մէջ մի դրամ (արծաթ), որի Ա. երեսը Արտաշէս Ոքովի պատկերն է Որմզդական ձևով, զրուխը թագով, մերկ մարմնով մինչև պորտը, երեսը դէպի աջ, բաց կուրծքն ու փորը ուղղահայեաց են, աջ ձեռքին նետ, ձախում բազէ բռնած: Պորտից ներքև ունի Որմզդական Արծի թևերն ու պոչը, իսկ արքայի մարմնին կպուած է զրուխը ու աչքերը այնպիսի առեղծուածային ձևով, որ կարծես Արքայից-Արքայի ծանրութիւնից ճնշուած է թռչունը, թէև մեծ ճիգ է գործ դնում նրան դէպի ամպերը բարձրացնելու: Շրջանակը երիզաւոր է, բայց մաշուած:

դական Արծի թևերն ու պոչը, իսկ արքայի մարմնին կպուած է զրուխը ու աչքերը այնպիսի առեղծուածային ձևով, որ կարծես Արքայից-Արքայի ծանրութիւնից ճնշուած է թռչունը, թէև մեծ ճիգ է գործ դնում նրան դէպի ամպերը բարձրացնելու: Շրջանակը երիզաւոր է, բայց մաշուած:

Բ. Երեսին կանգնած է Տրիբազը, բայց ոչ պարսկական տարազով, այլ մերկամարմին Վահագնի ձևով, գլուխը բաց, երեսը դեպի ձախ, պսակաւոր, խճճուած մագերով, ծիրանին ձախ ուսից իջնում է և աջ կողմը դառնալով պորտի տակից անցնում է քամակով և միանում է կապով դարձեալ ձախ ուսի վրայ: Մերկ աջ թևը կրում է ձեռքին կանգնած արծիւ, իսկ ձախ ձեռքով յենուած է նիզակին: Ծիրանին գեղեցիկ ծալքեր ունի և քանդակագործութիւնը դարի ընդհանրական շնորհն է կրում: Այնքան գեղեցիկ է, որ կարող է օրինակ ծառայել: Տրիբազի աջ թևի տակ կայ T տառը, իսկ նիզակի ետևը փիւնիկ-արամէական տառերով **ԻԿՄԻ** Տրիբազ է գրուած:

Մաշուած շրջանակն է մարգարտաշար:

2. Երեքդրամ. E. Babelon-ի Աքեմենեան շրջանի դրամ-ների գրքի մէջ, երես 21, թիւ 156, նկարագրուած է սոյն դրամի միջուրիչ օրինակը, որի Ա. Երեսին դարձեալ Արքայից-արքայի Որմզդական պատկերն է, Պատ. թիւ 4

միայն գլուխը մերկ, մօրուաւոր, դեպի աջ նայւածքով, աջ ձեռքին պսակ, ձախում մի լուտասենի: Մերկ մարմնով կրծքի կողմը ուղղակի կանգնած, իսկ պորտից ցած 'նոյն Որմզդական թևերը և գլուխը, ինչպէս որ նկարագրեցինք նախորդ երեքդրամի վրայ:

Տրիբազ

Բ. Երեսին. Նոյնպէս Տրիբազը Վահագնի պատկերով, դեպի ձախ նայւածքով, բաց գլուխ, մագերը կռնձ, կիսամերկ, ծիրանին ձախ ուսից աջ թևի տակից դառնում և կապում է ձախ ուսին: Աջ ձեռքին արծիւը և ձախը գաւազանին յենւած: Գաւազանի երկայնութեան Փիւնիկ-Արամ. տառերով Տրիբազ: Մարգարտաշար շրջանակով:

3. Երեքդրամ. Babelon-ը նկարագրում է նոյնտեղը այս երեքդրամը, որի Ա. Երեսին Տրիբազի պատկերն է Վահագնի կերպով նոյն ձևով ինչ նախորդ դրամների երկրորդ երեսին, գրեթէ առանց որևէ նկատելի փոփոխութեան: Այս երեսին աջ թևի տակը

դրամագէտը տեսնում է և ենթադրում է հարցական նշանով (ԻՏ ?) յունական այս երկու տառերը, որը ԻՏԻՈՆ Կիլիկեան քա-

պատ. թիւ 5

Տրիբազ

ղաքի կրճատումն համարելով, նախընթաց և յետագայ դրամները նոյնպէս դասաւորում է Իսսոս քաղաքի դրամների շարքին: Այս տառերը ինչպէս տեսնում են ստորև պատկերից ընթերցողները ԻՏ-ի չեն նմանում, այլ այդտեղ KP

տառերի հետքերն են նշմարւում, որ պուցէ Մէլիաօնի մօտ գտնւած KOPNA քաղաքինը լինի:

Այս ընթերցանութեան վրայ չենք կարող պնդել, քանի որ երեք դարուց իվեր ոչ մի դրամագէտ այս քաղաքին և ոչ մի դրամ չի վերագրել, բայց աչքի առաջ ունենալով այն պարագան, որ Տրիբազը և ոչ մի կապ չունէր Իսսոսի հետ և եթէ Կիպրական պատերազմի համար Կիլիկիայում դրամ է կտրել տուել, Իսսոսում նա չէր կարող գործ ունենալ, որ դրամ կտրել տար, այլ նա կը լինէր որևէ ծովափնեայ քաղաքում: Կամ առանց քաղաքի էլ կարող էր դրամ կտրել տալ, ինչպէս որ ուրիշ պարագային կատարուել է:

Բայց մի պահ եթէ ենթադրենք, թէ իսիապէս Babelon-ը չի սխալւում, այլ տալիս է իսկական ԻՏ տառերը, ինչ որ իր փորձառութիւնը ցոյց է տալիս, բայց ի՞նչի չի կարելի ենթադրել, որ ԻՏ տառերը ԻՏԻՈՆ-Իսիոն քաղաքին է, որը գտնւում է Փոքր Արմենիայում, և անշուշտ պիտի վերագրել Կիլիկիան Իսսոսին: Մի առ ժամանակ կարելի է հակաճառել դրամագէտի հետ և ԻՏ սկզբնաւորական տառերը տալ Փոքր-Արմենիայի Իսիոն քաղաքին:

Բ. Երեսին. Վահագնի պատկերն է, ամբողջ մարմինը կրծքի կողմից ուղղահայեաց, գլուխը դէպի աջ, աջ ձեռքին իր փշապատ լախտը, որին կրթնած է, ձախում աղեղն ու թևից վար է կախուած առիւծի մորթին:

Շրջանակը փչացած է:

4. Լումնայ (արծաթ). Ա. երեսին սանրուած մի գլուխ մահիկաձև, դէպի աջ, մօրուսով միայն ականջների մօտ, ընչացք և կզակ ածիլած:

Բ. Երեսին Վահագը մերկամարմին, դէպի ձախ նայւածքով, աջում թեւատարած արծիւ ունի, ձախով նիզակին կրթնած: Աջակողմը Փիւնիկ-ա-րամէական Տրի—որ Տրիբազ է կարդաց-ւում: Աջ կողմը ունի մի մենագիր, խաչ —ողակով տես պատկեր թիւ 2, նկար 38:

Պատ. թիւ 6

Տրիբազ

5) Երեքդրամեան. E. Babelon-ի Տրի-բազ թագաւորին նւիրած դրամներից մի խումբն էլ Կիլիկիան Մալի կամ Մալլոս քաղաքին է ենթադրւած, տես Երես 22, թիւ 164—166:

Այս շփոթութիւնն առաջացել է նրանից, որ դրամներից եր-կուսի վրայ МАΛ և մէկի վրայ էլ МАΛΛΩΤΩΝ տառերն են դը-րօշմւած, որը դրամագէտը վերագրում է Կիլիկեան Մալի քաղա-քին: Բայց եթէ լրջութեամբ քննենք Մալլոսոն անունը Մալի կամ Մալլուսի հետ, կարելի է հասնել ուրիշ եզրակացութեան, թէ Մալլուսը ենթադրական է, ոչ թէ իրական: Եթէ նկատի առ-նենք, որ Մալլուս քաղաքը երբէք չէր ընկած Տրիբազի իշխա-նութեան և այնտեղ նա ոչ մի յարաբերութիւն չունէր, այն ժա-մանակ մեր կասկածներն աւելի կրգօրանան:

Այս պատճառով МАΛ տառերը պէտք է կարդալ МАΛΛΩΤΩΝ, ինչ արձանագրուած է թ. 165 դրամի վրայ, որ ամենայն հաւանա-կանութեամբ Փոքր-Արմենիայի Մալաթիա քաղաքն է, որ այն ժա-մանակ մեծ դիրք ունէր, յայտնի էր արդիւնաբերութեամբ, վա-ճառականութեամբ և որից անցնում էին Արևելքից Արևմուտք ու հակառակը ինչպէս մեծամեծ բանակները, նոյնպէս և կարավան-ները: Քսէնոֆոնի նկարագրութիւններից կարելի է ենթադրել, որ ոչ միայն բանակը գտնւում էր Մալաթիայի դաշտում, այլ նոյն-իսկ բանակի կառավարիչը և փոխանորդները:

Գուցէ МАΛΛΩΤΩΝ և ΜΕΛΛΙΤΟΝ անունների մէջ զանա-զանութիւն գտնեն ընթերցողները և ուսումնասիրողները, չրկա-րողանան հաշտուիլ մեր ենթադրութեան հետ, բայց եթէ մտածեն, որ МАΛΛΩΤΩΝ-ը չի կարելի և ոչ մի կերպ МАΛΛΥΣ-ի փոխա-դրել, այն ժամանակ նրանք աւելի պիտի նախապատուութիւն տան նախորդին, քան թէ վերջինին:

Մալլոս քաղաքի անունը պատմագիրները միանման МАΛΛΥ են գրում, իսկ դրամի վրայ գրւած МАΛΛΩΤΩΝ-ը Մալոսին յատ-կացնելու համար МАΛΛΩΤΙΣ գաւառ են գտնում դրամագէտները և նրան նմանեցնում: Այն ինչ յայտնի է, որ ինքնավար քաղաք-ները դրամի վրայ միայն քաղաքի անունն էին արձանագրում, և

հի թէ գաւառի, հետեաբար ΜΑΛΛΩΤΩΝ հի մի կերպ Մալլուս չի կարելի դարձնել:

Պատ. թիւ 7

Տրիբազ

Ա. Երեսին դրոշմուած է Անահիտի պատկերը, աջակողմ հայեացքով, ականջին օղ, մարգարտաշար մանեակը վզին, վարսակալով, որ գեղեցիկ ճակատնոց ունի և վզի վրայ ամփոփուած գընդիկ մագերով: Շրջանակը մարգարտաշար է:

Բ. Երեսին. Տրիբազի գլուխը դէպի աջ, փոքրիկ մօրուսով, զարդարուն գլխարկով, որի ականջկալները կապուած են կզակի տակ, վզակալ ունի և երիզի կապ—վարսակալի և ապառօշի նման գտակի շուրջը: Վզին երկշար մարգարտի մանեակ ունի: Արձանագրութիւնը աջ կողմը ΜΑΛ որը մենք վերագրում ենք Մալաթիային:

6. Երեքըում. Ա. և Բ. երեսով համանման, միայն արձանագրութիւնն է ΜΑΛΛΩΤΩΝ: Այս դրամը նոյնպէս Մալաթիային ենք վերագրում:

Այս դրամի վրայ կայ մի երկրորդ դրոշմ, որ մի ցուլ է ներկայացնում, վրան փունիկեան տառերով, որը կարելի է կարդալ Փոքր-Արմենիայի Իսիոն քաղաքը:

Պատ. թիւ 8

Տրիբազ

7. Երկըում. Ա. երես. Վահագնի աջադէմ գլուխը կռնճ մագերով, մերկ պարանոցով, առիւծի մորթու մնացորդ մասը ուսերին շրջապատուած: Մարգարտի շրջանակով:

Բ. Երես. Տրիբազի աջադէմ գլուխը, մօրուսով, որի գլխարկապը, ականջկալը, վզկալը յիշեցնում է Քսերքսէսի և Տիգրան Մեծի դրամների զարդերը, երկշար մանեակ ունի, երիզակապով: Արձանագրութիւնն է ΜΑΛ—Մալ:

8. Երեքդրամ. Տրիբազի հինգ դրամները թիւ 159—163, որոնք իրենց նշաններով բոլորովին չեն զանազանում նախորդ 7 կտոր դրամներից, E. Babelon-ը վերագրում է Կիլիկիայի Սուլի քաղաքին, իրենց վրայ ունեցած ՏՕԱ, ՏՕԱԻԿՈՆ և ՏՕԱԵՈՆ անունների պատճառով: Սրանք էլ ենթադրւում են պատերազմի ժամանակ Տրիբազի դրոշմել տուածը Կիլիկիայում:

Պատ. թիւ 9

Տրիբազ

Սուլի քաղաքի անունն ընդհանրապէս գործածել են հին պատմագիրները ՏՕԱՕԻ կամ ՏՕԱՕՆ, իսկ այս դրամների վրայ ՏՕԱԵՈՆ և ՏՕԱԻԿՈՆ, որը բաւական տարբեր է բնագրից: Այս պատճառով կարելի է մտածել, թէ դրամագէտների ենթադրած քաղաքը չէ, որ դրոշմ-

ւած է այդ դրամների վրայ, այլ մի ուրիշ քաղաքի դրամ է շփոթուած Սուլի հետ:

Տրիբազի ժամանակ կտրուած այս հինգ դրամները բացատրելու համար, հարկաւոր է ետ գնալ և Սուլի քաղաքին վերագրուած և, 450—360 թւականը

Պատ. թիւ 9

Քս. ծ. առաջ կտրուած, թիւ 147—152 դրամները ուսումնասիրել, որպէս զի մենք կարողանանք աւելի հիմնաւորապէս ծանօթանալ այդ քաղաքին վերագրուած դրամների հետ: Այս հինգ կտոր դրամների վրայ մենք նկատում ենք որպէս խորհրդանշան խաղողի ողկոյզներ: Պարզ է, որ այդ քաղաքում խաղողի որթը պիտի մեծ ծաւալ ունենար, իր գաւառով, որպէսզի մի այսպիսի խորհրդանշան կազմէր:

Տրիբազ

Եթէ ինկատի առնենք, որ Կիլիկիայի Սուլիս քաղաքը չի ունեցել երբեք, չունէր և չունի ներկայիս այգեստաններ, այն անապատական ավերքը չէր կարող որթեր աճեցնել, այգեգործութեան նպաստել, որի մասին լռել են ինչպէս Հերոդոտը, Ստրաբոնը, Քսենոֆոնը, նոյն իսկ այդ քաղաքի անունն անգամ չեն յիշատակել, այն ժամանակ կասկածելի պիտի թւայ, թէ այդ դրամները Սուլիի մէջ կտրուած լինեն: Մանաւանդ պատմութիւնը վկայում է, որ Կիլիկիա գինի և խաղող բերում էին Կիպրոսից և Մելիտոսից—Մալաթիայից, այս պարագան աւելի պիտի համոզէ,

քննադատին, որ ոչ թէ Մալլոսում, այլ Մալաթիայում են կտրուած այդ դրամները: Ընդհակառակը ինչպէս Հերոդոտը, նոյնպէս Քսենո-

Պատ. թիւ 10

Սոլլիին վերագրուած դրամներ

ֆոնը և Ստրաբոնը Եփրատի հովտի, Մալաթիայի դաշտի խաղողին այնպիսի նկարագրութիւն են տուել, որ ոչ միայն զօրքերի կերա-

Պատ. թիւ 9

Տրիքազ

կրի. այլ տակառներով մինչև Բաբելոն տանելու մասին մեզ տեղեկութիւններ են հասցրել: Այս պարագան նկատի առած ժամանակ աւելի կը պարզուի ընթերցողի համար, որ Կիպրական պատերազմին զնացող Տրիքազը Կիլիկիան Սոլլիում չէր կարող դրամ կտրել տալ,

այդ դրամները կտրուած են մի այնպիսի քաղաքում, անշուշտ Եփրատի ափերում և Մալաթիայի մօտերքը, որի անունը և խաղողը յայտնի է դարձած մինչև օրս:

Այս պարագայից յետոյ, քանի որ Սոլլիին վերագրուած այդ դրամները Տրիքազի անունն ու պատկերն են կրում և խաղողի ողկոյդները շարունակուած են խորհրդանիշ կաղմել հայկական յետագայ դրամների վրայ, մենք այս դրամների նկարագրութիւնն էլ տալիս ենք հայ

Պատ. թիւ 11

Սոլլի քաղաքին վերագրուած դրամներ

Թագաւորների դրամների շարքին, ապագային թողնելով աւելի դրական և անհերքելի փաստերով պարզելուն:

Պատ. թիւ 12

Տրիբազ

Ա. երես. Վահագնի դէմքը դէպի աջ, առիւծի մորթը ուսին, գանգուր մագերով: Մարգարտաշար շրջանակ:

Բ. երես. Տրիբազի գլուխը, նախորդ դրամի պատկերի նման, դէպի աջ, շուրջը ՏՕΔΙΕՈՆ.—Սուրկոն:

9) Լուսայ. Ա. երես Վահագնի գլուխը դէպի ձախ:

Բ. երեսը. Անահիտը ուղղադէմ կանգնած, գլուխը քողով, որի ծայրերը զարդարուած են երիզով և ծածկում են մինչև ուսերը: Գլխին վարսակալ ունի. նման է Զարեհի Անահիտի պատկերին:

Երկու հետաքրքիր դրամ ևս կայ ՄԱԼ կամ Մալխ քաղաքին վերագրուած, որոնք բոլորովին հակապատկերներն են նախորդ դրամների: Այդ դրամները անշուշտ հինգերորդ դարից առաջ, կամ սկզբները պիտի կտրուած լինին, որոնք նուիրուած են արքայից արքային Արտաշէս Ո Մնեմոնին, կամ նոյնիսկ Արտաշէս Երկայ-նաբազուկին: Այս դրամները առնչութիւն չունին մեր վերելք խօսած դրամների հետ, մենք դրանք ներկայացնում ենք, որպէս զի ուսումնասիրողը գաղափար կազմէ այն տարբերութեան մասին, որոնք գոյութիւն ունին սրանց և նախորդների մէջ: Թէև այս դրամների վրայ—ՄԱԼ յունական տառերը և ԻՍ փրանկ-արամ. տառերը կան, բայց չի կարելի սրանք վերագրել որևէ Փոքր-Հայքի կամ Կիլիկիայի թագաւորներին, քանի որ երկուսն էլ կտրուած են յատկապէս արքայից-արքայի սնունով:

Որովհետև արքայից-արքայի — Դարեհակուն կոչուած դրամներին նմանութիւն չունին, այս պատճառով դրամագէտները սրանք ևս վերագրել են Մալխին և Խսոսին: Մենք կարծում ենք, որ այդ դրամները պատերազմական շրջանում-բանակի մէջ կրտրուած են, բնիկ արհեստաւորների ձեռքով:

Պատ. թիւ 13

Արքայից արքայի

Մանաւանդ այս դրամին վրայ, ուր Հերքուլէսը—կամ Վա-
հագնը յանդգնել է առիւծի (Արեաց աշխարհի իշխանապետի) հետ

Պատ. թիւ 14

Արքայից արքայի
հանգի խորհրդանիշը և պաշտամունքը չէ:

պայքար մտնել: Անշուշտ
Եփրատից արեւմուտք գտ-
նուած նահանգում է դրոշ-
մուած այս դրամները, բայց
թէ ՄԱԱ-ը Մալի է թէ Մա-
լաթիա, պիտի որոշէ ապա-
գան: Մանաւանդ սոյն դրա-
մի վրայ դրոշմուած «ցուլը»
արդեօք երկրագործ նա-

Դ Ա Տ Ա Մ յԿԿԿԻ

1. Երեքդրամ. Մի շարք դրամներ կան E. Babelon-ի Արեւմե-
եան և նրանց Սատրապների ցուցակներում, որոնք դրամագէտը
ենթադրութեամբ Դատամին—Կապագովկիաի Սատրապին է վերա-
գրում, որը նստում էր Փոքր-Արմենիայում և իշխում էր Կիլիկիայի
հիւսիսային մասից մինչև Սև ծովի ափերը: Քանի որ Դատամի իշ-
խանութիւնը, 378—372 Քա. ծ. ա. տարածւում էր Արեւմտեան
Արմենիայի բոլոր գաւառներում, մենք աւելորդ չըզտանք սրան
վերագրուած դրամները ևս ներկայացնել ընթերցողներին մեր
բացատրութիւններով:

Դատամին վերագրուած դրամների վրայ ընդհանրապէս փիւ-
նիկ—արամէական տառերով գրուած է, որը E. Babelon-ը, հետե-
ւելով M. Waddington-ին, կարդում է ԴԱՏԱՄԷ: Բայց սրանց հա-
կառակ են կարդում գերմանացի պիտնականներ Blau և Six և Ֆը-
րանսիացի յայտնի դրամագէտ Luynes: Դերմանացիները տառացի
կերպով կարդում են ՏԱՐԿԱՄՈՒ, քանի որ վերեւի Փիւնիկ-Արա-
մէական տառերի մէջ որոշ երևում են Տ. Բ. Կ. Մ. ՈՒ տառերը,
որոնց մէջ աւելացնելով բաղաձայններ, ստանում են Տարգամու:
Իսկ Luynes կարդում է Dernes: Թէ Six-ի և թէ Luynes-ի ընթեր-
ցումաձքով դուրս բերուած անձնաւորութեան անունը բոլորովին
անյայտ է պատմութեան, այն ինչ Waddington-ի և Babelon-ի
ընթերցմամբ պատմական Դատամի անունն է դուրս գալիս,
որը Կարիացի Կամիսարէսի Թագաւորի որդին ու յաջորդն էր:

Բայց եթէ Babelon-ը Դատամի Սինսպում կտրել տուած դը-
րամի պատկերները—տես նրա գրքի երես 28 և թիւ 199—200,
տախտակ IV պատկեր 21—22-ը համեմատէր իր գրքի երես 26,

թիւ 187—197 միևնոյն տախտակի 15—20 թիւ դրամների հետ, նա պիտի հասնէր այն եզրակացութեան, որ այդ դրամները երբէք միևնոյն իշխանի, միևնոյն դարի ու շրջանի չի կարելի վերագրել, քանի որ հիմնաւորապէս իրարից ատարելու են:

Եթէ ի նկատի առնենք, որ անգլիացի հռչակաւոր դրամագէտ Կօնսիմզէնը սխալուում է և 47847 — Փրատափէրնէսը կարդում է «Փառասպէս», Գարդները միևնոյն բանը՝ «Փաղիփաղ» (Տէր-տէրանց), ինչի չի կարելի ենթադրել որ «Թորգոմմո» անունն էլ Babelon-ն ու Wadedinqton-ը կարող էին սխալւել և «Դատամէս» կարդալ: Մանաւանդ որ Թ. Բ. Գ. Մ. Ո. տառերը շատ որոշ երևում են դրամների վրայ և դրանց ձայների մասին երկու կարծիք չի կարելի կազմել:

Հետևելով Six-ին մենք կարդում ենք դրամի վրայ ոչ Տարկամոս—ը, որը բոլորովին պատմական անուն չի արտայայտում այլ երբայական բիբլիայի մէջ յիշատակւած Թորգոմմա անունը, որը վերին եփրատ—Արածանու և Սև ջրի խառնուրդի նահանգն է կազմում, որի մասին յիշատակութիւն տալիս է,—Ասորական, Բաղդէական և Եգիպտական արձանագրութիւններին հետևելով Մօրգանը, տես նրա Les Premières Civilisations—1909 Paris, երես 381 և 424, ուր այդ նահանգը անուանում են Tilgarimmou (Թիլգարիմմու) և կամ Torgomma Թորգոմմա:

Հետևաբար նախապատուութիւն պիտի տալ ամբողջական, ոչ թէ բաղաձայն տառերի բաց թողնելով ընթերցման:

Եթէ բաղմահմուտ դրամագէտը աւելի ուշք դարձնէր դրամի վրայ գրուած երկրորդ արձանագրութեան, ԱՆԱ—

ՃՅՃ

որը ինքը նկատել է և թողել է առանց բացատրութեան, այն ժամանակ պիտի ենթադրէր, որ կամախի ԱՆԻ բերդի անունն է, որ արձանագրուած է այդ դրամի վրայ: Որովհետեւ դրամի փոքրիկ տառերի վրայ շատ դժուար է Ա-և Ի-ն իրարից որոշել և մի քանի դրամների վրայ շատ որոշ Անի է երևում և ոչ Անա—

ՃՅՃ

այն ժամանակ կարելի է ասել, որ դրամը պատկանում է ոչ թէ Դատամին, այլ Թոլգարիմու կամ Թորգոմմա նահանգի Անի բերդին:

Եթէ մտածենք, որ Թոլգարիման հազար տարուան ընթացքում փոփոխութիւններ կրելով, եկել հասել է Մ. Խորենացուն Դարանաղիի վերածուած, այն ժամանակ նահանգի անունն էլ կը պարզուի:

Բայց միայն այս տառերը չեն, որ մեզ առաջնորդում են դէպի այս խոհերը:

Դրամի Բ. երեսին տաճարի մէջ դրուած ատրուշանը, որ բաժանում է մերկամարմին Վահագնին կիսամերկ Արամազդից:

Պատ. թիւ 15

Դատամի Սինսպի դրամները

որի ծիրանին ձախ ուսից իջած ծածկել է պորտից ներքև և դարձել էր աջ թևի տակից, կապուել ուսի վրայ: Ատրուշանը, Վահագնը, Արամազդը արդէն բաւական են ցոյց տալու, թէ դրամը բոլորովին յունականութեան դրոշմը չի կրում իր վրայ: Մանաւանդ որ Վահագնի ետևը գրուած—Անի բառը իսկ կասկածները փարատում է: Արամազդի առաջ գրուած Թորգոմա բառը երբէք չի կարելի Դատամէ կարդալ:

Յայտնի բան է ժամանակը և քննութիւնները պիտի պարզեն մի օր այս մթին խնդիրը: Բայց եթէ նկատի առնենք Հայկական պատմութեան «Թորգոմեան տոհմի» անունը, Երրայական գրականութեան Թոգարմա երկիրը, Մասպէրօյի և Մօրգանի եգիպտական և ասորական արձանագրութիւններից դուրս բերած «Թիլզամմու» երկիրը, որոնք միաձայն նշանակում են քարտէզների վրայ Տփլաա գետի վերին վտակների—Հայկական արևմտեան նահանգներում, որն սկսում է Կամմոզէնից, ընդունում է իր մէջ Ծոփի, Մալլադադդու, Եկեղեաց նահանգները իր Դարանազի, Մանանազի գաւառներով, այն ժամանակ կը պարզուի, որ Դատամին վերագրուած դրամը պատկանում է Թորգոմա երկրին, Անի—Կամախ բերդին:

Եթէ վերցնենք այս դրամների անբաժան խորհրդանիշը խաղողը—Մալլադադդու և Ծոփի նահանգների ցորենը—Դարանադու հարստութեան նշանները, այն ժամանակ մեր ենթադրութիւնը աւելի համոզեցուցիչ կը դառնայ, քանի որ Կիլիկիան երբէք չէր կարող պարծիլ և իրեն խորհրդանիշ ընդունել իր չունեցած խաղողի ողկոյզն ու ցորենի լի հասկը:

Դրամներից երկուսի վրայ շատ ուրոշ և գեղեցիկ կերպով քանդակուած են Հայկական նահանգների առատ մեղրի խորհրդանիշ «Մեղուն», որի մասին ամենահին յոյն պատմիչները ակնարկած են, բաւական են ապացուցանելու, որ դրամները եփրատի վերին հովտին են պատկանում:

Պատ. թիւ 16

Անի-քերդի

Եթէ լրջութեամբ ուսումնասիրենք Հաթական ժայռքանդակի խաղողի ողկոյզները և թագաւորների խոյրերը սոյն դրամների ողկոյզների և կաղմի հետ, մենք կարող ենք դարձեալ նոյն համոզման հասնել: Հաթական խաղողը Կիլիկիայում չէր աճում, այլ եփրատի ափերում:

Այս դրամները իրենց արտաքին կազմով, շրջանակի զարդերով այնպիսի եզակի դիրք ունեն, որ դրանց երբէք չի կարելի Դատամի ժամանակաշրջանին վերագրել, դրանք մի դարով աւելի հին են, քան թէ Դատամի Սինուպում կտրել տուած դրամները: Այստեղ բացի քանդակագործութիւնն ու խորհրդանիշերը, տառերն էլ ցոյց են տալիս, որ դեռ հին շրջանը չեն թափանցել յունական ձևի նոր տառերը: Սինուպի դրամի վրայ ոչ միայն տառերը շարուած են ձախից աջ—ինչպէս ներկայիս ամբողջ Եւրոպայում, այլ ΔΑΤΑΛ բառի մէջ հրկու ձայնաւորներն էլ կան: Այնինչ վերը նկարագրուած դրամների վրայ ոչ միայն տառերը հին փունիկեան—արամէական ձևով աջից ձախ են շարուած, այլ ոչ մի ձայնաւոր չը կայ: Դատամ բառի մէջ 3 բաղաձայն տառ կայ, այն ինչ սոյն դրամների վրայ հինգ բաղաձայններ Թ. Բ. Գ. Մ. ՈՒ.

Յայտնի բան է հին ժամանակ էլ այս տառերը գործածողները Եգիպտացիների, Արաբների, Ասորիների, Քաղէացիների

նման բաղաձայնների մէջ զօրութեամբ ձայնաւորները աւելացնում և կարգում էին: Ահա այս պարագայիցն է, որ միևնոյն բաղաձայն տառերի շարքերը իրար հետ կապելու համար գիտնականների ներմուծած ձայնաւորները իրար չեն համապատասխանում: Եբրայեցիքէնի Թորգումը, ոմանք Թարգամ են կարգում ուրիշները Թարգամ, Թարգումա, Թիրգամու և այլն: Այս ձայնաւորների ներմուծումից ու դասաւորումից այնքան է տուժում իրականութիւնը, որ երբեմն նոյնիսկ չեն էլ գտնուում իսկական անունը և ընկնում են մոլորութիւնների մէջ:

Իրամիառաջին երեսին Արամազդի նկարը, նստած գահի, կիսամերկ, քղամիտով ծածկած մէջքից ներքև մինչև սրունքներն ու ոտքերը, դիրքը, զարդերը, Ատրուշանը, մանաւանդ

147609

Բահալտարս—Բահաղու արձանագրութիւնը աւելի հաստատում է մեր ենթագրութիւնը:

Դեռ ևս Ատրա-բաբէլական գերիշխանութեան թողած հետքերն այնքան ամուր էին, որ Բահաղի պաշտամունքը չէր անհետացած և Բահաղի անուան տակ երկրպագւում էին երկրի իշխանապետները:

Ա. երես Բահաղը դէպի աջ նստած է գահի, մորուսաւոր, կիսամերկ մինչև մէջքը և սրունքները քղամիտով ծածկուած, ձախում բռնած է ցորենի հասկ և խաղողի ողկոյդ, աջում գաւազան որի ծայրին բազմած է մի արծիւ: Բահաղի ձախ կողմը երևում է Ատրուշան խնկաման, գահի տակ մի լուտասի ծաղիկ: Շրջապատը Անի բերդի պարսպի ժանիքներից կազմուած մի շրջանակ ունի, որ եզակի է դրամագիրտական աշխարհում:

Բ. երես. Թագաւորը գահին բազմած է աջադէմ, ձեռքում մի նետ ունի, որը կարծես թէ ուղղում է: Գլխի տափակած վեղար գդակը հայկական է, վզկալով և ալանջկալով, ծիրանին ուսերին է գցած, աղեղը ծնկան յենած, իսկ վերևը թռչում է մեղուն: Արձանագրութիւնն է փիւնիկ-արամ. տառերով Թորգումա, որի մասին վերևը նկարագրեցինք:

2. Երեքդրամ. Ա. երես. Բահաղը բոլորադէմ, նստած է օթոռի, մինչև մէջքը մերկ և ազդրն ու սրունքները քղամիտով ծածկուած, ձախում բռնած է մի գնդակաղմ գաւազան, որի ծայրին արծիւ է բազմած, իսկ աջումն ունի ցորենի հասկ և խաղողի ողկոյդ: Աջակողմը ատրուշան խնկամանով, իսկ շրջապատը ինչպէս նախորդին—բերդի պարսպի ժանիքների շարք:

Բ. երես. Վահագնը մերկ և Բահաղը կիսամերկ մինչև պոր-

տը, տաճարում իրար դէմ կանգնած, որոնց բաժանում է մի Ատրուշան-խնկաման: Քառակուսի շինուածքի մէջ այս երկու անձնաւորութիւնները կարծես թէ բանակցութեան մէջ են: Վահագնի ետեւը կայ Անա, կամ Անի անունը Փիւնիկեան տառերով, իսկ Ատրուշանի քով թորգոմա անունը, որոնց մասին վերեւ խօսեցանք:

ՄԱՋԱՅՈՍ ԵՂԻԿԻԿ

361—331 Քս. ծ. առաջ

1) Մազայոսը Արտաշէս գ. Ոքովից նշանակուած էր Անդրեփրատի երկրների ընդհանուր կառավարչապետ: ԱՆԴՐԵՓՐԱՏ քառը նոր է գտնուած, նա դուրս է բերուած մի դրամի վրայի արձանագրութիւնից, որը M. J. Halévy-ին կարդաց «Աքարնահրա» եփրատ և Կիլիկիա, (Անդրգետի եփրատի և Կիլիկիայի):

Այս ընթերցանութեան հիման վրայ մի շարք դրամներ, որ մինչ այդ անորոշ էին, սկսեցին վերագրել Մազայոսին: Մազայոսը ոչ միայն Դարեհ Կողղոմանի շրջանումն է կառավարել Սիրիան, Կիլիկիան, Փոքր-Արմենիան ու Կապադովկիան, այլ նրա իշխանութիւնը բարձրացրեց Ադէքսանդր Մակեդոնացին—Մազայոսին նշանակելով Բաբելոնի փոխարքայ—Enapsxo: 30 տարուան մէջ շատ դրամներ կարող էր կտրել տալ Մազայոսը իր անունով կառավարած երկրներում, որով նրան վերագրումները պահպանում են իրենց հաւանականութիւնը:

Բայց ներուի մեզ քիչ բացասաբար վերաբերուելու Halévy-ի ընթերցանութեան, քանի որ այդ ընթերցանութիւնն էլ Waddington-ի ընթերցանութեան նման ամբողջականութիւն չունի, շատ տառեր բաց է թողնում և կամ աւելանում է: Դրամի արձանագրութիւնն այս է, որ տալիս են բոլոր դրամագէտները փիւնիկ-

ԿԼԻԴԱՅԻ ՆԿԿՍԵԼԵԴԻԿԻԿ

արամէական տառերով. և կարդում են «Մազայոս Շի-Հալան (կառավարի) Անդրգետի եփրատի—Կիլիկիայի»:

Մինչև Halévy-ի ընթերցանութիւնը «Աքարնահրա» քառը կարդում էին «Արծօար» և համարում էին, որեւէ անյայտ Սատրապ: Մանաւանդ որ դրամներից մի քանիսի վրայ նկատելով Շ. Մ. տառերը, կարդում էին Արշամ, կամ Շամէս, որով բոլորովին շփոթութեան մէջ էին գլորում ուսումնասէրներին:

Բայց զարմանալին այն է, որ ԱԲԱՐՆԷ քաղաքի անունը, որը եփրատի ափին է. Սամուշատին և Մալլաթիայի մէջ բո-

յորովին չեն յիշատակում բոլոր դրամագէտները, որը առանց ուղղումների անմիջապէս արտայայտում է քաղաքի անունը: Աքար-նահրաւ բառը երեւակայական է, ենթադրական է, Halevy-ի կողմից, այն ինչ Աքարնէ արդէն որոշ է իր դիրքով:

Բայց Halévy-ի և նրա ընթերցման մասին համոզմունք գոյացնողներին չեն նկատում, որ առաջին բառը, **ԿԿԿ**

ՄԱԶԱՅՈՍԻ անունը սխալ են կարգում: Այստեղ երեք որոշ քաղաձայն կայ, որ հարիւրաւոր օրինակների մէջ միևնոյն կերպ են դրոշմուած և կասկածելի չեն կարող լինել: Այդ տառերն են Մ. Զ. Ր. և վերջը Ի կամ ՈՒ: E. Babelon-ը ինքը նկատում է այդ խոշոր տարբերութիւնը և բացատրում է թէ պարսկական ՄԱԶԴԱՅԻ — ՄԱԶԱՅՈՍԻ անունը, յունական տառերով Μαζαίογ ուրիշ կերպ չէր կարելի գրել: Թէ յոյները կարող էին Ματξδαίο գրել, դրան կասկած չկայ, իսկ թէ նրանք յունացրել են այդ անունը, այդ դէպքում չենք վիճում դրամագէտի հետ:

Միայն խնդիրն այն է, որ դրամների վրայ ոչ միայն ՄԱԶԱՅՈՍ չէ դրոշմուած, այլ ՄԱԶԴԱՅՈՒ ևս չի նկատուում: Վերեւ ցոյց տրուած տառերի շարքին (Մ. Գ. Ր. Ի.) Դ տառը երբէք չի նկատուում և Բ տառը չի կարելի կամայականօրէն Յ կարդալ: Հետեւաբար այս շարքի դրամների վրայ եղած Մազայոս ընթերցանութիւնը աւելի քան քաջշոյ է: Յայտնի բան է, հնումը տառերը ձուլուած չէին, որ լիովին իրար նման լինէին, բայց Մազայոսին վերագրուած 85 դրամներից ոչ մէկի վրայ տառերը ուրիշ ձևով չի գրուած, հիմնական տարբերութիւն չունին, որ ուսումնասիրողը տառերի սխալ փորձածքը քանդակագործին վերագրէ և միւսների ընթերցումով համոզմունք գոյացնէ:

Ընդունենք առ ժամանակ, թէ Մազայոս պէտք է կարդալ Մ. Զ. Ր. Ի. տառերը, բայց երկրորդ կառավարիչ թարգմանուած բառի մէջ ԽՇԱՏՐԱՊ խօսքը չըկայ: Այստեղ նկատուում է միմիայն Ս. Ֆ. Հ. և Լ. գուցէ այս տառերը Մ. Ֆ. Հ. Կ. կարդան, իսկ Զ. Փ. Ր. Պ. տառերի նշոյն անգամ չկայ: E. Babelon-ը հակառակում է Halévy-ին, որը այս չորս տառը կարգում է «Սի—Հալա» = «Ահա — ընդ», այսինքն Մազայոս անա ընդ (Անդրեփրատի և Կիլիկիայի): Հետեւաբար այս տառերը ոչ ՍԱՏՐԱՊ, ոչ էլ վերատեսուիչ է առարկուած երկրի: Ուրեմն չի բացատրուած երկրորդ բառը ևս:

Երրորդ բառը, որը Holévy-ի ընթերցման էական կէտն է **ԿԿԿ** = Հ. Բ. Ր. և Ն. կարող է դառնալ Հաբարնա, Հաբարանա և ուրիշ ինչ ձայներ էլ որ մտցնէք այդ տառերի մէջ, բայց Աքար-

նահրա կարդալու համար պակասում է վերջին Հ. և Բ. տառերը, որոնք ինչ զօրութեամբ է կարդացուել, թողել են անբացատրելի:

Իսկ գրուած ԵԻՐԱՓ, կամ ԵԻՐԱԻ բառը որքան կարելի է եփրատին նմանեցնել կամ **ԿԼԿ** եփրատի Կիլիկիա կարդալ, տարակուսելի է: Հետևաբար այս դրամները Մազայոսին վերագրելը կանխաժամ է:

Բացի այս, եթէ լրջութեամբ դրամների քանդակագործութեանը հետևուի, կարելի են նկատել, որ այդ դրամները ոչ թէ Տրիբազից յետոյ, այլ Տրիբազից շատ առաջ են դրոշմուած: Այս մասին համակարծիք է նոյնպէս E. Babelon-ը, Six-ը և ուրիշները: Նայնիսկ փիւնիկ-արամէական տառերն այդ են ցոյց տալիս: Տրիբազի օրով արդէն Կիլիկիայից և Սինուպից դէպի երկրի խորքերն էին մտել յունական տառերը, այն ինչ Մազայոսին վերագրուած դրամները վրայ ոչ մի տառ, ոչ մի անուն չի կարելի գտնել: Մազայոսի շրջանում Կիլիկիայում և Սինուպում — ծովափերում արդէն յունական տառերն էին բանացնում, ձայնաւորներով, ձախից աջ դարձուածքով, այն ինչ ինչպէս Դատամին, նոյնպէս և Մազայոսին վերագրուած դրամների վրայ փիւնիկ-արամէական տառերն են առանց ձայնաւորի և աջից ձախ են գրուած: Այս պարագաներն մեզ ստիպում են ենթադրելու, որ ոչ միայն Մազայոսինը չեն այս դրամները, այլ նրանից մի դար առաջ կտրուած:

Պատ. թիւ 17

Փարիզի ազգային թանգարանի դրամների շարքին է գտնւում այստեղ արտանկարուած դրամները, որոնք հրատարակել է E. Babelon-ը:

Բացի այդ դրամների վրայ նոյնպէս զանազան տառեր են դրոշմուած, որոնք դեռ ևս հանե-

Մազայոսին վերագրուած լուկ են մնացած: **Վ-Մ.**

տառերը ենթադրում են, թէ Մալի քաղաքն է ցոյց տալիս, բայց **Վ Պ-ՍՄ.** տառերը, որոնք Waddington-ը և Lenormant-ը

Շամէս են կարդում, E. Babelon-ը անհաւանական է համարում: Այն ինչ այս վերջին տառերով եղածները բազմաթիւ են, իսկ Մալին վերագրուածները սակաւ: Կան նոյնպէս դրամներ,

Ա, **Λ Պ-ԼՍ.** **ԳՎ-ՄՐ.** որոնք անշուշտ պիտի մի օր բացատրւեն, բայց մինչև այժմ անվերծանելի են մնացած:

Եթէ զննէք ստորեւ պատկերի Ա. Երեսը, Արամազդի դէմ-
քը պիտի գտնէք, յար և նման վերեւ Անի բերդի արձանագրու-
թիւնը կրող և Դատամին վերագրւած դրամին: Արձանագրու-
թիւնը Բահալտարս (Բահաղի), Արամազդը անյենարան գահի

Պատ. Թիւ 18

Մագալոսին վերագրուած

վրայ, աջադէմ, երկար մազերով, ընչացք ու մորուսով, մերկ
մարմնով մինչև պորտ, որից ներքեւ ունի քղամիտ: Աջ ձեռքն
Շփրատի վերին հովտի յատուկ ցորենի ու խաղողի փունջը
բռնած է, ձախովն յենած է գնդաշար գաւազանի, որի ծայրին
լուտասենի:

Բ. Երեսին. Պարսկական առիւծը պատառում է Թորգոմայ
երկրի ցլին, որի վրայ դրոշմւած Մ. Մ. Ր. Ի. տառերով, որը եթէ
վերապահութեամբ կարդանք Մծուր քաղաքը, գուցէ չը սը-
խալինք քանի որ այդ ժամանակ Կիւրոս, Կամբիս տիրել էին
Արևմտեան Հայքին և Փոքր-Արմենիային:

Պատ. Թիւ 19

Մագալոսին վերագրուած

4. Երեսըդրամ. Նոյն դրամի ուրիշ օրինակը կայ, որտեղ
Ա. Երեսին Արամազդը նկարագրւած է ամբողջ երեսով և ձեռքին
հասկ և խաղողի ողկոյզի փնջի վրայ բռնած է մի արծիւ:

Բ. երեսին. Առիւծը ցլի վրայ է նոյն ձևով, միայն թէ բացի Մազայոս բառից կայ, **ՄՊ-ՔՍՄ**. որը վերագրում են Սամուշատ քաղաքին, կամ Կոմագէնի Շամէս թագաւորին, որը բոլորովին անյայտ չէ պատմութեան:

5. Երեքդրամ. Բայց ամենահետաքրքիր դրամները նրանք են, որոնց վրայ ԱՌԱՐՆԱՀՐԱ (Անդրպետ) է կարդում Halévy-ին:

Ա. երես. Արամազդը աթոռի նստած, մօրուսաւոր, երեսը դէպի աջ, մերկ մինչև պորտը, կէսից ներքև թափանձիկ քղամիտով ծածկւած, աջուր դնողաբար գաւազը, որը լուտասենի գլուխ ունի, ձախով ուսից իջնող քղամիտն է ամփոփած: Աջ կողմը ցորեն ու խաղողի ողկոյզ և գահի տակ Մալաթեան:

Բ. երեսին. Զուգընթաց պարիսպներ չորսական աշտարակ ամրոցներով: Այս պարիսպները E. Babelon-ը Կիլիկիայի կապանները—դուռնքն է անւանում, իրենց քառակուսի աշտարակներով և ժանիքներով, բայց սրանք աւելի բերդի իրար վրայ ունեցած կրկնակ պարիսպների եննման, քան թէ Կիլիկեան կիրճերի բերանների օրմերին: Ինչպէս Արարատեան և Վասպուրական աշխարհի բոլոր բերդերը կրկնակ պարիսպներ ունին, նոյն բանը նկատւած է Եփրատի վերին հովտի բոլոր բերդերի վրայ—ներքին և արտաքին պարիսպներով: Ինչպէս Ասորեստանի, նոյնպէս պարսիկների բանակներից խուսափող բոլոր հայ-թագաւորները իրենց հարստութիւնով ու կիներով ապաստանում էին երկրի խորքերում, բարձունքների վրայ ունեցած ամրոց-բերդերը:

Դրամի վրայ առիւծի ճիրանների տակ ընկած և պատառոտուած ցուլը արդեօք չի ցոյց տալիս, թէ Առիւծ-աշխարհի հրամանակալը մտել է նոյնիսկ ընկճւածի բերդը և նրան պատառել է:

Պատ. թիւ 20

Մազայոսին վերագրուած

6. Երեքդրամ. Միևնոյն դրամի մի ուրիշ օրինակը կայ նոյն թանգարանում, ուր Մ. քաղաք անուան տառին փոխա-

րինում է $\times - \text{Ա}$. որը արդեօք Անի — Կամախի բերդի խորհրդանիշը չէ:

7. *Նրեքղրամ*. Միկնոյն թանգարանում կան մի շարք դրամներ, որոնք իրենց կազմով հիմնովին տարբեր են նախորդ դրամներից:

Անահիտի անդրին մինչև կուրծքը, երեսի երեք քառորդն իրենում է, թեքած է քիչ դէպի աջ: Մագերը ամփոփուած են սաղաւարտի մէջ, որը եռափունջ փետրազարդ ծածանուող ցցուններ ունի: Մագերի ծայրերը աջ ու ձախ ծածանւում են, վզին մարգարտաշար մանեակ ունի և կուրծքը ծածկուած է բէհէզով, որը շատ նուրբ ծալքեր ունի:

Ա. *Նրեսին*. Արամազդը կիսամերկ նստած է աթոռի, երեսը դէպի ձախ, քղամիտը ձախ ուսից և թևից իջնում է և պատում է պորտից ցած ազդրներն ու սրունքները աջ սրունքը ձախի տակ, աջում բռնած է գնդակազմ գաւազանը, որը վերջանում է լոտոսներով: Արամազդի առաջ խաղողի ողկոյզ և ցուրենի հասկ, իսկ ետևը B տառը, որի տակը բաղեղի տերև: Աթոռի տակը նըշմարւում է T տառը, որը կապում է թորգոմա անուան հետ, որը տեսանք վերև:

8.) *Նրեքղրամ*. Միկնոյն դրամը և միայն գահի տակ T-ի փոխարէն Σ տառը:

9.) *Նրեքղրամ*. Միկնոյն դրամը, միայն գահի տակ M—Մը-ծուր—կամ Մալաթիա:

10.) *Նրեք դրամ*. Միկնոյն դրամը, միայն աթոռի տակ Մ. Փիւնիկ-արամէական տառը:

ՄԻՄՐՈՒԸ ՀԱՅ ՍՈՎՈՐՈՅԹՆԵՐԱՄ

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

I

Նախնական իրաւունքի զարգացման հարցում շատ գիտնականներ փորձում են ընդունել միայն մի գործոն, այն է կրօնական պաշտամունքը: Այդ սկզբունքով են բացատրապէս դեկլարուում նախնական, նմանապէս և հին իրաւունքի սխտեմը կառուցանելիս: Բաւական է միայն յիշել Ֆիւստէլ դը Կուլանժին իր հոշակաւոր «La cité antique» աշխատութեամբ հանդերձ: Սակայն այդ տեսական կառուցուածքը խիստ միակողմանի է ու անհամապատասխան իր բոլոր հիմունքներով: Մարդկային փոխադարձ յարաբերութիւններում գոյացող իրաւաբանական ինստիտուտները ոչ թէ հաւատալիքներից են բղխում, ոչ թէ կրօնական պաշտամունքներից են ինքնաբերաբար ծագում, այլ կեանքի կարիքները, գոյութեան կռուում կռուող կենսական պայմանները, մի խօսքով՝ «էութեան ձեւերն» են առաջ բերում նրանց:

Կրօնական պաշտամունքը, հաւատալիքը յետագայում արդէն սրբագործում, մի տեսակ հաստատում է այն, ինչ որ տուել, ստեղծել է կեանքը: Այս դէպքումն էլ կրօնի գործունէութիւնը դեր է խաղում ոչ թէ հասարակութեան կազմակերպման առաջին նախնական քայլերում, այլ աւելի ուշ, երբ կրօնական ցիրուցան գաղափարները, հաւատալիքների զանազան բեկորները համակուում են և գումարում որոշակի կրօնական մի պաշտամունքի: «Կրօնական պաշտամունքը հասարակական կեանքի առաջին ժամանակները չէր կարող ունենալ կազմակերպող ազդեցութիւն: Այդ պաշտամունքը հիմնուած է այնպիսի սկզբունքների վրայ, որոնց անկարող էր իւրացնել նախնական վայրենի մարդը, որ հեռու էր տակաւին homo sapiens հպարտ անունը կրելու: Աչքի առաջ ունենալով կրօնական պաշտամունքի ծագումն և զարգացումն, պաշտամունքի, որ բաղկանում է բնութեան երևոյթների, նախնիքների հոգիների և այլն երկրպագելուց, մենք նկատում ենք, որ պաշտամունքը զարգանում էր դանդաղ, գոյանում և ամրանում էր իբրև հասարակական ոյժ գործօնների այնպիսի համախմբման հողի վրայ, որը նախնական մարդը միանգամից անկարող էր ըմբռնել. միայն ժամանակի ընթացքում իր յետագայ զարգացման

համեմատ, երբ կուտակու՞մ են բաւական թւով դիտողութիւններ և սրանցից հետեւող եզրակացումներ, նախնական մարդն ընդունակ է լինում իւրացնել այդ ու սրբագործել դրանցով հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւնները»։¹⁾

Բայց և կայ մի այլ բնորոշ գիծ նախնական կրօնական պաշտամունքի մէջ, որ բնաւ երբէք չէր թոյլ տայ նրան իրաւունքի ստեղծագործող սկզբունք դառնալու։ Դա բարոյական տարրի բացակայումն է և ընդհակառակն կոպիտ նիւթապաշտութեան տիրապետումն, որ հասնում է բացարձակ էգոյիզմի։ Նախնական մարդու յարաբերութիւնները դէպի իր սրբութիւններն ու աստուածները հիմնւած էին օգտակարութեան սկզբունքի, ուտիլիտա րիզմի վրայ։ Նա նրանցից պատում էր օգուտ, օգնութիւն բընութեան դէմ կուելիս ու իր կենսական գոյութիւնը պահպանելիս։ Ինչպէս որ աստուածութիւնն էր վերաբերւում դէպի մարդը, այնպէս էլ վերջինն էր պատասխանում։ Բազմաթիւ ազգագրական փաստեր ակներև ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս շատ վայրենիների մէջ սովորական երևոյթ է երես դարձնել իրենց աստուածներից, կոտորել ու անպատուել կուռքերը, վիրաւորել աստուածներին, եթէ իրենց ակնկալածն կամ խնդրուածքը չի կատարւում, եթէ իրենք հանապազ անյաջողութիւնների ու դժբախտութիւնների են հանդիպում։²⁾

Նեգրները, երբ իրենց գիւղերին որևէ դժբախտութիւն է պատահում, թողնում են իսպառ իրենց խրճիթները, տեղափոխուելով մի նոր տեղ, միևնոյն ատեն բնաւ հոգ չտանելով իրենց կուռքերի վրայ, որոնք իրենց կարծիքով չպաշտպանեցին վերահաս վտանգներին։³⁾

Նոյնանման զգացմունքի ու հասկացողութեան հետքեր նկատելի են և հայերի մէջ։ Տաթևի շրջանում, եթէ որևէ նոր շինած տունն անբաղձէր լինում, վնասների ու հիւանդութիւնների էր միշտ հանդիպում, նմանապէս և այլ շինութիւնները՝ մարագը, գոմն և այլն, այն ժամանակ տանտէրը տեղափոխւում է շինութիւնը մի այլ տեղ։⁴⁾ Նոր-Բայաղէտցիների, նմանապէս հայաբնակ շատ տեղերում, խիստ ընդհանրացած է շէմքի պաշտամունքը, «բերող շէմքը», այսինքն յաջողութիւն, առատութիւն բերող, յարգւում

1) Голферинъ. Очеркъ первобытнаго права Կր. 12.

2) Спенсеръ—Соціологія т. I. ч. I, 338. Самоквасовъ—Сборникъ общаго права сибирскихъ инородцевъ, 1876 г. Կր. 12. Гарковъ—Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ, 1870. Կր. 95. Леббокъ—Начало цивилизаціи, Կր. 102.

3) Burdo—Niger et Bénoué, voyage dans l'Afrique central, Կր. 260.

4) Сборникъ матеріаловъ по описанію племенъ Кавказа т. XIII, Կր. 118.

և սիրւում է ոչ միայն տնեցիներին, այլև զրկիցներին. «չբերող շէմքի» տակ յուռութիւններ են թաղում և այլն, և երբ այս միջոցները չեն օգնում «բերող» դարձնելու, պատ են քաշում, փակելով այդ շէմքը, ու մի ուրիշ տեղից նոր դուռ բաց անում: ¹⁾

Հայ ժողովուրդը զանազան սրբերի և պաշտաման տեղերին դիմելիս միշտ աշխատում է, որքան կարելի է շատ նուէրներ, խոստումներ, մատաղներ անել սիրաշահելու նպատակով, կարծես նոյն իսկ կաշառելու, իր կողմը գրաւելու դիտաւորութեամբ: Այդ բոլորի փոխարէն նա իրաւունք է համարում սրբերից անպայման սպասել հատուցումն իր խնդրուածքների ու աղօթքների, ապա թէ ոչ վարւում է այնպէս, ինչպէս վերը յիշեցինք: Բորչալիում տարածուած է խաչի սեւ մանգալու սովորոյթը: «Երբ մի կին որևէ երկարատև հիւանդութեամբ տանջւում է, կամ որդիք մեռնում են և կամ սիրելիներից մինը սաստիկ հիւանդ է, նետ դնել, փալ բանալ տալով իմանում է, թէ որ խաչիցն է. ապա երեք, հինգ կամ եօթը գիւղ բոբիկ ոտով հետի անցնում է և դռնէ դուռ մուրալով խաչի փայ հաւաքում և խոնկ, մոմ սեղանի զարդարանք, մատաղացու առնում, տանում այդ խաչին նուիրում.... բայց երբ սրբերի միջամտութիւնն էլ ցանկալի հետևանք չի ունենում և ցաւերը յամառութեամբ շարունակում են մնալ տանը, հետևում է Գ-ի քահանայի օրինակին: Օձուռնում Գ-ի անասունները վարակիչ հիւանդութեամբ բռնուելով, սկսում են կոտորուել, Գ. մի կով է մատղում, զոմում մոմ վառում, խոնկ ծխում, որպէսզի «աղարման ածող հրեշտակների» աչքը քաղցրանայ իր վրայ ու թողնեն գնան: Սակայն բոլորը զուր է անցնում, և կոտորածն աւելի ևս սաստկանում է: Այն ժամանակ Գ-ը սաստիկ կատաղում է, վերցնում է մի ահագին մահակ և անասելի հայհոյանքներ ուղղելով այդ հրեշտակներին, սկսում է ուժգին հարուածներ տալ պատերին, տուստաղին և անկիւններին: Հետեւալ օրը կոտորածը իբր գադարում է: ²⁾

Հայ ժողովուրդը նոյն իսկ ստիպում է սրբերին կատարելու իր խնդրուածքը. այդ նպատակով նա նրանից գողանում է որևէ իր, զրկում է իր պատկանելիքից. այս հաւատալիքը մանաւանդ տիրապետում է ամլութեան դէպքերում: Ամուլ կանայք երեխամեռնանալու համար ոտաբորիկ գնում են զանազան սրբերի մօտ: Ուխտատեղիում երեխայ ունենալու բաղձանքն աղօթքով յայտնելուց յետոյ սրբի մասունքի վրայից մի մատանի և այլ որևէ իր են գողանում, խոստանալով, որ եթէ սուրբը կատարէ իրենց

1) Աղզազրական հանդէս, հատ. XVIII, եր. 90—91.

2) Աղզազրական հանդէս, հատ X, եր. 214.

խնդիրը և երեխայ տայ, ոչ միայն գողացած իրը յետ կրբերեն, այլ և մի խաչ կընծայեն: Յիրաւի, երբ երեխայ են ունենում, գողացուած իրի նման մի օրինակ էլ շինիլ տալով, նմանապէս և մի խաչ, այդ բոլորը կրկին վերադարձնում են սրբին ուխտ գալով:¹)

Այս փոխադարձ յարաբերութիւնների մէջ ականերն են երկու կողմեայ դաշինքի, պայմանադրութեան բոլոր էական տարրերը: Այստեղ գտնում ենք հին հռովմէական իրաւունքի մէջ ընդգծած այն նշանաւոր սկզբունքը, որ այնպէս բնորոշ էր նախնական դաշանց իրաւունքների էութեանը. «Do, ut des, facio, ut facias...»

Այդ տեսակ կրօնական պաշտամունքի սկզբունքի հետքեր նկատելի են նաև հայ պատմագրների աւանդած մի քանի փաստերի մէջ. յիշենք Սմբատ Մամիկոնեանի պարսից դէմ մղած պատերազմի ժամանակ կատարած աղօթքը-« և նոցա ի բլուրն ելեալ, և զօրացն պարսից բազմացեալ ի վերայ Սմբատայ և Վարազայ, և նոցա կրկնեալ ծունր Աստուծոյ յօգնութիւն կոչելով զսուրբ Կարապետն. յիշեա, ասեն, զերախտիս մեր և որպէս ի հռուստ օգնեցիր, ի մօտոյս մի վերջանալ ի մէջ: ²

Ակնյայտնի է, որ նախնական կրօնն այդպիսի կրաւորական դրութեամբ ու այդպիսի նիւթապաշտական կոպիտ սկզբունքներով տոգորուած, չէր կարող իրաւունքի ստեղծագործող ոյժ դառնալ: Ընդհակառակն հէնց այդ կրօնը, զանազան պաշտամունքները ինքնին առաջ են գալիս այն յարաբերութիւններից, որոնք ստեղծուած են մարդու և շրջապատող բնութեան միջև:

Բնութիւնն իր ամբողջութեամբ ճնշող իշխանութիւն ունէր նախնական մարդու վրայ: Մարդկային միտքը, բանականութիւնն անկարող էր թափանցել նրա գաղտնիքների մէջ, անզօր էր բացատրելու առօրեայ բնական երևոյթները: Անյաղթելի գրէթէ խոչընդոտները, անասելի դժւարութիւնները, որոնք կանգնած էին նախնական մարդու առաջ գոյութեան կողմ կուռում, չէին թոյլ տալիս իրեն յաղթանակել բնութեանը, նուաճել նրա ոյժերը կենսական նպատակների ու կարիքների համար: Հաղարաւոր դարեր պիտի անցնէին, որ մարդս կարողանար թօթափել բնութեան ճնշող իշխանութիւնն և իրեն հպատակեցնել, շահագործելով նրա ոյժերը, որոնք այժմ կենսատու աղբիւրներ են դարձել կուլտուրական մարդկութեան գոյութեան համար: Բայց երբ գոյութեան կուռում, իր կեանքի պահպանութեան համար նախնի մարդը խիստ նուազ էր կարողանում կորզել բնութիւնից, միշտ

1) Աղագորական հանդէս հատ, XII, եր. 135. հատ. XVI իր. 31.

2) Յովհան Մամիկոնեան պատմ. Տարոնոյ.

ենթակայ էր նրա արհաւիրքներին և անընդունակ շահագործելու բնութեան տեսանելի իրերը ու երևոյթները, անշուշտ նրա մտապատկերների մէջ գոյանալու էր մի հայեացք, թէ որքան անուշի ու սարսափելի էր այդ շրջապատ բնութիւնն իր ճնշող իշխանութեամբ. պիտի թագաւորէր նրա էութեան մէջ մի զգացմունք, թէ բնութեան դէմ կռիւն անկարելի, նոյն իսկ անթոյլատրելի է դառնում: Եւ նա լցւում էր խոր ակնածութեամբ, ահ ու սարսափով դէպի այդ բնութիւնը: Այդ հայեացքը նոյն իսկ պահպանուել է բուդդայականութեան մէջ: Մարդու ձեռքով բոլորը, ինչ ինքնակամ ստեղծուած չէ, շինած է՝ դատապարտելի է, վասնզի սրանով նա ոտնակոխ է անում բնութեան մէջ տիրող ներդաշնակութիւնը: Բայց որովհետեւ այս տեսակ հայեացքի հետևողական կիռառումն պէտքէ բուդդայականին մատնէր սովամահ վախճանի, ուստի գործնական փիլիսոփայութիւնն արգելել էր նրան միայն, կենդանական թագաւորութեան նկատմամբ ձեռք բարձրացնել: ¹

Բնութեան ոյժերից օգտուելու համար նոյն բնութեան դէմ մղուած կռուի անթոյլատրութիւնն և ահի զգացմունքը նախնական մարդու կրօնական պաշտամունքի գոյացման առաջի աստիճաններն են: Մեր նպատակը չէ այստեղ կրօնական հայեացքների ծագման ու զարգացման պատմութիւնը գրել, այլ միայն նպատակ ենք դրել ապացուցանելու, որ կրօնական հայեացքներն ու պաշտամունքները իրաւունքի գոյացման գործօններ չեն հանդիսացել: Ընդհակառակն, ինչպէս կը տեսնենք, թէ իրաւունքն և թէ կրօնական հայեացքները զուգահեռաբար զարգացել են հասարակական կազմակերպութեան մէջ նոյն յարաբերութիւններից, որոնք գոյութիւն են ունեցել փոխադարձաբար մարդու և բնութեան միջև, մարդկութեան կեանքի համապատասխան ձևերում:

II

Բնութեան դէմ մղած գոյութեան կռոււմ նախնական մարդը պիտի գործադրէր այնպիսի միջոցներ ու գէնքեր, որոնք տալիս էր նրան հէնց ինքը բնութիւնը: Նա ամեն բանում պիտի ընդօրինակէր բնութիւնը, պիտի օգտուէր այն օրինակներից ու կաղապարներից, որոնք գտնում էր բնութեան մէջ: Նա պիտի նմանեցնէր բնութեանը իր բոլոր արհեստական գործողութիւնները: Եւ դա կատարւում էր հէ թէ կոյր բնազդով, դիպումաժօրէն, այլ նախատեսութեամբ, ընտրութեամբ ու նմանողութեամբ:

¹ Bastian—Der Mensch in der Geschichte I էր 258.

Նախնական մարդը աստիճանօրէն կիրառելով, կատարելագործում է այն առարկաներն ու գործողութիւնները, որոնք իր տրամադրութեան ներքոյ է դրել մայր բնութիւնը գոյութեան կռուի համար:

Գնդապետ Լէն Ֆօկսը, նախնական ժողովրդների պատե-
րագմների մասին խօսելով, և Կլեմը իր «Allgemeine Kulturwis-
senschaft, Werkzeuge und Waffen երկասիրութեան մէջ նախնական
զէնքերն ու գործիքները ուսումնասիրելով, գտնում են, թէ որպիսի
ճշտութեամբ մարդա օգտւում է պատերազմների ու կռիւների
ժամանակ այն բոլոր եղանակներով, որոնք նա նկատել է ստորին
ու վայրի կենդանիների մէջ, թէ ինչպէս զէնքերն ու գործիքները
նմանութիւն են ստանում կենդանիների ինքնապաշտպանութեան
միջոցներին, այն է եղջիւրներին, ժանիքներին, կաշուն, կարծր
վահաններին, նոյն իսկ թոյնին: Այդ ամենի մէջ, Տէյլօրի ասելով,
մարդկային կեանքի ու գոյութեան ամբողջ ընթացքում բնու-
թիւնը դաստիարակչական դեր է կատարել հնարաւորութիւն
տալով մարդուն ընդօրինակել ինքնապաշտպանութեան ու կեն-
սական գոյութեան այն եղանակները, որոնք յատուկ են բնու-
թեանը:¹)

Ահա ընդօրինակելու այդ հոգեբանութիւնն նախնական
մարդու բնաւորութեան մէջ տարածւում էր ոչ միայն նիւթական,
այլ և մտաւոր ու բարոյական կեանքի վրայ: Այստեղ էլ նա
պիտի հետեւէր բնութեան գործողութիւններին, ղեկավարուէր նրա
մէջ տեղի ունեցող երևոյթներով:

Մենք վերը առիթ ունեցանք շեշտելու, որ նախնական
մարդը լցուած էր ակնածութեամբ ու վախով դէպի բնութիւնը,
որը իր իշխանութեամբ, կարծես իր քմահաճոյքով տնօրինում էր
նրա գոյութիւնն: Մարդը զգում էր բնութեան այդ կազմը, են-
թարկւում էր նրան, կապում իր կեանքը նրա հրամանների, նրա
ազդեցութեան հետ: Նա տեսնում էր բնութեան արտադրողական
ոյժերի նշանակութիւնն և ինքն էլ ստիպուած էր որոշ չափով
իր սկզբնական քայլերից արտադրողական գործունէութիւն ար-
ծարծել ի հարկէ տարրական չափերով, համապատասխան այն
շրջապատող մթնոլորդին, այն բնական յարաբերութիւններին,
որոնց մէջ էր գտնւում: Այդ արտադրողական գործունէութիւնը
կապուած բնութեան դէմ մղած կռուի հետ հասարակական խմ-
բակցութիւնների հիմք է դառնում, կենսական գոյութեան
անհրաժեշտ պայմանով:

1) Ծ. В. Тейлоръ-Первобытная Культура, 1896 г. т. I. кр. 57-61.

Սակայն ինչո՞վ էին արտայայտում բնութեան հրամանները, նրա ճնշող տիրապետությունը նախնական մարդկության վրայ, չնայած, որ սա ամեն կերպ հետևում էր այդ բնութեան ակնածությունամբ ու վախով լցնում: Դա բնութեան այն երևոյթներն էին, որոնք տեղի էին ունենում մարդու կամքից դուրս՝ անկախ նրա տրամադրությունից. դա այն դէպքերն, պատահարներն էին, որոնք իբրև բնութեան կարծեցեալ կամք հանդիսանում էին մարդկանց փոխադարձ յարաբերությունների մթնոլորտում իբրև օրինակ նմանութեան, իբրև դաստիարակ: Պատահարը ուսուցանում էր, ցոյց էր տալիս, թէ ինչպէս պէտք է վարուել և ինչ անել. նա կարծես օրէնսդիր էր դառնում մարդկանց փոխադարձ յարաբերություններում: Այդ հողի վրայ մարդկության կեանքում առաջ են եկել հաւատալիքներ, պաշտամունքներ, որոնք ներկայումս պահպանուել են իբրև սնտիապաշտություններ, առաջ են եկել սովորոյթներ, որոնք նախնական հասարակական կեանքում իրաւարանական նորմերի ոյժ էին ստանում:

Հետաքրքիր փաստեր է առաջ բերում Տայօրն այդ ուղղութեամբ: ¹⁾

Հնդիկները չեն ազատում մարդուն, որ ջրահեղձ է լինում սրբազան Գանգէսի ալիքներում: Կամ չաղաչները երբեք օգնություն չեն կարկառի խեղդուողին. ով որ նրան ազատի, ինքը յետագայում կը խեղդուի: Ճանապարհորդ Շտեյլլերը պատմում է նոյն կամ չաղաչների մասին, որ եթէ մէկն անզուշուրկներից ջուրն ընկնէր, նրա համար մեծ մեղք էր ազատուելու փորձեր անել. եթէ նրան վիճակուած էր ջրահեղձ լինել, նա պէտք է ենթարկուէր իր բաղդին, իր ճակատագրին և աններելի յանցանք էր ազատուել խեղդուելուց, նրան ոչ ոք տուն ներս չի թողնի, ոչ ոք նրա հետ չի խօսի, ոչ ոք նրան հաց ու կին չէր առաջարկի, համարելով նրան արդէն մեռած: Նոյն իսկ եթէ նա ջուրն էր ընկել ուրիշների ներկայութեամբ, ոչ ոք իրաւունք չունենալով նրան փրկելու, ընդհակառակն զօռով կը հրէին ջրի մէջ:

Բօհեմիայում դեռևս 1840 թուին վերագրած մի պատմուածք աւանդում է, որ ձկնորսները չէին համարձակուում ջրից ազատելու խեղդուող մարդուն. նրանք վախենում էին, որ ջրային ուզին իրենց կը գրկէր յաջող որսից և առաջին յարմար դէպքում իրենց էլ կը խեղդէր:

Այս տեսակ հայեացքներ պահպանուել են, թէև թոյլ հետքերով, նաև հայ ժողովրդի մի քանի հաւատալիքներում:

1) Тейлор-Первобытная Культура, т. I. кр. 87-100

Տաճկահայերի մէջ մի նախապաշարմունք կայ, որով այն հաւատն է արտայայտուում, թէ եթէ մարդս մեռնելու է, թող մեռնի շուտով. «Մանկան երկար հիւանդութենէն ետքը, տեսնելով, որ ապրելու յոյս չկայ, կին մը կը տանի գերեզմանատուն. հոգեհանգստեան քարին վրայ կընետէ և ուրիշ մը գալով «կամ քեզի, կամ մեզի» ըսելով մանուկը կառնէ և առանց յետ նայելու տուն կը տանի»։¹⁾ Շատ տեղերում հայ գիւղացին ցանքսի ցորենից չի մաքրում որոմի սերմերը և այդպէս էլ ցանում. նա հաւատացած է, որ այդպէս էլ լինելու է, այդպէս էլ բնութիւնից դրուած է, վասնզի որոմը առաջանում է ոչ թէ առանձին սերմից, այլ կերպարանափոխւում է ցորենից, մարդկանց մեղքերի պատճառով։ Ուստի աշխատում են մեղք չգործել, որ ցորենի արտերն ազատ մնան որոմից։

Նոյն բնաւորութիւնն է կրում Լոռեցիների սովորութիւնը, բնաւ չխօսել բնութեան տարրերի ու երևոյթների մասին, կարծիք չյայտնել այդ առթիւ։ Սրա պատճառը նրանք բացատրում են հետեւեալ հրաշապատումով։ «Մի անգամ մի բանիմաց գիւղացի էշն առաջը ձգած գնում է անտառ փայտ բերելու։ Այստեղ նա պատահում է մի անծանօթ մարդու, որի հետ երկնային մարմինների մասին երկար զրոյց է անում, կարծիք յայտնում երկնակամարի վրայ երևացող լուսնի մասին և այլն։ Անծանօթը, որ հայր Յովսէփն է լինում, ձանձրացած այն բանից, որ նա շարունակ բարձր բաներից է խօսում, ձեռի գաւազանով խփում է նրան ու էշ դարձնում, բոլորովին նման նրա իշին։ Ապա փայտ բարձում վերան և ասում. «Գնա ուղղակի տունդ, և կաց այնտեղ, որքան էլ որ կինդ թակէ քեզ, որպէսզի իմանաս թէ քո տանդ ինչ է կատարւում, մինչդեռ դու այդ թողած՝ երկինքն ես քննում»։ Գիւղացին գնում է տուն իշի կերպարանքով. կինը վերցնում է փայտը և քշում գոմը։ Ինչ անցած նա տեսնում է, որ կինը, որի հաւատարմութեան մասին բնաւ չէր կասկածում, ընդունում է մի մարդու և ամբողջ գիշերը նրա հետ անցկացնում։ Առաւօտեան վազում է էշ դարձած գիւղացին անտառ, գտնում հայր Յովսէփին և լիզում նրա ոտները։ Հայր Յովսէփը կրկին նրան մարդ է դարձնում։ Եւ այնուհետև նա թողնում է խապառ երկնային մարմինների մասին դատելը։²⁾

Բնութեան չգիմադրելու նոյն գաղափարն չի պարփակւում արդեօք զանազան գիշատիչ կենդանիների, վնասակար սողունների և այլ պաշտամունքի մէջ, գործրինակ օձերի։ Խնչպէս յայտնի է,

1) Բիւրակն 1899, № 28, եր. 439—440.

2) Աղագրական հանդէս, դիրք X եր. 197.

հայ ժողովրդի մէջ, այն օձերը, որոնք երևում են տներում, կամ որոշ տեղերում, սուրբ են համարւում և չեն հալածւում կամ ոչնչացւում: Գանձակ գաւառում չեն ոչնչացնում մորեխներին, երբ սրանք ահագին փառ են հասցնում արտերին:

Երբ մորեխներ գիւղ են թափւում, բոլոր գիւղացիները, սարսափահար, մեծ քանակով բռնն են խաշում և լցնում նրանց առաջը, խնդրելով, որ ուտեն և հեռանան. երկիւղ կրելով, գիւղացիները բնաւ չեն սպանում մորեխներին: ²

Վերջապէս նոյնն ենք տեսնում այն համատարած հաւատալիքի մէջ, որ այնքան տիրապետող դեր է կատարել և տակաւին կատարում է մարդկութեան մէջ մինչև օրս. դա ճակատագիրն է: Ծակատագրի, կանխորոշ բաղդի մէջ նախնական մարդն այն համոզումն էր դաւանում, թէ բնութեան իշխանութիւնից անկարող է դուրս գալ և պէտք է հպատակուի, չդիմադրի նրա կամքին: Ինչ ոտակալի չափերի չի հասել այդ նախապաշարմունքն իր սնոտիապաշտումներով հանդերձ հայ ժողովրդի հասարակ ու կրօնական յարաբերութիւններում, նրա բովանդակ կեանքի բոլոր աստիճաններում, սկսած մանկութիւնից՝ կեանքի առաջին շնչից մինչև մահուան վերջին հառաչը: Ծակատագիրն, հայ ժողովրդի հաւատքով ոչ միայն մարդիկ, այլ և սրբերը անզօր են խափանելու: ³

Վերոյիշեալ օրինակներից կարող ենք եզրակացնել, որ նախնական մարդն իր գործողութիւններում աշխատում է նմանուել, հետեւել բնութեան երևոյթներին: Իր գործունէութեան սահմանն ու եղանակը նա տեսնում է այն օրինակներում, որոնք կըրկնւում են միշտ բնական երևոյթներում: Նա ոչ միայն չի հակադրւում բնութեան վնասակար ազդեցութեանը, ոչ միայն չի ձգտում վերացնել այն պայմանները, որոնք սպառնում են նրա կեանքին, փնասում նրա գոյութեանը, այլ ինքն էլ իր կարգին, իր կամքով կատարում է նոյն գործողութիւնը, նոյն իսկ իր սրբազան պարտքն է ստիպում այդպէս վարուելու: Նա տեսնում է, որ մարդիկ բնութեան տարրերային պատահարներին ենթարկուելով, խեղդուելով, ժայռերից գահավիժուելով, օձերի ու զանազան գիշատիչների բաժին դառնալով և այլն մահանում են, ուրեմն և ինքն էլ պարտաւոր է սրբագործել այդ ամենն: Բնութիւնը նրան ուսուցանում էր, թելադրում, թէ ինչ անել և ի՞նչպէս վա-

1) Լալայեան Վարանդա, եր. 212 — 214. Ազգագրական հանդէս, դերք X եր, 19.

2) Ե. Լալայեան Գանձակի գաւառի հատ. Բ. եր. 113

3) Ե. Լալայեանի Վարանդա. եր. 247.

բուել որոշ երևոյթների յանդիման: Նա տեսնելով, որ մարդիկ ջրահեղծ են լինում, զոհւում ջրին, որոշում է, որ անհրաժեշտ է իր գոյութեան պահպանութեան համար ինքնաբերաբար զոհաբերութիւններ անել ջրին, բնական այլ երևոյթներին կամ տարրերին:

III.

Եթէ նախնական մարդը միշտ ակնածութեամբ ու ահով էր վերաբերում գէպի բնութեան երևոյթները, կենսական նշանակութիւն էր տալիս պատահարներին ու դէպքերին, որոնք հեղինակաւոր միջոց էին համարւում զանազան անհատական ու հասարակական հարցերի լուծման համար, միանգամայն հետևողական կը լինէր ու մեզ հասկանալի, որ նախնի մարդու մէջ հաստատւում էր համոզմունք, թէ երբ գէպքը չի գալիս ինքնաբերաբար նրան օգնութեան, այն ժամանակ նա պիտի աշխատի այդ արհեստօրէն առաջացնելու, գոյացնելու: Այս հայեացքի վրայ են հիմնուած շատ երևոյթներ նախնի հասարակութիւնների կրօնական ու իրաւաբանական փոխադարձ յարաբերութիւններում: Այդ հայեացքի վրայ են կառուցուած զանազան սովորութիւններ ու սնոտիապաշտումներ, որոնցով հայ ժողովուրդը երաշտ ժամանակները մէջոցներ է ձեռք առնում անձրև առաջ բերելու:

Յիշենք այստեղ համատարած ու բնորոշ սովորութիւնը՝ Նուրին մանածելը, որը մի քանի գաւառներում, ինչպէս Նոր-Բայազէտում յայտնի է խուշկուրուրիկ անունով:¹⁾ Երեխաները խուշկուրուրիկ են շինում, այսինքն մի ցախաւելի վրայ շորեր են գցում, ծայրին մի փափախ ծածկում, մի փայտ էլ գլխի մօտից հօրիզոնական ձևով անցկացնում, որ թևեր ձևացնի և ապա այս թևերից բռնած ման են ածում դռնէ դուռ և երգում.

Նուշկուրուրիկն էկեր ա,
Շալէ շապիկ խագեր ա,
Ջովէ գոտիկ կապեր ա,
Երկնուց ցօղ ա ուզում,
Գետնից պտուղ ա ուզում,
Եղ բերէք՝ պորտին քսենք,
Ջու բերէք՝ թաթին դնենք:

Տանեցիները դուրս են բերում մի ամանով ջուր և խուշկուրուրուրի գլխին, մասամբ էլ նրան ման ածող երեխաների

1) Ազգագրական նշաններ—XVII եր. 96 հատ. X, էր. 200—202. Сборникъ матеріаловъ по описанію племенъ и народовъ Кавказа, XIII. Татевъ стр. 116.

վրայ են ածում: Ապա երեսաներին ձու և իւղ են տալիս, որ տանեն ձուածեղ անեն, ուտեն զուարճանան»: Տաճկահայերի մէջ էլ խիստ տարածուած է այս սովորութիւնը և այդ տիկնիկը կոչոււմ է խունձկուլուլու կամ խուչկուլուլուրիկ: ¹⁾

Արդեօք Վարդավառին իրար վրայ ջուր ածելն, տօնի որ հին հայոց նաւասարդ ամսուայ առաջին օրերին է հանդիպում ²⁾, չի՞ պարփակում նոյն գաղափարն: Այդ ջրի սրսկումով հաւատում էին ամբողջ տարի ունենալ բարեբեր անձրեւներ բուսականութեան համար:

Նոյն նպատակով սովորութիւն կայ շատ տեղերում, որ չորս կամ հինգ այրի կամ ամուլ կանայք լծոււմ են արօրին ու տղամարդու շորեր հագած, մի ուրիշ կինմարդ մաճկալի առաջնորդութեամբ վարում է գիւղի չորացած գետակի կամ առուների հունը: ³⁾

Նմանապէս և հակառակն: Երբ խիստ շատ անձրեւներ են գալիս ու փչացնում բուսականութիւնը, դիմում են որոշ միջոցների, որպէսզի արհեստականօրէն առաջ բերեն այնպիսի դէպք, որը իրենց անհրաժեշտ է: Զուրը ցամաքում է գոլորշիանալով: Ուստի Տաթևի շրջանում պառաւ կանայք, երբ ուզում են դադարեցնել երկարատե անձրեւները, վերցնում են ամանով անձրեւի ջուրը, իւրացնում կրակի վրայ, մինչև որ ամբողջ ջուրը շոգիանայ: ⁴⁾

Բացի այդ՝ կան նաև բազմատեսակ այլ սնտոխապաշտումներ, որոնցից յիշատակենք միայն մի քանի բնորոշները: Բորչալուի գիւղերում «նուրին» ման ածող երկու երիտաները հօթը դռնից ցելս են հաւաքում, հօթը գնդակ շինում, ապա քահանայի տանից մի աւել գողանում, վառում և այդ գնդակները մէջը ձգում: Յեխն այստեղ այն նշանակութիւնն ունի, ինչ որ ջուրը, չէ՞ որ ցելը գոյացել է երկարատե անձրեւներից... Ոմանք էլ նոյն նըպատակով կանանչ խոտը կրակի մէջ են ձգում, վառում: ⁵⁾

Ոչ միայն բնութեան պատահարներն են արհեստական եղանակով առաջացնելու ջանքում, այլ այնպիսի պատահարներ, որոնք անմիջապէս կցորդուած են իրենց կեանքի, իրենց ֆիզիկական գոյութեան հետ. մի գոյութիւն, որ անշուշտ կապուած էր նախնի մարդու հայեացքով բնութեան երևոյթների հետ:

1) Փնջիկ. 1908 թ. № 26. Լոյս. 1897 №№ 305—306, 330.

2) Ալիշան—հին հաւատք, Կր. 305—36.

3) Աղգադրական հանդէս, XVII. Կր. 96. Նոր-Պար 1899 թ. № 72 Աղգադրական հանդէս X, Կր. 201. Сборникъ матеріаловъ, XIII. Татевъ.

4) Сборникъ матеріаловъ, XIII, Կր. 511

5) Աղգադրական հանդէս, X, Կր. 202.

Այս գաղափարին պէտք է վերագրել վիճակի նշանակութիւնը: Յայտնի է, թէ ինչ մեծ դեր է խաղում վիճակ գցելը, վիճակ հանելը հայ ժողովրդի հաւատալիքներում: Վիճակով են որոշում իրենց դրութիւնը, իրենց անելիքը, իրենց ապագան: Բաւական է յիշել Համբարձման տօնին կատարուող վիճակը հայերի մէջ: Բնութեան ծաղիկների ու ջրի միջոցով են այգտեղ պատասխան որոնում իրենց բաղդի ու կեանքի հարցերին:

Նոյն գաղափարն էին պարունակում թէ հին հայերի հեթանոսական կրօնի և թէ յետագայ նախապաշարունակների մէջ տիրող գուշակութիւնները զանազան բնական երևոյթների միջոցով, ծառերի սոսափիւնի, կայծակի որոտումների, կրակի և ջրի, զանազան թռչունների և կենդանիների և այլն:

Իսկ թէ ինչ ձևով դեր է խաղում վիճակը իրաւական յարաբերութիւններում և ինչպէս է նա արտայայտուում հայ ժողովրդի իրաւաբանական հայեացքներում, դա կը տեսնենք յետագայ գլուխներից մէկում:

IV

Ուրեմն նախնի հայերի սոցիալ կուլտուրական միջավայրը, նման միւս ժողովրդների, կազմակերպւում է շրջապատող բնութեան ազդեցութեան ներքոյ, երբ դրութեան կռիւը, փոխադարձ յարաբերութիւնները դէպի բնական երևոյթները դառնում են գործօններ նրա իրաւաբանական ու կրօնական աշխարհայեացքների: Այդ կրօնական միջնորդն իր բովանդակ ծաւալով, որ պարփակուած է հաւատալիքների, սնոտիապաշտումների և այլ համայնման երկրպագումների մէջ, ինչպէս և նրա իրաւաբանական ամբողջ բնութեան, որ բաղկացած է հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւններն նաև դէպի շրջագոյ բնութիւնն ունեցած վերաբերմունքը կարգաւորող նորմերից, առաջ են եկել նախնական մարդու և խմբակցութիւնների կողմից բնութեան երևոյթներին հետեւելու և ընդօրինակելու արհեստական գործողութիւններից:

Այդ գործողութիւնների դարևոր, անդադրուն կրկնումներից թէ իրաւաբանական հայեացքներում տրամաբանօրէն ստեղծուում են ծիսական ու սիմբոլական գործողութիւններ: Սիմբոլներն ու ծէսերը այնպիսի գործողութիւններ են, որոնք արտադրում են ֆիզիկական ձևով որոշակի հասկացողութիւն, մտապատկեր. ընդամին այդ ֆիզիկական արտադրութեանը վերագրւում է այնպիսի բնոյթ, թէ իբր բնութիւնն ինքն է արտադրում այդ գործո-

դուժիւնները միանգամայն մարդու կամքից անկախ՝ թէ ինչ մեծ նշանակութիւն են ունեցել և ունեն ծիսական կարգերն ու սիմբոլական գործողութիւնները մարդկային կեանքում, նրա կուլտուրայի ամբողջ զարգացման ընթացքում, դա երևում է մեզ հասած բազմաթիւ փաստերից, որոնք բնորոշում են զանազան ժողովրդների և կրօնական և իրաւաբանական աշխարհներին էութիւնը. փաստեր, որոնք անսպառ ու հսկայական նիւթ են մատակարարում մեծաքանակ գիտական ուսումնասիրութիւններին:

Սակայն միևնոյն ժամանակ այդ փաստերը ցոյց են տալիս գրեթէ միշտ, որ ծիսական կարգերը, իբրև կրօնական պաշտամունքներով ու հաւատալիքներով տոգորուած երևոյթներ, կլանում են ամբողջովին սիմբոլական գործողութիւնները, տալով վերջիններին կրօնական բնոյթ: Հենց այս պարագան շատերին առիթ էր տուել իրաւաբանական ինստիտուտների գոյացման հարցում ամենագլխաւոր գործօնի դերը յատկացնել կրօնական պաշտամունքին, ժողովրդական հաւատալիքներին: Բայց ինչպէս վերը տեսանք, կրօնական ու իրաւաբանական հայեացքների գոյացումն իրենց սկզբնական աստիճաններում միանգամայն անկախ էին, երկուսն էլ հաւասարապէս ենթարկուելով միևնոյն գործօնի ազդեցութեանը, գործօնի, որը պարփակուած էր շրջապատող բնութեան մէջ: Միայն ժամանակների ընթացքում, յետակայ սօցիալ-կուլտուրական զարգացման համեմատաբար բարձր աստիճաններում, երբ ժողովրդական հաւատալիքները համակուեցին որոշ կրօնական փիլիսոփայութիւնների, դաւանաբանական սխառնների հանդերձ իրենց կազմակերպուած հոգևոր միջնորդներով մարդկութեան ու աստուածութիւնների միջև, ահա այդ ալևոր, խորն հնութեան մէջ թաղուած ժամանակներից ըսկսեց քայլ առ քայլ կրօնական աշխարհայեացքը տիրապետել մարդկային խմբակցութիւնների բովանդակ կեանքի կողմերին, նրա սոցիալ հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւններին, ուրեմն և նրա ամբողջ իրաւաբանական աշխարհայեացքին. սկսեց ներս սողալ իր կրօնական աստուածային գաղափարով տոգորուած նորմերով բոլոր իրաւաբանական ինստիտուտների մէջ:

Ներկայ յօդուածիս շրջանակներից դուրս է վերլուծել ծիսական կարգերը ու սիմբոլական գործողութիւնները, որոնք տիրապետում են հայ ժողովրդի կրօնական ու իրաւաբանական մթնոլորդներում: Հայ ծիսական կարգերի մասին արդէն տալիս է մի ուսումնասիրութիւն Սպենսերի հետևողութեամբ պ. Ե. Լալայեանը (տես Ազգագրական հանդէս XXI հատ.):

Նպատակ ունենալով միայն վերլուծել սիմբոլիկական գործողությունները, որոնցով բնորոշում են հայ ժողովրդի սովորութեան իրաւունքի զանազան կողմերը, մենք առ այժմ մի կողմէն ենք թողնում կրօնական բնոյթ կրող սիմբոլները, վերապահելով դա ժողովրդական պաշտամունքի ու հաւատալիքների ուսումնասիրութեանը: Բաւական էր, որ շեշտեցինք, թէ ինչ դեր է խաղում և ինչ նշանակութիւն ունի հաւատալիքը, կրօնական աշխարհայեացքը իրաւաբանական ինստիտուտների ծագման ու գոյութեան նկատմամբ և թէ ինչ փոխադարձ յարաբերութեան մէջ են գտնւում այդ երկու կատիգորիայի հիմնարկութիւնները:

Սիմբոլը յունարէն բառ է συμβολον որ թարգմանւում է նշան, խորհրդանիշ: Ընդհանրապէս սիմբոլ ասելով պիտի ներկայացնենք մեզ որոշ գաղափարի կամ զգացմունքի պատկերացում, իրեն յատուկ մի ձևի, կերպարանքի մէջ: Իսկ ժողովրդական իրաւաբանական կացի նկատմամբ սիմբոլը իրաւաբանական գործողությունների այլաբանական պատկերացում է: Նախնական կուլտուրական աստիճաններում, մարդս զուրկ լինելով որոշ երեւոյթներն ու գործողությունները առարկայացնելու, վերացականացնելու ընդունակութիւնից, հակուած էր միշտ իր բոլոր իրաւաբանական յարաբերութիւններին վերաբերեալ հասկացողութիւններն ու մտքերը արտայայտել զգայական, կոնկրէտ պատկերացումներով: Տուրևառի, դաշանց, ընտանեկան և ընդհանրապէս քաղաքացիական կեանքի մէջ համաձայնութիւններ կայացնելիս նախնական մարդը, ինչպէս քանիցս յիշել ենք, հետևելով շրջապատող բնութեանը, իր իրաւաբանական հասկացողութիւնները վերածում է տեսանելի առարկաների ու գործողութիւնների, որոնք տպաւորւում են նրա յիշողութեան ու մտապատկերների մէջ, դրօշմւում են նրա զգայարաններում և այդպիսով դառնում այդ հասկացողութիւնների սիմբոլներ: Նոյն իսկ մեր օրերում ժողովուրդը զանազան իրաւաբանական համաձայնութիւններ ու գործողութիւն կատարելիս, սովորաբար գիմում է որոշ ծիսական, սիմբոլիկական ձևակերպումների, որոնք ժողովրդական իրաւագիտակցութեան մէջ խորհրդաւոր նշանակութիւն ունին և պարտադիր են համարւում: Միայն այդ սիմբոլիկական ձևերի շնորհիւ նրա իրաւաբանական հասկացողութեան մէջ կանգուն է մնում իրաւաբանական յարաբերութիւնները կարգաւորող նօրմերի կօնկրէտ ոյժը:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս ՈՒ Թ Ի Ի Ն

Դիւան Հայոց պատմութեան. գիրք Թ. Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան: Մասն Առաջին 1778—1800 թ.: Հրատարակեց Դիւան աւագ քահ. Աղանեան: Թիֆլիս 1911 թ.

Ամեն մի պատմական ուսումնասիրութիւն ունի իւր նախապատրաստական շրջանը: Անհրաժեշտ է, որ մասնագէտ պատմաբանը ձեռքի տակ ունենայ արժանահաւատ սղբիւրներէց հաւաքած հում նիւթ. առանց այս նիւթի մասնագէտը չի կարող կառուցանել իւր շինութիւնը: Քաղաքակիրթ երկրներում այդ նպատակով գոյութիւն ունին ընկերութիւններ, թանգարաններ, որոնք պետութեան ու հասարակութեան աջակցութիւնը վայելելով հընարաւորութիւն ունին առատ պաշար պատրաստել մասնագէտի համար: Բայց այլ կերպ է մեզանում, այդ նպատակով գոյութիւն ունեցող միակ Ազգագրական ընկերութիւնը ունի խիստ սահմանափակ թուով անդամներ և հազիւ է կարողանում տարեկան մի երկու համար հանդէս հրատարակել, այն էլ ահագին դժուարութեամբ: Ահա այսպիսի պայմաններում մեզանում գիտական ընկերութիւնների պարտքը իրենց վերայ են վերցնում մասնաւոր անհատներ: Վերջիններիս է պատկանում և արժ. Դիւան ա. ք. Աղանեանը, որը ոչ մի դժուարութեան առաջ կանգ չառնելով հրատարակել է իւր սկսած «Դիւան Հայոց պատմութեան» գործի թ հատորը:

Այս տեսակ մի գործ ձեռնարկեց 1833 թ. Լազարեան ձեմարանը հրատարակելով «Собрание актовъ, относящихся къ общарѣнію исторіи армянскаго народа». Բայց լոյս ընծայելով ընդամենն երեք հատոր, 1838 թ. ընդհատեց հրատարակութիւնը: Կիսատ մնաց նաև «Акты, собранные кавказскою археографическою коммиссіею» հրատարակութիւնը: Բայց Հ. Դիւանը ինչ եռանդով սկսեց իւր «Դիւանի» հրատարակութիւնը 1893 թուին, այժմ ևս նոյն ոգևորութեամբ շարունակում է իւր սկսած գործը շատ զրկանքներ կրելով: Այդ մենք բացատրում ենք դէպի իւր սկսած գործը ունեցած մեծ սիրով և իրեն յատուկ եռանդով:

Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեանի ժամանակը մեր պատմութեան համար անցման շրջան է: Երկար դարերի մահմեական լծից յետոյ Կովկասի հայութիւնը մտնում է ռուսաց դրօշակի

պաշտպանութեան տակ. այդ օրից մեզ համար սկսում է պայտմական մի նոր շրջան: Յովսէփ կաթ. Արղութեանի գլխաւոր նպատակներից մէկն էր աշխատել, որ այդ ցանկալի օրը շուտով գայ: Դիւան հայոց պատմութեան վերջին թ. հատորը պայտմանակում է այդ շրջանին (1778—1800 թ.) վերաբերեալ պայտմական նիւթեր: Գիրքը բաղկացած է 556 մեծադիր երկսիւն երեսից: Սկզբում դրած է Յովսէփ Արղութեանի պատկերը, իսկ գրքի վերջը (486—514) կցած են անհրաժեշտ ծանօթութիւններ, որոնք լուսարանում են բնագրի զփուլար հասկանալի մասերը: Վերջում ունի երկու ցանկ՝ նիւթերի և յատուկ անունների: Ունի նաև համառօտ յառաջաբան: Քանի որ այս աշխատութիւնը պարունակում է Յովսէփ կաթուղիկոսին վերաբերեալ նիւթերի միայն մի մասը և շարունակելի է, ուստի մենք չենք կարող վերջնական որևէ կարծիք յայտնել դրա մասին. բայց հէնց այս առաջին հատորն էլ բաց է անում մեր առաջ Յովսէփ կաթ. Արղութեանի արդիւնաշատ կեանքը՝ զարմանալի մանրամասնութիւններով: Դուք տեսնում էք նորան Ղրիմի հայ գաղթականների համար միջնորդելիս, քաղաքներ, գիւղեր, տպարան, դպրոցներ հիմնելիս: Շատերը Արղութեանին մեղադրում են Ղրիմի հայերի աննպատակ գաղթականութեան համար. կարդացէ՛ք Դիւանի այս հատորը ու կը համոզուէ՛ք որ նա ինքը դէմ է եղել այդ գաղթականութեան: «Յամա երկու վրանաւ պանտխտեցան ժողովուրդքն մեր (Ղրիմի հայերը) ի Կատարինէսլաւ և ի շրջակայս նոցին և քսաւեցան մարդիկ պէսպէս նեղութեամբ՝ արևու, անձրևու և ի տոչոյ. և բազումք ի կակժանաց մեռան. քահանայք և ժողովուրդք: Առաւել ծերքն յիշելով զծննդեան տեղիս իւրեանց զվանօրէյսն և զեկեղեցիսն» ցաւելով նկատում է Արղութեանը: Ղրիմի հայերի գաղթից 9 տարի յետոյ 1787 թ.ին Արղութեանը ճանապարհորդելով Ղրիմ, չի կարողանում ծածկել իւր սրտի կսկիծը «զգալի եղև մեզ յոյժ տեսանելն զաւերութիւն քաղաքացն և եկեղեցեացն և վանօրէիցն մերոց. լի տրտմութեամբ դարձաք անտի ի Նախիջևան» նկատում է Յովսէփ կաթուղիկոսը:

Շարունակեցէ՛ք կարդալ Դիւանի միւս գլուխները, և դուք կը տեսնէք, որ Արղութեանը մուտք ունի ոչ միայն պալատական մեծամեծների, այլ և մեծազօր կայսրունու պալատը. ամեն տեղ դիմաւորում են սիրալիր կերպով և ընդունում իբրև ցանկալի մարդու: Ահա ձեզ շատերից մի օրինակ. «Յունիսի 3 օրն (1780 թ.) հինգշաբթի համբարցման Տեառն ընդ աղայ Յովհաննիսին (Լազարեան) գնացաք ի Յարսկի սելօ և ի տան Ալէքսանդր Վարլամիչ քնեազ Քուրակինին իջաք, ըստ խղրոյ իւրոյ. իսկոյն

ազդ արար կայսերաժառանգ Պաւլ Պետրովիչին և խնդրեաց առ ինքն. գնացաք ի պալատն արքունի. ել իւրով կենակցաւն Մարիա Ֆեօդորովնիւն ու մեք խոնարհեալ գլուխ ետուք իւրեանց և իւրեանք մեզ և մեք գնացաք ի համրոյր ձեռաց նոցա վասն պատուոյ կայսերութեանն. յոյժ խոնարհութիւն ցուցին և ինքեանք: Եւ մինչդեռ մեք ոչինչ էաք խօսեցեալ Պաւլ Պետրովիչն ասաց մեզ թէ՛ յոյժ ուրախ եմ, որ քո հրամանոցն տեսի և ընդ քեզ ծանօթացայ, զայնս ասաց և մեծ դշխոհին և մեք զարժանաւոր պատասխանիս ետուք երանելով ի մէջ տարաբախտ ազդին հայոց, որ արժանի եղէ կոչոյ առաջի երեսաց նոցին. և այլ այսպիսիս. եհարց զմէնջ երբ եմք եկեալ և երբ եմք գնալոց. խօսեցաւ ի վերայ լեզւացն և շախալսս արար ընդ մեզ իբր գիտոց լեզւին ռուստաց և ծածկոյ և էհարց ռուսերէն բառիւ թէ գիտե՞ս և ինքն ծիծաղելով ասաց թէ՛ ասա նիմնօշկայ, և յոյժ հուպ և կցեալ էր կանգնեալ ընդ մեզ. հրամայեաց և որդին բերել Ալէքսանդր Պաւլովիչն. որ տեսցուք. համբուրեցաք և զնորին փափկասուն ձեռսն և օրհնեցաք և ծնողքն զերեխային ասացին կուպլումէնթ արա այսինքն գլուխ տուր, որ և արար ըստ բանի նոցա և մեք գլուխ ետուք և ելաք, շաթերք նստին առաջի մեր անկանելով մինչև ի տուն քնեազ Քուրակինին...

Յովսէփ կաթ. Արղութեանը բարեկամական կապեր հաստատելով ամենակարող իշխան Գրիգորի Պոտեօմկինի և նշանաւոր զօրապետ Սուվորովի հետ՝ ամեն կերպ աշխատում է, որ իւր հայրենիքը պարսիկների ձեռքից ազատուի: Այդ ըլլալով զէպքերում Յովսէփի անբաժան առաջնորդը և աջակիցն է Յովհաննէս աղա Լազարեանը, իւր ժամանակի ամենալաւ հայը:

Շաա հետաքրքրական են Յովսէփ կաթողիկոսի տուած տեղեկութիւնները Սուվորովի, վրաց թագաւորութեան և Ղարաբաղի հայ մելիքների մասին:

Այս հատորը այնքան բազմակողմանի և մէկը միւսից հետաքրքրական նիւթ է պարունակում, որ դոցա մասին փոքր ի շատէ գաղափար տալու համար մեզ պէտք կլինէր արտագրել այդ գրքի մեծ մասը, որը կարդացւում է վէպի հետաքրքրութեամբ. և իսկապէս նա մեր անցեալ կեանքի վէպն է: Խորհուրդ կտանք ձեռք բերել ու կարդալ «Դիւանի» Թ. հատորը:

Սմբատ Տէր-Աւետիսեան

ՊՐՕՖ. ԳՐԻԳՈՐ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ ԽԱՆԱԹԵԱՆ.

Մեռաւ ուսուցչուպէս Գ. Սալաթեանը. Հայոց բանասիրութիւնը
զրկուեց իր բեղմնաւոր և արդիւնաշատ ներկայացուցչից. դադա-
րեց բարախելուց մի սիրտ, որը համակուած էր ամբողջովին հայ

ազգի անցեալ և ներկայ կեանքով. ազգային բանասիրութեան
նւիրուած Լազարեան ճեմարանի վետերաններէց վերջինը կնքեց

Հայոց Ազգազրական բնկերութիւնը Հայ ազգազրութեան ռահմիրայ Գը-
րիգոր Սալաթեանի դադողի վրայ՝ սպակ զրեց, որ ներկայացնում էր ընկերու-
թեան խորհրդանիշ սվաստիկան, կենտրոնի փնջի միջով արմաւենու գրիչ անց-
կացրած և փետրուարի 13-ին ոգահանդէս կազմակերպեց, ուր պ. Շահնազար-
եան կարգաց այս զեկուցումը Հանդիսականներէ ցանկութեամբ ցաւակցական
հեռադիր ուղարկուեց հանգուցեալի եղբայրներին՝ Մոսկուա:

Սմբ.

իւր մահկանացու կեանքը ծանր և հոգեմտաշ հիւանդութիւնից յետոյ, ներկայ թւի փետրուարի 8-ին, երեկոյեան ժամի 4-ին Թիֆլիսում վախճանուեց ուսուցչապետ Գ. Խալաթեանը:

Հանգուցեալը ծնուել է 1858 թ. սեպտեմբերի 15-ին Աղէքսանդրապոլ քաղաքում. նորա հայրը՝ վաճառական Աբրահամ Գրիգորեան Խալաթեանը բնիկ Բայազետցի էր. Հլարողանալով տանել քրտերի հարստահարութիւնները և որոնելով մի խաղաղ անկիւն, նա նախ գաղթում է Ալիքուչա և ապա ընդ միշտ հաստատուում Աղէքսանդրապոլում. հանգուցեալի մօր անունն էր Մարիամ, որը յայտնի հայկաբան Բաքերտցի Տէր-Մարտիրոսեանի դուստրն էր: Գր. Խալաթեանի հայրը ժամանակի ուսումնասէր մարդկանցից մէկն էր. նա սիրում էր հին գրուածները և շատ անգամ զբաղւում ընթերցանութեամբ. բացի դրանից գրում էր նաև ոտանաւորներ: Հասկանալով ուսման բարձր նշանակութիւնը նա որոշում է իւր որդոցը դպրոց ուղարկել և ահա իւր երկրորդ որդի Գրիգորին նա յանձնում է նախ Տէր-Մինասին և տիրացու Յարութիւնին, որոնց մօտ ժամանակի սովորութեան համեմատ փոքրիկ Գրիգորը կարողանում է միայն քիչ ու շատ կարդալ-գրել սովորել. 60-ական թւականներին Աղէքսանդրապոլում գոյութիւն ունէր հոգևոր դպրոց, որի մէջ դասաւանդող-ուսուցիչները նոյն տիրացուներն էին, ինչ որ տիրացու Յարութիւնը, միայն այլ անուան տակ, նոցա Խալֆա էին անուանում: Փոքրիկ Գրիգորը մտաւ այդ հոգևոր դպրոցը, որի ուսուցիչն էր Մկրտիչ Խալֆա Արաբաջեանը. բայց երկար չէ մնում նա Աղէքսանդրապոլում. հայրը զանազան տեղերից լսելով Լազարեան ճեմարանի համբաւը և թէ Կովկասից բաւական թւով հայ պատանիներ են գնում այնտեղ սովորելու, որոշում է Գրիգորին ևս Մոսկւա ուղարկել. հեշտ չէր այդպիսի մի ցանկութիւն իրագործել 60-ական թւականներին, եւր տեղի հեռաւորութիւնը, ճանապարհների հողորդակցութեան անյարմարութիւնը ամենամեծ արգելքներն էին հանդիսանում Կովկասից դիմելու Մոսկւա: Չնայելով այդ բոլոր դժարութիւններին Աբրահամը 1868 թ. ամառը վերցնելով Գրիգորին ճանապարհում է Մոսկւա, ուր հասնում է ամիս ու կէսից յետոյ, այդքան ճանապարհն անցնելով եռաձի կառքով (Тройка). նոյն թւի աշնան Գրիգորը մտնում է Լազարեան ճեմարանը. 70-ական թւականներին շնորհիւ յայտնի բանասէր Մ. Էմինի Լազարեան ճեմարանում ազգային լեզուի, պատմութեան և գրականութեան ուսուցումը պատուաւոր տեղ էր բռնում և Կովկասից գնացած հայ պատանիներն այստեղ միայն հնարաւորութիւն ունէին ծանօթանալու և նուիրուելու հայի անցեալ կեանքին. պատանի

Գրիգորը տարիների ընթացքում ենթարկում է Մ. Էմինի բարերար ազդեցութեան, որ այնուհետև խթան է լինում նորա համար ընթանալու նորա գծած շաւղով. այն մեծ համակրանքը, որ տածում էր պատանի Գրիգորը դէպի իւր անգղագական ուսուցչապետը, երևում է հանգուցեալի այն յօդաձից, որ զետեղել է Брат. Писмошь»-ի մէջ՝ ցանկանալով ըստ արժանւոյն գնահատել թէ Մ. Էմինի և թէ Ք. Պատկանեանի գիտնական գործունէութիւնը: 1877 թ. մայիս ամսում Գրիգորը խալաթեանը յաջողութեամբ աւարտում է Լազարեան ճեմարանի դասընթացը և մտնում Մոսկւայի համալսարանի բժշկական մասնաճիւղը, ուր երեք տարի դասախօսութիւն լսելուց յետոյ՝ Գ. խալաթեանն այն համոզմանն է գտնում, որ ինքը կոչւած չէ բժշկ լինելու. Լազարեան ճեմարանը նորա վերայ դրօշմել էր որոշ կնիք, նորա սրտի մէջ զարթեցրել էր ազգային պատմութեան և գրականութեան սէրը. նա իսկական հայ գերդաստանի զաւակ էր, հայ ազգի անցեալով ոգեւորեղ և ցաւով տանջուող մի անդամը: Մ. Էմինի գեղեցիկ դասախօսութիւնները, հայ ազգի անցեալ գրական փառաւոր շրջանի երկասիրութիւնների ուսումնասիրութիւնները Գ. խալաթեանի մէջ վառել էին այն սէրը, որ նա չէր կարող հաշտել այդ գաղափարի հետ, ուստի թողնում է բժշկական մասնաճիւղը և փոխադրում պատմական-լեզւաբանական ֆակուլտետը. այս ժամանակ ևս շարունակում է լսել իւր սիրելի ուսուցչի՝ Մ. Էմինի դասախօսութիւնները և ապա ընդմիջտ որոշում է իւր ապագայ գործունէութեան ուղին և պատրաստւում արդիւնաւէտ կերպով ծագայելու ազգային բանասիրութեան համետ, բայց վեհ կոչման: 1884 թ. նա աւարտում է իւր մասնագիտութիւնը առաջին կարգի վկայագրով, որից անմիջապէս յետոյ ճանապարհւում է Գիրմանիա՝ կատարելագործելու իւր մասնագիտութիւնը: 1886 թ. յուլիսի 12-ին նա հրաւիրւում է Լազարեան ճեմարան նախ իբրև հայոց լեզւի ուսուցիչ և ապա Հայոց պատմութեան ու գրականութեան ուսուցչապետ ճեմարանի լսարաններում: Քանիցս առիթ է եղել լսելու նորա աշակերտներից այն սիրոյ մասին, որ տածում էին դէպի իրանց ուսուցչապետը նորա ուկնդիրները. նա հանդիսանում էր իբրև մի ճշմարիտ հայր իւր աշակերտների համար, գուրգուրում, ոգևորում և ապագայի համար հայ բանասիրութեան մշակներ պատրաստել էր երազում. 1896 թ. ամենայն յաջողութեամբ պաշտպանելով իւր ղեկերտացիան «Армянский эпосъ въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго, опытъ критики источниковъ ч. I изслѣдованіе ч. II матеріалы, նա արժանանում է Հայոց պատմութեան մագիստրոսի աստիճանին. իսկ 1903 թ. ներկայացնելով

մի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն „Армянские Аршакиды въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго“ ч. I, II նա արժանանում է հայոց պատմութեան դոկտորի աստիճանին: 1897 թ. նա հաստատում է տեսուչ Լազարեան ճեմարանի և վարում է այդ ծանր պաշտօնը մինչև 1903 թ., որից յետոյ ինքը հրաժարուելով վարչական որևէ պաշտօնից, շարունակում է դասախօսել լսարաններում: Անցեալ-տարուայ վերջին լրացաւ հանգուցեալ Գ. Խալաթեանի ուսուցչապետութեան 25 ամեակը. որը տօնելու բաղձն ունեցաւ միմիայն Լազարեան ճեմարանը, իսկ հայ բանասէր հասարակութիւնը սպասում էր նորա ապաքինելուն, որպէսզի ըստ արժանւոյն տօնէ վաստակաւոր մշակի 25 ամեայ համեստ գործունէութեան յօրելեանը. դժբախտաբար վիճակած չէր նորան տեսնելու այդ օրը: 1903 թ. հանգուցեալ Գ. Խալաթեանը մասնակցել է Համբուրգի արևելագէտների միջազգային XIII համաժողովին, ուր կարդացել է երկու դասախօսութիւն Հայոց պատմութեան վերաբերեալ, առաջինն է «War Artasches von Armenien der Besieger des Krösos», իսկ երկրորդը Die Armenische version der Weltchronik des Hippolytos»: Երկու անգամ այցելել է նա տաճկահայաստան, եղել է Պօլիս, Էրզրում. և այլ ուր, ժողովել է իւր մասնագիտութեան վերաբերեալ զանազան նիւթեր. իսկ Կովկաս եկած ժանանակ նա առիթ չէր փախցնում յաճախ այցելել պատմական վայրերը, ուսումնասիրել հնութեան մնացորդները:

Իւր կեանքի եղանակով և վարուեցողութեամբ հանգուցեալ Գ. Խալաթեանը եւրոպացի էր բառիս ամենաընդարձակ նշանակութեամբ, վերին աստիճանի քաղաքավարի, պարտաճանաչ, երկընդուն գեղարուեստի, երաժշտասէր, սիրահար ծաղիկների. ընկերական կեանքի մէջ նա անզուգական էր, ուրախ, զուարթ, մինչև իսկ զուարճախօս. մանկական և պատանեկական հասակում հայրենիքից ստացած տպաւորութիւններն այնքան ուժեղ էին, որ Մոսկւայում անգամ նա չէր մոռանում հայրենական սովորութիւնները և հայկական ծէսերը. դժբախտաբար Գ. Խալաթեանը մեռաւ մի այնպիսի ժամանակ, երբ նա աւելի կարող էր անել յօգուտ մեր բանասիրութեան, երբ երկար տարիների ընթացքում ժողոված գիտական պաշարը նա պիտի հանդէս բերէր և մեր պատմական կեանքը լուսաբանէր, բայց անողորմ հիւանդութիւնը կարճեց նորա կեանքը: Դեռ 25 տարի առաջ նա զգացել էր սրտի թուլութիւն. թունաւորուել էր նաև ձկնից. Նաուհայմում, ուր նա գնացել էր բժշկուելու՝ սրտի թուլութիւնը աւելի ևս սաստկանում է և չնայելով այն հանգամանքին, որ նա շարունակում էր ընդունել ածխաթթուի վաննա, բայց և այնպէս նորա ցաւերը չեն

թեթեանում, այլև նորոգում են նորա հին հիւանդութիւնները և 54 տարեկան հասակում նորան գերեզման իջեցնում:

Ընդհանուր գծերով նկարագրելով հանգուցեալ Գ. Նալաթեանի կենսագրութիւնը՝ կարեւոր եմ համարում մի քանի խօսքով որոշել այն դերը, որ կատարել է հանգուցեալը հայկական բանասիրութեան ասպարիզում: Հրաւիրուելով Լազարեան ճեմարանը իբրև ուսուցչապետ հայոց պատմութեան՝ հանգուցեալ Գ. Նալաթեանը սկզբից և եթ որոշեց իւր ապագայ անիլիքը — նուիրուել ընդմիշտ Հայոց պատմութեան և գրականութեան ուսումնասիրութեան, այնուհետև ոսկեդարու մեր պատմագիրները դարձան նորա պարապմունքի ամենասիրելի առարկաները, նա շնչում և ապրում էր այդ պատմագիրների նկարագրած կեանքով, նա խորաթափանց մտքով սաւառնում էր Հայկազանց և Արշակունեաց շրջանում, բարեխիղճ և մաքուր, իսկական բանասիրին յատուկ ժրջանութեամբ քրքրում էր մեր պատմական կեանքը՝ մի նպատակ միայն ունենալով — պարզել ճշմարտութիւնը, զատել իրականը պատմականը առասպելից և ցոյց տալ ազգային կեանքի այն անցեալը, որ իրօք տեղի է ունեցել: Ծանր և սրտամաշ են առհասարակ այդպիսի ուսումնասիրութիւնները, դժբա ոչ մի արտաքին փայլ և մեծութիւն չեն խոստանում արդիւնաւէտ գործչին բայց հանգուցեալը երբէք փառքի չէ ձգտել. նորա համար ամենամեծ փառքը և մեծութիւնն այն էր, երբ կարողանում էր Հայոց որեւէ մի պատմագրի տուած տեղեկութիւնները ճշտել, երբ յաջողում էր նրան անցեալի փշրանքներից որեւէ մի կտոր գտնել և լոյս աշխարհ հանել. ահա այդ ժամանակ նորա ուրախութեանն չափ չկար, ոչ մի արտաքին փայլ չէր կարող նորան այդչափ զուարթացնել, բերկրանք պատճառել, որքան հնութեան այդ անխօս վկաները:

80-ական թւականները, Հայոց նոր գրականութեան վերածնութեան շրջանը, իրաւամբ կարելի է կոչել նաև Հայոց հին մատենագրութեան ուսումնասիրութեան շրջան. այդ ժամանակուանից սկսած մի շարք եւրոպացի հայագէտներ՝ Գուդզմիտ, Կարրիէր, Ֆետտէր, Հիւրշման, Կոնիքեր և հայ գիտնականներ ու բանասէրներ Մ. Էմին, Ք. Պատկանեան, Ն. Բիւզանդ, Միաբան և այլք իրանց նւիրեցին Հայոց պատմագիրների ուսումնասիրութեան և հանդէս բերին բաւական հարուստ և արժէքաւոր երկասիրութիւններ: Ահա այդ ժամանակն էր, որ հանդէս եկաւ նաև Գ. Նալաթեանը, Էմինի շփոթի միակ ներկայացուցիչը, բայց որը իւր ուսուցչից աւելի առաջ անցաւ իւր խիզախ եզրակացութիւններով և ենթադրութիւններով: Սկսած 1881 թւականից

հանգուցեալը սկսում է հրատարակել իւր ուսումնասիրութիւնները. մինչև 90-ական թւականները նա զբաղուած էր բացառապէս Հայոց գրականութեան պատմութեան ուսումնասիրութեամբ և ազգագրութեամբ. այս շրջանում նա առանձին ուշադրութիւն է դարձնում հայ ժողովրդի ազգագրական նիւթերի վերայ, ոչ միայն ձեռնարկում է մաս-մաս հրատարակել, այլև սկսում է դոցա մի մասը քննութեան առարկայ դարձնել, ինչպէս օր. հայ ժողովրդական հեքեաթները՝ կամենալով ցոյց տալ այն կապը, որը կայ հայ ժողովրդի, սլաւոնների և գերմանացիների ժողովրդական հեքեաթների մէջ: Հայոց գրականութեան պատմութեան և ազգագրութեան նա նուիրել է 15 ուսումնասիրութիւն, որոնցից առաջինն է.

1) „Давидъ Сасунскій“ образчикъ народнаго армянскаго эпоса 1881 թ. որով հանգուցեալը կամեցել է հայոց ժողովրդական վէպի մի նմուշը տալ, թարգմանելով Լուսինէն և տպագրելով „Жур. Минис. Народ. П.“ ամսաթերթի մէջ և ապա առանձին յառաջարկով Братская Помощь ժողովածուի մէջ:

Նորա Բ-դ ուսումնասիրութիւնն է «Ղազար Փարպեցի և գործք նորին» գրաբար լեզուով, (Лазаръ Парпскій и его труды) 1883 թ. ուր հանգուցեալ ուսուցչապետը քննութեան առնելով Ղազար Փարպեցու պատմութիւնն ու թուղթը, ցոյց է տալիս այդ մատենագրի չլիշուած աղբիւրները՝ Մ. Խորենացու և Եղիշէն, բայց յետոյ նա փոխում է իւր կարծիքը, վերջիններիս համարելով աւելի ուշ ժամանակուայ հեղինակներ (VI—VII-րդ):

Գ-դ երկասիրութիւնն է «Общій очеркъ народныхъ армянскихъ сказокъ» որ առաջին անգամ հրատարակուել է 1885 թ. ուսուցչապետ Միլլերի խմբագրութեամբ հրատարակուող ազգագրական հանդէսի մէջ, յետոյ արտատպուել է «Братская Помощь» ժողովածուում և ապա թարգմանել է գերմաներէն և հրատարակուել «Armenische Bibliothek»-ում 1886 թ.

Դ-դ գրութեան է «Моисей Хоренскій и древній эпосъ армянскій и слѣдованіе И. О. Эмина. իւր ուսուցչապետի այս հետազոտութեան առթիւ հանգուցեալ Գ. Խալաթեանը առաջին անգամ արտայայտում է իւր կարծիքը Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ յիշուած ժող. վէպի վերաբերեալ, որի մասին մենք քիչ յետոյ կ'իօսենք, երբ կ'ընթերցենք նորա գրութեանը Մ. Խորենացու պատմութեան վերաբերեալ: Սորա հայերէն թարգմանութիւնը տպագրուած է 1886 թ.

Ե-դ. «Մրազիւր հայ ազգագրութեան և ազգային իրաւարանական սովորութիւնների» 1887 թ. Եթէ չեմ սխալուում, առաջին ան-

գամ հանգուցեալ Գ. Սալաթեանն է լուրջ ուշադրութեան արժէ հայ ազգագրութեան վերաբերեալ նիւթերը մշակելու խնդիրը, նա այդ հարցով զբաղուել է դեռ ևս 1880—1881 թւականներին, ուսումնասիրել է Ռուսաց գրականութեան այդ մասը և ապա կազմել մի ընդարձակ ծրագիր՝ իբրև առաջնորդ հայ ժողովրդի ազգագրութեամբ զբաղող անդամների համար. այդ նոյն գրածքի յառաջարանում բացատրելով ազգագրական նիւթերի նշանակութիւնը մեզ համար և ցաւօք սրտի տեսնելով, որ այդ ուղղութեամբ դեռ ոչինչ չէ արուած մեր մէջ, նա վշտացած գրում է. «Ժողովրդի խօսքն ու բարբառը, հին ծէսն և սնապաշտութիւնը, առասպելական վէպն ու աւանդութիւնը, հին երգն ու խաղը, հեքեաթն ու առածը, որպէս և շատ ազգային իրաւաբանական սովորութիւններ—մեր աչքի առաջ պակասում, նուազում, մարւում արհամարհանքի կամ մոռացման են տրւում և հետզհետէ անհետանալու վիճակին մօտենում, շփւելով ու ընդհարուելով նորաձեւութիւնների, կեանքի նոր գաղափարների ու պայմանների, գրաւոր օրէնքների հետ, նոցա հոսանքին զրդիմանալով և նոցա տեղի տալով: Կանցնի շատ-շատ մի կէս դար և այդ մեր պապերից աւանդած հազարաւոր տարիների՝ շատ կողմից թանկագին կտակը, կըկորչի անգարծ, եթէ օր առաջ հոգ չտանենք խնամքով արձանագրելու նորան և պահպանելու առաջացի համար և մեր այսպիսի անփութութեան փոխարէն անվերջ պէտք է պարտաւեն ու նախատեն մեզ գալոց սերունդները»:

Զ-դ «Մովսէս Սորենացու Հայոց պատմութիւնը» Խ. ծ. վ. Ստեփանէի թարգմանութեամբ 1890 թ. սա մի մանրամասն և լուրջ քննադատութիւն է Մ. Սորենացու պատմութեան աշխարհարար թարգմանութեան առթիւ գրած. նախքան քննութեան անցնելը հանգուցեալը որոշում է գրաբար և աշխարհարար լեզուի սահմանները, որից յետոյ աւելացնում է «գրականութեան համար գրաբարը այն մեծագին գանձարանն է, որի մէջ պահուած ենք տեսնում մեր նախնական կեանքի հրաշալի նկարագիրները, մեր հինաւուրց քաղաքակրթութեան և ինքնուրոյնութեան թանկագին յիշատակները, որոնք հիմք և կամ գոնէ մեծ նպաստ պէտք է լինին մեր ներկայ զարգացմանը և առանց դոցա դժուար է երևակայել մեր վերածնութիւնը, ուստի հին գրականութիւնը, հայ մտքի և հանճարի այդ գեղեցիկ արդիւնքը բացի դպրոցական առարկայ լինելուց, որ անհրաժեշտ է, պէտք է որ չըպահուի ծածուկ, չըթագցուի մեծամասնութիւնից դժուար ըմբռնելի հին լեզուի քօղի տակ, այլ թարգմանուի գիւրատար, հասկանալի ոճով և տարածուի ժողովրդի մէջ»: Յայտնելով իւր ուրախութիւնը, որ հայոց դա-

սական հեղինակների երկերը սկսել են թարգմանել աշխարհաբար լեզուով և անցնելով Խ. Ստեփանէի թարգմանութեան ու մանրամասն փաստեր առաջ բերելով, նա գտնում է որ Խ. Ստեփանէն «ձեռք է զարկել այնպիսի մի գործի, որի համար ոչ կարևոր գիտութիւն ունի և ոչ պատշաճաւոր պատրաստութիւն, մանաւանդ աշխարհաբար լեզուի ոճերի կողմից... պէտք է նորից թարգմանել նորան»:

Է-դ «Եղիշէի պատմութիւն Վարդանայ» ըստ Անձեաղեաց օրինակի. հրատարակութիւն Խ. Յովհաննիսեանի. 1882 թ. «Մուրճ» ամսաթերթում տպագրուած. այս քննադատական յօդուածի մէջ մի քանի զգացուած խօսքերով որոշելով Եղիշէի պատմութեան նշանակութիւնը և ապա անցնելով այդ նոր հրատարակութեանը, գտնում է, որ դա գոհացուցիչ չէ և ոչ մի տարբերութիւն չունի նման այլ տպագրութիւններից:

Ը-դ «Զենոր Գլակ» 1893 թ. այս ուսումնասիրութեան մէջ հանգուցեալ Գ. Խալաթեանն առաջ բերելով այն աւանդական կարծիքը, որ իբր թէ Զենոր Գլակը ժամանակակից է եղել Գրիգոր Լուսաւորչին և վերջինիս առաջարկութեամբ գրել է Հայոց պատմութիւնը (սկսած Տրդատի հայր Խոսրովի սպանութիւնից ու Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով կատարուած հրաշագործութիւնները) ուրեմն նա IV-դ դարու հեղինակ է, ապացուցանում է, որ Զենոր ասորու անունով մեր ձեռքը հասած պատմական երկը կարող է գրուած լինել միւսիայն V—VIII դարում, հեղինակը օգտուել է տեղական աւանդութիւններից և այլ գրական երկերից, ուրեմն նա IV-դ. դարում չէ ապրել և նկարագրած դէպքերին ականատես չէ եղել:

Թ-դ «Եղիշէի աղբիւրների աւթիւ» 1895 թ. տպագրած է «Հանդէս Ամսօրեայի» մէջ. քննութեան ենթարկելով Եղիշէի պատմութեան աղբիւրները, հանգուցեալն այն եզրակացութեանն է գալիս, որ Եղիշէն օգտուել է Նազար Փարպեցու Հ. պատմութիւնից և այլ վարքագրութիւններից, հետևապէս և աւելի ուշ ժամանակուայ հեղինակ է, քան մինչև այժմ ենթադրուում էր:

Փ-դ («О новооткрытыхъ „книгахъ Паралипо менона“ въ древнѣйшемъ армянскомъ переводѣ»)

Ժ-դ «Դիրք մնացորդաց» հայկական հնագոյն թարգմանութեամբ 1896 թ. և Ժա-դ «Նորագիւտ Մնացորդաց գրքի» Լոնդոնի ձեռագիրը. 1901 թ. տպագրուած «Հանդէս Ամսօրեայում». Գ. Խալաթեանի ամենամեծ ծառայութիւնը, որ նա մատուցեց թէ Հայոց բանասիրութեան, թէ մասնաւորապէս լեզւին և թէ ընդհանուր եւրոպական գրականութեան, է «Մնացորդաց Գրքի» այս

գիւտը հայկական մի քանի ձեռագիրներում. Հայոց պատմագիր-
ներից վաղուց ի վեր յայտնի էր, որ V-դ դարում հայերը առա-
ջին անգամ Ասորերէն Պեշիթա օրինակից են թարգմանել Աստ-
ուածաշունչը, իսկ յետոյ սրբագրել են ըստ 70-ից թարգմանու-
թեան. և որովհետեւ Ասորերէն Պեշիթան վաղուց ի վեր կորել
էր, ուստի բանասէրները որոնում էին, թէ արդեօք Հայոց Ածա-
շընչի թարգմանութեան մէջ պահպանուած կարող են լինել Պեշի-
թայի հետքերը. երկար ժամանակ այդ որոնումները ապարդիւն
անցան. 1894-թուականից սկսած էջմիածնի համեստ միաբաննե-
րից մէկը Նդ. Վ. Հասանջալալեան համեմատում էր էջմիածնի ձե-
ռագրատան մի քանի Աստուածաշունչ օրինակները. ահա այդ ժա-
մանակ նա նկատում է, որ 2 ձեռագիր ունին բոլորովին տար-
բեր ընթերցումներ «Մնացորդած գրքերի» բաժնում. Նդիա վ-ը
ենթադրելով հանգերձ, թէ դա կարող է տարբեր թարգմանու-
թեան հետք լինել, այնուամենայնիւ կարևոր նշանակութիւն
չէր տալիս և շարունակում էր իւր համեմատութիւնը. 1895 թ.
ամառը հանգուցեալ Գ. Պալաթեանը գալով էջմիածին և Նդիա
վ-ից տեղեկանալով այդ նորութեան մասին, ուշի ուշով քննում
է այդ տարբերութիւնը և գտնում, որ «Մնացորդաց գրքերը» 2
ձեռագրի մէջ պահպանուած են Ասորերէն Պեշիթայի թարգմա-
նութեամբ. զգալով այդ մեծ գիւտի նշանակութիւնը նա իսկոյն և
եթ հրատարակում է և հրաւիրում բանասէրների ուշադրութիւնը այդ
թանկագին բեկորի վերայ. 5 տարի յետոյ Լոնդոնի թանգարանում
նա գտնում է մի այլ հայերէն ձեռագիր Աստուածաշունչ, որի մէջ
«Մնացորդաց գրքերը» նոյնպէս էին թարգմանուած, ինչպէս և
էջմիածնի ձեռագիրների մէջ: Այդ գիւտը առիթ տւեց մի քանի
գիտնականների զբաղւելու «Մնացորդաց գրքերի» հայերէն հնա-
գոյն թարգմանութեան ուսումնասիրութեամբ. այսպէս պրօֆ.
Մառը համարելով դա մի անգին գանձ Հայոց լիզւի համար,
քննում է լեզուական տեսակէտից. իսկ Տիւրքենգէնի ուսուցչապետ
Ֆետաբերը, իբրև ասորագէտ, մի առանձին յօդուածով կամենում է
ցոյց տալ, թէ որ որչափով հայերէն այդ թարգմանութիւնը կը-
րում է Ասորերէնի հետքերը:

Ժբ.-դ. Fragmente Iranische Sagen bei Grigor Magistros» 1895-
Այս փոքրիկ գրուածքի մէջ, որը գրուած է գերմաներէն լեզուով,
Գ. Պալաթեանը կամենում է ցոյց տալ, թէ Գր. Մագիստրոսի
երկասիրութիւնների մէջ պահպանուած են իրանական առասպելներ
և վէպեր.

Ժգ.-դ. Два армениста Н. О. Эминъ и К. Ц. Паткановъ.
տպագրւած է «Братская Помощь»-ի մէջ, այստեղ նա հանդէս է

բերում այդ հայագետների գիտնական գործունեությունը և նշանակությունը:

Ժդ-դ «Помяти П. Феттера и Г. Гельцера» 1907 թ. երկու հայագետների յիշատակին ներկած մի ամփոփ գրւած է, ուր որոշում է նորա խաղացած դերը հայկական բանասիրութեան ասպարէզում:

Ժե դ «Հայոց ազգագրութեան վերաբերեալ նիւթեր են, որոնք զետեղուած են էմինեան ազգագրական ժողովածուի VII գրքում:

Բայց աւելի ևս բովանդակալից և արդիւնաւէտ են հանգուցեալ Գ. Խալաթեանի այն երկասիրութիւնները, որոնք վերաբերում են Հայոց պատմութեան աղբիւրների քննադատութեան. այս երկասիրութիւնները, որոնք թւով 12 հատ են, մեծաւ մասամբ կենդրոնացած են Մ. Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութեան շուրջը. Հայոց պատմագիրների հայրը, հայի այն յիշատակ ժամանակների կեանքը վերստեղծող և ազգային փառքով հպարտացող ու ցաւով տանջւող Մ. Խորենացին եղել է հանգուցեալ Գ. Խալաթեանի գործունեութեան ամբողջ կեանքի ուսումնասիրութեան առարկան. մեր նպատակից դուրս է մանրամասն տեղեկութիւններ տալ այդ երկասիրութիւնների մասին, բայց որպէսզի կարելի լինի մի ընդհանուր գաղափար կազմել, թէ ի՞նչ նորութիւն է մտցրել հանգուցեալը Մ. Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութեան գործի մէջ, եւ կըթուեմ նորա այդ ուղղութեամբ գրուածները և ապա համառօտ կերպով առաջ կբերեմ նորա ուսումնասիրութիւնների արդիւնքը մեր քերթողահօր նկատմամբ.

1) Zur Erklärung der Armenischen Geschichte des Moses von Chorene,» 1893 թ.

2) «Начало критического изучения «Истории Армении» Моисея Хоренского» 1894 թ.:

3) «Армянский эпосъ въ исторіи Армении Моисея Хоренскаго». 1896 թ.

4) «Маръ-Абасъ Мцурнійскій или псевдо-Агаѳангелъ» 1897 թ.

5) «Մովսէս Խորենացու աղբիւնները, Խորենացին և Գրիգոր Նազիազանցին». 1897 թ.

6). «Մ. Խորենացու նորագոյն աղբիւրների առթիւ» 1898 թ.:

7). «Объ Абгарѣ, царѣ Эдесскомъ—по Моисею Хоренскому» 1900 թ.

8). «О нѣкоторыхъ географическихъ названіяхъ древней Арменіи въ связи съ данными Ванскихъ надписей» 1901 թ.

9) «Армянскіе Аршакиды въ Исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго». 1903 թ.

10) «Къ вопросу объ армянскомъ лѣтосчисленіи» 1905 թ.

11) «Очеркъ Исторіи Арменіи въ связи съ общимъ ходомъ событій въ Передней Азіи».

Մ. Նորենացու պատմութեան շուրջը կազմուել է բաւական հարուստ մի գրականութիւն. թէ եւրոպացի հայագէտները և թէ մերագնեայ բանասէրները ամեն անգամ երբ կամեցել են Հայոց պատմական կեանքի գրական մնացորդների ուսումնասիրութեամբ զբաղուել, միշտ կարիք են զգացել նախ և առաջ Մ. Նորենացու Հայոց պատմութիւնը ուսումնասիրել կամ աւելի մօտ ծանօթանալ այդ հեղինակի հետ, որովհետեւ առանց այդ հեղինակի պատմութեան աղբիւրների ուսումնասիրութեան և հեղինակի անձնաւորութեան ու ժամանակի որոշման շատ հարցեր մնում էին մութ և անլուծելի. այդ է պատճառը, որ հայոց պատմագիրներից ոչ մէկը այնքան քննութեան առարկայ չէ եղել և ոչ մէկ պատմագրի մասին այնքան հակասական կարծիքներ չեն արտայայտուել, որքան Մ. Նորենացու վերաբերմամբ: Մ. Նորենացու պատմութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղուող բանասէրները իրանց ուղղութեամբ բաժանուում են երկու գլխաւոր բանակի. մի մասը ընդունելով, այսպէս ասած, աւանդական սովորութիւնը և փաստեր առաջ բերելով ապացուցանում է թէ Մ. Նորենացին իրօք ապրել է V-դ դարում, հաւաստի պատմագիր է, նորա հաղորդած աղբիւրներից արդարեւ նա օգտւել է և եթէ սխալներ կամ անճշտութիւններ պատահում են նորա պատմութեան մէջ, այդ պիտի վերագրել նորա աղբիւրներին և եթէ Մ. Նորենացին երբեմն թիւրիմացութեան մէջ է ընկնում այդ յառաջանում է նորանից, որ նա ինքը կուրօրէն հաւատում է իւր աղբիւրների հաղորդած տեղեկեկութիւններին և քննադատաբար չէ վերաբերում: Միւս մասը հերքում է Մ. Նորենացու V-դ դարու հեղինակ լինելը և ժամանակը հասցնում է մինչև VII—VIII-դ դարը. իսկ աղբիւրների նկատմամբ այն կարծիքն է յայտնում, թէ Մ. Նորենացին բարեխիղճ կերպով չէ վերաբերուել դէպի իւր աղբիւրները, այլ կեղծել է և պատմական դէպքերը շփոթել կամ վարագուրել: Բ-դ կարծիքի գլխաւոր պաշտպաններն էին Գուտշմիտ, Գարազաշեան և Կարրիեր. հանգուցեալ Գ. Նալաթեանը պատկանելով Բ-դ բանակի բանասէրների թւին՝ աւելի առաջ գնաց. նա Մ. Նորենացու ժամանակը հասցնում էր մինչև VIII-րդ դարու վերջը կամ IX-դի սկիզբը, իսկ պատմութեան աղբիւրների նկատմամբ ասում է, թէ նա զիտմամբ կեղծել է: Գ. Նալաթեանի առաջին լուրջ ու-

սուսնասիրութիւնը այս ուղղութեամբ է «Армянский эпосъ въ исторіи Арменіи Моисея Хоренскаго: Այս գրութեամբի յառաջարանում համառոտակի յիշելով Մ. Խորենացու պատմութեամբ մինչև իւր ժամանակ զբաղուող բանասէրներին՝ ինչպէս Լա-Կրօզ, Վ. և Գ. Վիստոն Եղբարք, Շրիօտէր, Փրէրէ Կատրմէր, Րընան, Ք. Պատկանեան, Գուշմիտ, Մ. Էմին, Գարագաշեան, Կարիեր, Դիւլորիէ, Լանգլուա և այլք աւելացնում է թէ Լա-Կրօզից յետոյ առաջին անգամ Գուշմիտ լուրջ ուսումնասիրութեամբ կասկած յայտնեց Մ. Խորենացու ժամանակի նկատմամբ և նորա ժամանակը հասցրեց մինչև VII-դ դարը. այնուհետև իւրաքանչիւր բանասէրի ուղղութիւնը որոշելուց յետոյ նա անցնում է քննելու «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու պատմութեան մէջ», և հետեւեալ եղբակացութեան է գալիս, որ Մ. Խորենացին իւր ձեռքի տակ ունեցել է ընդարձակ գրական նիւթ. միայն թէ ունենալով տենտենցիօզ նպատակ և դորա համապատասխան վերաբերելով դէպի պատմական առարկան, նա չի յիշում իւր բոլոր աղբիւրները. նոյն իսկ նորա յիշած բաւական մեծ թւով հեղինակներից և նոցա գրութեաններից իսկապէս գոյութիւն են ունեցել միայն մի քանիսը, որոնք անմիջական առնչութիւն չունեն հայ ժողովրդական վէպի հետ. իսկ այդ վէպի միւս աղբիւրները, որ յիշում է Մ. Խորենացին, գոյութիւն չեն ունեցել և միայն նորա ստեղծագործութեան արդիւնքն է՝ հիմնուած զբաւոր աղբիւրների, թարգմանական և ինքնուրոյն գրութեանների վերայ, որ Հայոց գրականութեան մէջ գոյութիւն ունէին և յիշում էին V-VIII-դ դարը. սոցանից են յունաց մի քանի հեղինակների գրութեանները, որոնց բնագիրները կամ հատուկօրոք հատուածներ յայտնի են եղել Մ. Խորենացուն: Առաջին խմբին է պատկանում Մար-Արաս Կատինայի «Քաղդէացւոց գիրքը», որը յայտնի է եղել ոչ առաջ քան V—VIII-դ դարը. սորա պարականոն հատուածներից օգտւել է Մ. Խորենացին և լրացրել նոր և նոյնքան անհաւատարիմ նիւթերով, փոփոխելով ըստ իւր կամաց և համաձայն իւր նպատակի:

Բգ. Մ. Խորենացին ծանօթ է եղել Աբիդենի, Բերդի, Կեփալիոնի և Բագմավէպի գրածքների հետ ոչ թէ անմիջապէս, ինչպէս ինքն է ճգնում հաւատացնել, այլ Եւսեբէոս Կեսարեցու «Ժամանակագրութեան» հայերէն թարգմանութիւնից:

Գդ. Ուղիւպի «Գիրք Մեհենից» և նորան վերագրած պատմութիւնը անմիջական առնչութիւն չունեն Հ. ժողովրդական վէպի հետ և Մ. Խորենացու ստեղծածն է, իրօք ինչ որ մեր պատմագիրը վերագրում է «Գիրք Մեհենից» գրութեան, նա քաղել է Ագաթանգեղոսից:

Դ-դ. կասկածելի է, ինչպէս Մ. Խորենացին է վկայում, որ Պարսից առասպելները իրանց մէջ բովանդակէին Հայոց Թագաւորների մասին վիպական պատմեաճքներ:

Այսպիսով մի շարք փաստերից յետոյ հանգուցեալ Գ. Խալաթեանը գալիս է այն եզրակացութեան, որ Մ. Խորենացու յիշած Հայոց ժողովրդական վէպը գրական ծագում ունի, և արուեստական կերպով յօրինուած է Աստուածաշնչի զանազան հատուածների նմանութեամբ իւր իսկ հեղինակի ձեռքով. այնուհետև նա միառմի ցոյց է տալիս այն գրաւոր աղբիւրները, որոնք ծառայել են Մ. Խորենացու համար իբրև նիւթ՝ Հայ ժողովրդական վէպը կազմելու ժամանակ: Այսպիսի եզրակացութեան գալով հանգուցեալ Գ. Խալաթեանը Մ. Խորենացու հաղորդած վէպի վերաբերմամբ, նա միանգամայն որոշում է մեր պատմագրի ուղղութիւնը և վերաբերմունքը դէպի իր առարկան: Մ. Խորենացին հանդիսանում է, ըստ Գ. Խալաթեանի, մի առեղծուածային պատմագիր, որը սիրում է կեղծել, իւր աղբիւրները և իրականութիւնը շրջել ըստ իւր հաճոյից:

Հանգուցեալ Գ. Խալաթեանի մի ուրիշ հետաքրքիր ուսումնասիրութիւնն է «Армянские Аршакиды в Истории Армении Моисея Хоренского», այստեղ նա նոյն եղանակով քննում է Մ. Խորենացու աղբիւրները. բառացի կերպով կրկնում է նոյնը, ինչ որ ասել է նախորդ ուսումնասիրութեան մէջ և 17 ընդարձակ գլուխների մէջ քննութեան առնելով Մ. Խորենացու տւած տեղեկութիւնները Արշակունիների մասին՝ հետեւեալ եզրակացութեան է գալիս.

Ա) Մ. Խորենացին ինքը մեծաւմասամբ օգտուելով իւր ժամանակ գոյութիւն ունեցող աշխարհագրական անուններից կամեցել է դոցա օգնութեամբ որոշել նախարարական տոհմերը կամ նահապետների անունները՝ հնարելով իւր կողմից բացատրութիւններ:

Բ) Մ. Խորենացու յիշած այլաբանութիւնները, որ իբր թէ ասում էին կամ երգում հայ գուսանները, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ իւր ստեղծագործութիւնները՝ Աղէքսանդրի, Փիլոնի և այլոց նմանութեամբ:

Գ) Մ. Խորենացու տւած տեղեկութիւնները հայոց հեթանոսական կրօնի մասին ոչ մի նոր և ինքնուրոյն բան չեն ներկայացնում. նա կրկնում է այն, ինչ որ Ագաթանգեղոսն է ասել, լրացնելով այլ մանրամասնութեամբ, որ նա քաղում է այլ թարգմանութիւններից, որոնք ոչ մի առնչութիւն չունեն հայոց հեթանոսական կրօնի պաշտամունքի հետ:

Գ) Հայկազանց պատմութեան մեծագոյն մասը անունների չոր ու ցամաք ցանկ է և արուեստականապէս յարմարեցրած Ասորեստանի թագաւորների թւին և յաջորդականութեանը՝ համաձայն Կտեսխասին: Պարթևների մասին մի շարք հետաքրքրական տեղեկութիւններ տալով հանդերձ, նա իւր այդ պատմութեամբ բոլորովին տարբերում է դրամների վերայ հիմնւած ստոյգ պատմութիւնից, հայ Արշակունիների մասին շատ տեղ օտար աւելի արժանահաւատ պատմութեանց հակառակ է պատմում, Մ. Խորենացու ժամանակագրութիւնը անգոհացուցիչ է և ի վերջոյ հանգուցեալ Գ. Խալաթեանը եզրակացնում է, թէ այսուհետև Մ. Խորենացու պատմութիւնը պէտք է լինի մեզ համար ոչ թէ ճշգրիտ պատմական մի աղբիւր, այլ իբրև մի գեղեցիկ վրական երկ:

Հանգուցեալ Գ. Խալաթեանի արտայայտած կարծիքները մեր պատմահօր վերաբերմամբ երբեմն կարելի է չափազանցացրած համարել, կարելի է ասել մինչև իսկ խիզախ, այդ է պատճառը, որ նա իւր ծայրայեղութեան մէջ միակը մնաց, նորա դէմ դուրս եկան մի քանի բանասէրներ՝ ինչպէս պրօֆ. Մառը, Մ. Արեղեանը և այլք, որոնք կամեցան չափաւորել հանգուցեալի մտքի թոփշները, բայց Գ. Խալաթեանը մնաց աննկուն իւր կարծիքների մէջ և այնուհետև ևս շարունակեց նոյն եռանդով քննել Մ. Խորենացու պատմութեան աղբիւրները:

Բացի սեպհական երկասիրութիւններից հանգուցեալ Գ. Խալաթեանը խմբագրել է նաև զանազան հրատարակութիւններ Հայոց բանասիրութեան վերաբերեալ. այսպէս նորա անմիջական մասնակցութեամբ և հսկողութեամբ հրատարակւել է Լազարեան ձեմարանի IX դարուց մեր ձեռքը հասած երկաթագիր աւետարանը՝ լուսատիպ և ընդարձակ յառաջարանով. 1899 թ.

2) «Յիշատակարան Աղէտից Գրիգորի Խլաթեցւոյ» պատմական վիպասանութիւն Լանգթիմուրի ժամանակից. 1897 թ.

3) «Գիրք մնացորդաց» 1899 թ.

4) «Գամառ Քաթիպայի բանաստեղծութիւնները 1881 թ. նոյնը աւելի լրիւ հրատարակութեամբ 1893 թ.

5) Ռափայէլ Պատկանեանի Ընտիր երկասիրութիւնները երկու հատորով 1893 թ.

Իւր ուսուցչապետ Մ. Էմինի մահուանից յետոյ հանգուցեալ Գ. Խալաթեանը հրատարակում է նորա երկասիրութիւնները և նորա 50-ամեայ յոբելեանի նկարագիրը՝ հինգ զանազան գրքերով:

Բացի այս բոլորից հանգուցեալ Գ. Խալաթեանի խմբագրու-

թեամբ մինչև վերջին ժամանակներս հրատարակում էին «Էմի-
նեան ազգագրական ժողովածուի» հատորները, որոնք աչքի էին
ընկնում իրանց հարուստ բովանդակութեամբ և հետաքրքիր նիւ-
թերով, շնորհիւ յայտնի հայ բանասէրի անուան նուիրած այդ ժո-
ղովածուի, սկսեցին հրատարակել բազմատեսակ նիւթեր՝ Հայոց
գրականութեան, պատմութեան, ազգագրութեան և լեզւի վերա-
բերեալ. մինչև այժմ «Էմինեան ազգագրական ժողովածուից» լոյս
է տեսել Գ. Նալաթեանի խմբագրութեամբ ութը գիրք:

Ժամանակ առ ժամանակ հանգուցեալը իւր մասնագիտութեան
վերաբերեալ զանազան յօդուածներ է գետնից հանել «Արարատ», «Մուրճ»,
«Հանդէս Ամսօրեայ» և Հայոց այլ պարբերական հրատարակութիւն-
ների մէջ. աշխատակցել է նաև թէ Ռուսաց և թէ արտասահմանի
մի քանի գիտական ամսաթերթերին:

Ահա այսքան բեղմնաւոր է եղել ուսուցչապետ Գ. Նալա-
թեանի գործունէութիւնը Հայոց պատմութեան և գրականութեան
ուսումնասիրութեան սապարիղում, այսչափ քրտնաթոր երկասի-
րութիւններ է կտակել այն ազգին, որի հարազատ զաւակն էր
ինքը, որի անցեալ կեանքը ուսումնասիրելու համար նա չխնայեց
իւր ամենալաւ օրերն անգամ. նա մեռաւ առանց յետնորդի, մի միտք,
որ անդադար տանջում էր հանգուցեալ Գ. Նալաթեանին. նա կար-
ծէք վերջինն էր Էմինի շղօլայի սաներից: Եւ այժմ երբ մենք թևակո-
խել ենք XX-դ դարը, երբ աւելի շատ կարիք է զգացւում ուսումնա-
սիրելու մեր անցեալ կեանքի բեկորները, երբ հայոց պատմական
անցեալը զեռ շատ ու շատ բանասէրների ջանքերի կարիք ունի,
երբ հարկաւոր է պարզել մեր անցեալ ուղին՝ նոր ճանապարհներ
հարթելու ապագայի համար, երբ տաղանդաւոր մշակների կա-
րիքը աւելի խորն է զգացւում, երբ քչերն են միայն, որ իրանց
մէջ կոչումն են զգում դիմելու այդ համեստ ասպարէզը, ահա մի
այսպիսի ժամանակ մենք զրկւում ենք մի տաղանդաւոր բանա-
սէրից. և այս կորուստը աւելի քան զգալի պիտի լինի մեզ հա-
մար, եթէ ի նկատի ունենանք, որ Հայոց պատմական բանասի-
րութեամբ զբաղողների թիւը այժմ աւելի և աւելի նւազել է.
ուսուցչապետ Գ. Նալաթեանի մահը մի ծանր և անփոխարինելի
կորուստ է մեր բանասիրութեան համար:

Հանգիստ ոսկերացդ, վաստակաւոր դու բանասէր:

Աս. Շահնազարեան

ԿԱՐԵՒՈՐԱԳՈՅՆ ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

		Սխալ	Ուղիղ
Երև 8, սող 12.		Lindenthal	Lingenthal
» 15 » 6		Sachou	Sachau
» 25 » 23		putrika, putra	putrika putra
» 52 » 6		conjunctio (Hand ergreifung):	conjunctio (Hander- greifung):
» 53 » 29		(Վաչէ	(Վասակ
» » » 21—32		(նոյն Վաչէի եղբայր Վասակը)	նոյն Վասակի եղ- բայր Վարդանը)
200 1 վերևից		բէք	երբէք
208 16 ներքևից		ΘΕΥ	ΘΕΥ
» 13 »		»	»
209 17 վերևից		Կամոզէնի	Կոմմազէնի
215 3 »		ΙΣΙΩΝ	ΙΣΣΩΣ
216 5 ներքևից		ΜΑΛΛΥ	ΜΑΛΛΥ
223 7 վերևից		Դատամի Սինոպի գրմ.	Անի բերդի գրամ.
314 »		Անի բերդի գրմ.	Դատամի Սինոպի գրամ.
215 19 »		Επαρχο	Επαρχος

Խմբագրութեանս ստացած պարբերական հրատարակութիւն-
ների և գրքերի մասին տեսնել Հայոց Ազգագրական ընկերու-
թեան 1911 թուի գործունէութեան տեղեկագրի մէջ:

Ա Յ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն

օրաթերթ

Գինը Ալեքսանդրապոլ 2 ր., Երևան
ֆաբրիկա — 3 ր.

Հասցեն՝ Александрополь, ре-
дакция «Ахуриянь»

Ա Ր Օ Ր

ամսագիր

Բաժանորդագիրն է 3 ր.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Редакция
„Апоръ“.

Ա Ր Ա Գ Ա Ճ

օրաթերթ

Գինը 2 րուբլ. 40 կ.

Հասցեն՝ Александрополь Ред. газ.
„Арагацъ“.

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Դ

Բաժ. 10 ֆր. (4 րուբլ.)

Հասցեն՝ Rédaction de la Revue
«Basmavep» Venise, Italie, S. La-
zare.

Բ Ի Ի Զ Ա Ն Դ Ի Ո Ն

օրագիր

Բաժ. 40 ֆր.

Հասցեն՝ Réd. du journal Buzan-
dion. Constantinople.

Հ Ա Ն Դ Ե Ս Ա Մ Ս Օ Ր Ե Ա Յ

Բաժ. 6 ր. կամ 15 ֆր.

Հասցեն՝ Rédaction de la revue
«Handess Amsorya» Au Convent
des PP. Méchitaristes. Vienne
V. Mechitaristengasse 4.

Կ Ռ Ա Ն

շաբաթաթերթ

Հասցեն՝ Эривань. Ред.
„Кранъ“.

Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Բ

շաբաթաթերթ

Բաժանորդագիրն է 10 ր.

Հասցեն՝ The «Hayrenik» Pu. Co.
Boston Mass 27 Beach St.

Հ Ո Ր Ի Զ Ո Ն

օրագիր

Բաժանորդագիրն է 8 ր.

Հասցեն՝ Ред. Оризонъ, Тифлисъ.

Ղ Ա Ր Ա Բ Ա Ղ

օրաթերթ

Գինը — 3 ր. Շուշու, Շուշուցի դուռ — 4

Հասցեն՝ Шуга, редакция
„Карабахъ“.

Մ Շ Ա Կ

օրագիր

Բաժանորդագիրն է 10 րուբլ.

Հասցեն՝ Тифлисъ, Ред. «Мшакъ»
Tiflis Re'd. du journal arme'nien
«Mschak»

II

Տ Ա Ր Ի

Մ Ա Ր Տ

II

Տ Ա Ր Ի

Գրական-բանասիրական և հասարակա-
կական ճիշգրտագրական թերթ.

Տարեկան բաժանորդագիրն է 3 ր.

կէս տարին 2 ր.

Հասցեն՝ МОСКВА, Б. Сухарев.
пер. д. 18 кв. 2. Редакция
жур. «МАРТ».

Խմբ.-չրատ. Ս. Թումանյան-
կայծույցի.

Բ Ա Կ Ս

Газета

Цѣна 7 р

адресъ: Баку, ул. Меркuryевской
домъ Цатурова.

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

Հայոց ազգագրական ընկերության հրատարակութեամբ լոյս տեսնող

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՌԱՄՍԵՍ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
1912 թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԾՐԱԳԻՐ. Տեղագրութիւն. 2. Պատմական տեսութիւն. 3. Մարդաբանական հետազոտութիւններ. 4. Վիճակագրական տեղեկութիւններ. 5. Հնագիտական հետազոտութիւններ. 6. Ազգագրական, ցեղագրական և հասարակագիտական հետազոտութիւններ. 7. Տնայնագործութեան, պարապմունքի և զիւղացիների տնտեսական դրութեան մասին ուսումնասիրութիւններ. 8. Ժողովրդական հաւատք. 9. Սովորութեան իրաւունք. 10. Բանաւոր գրականութիւն. 11. Ժողովրդական երաժշտութիւն. 12. Մատենախօսութիւն և 13. Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկանում է 10—14 տպագրական թերթից:

Աշխատակիցներն անպայման վարձատրւում են:

Բաժանորդագինն է

Ռուսաս. տ. 5. ր. կէս տ. 3 ր. 3. ամիս 1, 50

Արտասահմ. 13 ֆ. » 7 ֆ. » 4 ֆ.

Ազգագրական Հանդէսի I—XXII. գրքերը վաճառւում են խմբադրատանը 34 րուբլիով մի գիրքը՝ 1 ր. 50 կ. ճանապարհածախսով:

Թիֆլիզում բաժանորդ կարելի է գրուել խմբագրատանը Лермонтовская № 1. Դիմել՝ ВЪ Редакцію журнала «Азгграканъ Андесъ». Тифлисъ կամ Re'daction de la revue «Azgagrakan Handess» Tiflis. (Caucase).

